

EUROASIA

IV-INTERNATIONAL CONGRESS ON MULTIDISCIPLINARY STUDIES

PROCEEDINGS BOOKS

Editors

Dr. Bauyrzhan BOTAKARAYEV

Atabek MOVLYANOV

ISBN:978-605-7695-45-1

EUROASIA

IV-International Congress on Multidisciplinary Studies

August 25-28, 2019 / Shymkent, Kazakhstan

PROCEEDINGS BOOKS

Editors

Dr. Bauyrzhan BOTAKARAYEV
Atabek MOVLYANOV

by

FARABI PUBLISHING HOUSE

All rights of this book belong to FARABI Publishing House

Authors are responsible both ethically and juridically

FARABI Publications - 2019©

Issued: 01.09.2019

ISBN: 978-605-7695-45-1

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE

EUROASIA IV-INTERNATIONAL CONGRESS ON MULTIDISCIPLINARY STUDIES

DATE and PLACE

August 25-28, 2019 / Shymkent, Kazakhstan

ORGANIZATION

FARABI PUBLISHING HOUSE
IKSAD INTERNATIONAL

HEAD OF CONGRESS

Dr. Bauyrzhan BOTAKARAYEV

INTERNATIONAL PARTICIPANTS

Ma'rifjon YULDASHEV - *Uzbekistan (12)*

НИЯЗОВА Насиба Журабековна - *Kyrgyzstan (185)*

J.ESHONQULOV - *Turkmenistan (229)*

Sevinc СӘБРАЙЛЗАДӘ - *Azerbaijan (261)*

ИСАЕВА Жақсыгүл Ибадуллаевна - *Kazakhstan (272)*

SCIENTIFIC BOARD

- **Prof. Dr. Mustafa Talas – Nide Ömerhalisdemir University**
- **Prof. Dr. Akbar Valadbigi – Urumiye University**
- **Prof. Dr. Sarash Konyrbayeva – Kazak State University**
- **Prof. Dr. Osman Erkmen - Gaziantep University**
- **Assoc. Prof. Dr. Fethiye Müe Sakar- Dicle University**
- **Assoc. Prof. Dr. Kasim Karaman - Erciyes University**
- **Assoc. Prof. Dr. Sehrane Kasimi – Azerbaijan National Academy of Sciences**
- **Assoc. Prof. Dr. Sevcen Yildiz- Akdeniz University**
- **Assoc. Prof. Dr. Celal Gülşen- Beykent University**
- **Assoc. Prof. Dr. Mustafa Korkmaz- Erzincan Binali Yildirim University**
- **Dr. Hatice Nur Germir- Manisa Celal Bayar University**
- **Dr. Zhi Huang- Minzu University of China**
- **Dr. Aykar Tekin Bozkurt- Gaziantep University**
- **Dr. Canan Birimoğlu Okuyan - Hatay Mustafa Kemal University**
- **Dr. Serkan Gün - Institute of Economic Development and Social Researches**
- **Dr. Elena Tinikova - Russian Academy of Sciences**
- **Dr. Ma Yuzhong – Renmin University**

INTERNATIONAL
EUROASIA
Congress on Multidisciplinary Studies-IV

CONFERENCE VENUE: GRAND SHYMKENT HOTEL

Participant Countries: Azerbaijan, Turkey, Uzbekistan, Kazakhstan, Romania, Kirghizistan

- **Registration desk opens at 09:30 and shall function till 17:15 pm.**
- **Please registrate at least an hour prior to your session**
- **Be in the session room at least 10 minutes before the session starts**
- **Head of session are fully empowered in all matters related to the presentations, coffee-breaks and session.**
- **Certificates will be given by the session chair at the end of the session.**
- **In the congress program, requests such as location and time changes will not be taken into consideration.**
- **If you think there are any shortcomings in the program, please email us at the latest by 5 August 2019**
- **The names of the authors and titles of paper in the certificate will be printed as in the program.**

Date and Time: 25.08.2019 / 09³⁰-11¹⁵

Hall: EUROASIA-1	Hall: EUROASIA-2
Head of the Session: Doç. Dr. Ma'rufjon YULDASHEV	Head of the Session: Assoc. Prof. F. Müge SAKAR
Dr. Öğr. Üyesi Bilal TAŞKIN SEMERKANTLI BİLİM ADAMI ŞEMSÜDDİN MUHAMMED ES- SEMERKANDÎ'NİN NEFİS/RUH TEORİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME	Assoc. Prof. F. Müge SAKAR Ertuğrul DOĞAN ON A NEW SUBCLASS FOR Bi-UNIVALENT FUNCTIONS AND ASSOCIATED FABER POLYNOMIAL COEFFICIENT ESTIMATE PROBLEMS
Arş. Gör. Yusuf YIKMAZ 19. YÜZYILDA TÜRKİSTAN COĞRAFYASINI GEZEN İKİ SEYYAHIN İZLENİMLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI TAHLİLİ: ARMİNİUS VAMBERY VE GABRIEL BONVALOT ÖRNEĞİ	Abdullah AYDIN CONTINUOUS OPERATORS ON LATTICE NORMED SPACES NORMED BY -ALGEBRAS
Mehmet Emin KALGI Doç. Dr. Nihat ŞİMŞEK PARANORMAL İNANÇLARA SAHİP OLMANIN YAŞAM DOYUMUNA ETKİSİ	Doç. Dr. Mustafa KESEN Murat ÖSELMİŞ ÇALIŞAN SESLİLİĞİNİN ÖRGÜTSEL ÖZDEŞLEŞME VE İŞE GÖMÜLMÜŞLÜK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ
Doç. Dr. Ma'rufjon YULDASHEV Mashrab MUHAMMADİYEV SES, SÖZ VE MÜZİK EŞLİĞİNDE SAĞLIKLI YAŞAMA DOĞRU	Doç. Dr. Eyyup ECEVİT Prof. Dr. Murat ÇETİN Vugar HAZİYEV EKONOMİK BÜYÜME VE ÇEVRE KİRLİLİĞİ SAĞLIK KALİTESİNİ ETKİLİYOR MU: TÜRKİ CUMHURİYETLERİ ÜZERİNE AMPİRİK KANIT
Doç. Dr. Ma'rufjon YULDASHEV Sirojiddin SHOMURODOV ÖZBEKİSTAN'IN CEYNOV İLÇESİNDEKİ ARAPLARIN DİLİ VE KÜLTÜRÜ	Prof. Dr. Aybala AKSOY Giesiddin NUROV TÜKETİCİLERİN ÇEVİRİMİÇİ (ONLINE) ALIŞVERİŞ SİTELERİNDEN SATIN ALMA KARARLARINA GÜVEN ALGISININ ETKİSİ

Date and Time: 25.08.2019 / 11³⁰-13¹⁵

Hall: EUROASIA-1	Hall: EUROASIA-2
Head of the Session: Prof. Dr. Tahir BALCI	Head of the Session: Насиба БОЗОРОВА
Doç. Dr. Munise AKSÖZ COMPARISON OF TURKISH AND EUROPEAN TALES	Anvar ALLAMBERGENOV ADABIY ASARDA TARIXIY SHAXS KONTSEPTSIYASI
Prof. Dr. Tahir BALCI Doç. Dr. Yasemin DARANCIK BAZAAR VENDORS LANGUAGE AS CULTURAL HERITAGE	Gulnoza DJURAKILOVA O'ZBEK XALQ DOSTONLARIDA OT EGARLASH TASVIRI
Cavidan ÇÖLTÜ IMREN THE FOREIGN AND THE OWN AN ALTERNATIVE PERSPECTIVE TO HEINRICH HEINE'S DRAMA „ALMANSOR“	Меҳрибон ЁДГОРОВА КЕЛАЖАККА МАКТУБЛАР
Oralbay DAIYROV Dr. Öğr. Üyesi Abdülkadir KARACI Doç. Dr. Nursal ARICI YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRENİMİ İÇİN ZEKİ VE UYARLANABİLİR E- ÖĞRENME SİSTEMLERİ	Йўлдош РАҲМАТОВ ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИНГ ДАВРИЙ ЭВОЛЮЦИЯСИ
Doç. Dr. Nihat ŞİMŞEK Mehmet Emin KALGI VALUE ORIENTATIONS OF TEACHER TRAINEES AND HIGH SCHOOL STUDENTS: A COMPARATIVE ANALYSIS	Насиба БОЗОРОВА АЛИШЕР НАВОЙ ШЕЪРИЯТИДА ЛИРИК ҚАҲРАМОН
Muslima YULDASHEVA JAPON EDEBİYATINDA 9-12. YÜZYILLAR ARASINDA ORTAYA ÇIKAN HEYAN DÖNEMİ	Урал НОРМАТОВ ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА АЙРИЛИҚ МОТИВИ

Date and Time: 25.08.2019 / 13³⁰-15¹⁵

Hall: EUROASIA-1	Hall: EUROASIA-2
Head of the Session: Prof. Dr. Sedat CERECİ	Head of the Session: Arş. Gör. İsmail NANELİ
Doç. Dr. Süheyla Suzan GÖKALP ALICA KADINA YÖNELİK VE AİLE İÇİ ŞİDDETE KARŞI MÜCADELEDE UZMANLAR GRUBU (GREVİO) TÜRKİYE RAPORU	МИРЗАЕВА Н.Х. НИЯЗОВА Н.Ж ДИАЛЕКТИЧЕСКОЕ ЕДИНСТВО И РАЗЛИЧИЕ А.ЧЕХОВА И А.КАХХАРА В ЭТИЧЕСКОМ И ЭСТЕТИЧЕСКОМ ПОСТИЖЕНИИ ПРОБЛЕМЫ ЧЕЛОВЕКА И БЫТИЯ
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe EDİZ Prof. Dr. Şenol ALTAN GENÇLERİN SPORA BAKIŞININ ANKARA MERKEZ İLÇELERİ AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI	Ёрқинжон ҲАЙДАРОВ АТРИБУТИВ ТЕРМИНЛАР КОМПОНЕНТЛАРИ ОРАСИДАГИ СЕМАНТИК АЛОҚА ТУРЛАРИ ҲАҚИДА
Dr. Öğr. Üyesi İslam Safa KAYA AVRUPA TUTUKLAMA EMRİ ÇERÇEVESİNDE GKRY'NİN KARARININ CEZA HUKUKU AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	Мухлиса САБИРОВА MEDIAMATN TUSHUNCHASI VA UNING PRAGMALINGVISTIK TADQIQI
Doç. Dr. Burak ADIGÜZEL ANONİM VE LİMİTED ŞİRKETLERDE PAYIN DEVRİ	Гулноз САТТОРОВА ҲИКОЯДА ТИЛ ВА УСЛУБ
Prof. Dr. Sedat CERECİ Lect. Çağrı GÜÇLÜTEN MIGRATION, ADAPTATION, COMMUNICATION	Наима АЛИҚУЛОВА МАЖЗУБ НАМАНГОНІЙНІНГ “ТАЗКИРАТ УЛ-АВЛИЁ” АСАРИ ТАСАВВУФІЙ МАНБА СИФАТИДА
Dr. Güray ALPAR BATI AFRİKA AİLE KÜLTÜRÜ	Kübra Merve TAŞ SU ÜZERİNDE YÜRÜME MOTİFİNİN KÖKENİ ÜZERİNE TESPİTLER: SARI SALTİK ÖRNEĞİ
Dr. Güray ALPAR BATI AFRİKA GENİŞ AİLE YAPISI	Kübra Merve TAŞ UNIFYING FEATURE OF SYMBOLS AND MOTIFS

Date and Time: 25.08.2019 / 15³⁰-17¹⁵

Hall: EUROASIA-1	Hall: EUROASIA-2
Head of the Session: Prof. Dr. Ali YILMAZ	Head of the Session: Маматкул ЖУРАЕВ
Prof. Dr. Ali YILMAZ Düzgün KAL THE SPIN-LATTICE RELAXATION RATES (1/T1) OF PETROLEUM RESERVOIR FLUIDS MEASURED BY 400MHz NMR	Farruh BAFOYEV O'ZBEK MAQOLLARINING NEMIS FOLKLORIDAGI MUQOBILLARI
Prof. Dr. Sevil ÇETİNKAYA Melek KURUTÇU GREEN SYNTHESIS OF SnO ₂ USING BLACK TEA EXTRACT AND INVESTIGATION OF ITS PROPERTIES	Нилуфар АХМЕДОВА ОБРАЗЛИ ТАФАККУР ВА БОЛА НУТҚИ
Assist. Prof. Dr. Duygu ANAKLI EFFECTS OF THE DIFFERENT SOLVENTS ON THE QUALITY OF GRAPHENE PRODUCED BY ELECTROCHEMICAL EXFOLIATION METHOD	Маматкул ЖУРАЕВ ЗВЕЗДА "УЛКЕР" (ПЛЕЯДА) В АСТРОМИФОЛОГИИ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
Arş. Gör. İsmail NANELİ Prof. Dr. Mehmet Ali SAKİN ORENBURGSKAYA-10 KAZAK EKMEKLİK BUĞDAY GENOTİPİNİN KALİTE PARAMETRELERİNİN BELİRLENMESİ	Шаҳодатбону ИМОМНАЗАРОВА СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНОЙ ЛИРИКИ УЗБЕКСКОГО И КАЗАХСКОГО ФОЛЬКЛОРА
Dr. Aykut SIĞIN VIDEO GAMES AS A SOCIALIZATION AGENT FOR THE YOUTH: AN EVALUATION OF AN OFT-OVERLOOKED FIELD	Муҳаммадсодиқ САЙФУЛЛАЕВ XX АСР ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА "АЛ-ИЗОҲ" ЖУРНАЛИНИНГ ТАРИХИ
Dr. Raheb Mohammadi GH. Dr. Aykut SIĞIN AN EVALUATION TOWARDS UNDERSTANDING THE SOCIO-CULTURAL IMPACTS OF TURKISH TELEVISION SERIES ON THE AZERBAIJANI SOCIETY	

Date and Time: 25.08.2019 / 15³⁰-17¹⁵

Hall: EUROASIA-3	Hall: EUROASIA-4
Head of the Session: Dr. Bauyrzhan BOTAKARAYEV	Head of the Session: Акмал САИДНОМАНОВ
Ayşe EVEREST MERSİN ÇEŞME VE ANIT AĞAÇLARI	Мухлисахон САЙДАЛИЕВА ЎЗБЕК ПРЕЦЕДЕНТ НОМЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИДАГИ АЙРИМ ЖИХАТЛАР
Oğuzhan NACAROĞLU INVESTIGATION OF LIFELONG LEARNING TENDENCIES OF GIFTED STUDENTS IN TERMS OF DIFFERENT VARIABLES	Зоҳида МУҚИМОВА ОНОМАСТИК БИРЛИКЛАРНИНГ ПОЭТИК АКТУАЛЛАШУВИ
Ali SÖYLEMEZ Nurgül SÖYLEMEZ THE EFFECT OF ART EDUCATION ON DEVELOPMENTAL PROCESS IN PRESCHOOL CHILDREN	Акмал САИДНОМАНОВ ҚУТАДҒУ БИЛИГДА ТИББИЁТ ТЕРМИНЛАРИ
Tahsin BOZDAĞ MALATYA SCIENCE AND ART CENTER VISUAL ARTS STUDENTS 'APPLICATION OF DECAL PRINTING TECHNIQUE AT THE EFFECTIVE LEVEL	ИСАЕВА Жақсыгүл Ибадуллаевна «СӨЙЛЕУ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ ҚАТЫНАС» ФЕНОМЕНІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУЫ
Yusuf SÖYLEMEZ CREATIVE IMAGES USED IN CHILDREN'S DRAWING	Suleyman GOKMEN Mehmet Onurhan GÜCÜŞ SECTORAL APPLICATION OF ULTRAVIOLET-C COMBINED AIR STERILIZATION SYSTEM
Dos. Sevinc CƏBRAYILZADƏ III SİNİFDƏ "PAİNT PROQRAMI" MÖVZUSUNUN ŞAĞİRDLƏRƏ ÖYRƏDİLMƏSİ	Mehmet Onurhan GÜCÜŞ Suleyman GOKMEN HAVUÇ LİFİ KULLANILARAK DİYET MANTI ÜRETİMİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

PHOTO GALLERY

All pictures taken at the event has been published in **IKSAD CONGRESS SOCIETY Facebook Group**// to get the pictures, please, visit the group and become a member...

EUROASIA

IV-International Congress on Multidisciplinary Studies

CONTENT

CONGRESS ID	I
PROGRAM	II
PHOTO GALLERY	III
PERSONAL EXHIBITION	IV
CONTENT	V

Author	Title	No
Yusuf YIKMAZ	19. YÜZYILDA TÜRKİSTAN COĞRAFYASINI GEZEN İKİ SEYYAHIN İZLENİMLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI TAHLİLİ: ARMİNİUS VAMBERY VE GABRIEL BONVALOT ÖRNEĞİ	1
Mehmet Emin KALGI Doç. Dr. Nihat ŞİMŞEK	PARANORMAL İNANÇLARA SAHİP OLMANIN YAŞAM DOYUMUNA ETKİSİ	9
Ma' rufjon YULDASHEV Mashrab MUHAMMADIYEV	SES, SÖZ VE MÜZİK EŞLİĞİNDE SAĞLIKLI YAŞAMA DOĞRU	10
Ma' rufjon YULDASHEV Sirojiddin SHOMURODOV	ÖZBEKİSTAN'IN CEYNOV İLÇESİNDEKİ ARAPLARIN DİLİ VE KÜLTÜRÜ	12
F. Müge SAKAR Ertuğrul DOĞAN	ON A SUBCLASS OF BI-UNIVALENT FUNCTIONS AND ITS GENERAL MACLAURIN COEFFICIENT ESTIMATES	13
Abdullah AYDIN	CONTINUOUS OPERATORS ON LATTICE NORMED SPACES NORMED BY f -ALGEBRAS	20
Mustafa KESEN Murat ÖSELMİŞ	ÇALIŞAN SESLİLİĞİNİN ÖRGÜTSEL ÖZDEŞLEŞME VE İŞE GÖMÜLMÜŞLÜK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	23
Eyyup ECEVİT Murat ÇETİN Vugar HAZİYEV	EKONOMİK BÜYÜME VE ÇEVRE KİRLİLİĞİ SAĞLIK KALİTESİNİ ETKİLİYOR MU? TÜRKİ CUMHURİYETLERİ ÜZERİNE AMPİRİK KANIT	29
Aybala AKSOY Giesiddin NUROV	TÜKETİCİLERİN ÇEVİRİMİÇİ (ONLINE) ALIŞVERİŞ SİTELERİNDEN SATIN ALMA KARARLARINA GÜVEN ALGISİNİN ETKİSİ	39
Munise AKSÖZ	TÜRK VE AVRUPA MASALLARININ KARŞILAŞTIRILMASI	41
Tahir BALCI Yasemin DARANCIK	KÜLTÜR MİRASI OLARAK PAZAR(CI) DİLİ	56

EUROASIA

IV-International Congress on Multidisciplinary Studies

Cavidan ÇÖLTÜ İMREN	DAS FREMDE UND DAS EIGENE EINE ALTERNATIVE PERSPEKTIVE ZU HEINRICH HEINES DRAMA „ALMANSOR“	64
Oralbay DAIYROV Abdülkadir KARACI Nursal ARICI	YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRENİMİ İÇİN ZEKİ VE UYARLANABİLİR E- ÖĞRENME SİSTEMLERİ	74
Nihat ŞİMŞEK M. Emin KALGI	ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ	90
Muslima YULDASHEVA	JAPON EDEBİYATINDA 9-12. YÜZYILLAR ARASINDA ORTAYA ÇIKAN HEYAN DÖNEMİ	94
Anvar ALLAMBERGENOV	ADABIY ASARDA TARIXIY SHAXS KONTSEPTSIYASI	95
Gulnoza DJURAKILOVA	O'ZBEK XALQ DOSTONLARIDA OT EGARLASH TASVIRI	100
Меҳрибон ЁДГОРОВА	КЕЛАЖАККА МАКТУБЛАР	101
Й.Ф.РАҲМАТОВ	ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИНГ ДАВРИЙ ЭВОЛЮЦИЯСИ	107
Насиба БОЗОРОВА	АЛИШЕР НАВОЙЙ ШЕЪРИЯТИДА ЛИРИК ҚАҲРАМОН МАСАЛАСИ	111
Урал НОРМАТОВ	ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА АЙРИЛИҚ МОТИВИ	115
Süheyla Suzan GÖKALP ALICA	KADINA YÖNELİK VE AİLE İÇİ ŞİDDETE KARŞI MÜCADELEDE UZMANLAR GRUBU (GREVİO) TÜRKİYE RAPORU	116
Ayşe EDİZ Şenol ALTAN	ANKARA MERKEZ İLÇELERİ İÇİN GENÇLERİN SPORİF FAALİYETLERE KATILIMININ UYUM ANALİZİ İLE KARŞILAŞTIRMASI	122
İslam Safa KAYA Ali CENGİZ	AVRUPA TUTUKLAMA EMRİ ÇERÇEVESİNDE GKRY'NİN KARARININ CEZA HUKUKU AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	134
Burak ADIGÜZEL	ANONİM VE LİMİTED ŞİRKETLERDE PAYIN DEVİRİ	142
Sedat CERECİ Çağrı GÜÇLÜTEN	MIGRATION, ADAPTATION, COMMUNICATION	156
Güray ALPAR	BATI AFRİKA AİLE KÜLTÜRÜ	164
Güray ALPAR	BATI AFRİKA GENİŞ AİLE YAPISI	165

EUROASIA

IV-International Congress on Multidisciplinary Studies

Kübra Merve TAŞ	SU ÜZERİNDE YÜRÜME MOTİFİNİN KÖKENİ ÜZERİNE TESPİTLER: SARI SALTİK ÖRNEĞİ	174
Kübra Merve TAŞ	UNIFYING FEATURE OF SYMBOLS AND MOTIFS	183
Нигора ХОЛМУРАДОВНА НИЯЗОВА Насиба Журабековна	ДИАЛЕКТИЧЕСКОЕ ЕДИНСТВО И РАЗЛИЧИЕ А.ЧЕХОВА И А.КАХХАРА В ЭТИЧЕСКОМ И ЭСТЕТИЧЕСКОМ ПОСТИЖЕНИИ ПРОБЛЕМЫ ЧЕЛОВЕКА И БЫТИЯ	185
Ёрқинжон ҲАЙДАРОВ	АТРИБУТИВ ТЕРМИНЛАР КОМПОНЕНТЛАРИ ОРАСИДАГИ СЕМАНТИК АЛОҚА ТУРЛАРИ ҲАҚИДА	188
Мухлиса САБИРОВА	МЕДИАМАТН ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ПРАГМАЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ	192
САТТОРОВА Гулноз Юнусовна	ҲИКОЯДА ТИЛ ВА УСЛУБ	197
АЛИҚУЛОВА Наима Холбековна	МАЖЗУБ НАМАНГОНИЙНИНГ “ТАЗКИРАТ УЛ-АВЛИЁ” АСАРИ ТАСАВВУФИЙ МАНБА СИФАТИДА	198
Düzgün KAL Ali YILMAZ	THE SPIN-LATTICE RELAXATION RATES ($1/T_1$) of PETROLEUM RESERVOIR FLUIDS MEASURED BY 400 MHz NMR	199
Melek KURUTÇU Sevil ÇETİNKAYA	GREEN SYNTHESIS OF SnO_2 USING BLACK TEA EXTRACT AND INVESTIGATION OF ITS PROPERTIES	205
Duygu ANAKLI	EFFECTS OF THE DIFFERENT SOLVENTS ON THE QUALITY OF GRAPHENE PRODUCED BY ELECTROCHEMICAL EXFOLIATION METHOD	210
İsmail NANELİ Mehmet Ali SAKİN	DETERMINATION OF PHYSICO-CHEMICAL AND RHEOLOGICAL PROPERTIES OF FLOUR DERIVED FROM IMPORTED BREAD WHEAT CULTIVARS IN TURKEY	214
Aykut SİĞİN	VIDEO GAMES AS A SOCIALIZATION AGENT FOR THE YOUTH: AN EVALUATION OF AN OFT-OVERLOOKED FIELD	218
Raheb Mohammadi GH. Aykut SİĞİN	AN EVALUATION TOWARDS UNDERSTANDING THE SOCIO-CULTURAL IMPACTS OF TURKISH TELEVISION SERIES ON THE AZERBAIJANI SOCIETY	227

EUROASIA

IV-International Congress on Multidisciplinary Studies

Farruh BAFOYEV J. ESHONQULOV	O'ZBEK MAQOLLARINING NEMIS FOLKLORIDAGI MUQOBILLARI	229
Нилуфар АХМЕДОВА	ОБРАЗЛИ ТАФАККУР ВА БОЛА НУТҚИ	232
Маматкул ЖУРАЕВ	ЗВЕЗДА ПЛЕЯДА В АСТРОМИФОЛОГИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ	233
ИМОМНАЗАРОВА Шаҳодатбону Хабитовна	СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНОЙ ЛИРИКИ УЗБЕКСКОГО И КАЗАХСКОГО ФОЛЬКЛОРА	241
САЙФУЛЛАЕВ Муҳаммадсодиқ Сайфиддин ўғли	XX АСР ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА “АЛ-ИЗОҲ” ЖУРНАЛИНИНГ ТАРИХИ	245
Ayşe EVEREST	MERSİN ÇEŞME VE ANIT AĞAÇLARI	249
Oğuzhan NACAROĞLU	INVESTIGATION OF LIFELONG LEARNING TENDENCIES OF GIFTED STUDENTS IN TERMS OF DIFFERENT VARIABLES	257
Ali SÖYLEMEZ Nurgül SÖYLEMEZ	THE EFFECT OF ART EDUCATION ON DEVELOPMENTAL PROCESS IN PRESCHOOL CHILDREN	258
Tahsin BOZDAĞ	MALATYA SCIENCE AND ART CENTER VISUAL ARTS STUDENTS' APPLICATION OF DECAL PRINTING TECHNIQUE AT THE EFFECTIVE LEVEL	259
Yusuf SÖYLEMEZ	CREATIVE IMAGES USED IN CHILDREN'S DRAWING	260
Sevinc CƏBRAYILZADƏ	III SINİFDƏ “PAİNT PROGRAMI” MÖVZUSUNUN ŞAĞİRLƏRƏ ÖYRƏDİLMƏSİ	261
Мухлисахон САЙДАЛИЕВА	ЎЗБЕК ПРЕЦЕДЕНТ НОМЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИДАГИ АЙРИМ ЖИҲАТЛАР	262
Зоҳида МУҚИМОВА	ОНОМАСТИК БИРЛИКЛАРНИНГ ПОЭТИК АКТУАЛЛАШУВИ (Ўткир Ҳошимов асарлари асосида)	266
Акмал САИДНОМАНОВ	ҚУТАДҒУ БИЛИГДА ТИББИЁТ ТЕРМИНЛАРИ	271
ИСАЕВА Жақсыгүл Ибадуллаевна	«СӨЙЛЕУ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ ҚАТЫНАС» ФЕНОМЕНІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУЫ	272

EUROASIA

IV-International Congress on Multidisciplinary Studies

Suleyman GOKMEN Mehmet Onurhan GÜCÜŞ	SECTORAL APPLICATION OF ULTRAVIOLET- C COMBINED AIR STERILIZATION SYSTEM	276
Mehmet Onurhan GÜCÜŞ Suleyman GOKMEN	HAVUÇ LİFİ KULLANILARAK DİYET MANTI ÜRETİMİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA	282
Bilal TAŞKIN	SEMERKANTLI BİLİM ADAMI ŞEMSÜDDİN MUHAMMED es-SEMERKANDÎNİN NEFİS/RUH TEORİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME	285

**19. YÜZYILDA TÜRKİSTAN COĞRAFYASINI GEZEN İKİ SEYYAHIN İZLENİMLERİNİN
KARŞILAŞTIRMALI TAHLİLİ: ARMINIUS VAMBERY VE GABRIEL BONVALOT
ÖRNEĞİ****COMPARATIVE ANALYSIS OF THE IMPRESSIONS OF TWO TRAVELERS ABOUT
TURKESTAN GEOGRAPHY IN THE 19TH CENTURY: ARMINIUS VAMBERY AND GABRIEL
BONVALOT EXAMPLE****Yusuf YIKMAZ***Arş. Gör. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları A.B.D.***ÖZET**

Arminius Vambery 1857 yılında ünlü oryantalist Hammer'in tavsiyesi ile İstanbul'a gitmiştir. Kısa zamanda devlet adamlarının konaklarında öğretmenlik için aranan simalardan biri olmuş ve hatta 2. Abdulhamit'le yakınlaşmıştır. İstanbul'da iken Orta Asya'dan gelen hacılarla çeşitli görüşmeler yapan Vambery, Asya gezisine çıkıp Macarcanın köklerini araştırma düşüncesine kapılmıştır. 1863 yılında Budapeşte Sosyal Bilimler Akademisi'nin verdiği destek ile planladığı Asya gezisine Tahran'dan başlamıştır. Yolculuğunu Osmanlı pasaportu ile ve bir derviş kılığında gerçekleştirmiştir. Hive, Buhara, Semerkant ve Herat'ı gezmiştir. Seyahatinde kentlerin fiziki ve etnik yapılarına, coğrafyaya ve göçebe yaşayan toplulukların yaşam tarzına kadar birçok konuda incelemelerde bulunmuştur. Bir yıl kadar süren seyahatinde aldığı notlar Budapeşte'de yeterli ilgili görmese de İngiltere'de büyük bir ilgiye mazhar olmuştur. Daha sonra özellikle İngiliz ve Osmanlı arasında diplomatik ilişkilerde önemli roller edinen Vambery'nin notları 1864 yılında *Royal Geographical Society* tarafından kabul edilmiş ve *Travels in Central Asia* adıyla Londra'da yayımlanmıştır. Eser daha sonra başkaca Batı dillerine de çevrilmiş, Türkçeye 1878 yılında *Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustada Seyahati* adıyla çevrilmiş ve İstanbul'da basılmıştır.

Fransız gezgin – araştırmacı Pierre Gabriel Édouard Bonvalot ise 1886 yılında, Fransız Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından masrafları karşılanan bir seyahat düzenlemiştir. Seyahatine kendisiyle birlikte bir doğa bilimci, botanik ve etnoloji doktoru bir araştırmacı ve bir ressam da katılmıştır. Gezisinde önce Afgan sınırına kadar gitmiş, kışı Semerkant'ta geçirmiş ve daha sonra 1887 yılında Kırgız sınırını da geçerek Altay Dağları'nı aşmıştır. Ayrıca Hindikuş Dağları'nı da geçmiş ve seyahatini Keşmir'e kadar sürdürmüştür. 1889 yılında ise Fransa'nın Kuzeybatısında bulunan Charters Dükaliği Gabriel Bonvalot'un masraflarını karşılamış ve böylece kendisi Doğu Türkistan coğrafyasını dolaşma ve araştırma imkânı bulmuştur. Sibirya'yı da dolaşmış ve Omsk şehrine kadar gitmiştir. Bütün bu yolculuğunu ve değerli araştırmalarını da 1891 yılında yayımlama imkânı bulmuştur. Bu seyahat ve araştırma gezisi dönemim basın organlarında da takip edilmiştir. Fransızca *En Asie centrale - De Moscou en Bactriane* adıyla yayımlanan eseri, 1975 yılında Reşat Uzmen tarafından Türkçeye çevrilmiş ve yayımlanmıştır. Yazarın bölge halkına dair müşahedeleri son derece önemlidir çünkü daha önce bir Batılı seyyahın ayak basmadığı coğrafyaları dolaşma imkânı bulmuştur.

Tebliğimizde bu iki seyyahın 19. Yüzyıl Orta Asya şehirlerine, halkların yaşam kültüründen bölgelerin doğal yapısına dair gözlemlerini aktarmaya çalışacağız. Gabriel Bonvalot'un gözlemlerini, Arminius Vambery'nin izlenimleri ile kıyaslayıp karşılaştırmalı bir değerlendirmede bulunacağız.

Anahtar kelimeler: Arminius Vambery, Seyahatname, Gabriel Bonvalot, Türkistan, Orta Asya.

ABSTRACT

Arminius Vambery went to Istanbul in 1857 on the advice of the famous orientalist Hammer. He soon became one of the sought-after figures for teaching in the mansions of statesmen and even came close to Abdulhamit II. While in Istanbul, Vambery held various meetings with pilgrims from Central Asia and took a trip to Asia to explore the roots of Hungarian. In 1863, with the support of the Budapest Academy of Social Sciences, he began his trip to Asia from Tehran. He made his journey with an

Ottoman passport and disguised as a dervish. He visited Hive, Bukhara, Samarkand and Herat. During his travels, he has examined many issues ranging from physical and ethnic structures of cities to geography and lifestyle of nomadic communities. Although the notes he received during his one year trip did not see enough interest in Budapest, he received great interest in England. Afterwards, he took important roles in diplomatic relations between the British and the Ottomans. His notes were accepted by the Royal Geographical Society in 1864 and published in London under the name *Travels in Central Asia*. The work was later translated into other western languages, translated into Turkish in 1878 under the name of *Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustada Seyahati* and published in Istanbul.

In 1886, the French traveler-researcher Pierre Gabriel Édouard Bonvalot organized a trip, which was covered by the French Ministry of Public Education. He was accompanied by a naturalist, botanist and ethnologist doctor and a painter. He first traveled to the Afghan border, spent the winter in Samarkand, and then crossed the Kyrgyz border in 1887, crossing the Altai Mountains. He also crossed the Hindu Kush Mountains and continued his journey to Kashmir. In 1889, the Duchy of Charters in the Northwest of France covered the expenses of Gabriel Bonvalot, and thus he had the opportunity to explore and explore the geography of East Turkestan. He also traveled to Siberia and went all the way to Omsk. In 1891, he had the opportunity to publish all his travels and valuable research. This travel and research trip was also followed by the press. In 1975 his researches entitled *En Asie centrale de De Moscou en Bactriane*, translated and published by Reşat Uzmen . The author's observations of the people of the region are very important because he had the opportunity to travel to geographies where a western traveler had never set foot.

In our paper, we will try to convey the observations of these two travelers to the 19th century Central Asian cities from the cultural life and the natural structure of the regions. We will compare Gabriel Bonvalot's observations with the impressions of Arminius Vambery and make a comparative evaluation.

Keywords: Arminius Vambery, Travelogue, Gabriel Bonvalot, Turkestan, Middle Asia.

Giriş

Orta Asya bölgesi özellikle de Türkistan coğrafyası Batılı ve Doğulu seyyahlar her daim dikkatini çekmiş bir bölgedir. Buraya dair yazılmış seyahatnamelere baktığımızda daha yedinci yüzyıl gibi erken vakitlerde yazılmış seyahatnameler olduğu gibi¹ sömürge faaliyetleri ile Asya kıtasına bakışlarını çeviren batı dünyasında da bölgeye dair seyahatname neşriyatının arttığını görmekteyiz. Marco Polo'dan itibaren bu coğrafyaya olan ilgi katlanarak artmıştır.²

Fransız Seyyah Gabriel Bonvalot ile Macar Arminius Vambery isimli iki Avrupalının, 19. Yüzyılda birbirlerine çok yakın tarihlerde Türkistan coğrafyasını gezip izlenimlerini yazdıklarını biliyoruz. Avrupalı seyyahların çokça defa merak ettiği ve kolaylıkla gezip görmeleri mümkün olmayan bu coğrafyayı iki seyyahın gözünden mukayeseli olarak görüp, o yıllara dair izlenimlerini değerlendireceğiz.

İki seyyah da aynı coğrafyayı gezmek için hareket etmelerine rağmen, her birisinin yöntemi, seyahat şekli, rotası ve bölgeye bakışları birbirinden farklı olmuştur. Gabriel Bonvalot Rus hükümetinin desteğini alıp, seyahati boyunca Rusların çıkarlarına yönelik düşünmüş ve yolculuğuna Moskova'dan başlamıştır. Arminius Vambery ise yolculuğuna İstanbul'dan başlamış ve İngiliz ile Osmanlı tarafının çıkarlarına yönelik bir tavır takınmıştır. Dolayısı ile dönemin siyasi şartlarını da değerlendirdiğimizde Rusların bölgeye hâkim olma emelleri ile İngilizlerin buna set çekme düşünceleri arasında bir gerilimin bu iki seyyahın eserlerine yansdığını söyleyebiliriz.

¹ Zafer Saraç, "Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi", Tarih Kritik Dergisi, Sayı 4, 2018, s. 6.

² Zerrin Baydar, "Dünyanın Hikaye Edilişi: Harikalar Kitabı 1-2, Marco Polo", İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi 3, 2012, s. 188.

Bildirimizde bu iki seyyahın önce yolculuklarından ve yolculuk rotalarından bahsettikten sonra, bölge halklarının ahlaki yapılarından sosyal yaşantılarına, ekonomik durumlarından ticarete, din algılarından siyasi yönetim şekillerine kadar birçok konuda gözlemlerini aktarmaya çalışacağız.

A- Yolculuk Rotaları ve Seyahatin Zorlukları

Gabriel Bonvalot 1880-1882 yılların arasında bu yolculuğa çıkmıştır. İki yıl sürecek yolculuğuna Moskova'dan başlamıştır. Yolculuğunda tek değildir kendisiyle birlikte bir botanik uzmanı, bir ressam ve çeşitli işlerini gören adamları vardır. Rusya'dan önce doğuya doğru devam edip Yeksterinburg şehrine ulaşmış buradan da Sibiryaya tarafından devam eden uzun ve zorlu bir yolun ardından Balkaş gölüne ulaşmıştır. Balkaş gölünden güneye doğru hareketini devam edip bugünkü Özbekistan sınırlarında bulunan Karşı şehrine kadar ilerlemiştir.³

Vambery ise yolculuğuna önce İstanbul'dan edindiği bir Osmanlı pasaportu ile Tahran'a gelerek başlamış, 1863 yılında Tahran'da Türkistan'dan gelen hacıların arasına bir derviş kılığı ile karışmış ve Semerkant şehrine kadar gidebilmiştir. Yolculuğu bir yıl kadar sürmüş ve tüm yolculuğunu tek başına yapmıştır.⁴ Vambery Rusya'nın Orta Asya'daki yayılcı politikalarına karşı çıkan, bölgede özellikle İngiltere'nin etkili olmasını savunan bir kişidir. Özellikle İngiliz ve Osmanlı dostluğunun Rusya'nın bu yayılmasına set çekeceği düşüncesinde olmuştur.⁵

Bonvalot seyahatinde tercih ettiği yol oldukça zor olmasına rağmen kendisi tek başına olmadığı, yanında ve yöresinde devamlı bir devlet desteği bulunduğu için, yolculuğunu Vambery'e göre daha bir güven içerisinde gerçekleştirmiştir. Vambery ise kılık değiştirmiş bir derviş rolünde, tek başına ve her türlü tehlikeye açık bir yolculuk yapmıştır. Bu sebeple de her ne kadar büyük bir risk olsa da Bonvalot'un asla giremeyeceği yerlere girmiş, asla göremeyeceği birçok olaya şahit olmuştur. Bu durumu da eserinde birkaç defa dile getirmiştir.⁶

B- Coğrafyaya, Yönetim Birimlerine ve Demografik Yapıya Dair Gözlemleri

Gabriel Bonvalot da Arminius Vambery de seyahat ettiği tüm coğrafyalarda ırksal özellikleri ve toplulukların birbirinden ayrıldığı noktaları özellikle not etmişlerdir. Hangi millet hangi özelliklere sahipti, nasıl davranış biçimleri vardı, kimlerle nasıl geçinirdi gibi birçok konularda incelemelerde bulunmuşlardır. Bunun sebebinin daha 1800'lü yıllarda dahi batılıların toplumları ayırıştırma ve kategorize etme anlayışından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Doğulu toplumlar üzerine düşünme şekillerini hep oryantalist anlayışla sürdürmüşlerdir.⁷

Her iki seyyah da gözlemlerinde Sart⁸ ırkı dedikleri halklara dair devamlı kötü şeyler yazmış ve gerek ahlaki gerekse diğer meziyetler bakımından bu toplulukları aşağı görmüşlerdir. Mesela Gabriel Bonvalot eserinde Sartlar için ikiyüzlü, ezik, paraya düşkün, şüpheli gibi sıfatlar kullanmıştır.⁹ Yine Vambery ise Tatarların ve Özbeklerin Tacik ve Acem kökenli yerli halklara köklü bir düşmanlığı olduğunu söylemiş ve bütün bir gezisi boyunca devamlı övdüğü misafirperverliğin Sartlarda bulunmadığını söylemiştir.¹⁰

Geçtikleri coğrafyalarda şehirlere ve yollara dair bilgileri not almışlardır. Bonvalot Taşkent'te evlerin hep topraktan yapıldığını söylemiştir. Bundan dolayı başkent olarak kabul edilen bu şehrin Avrupa'ya nazaran sadece bir kasaba sayılabileceğini söylemiştir. Sadece camilerin ve sarayların pişmiş tuğladan yapıldığını belirtmiştir.¹¹ Vambery ise yine benzer gözlemlerde bulunmuş ve hatta Hanım medresesi

³ Gabriel Bonvalot, *Eski Yurt*, (Çev. M. Reşat Uzmen), Elips Kitap, Ankara, 2005, s. 7.

⁴ Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, (Çev. N. Ahmet Özalp), Ses Yayınları, İstanbul, 1993, s. 14.

⁵ Vambery, *a.g.e.*, s. 11.

⁶ Vambery, *a.g.e.*, s. 26; s. 65.

⁷ Edward W. Said, *Şarkiyatçılık*, Çev. Berna Ülner, 5. Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2010, s. 12.

⁸ Sart kelimesi Karahanlı Türkçesinde tacir, satıcı, tecimen anlamlarına gelir. Burada ticaretle uğraşan ve Acem ırkıyla melezleşmiş yerel halk anlamında kullanılmıştır. (Bkz. Dr. Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitabevi, Konya, 2012, s. 660.)

⁹ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁰ Vambery, *a.g.e.*, s. 22.

¹¹ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 33.

diye bahsettiği eski bir yapıdan bir tuğla parçası koparmaya çalışıp güç yetiremediğini yazmıştır.¹² Bu tutumu Batılı oryantalist, seyyah ve arkeologların doğunun kadim zenginliklerini çalma iç güdüsünün çok güzel bir örneğini sergilemektedir.

Vambery geçtiği tüm kasaba ve kentlerin fiziki, askeri ve etnik yapılarından halkların ekonomik ve kültürel durumuna kadar çok kapsamlı notlar almıştır. Bonvalot da aynı şekilde bu tür notları almış ayrıca çeşitli bitki ve böcek türlerini bile toplamışlardır. Nitekim kendilerinin bölge halkının gözünde bitki ve böcek toplayan garip Frenkler olduğunu yazmıştır.¹³ Vambery Türkmen boylarının kaç kola ayrıldığı, hangilerinin nereleri mesken tuttuğu hatta toplam tahmini Türkmen nüfusunun da aşağı yukarı bir milyon civarında olduğunu yazmıştır.¹⁴ Bonvalot ise Türkistan coğrafyasında yüzyıllar boyunca ağaçların yerine yenilerini de dikmeden kesildiğini ve hayvancılık dolayısı ile de yeni filizlerin yeşeremediğini, sonuç olarak da bu durumun bölgedeki ormanları yok ettiğini yazmıştır.¹⁵ Dolayısı ile her iki seyyahın da faaliyetlerini ve kayıt altına aldıkları bilgileri incelediğimizde ellerindeki bilgilerin bölgede hakimiyet kurmak isteyen ülkeler için çok önemli olduğunu görmekteyiz. Mesela yine Bonvalot Ceyhun nehrinin suyunun akım şiddetini bile ölçmüştür.¹⁶

Vambery seyahati boyunca birçok kez yerel yöneticilerin huzuruna girebilmiş, kendisini bazen nefesi kuvvetli bir Allah dostu, bazen de hilafetin merkezinden gelen önemli bir şahsiyet olarak kabul ettirebilmiştir. Bu sayede hem yönetim hem de idari teşkilatlanma hususunda da çok kıymetli bilgileri not alabilmiştir. Mesela Hive Hanı'nın çok gaddar ve zalim bir adam olduğunu söylemiş ve yine aynı Han'ın her gün yaklaşık dört saatini halkının her türlü şikayetini, ev içi meselelere kadar en küçük problemlerini dinlemeye ayırdığını söylemiştir.¹⁷ Ayrıca kendisinin Han'ın huzuruna çıkmadan kontrolünü yapan üst düzey memura Osmanlı pasaportunu sunduğunda, memurun pasaportu alıp birkaç kez saygıyla öpüp başının üzerine koymasını şaşkınlıkla kaydetmiştir.¹⁸ Osmanlıdan fersah fersah uzak bu coğrafyalarda Hilafet merkezi olan İstanbul'dan gelen alelade bir derviş pasaportu bile böyle bir muameleyi görmekteydi. O vakitler henüz Osmanlı hilafet kurumunun nasıl bir öneme sahip olduğunu tam kavrayamamış yahut kullanamamış olsa da Batılı devletler adına ajanlık yapan Vambery gibi şahıslar bu durumu çalıştıkları devletlere bildirmişlerdi.

Gabriel Bonvalot gezisi boyunca karşılaştığı din adamlarından ve dervişlerden devamlı olarak kötü bahsetmiştir. Ona göre özellikle dervişlerin yaptıkları ayinler birer hokkabazlıktan ibarettir. Seyahati boyunca bırakmadığı kibirli batılı tavrını burada da göstererek yapılan dini ayini anlatmış ve bunları bilgisiz cahil insanların aşağı uygulamaları olarak görmüştür.¹⁹ Vambery de her ne kadar Osmanlı terbiyesi alacak kadar İstanbul'da bulunsa da aynı yaklaşımdan uzak kalmamıştır. Ona göre mollalar ikiyüzlülük ve aldatma sanatını iyi bilen ve halkı kolayca kandırabilen kimselerdi.²⁰ Oysa bütün bir gezisi boyunca kendisini devamlı koruyup kollayan yol arkadaşlarına karşı bile ikiyüzlülüğü bırakmayıp onları kandıran kendisi değilmiş gibi, eserinde bu insanları aşağılama yolunu seçmiştir. Ayrıca gittiği şehirlerdeki medreselere karşı takındığı tavır da çok ilginçtir. Orta çağlar boyunca bir kandil gibi parlayan ve çevresini aydınlatan bölge medreselerini küçük görmeye çalışmış, bu kurumların sırf taassup düşüncesiyle var olmuş basit kurumlar olduğunu söylemiştir.²¹

¹² Vambery, *a.g.e.*, s. 179.

¹³ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁴ Vambery, *a.g.e.*, s. 47-49.

¹⁵ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁶ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 99.

¹⁷ Vambery, *a.g.e.*, s. 112.

¹⁸ Vambery, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁹ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 53.

²⁰ Vambery, *a.g.e.*, s. 53.

²¹ Vambery, *a.g.e.*, s. 164.

C- Kılık Kıyafet, Kadın Erkek İlişkileri ve Sosyal Yaşama Dair Gözlemleri

Her iki seyyahın da sosyal yaşam hakkında çok ayrıntılı gözlemler yapıp, birçok detayı tafsilatlıca not aldıklarını görmekteyiz. Adeta birer sosyolog gibi halk yaşantısını incelemişler, ayrıca ailelerin yaşam tarzlarını, evlerin şeklini, düğün törenlerini ve toplulukların ilişki tarzlarını göz önüne sermeye çalışmışlardır. Gabriel Bonvalot eserinde her evin avlusunun iki kısma ayrıldığını gözlemlemiştir. *Eşkiri* denilen bölümde kadınların kendilerine degecek münasebetsiz her türlü bakıştan uzakta rahatça dolaşip işlerini yapabildiklerini, *taşkiri* ya da *birün*²² denilen dış avluda ise erkeklerin misafir edildiğini, misafirlerin atlarının bağlandığını söylemiştir.²³ Arminus Vambery ise ev işleriyle ilgilenen kadınların aynı zamanda kilim ve halı dokuyup ticaret için üretim yaptıklarını kaydetmiştir. Ayrıca yine çadır kurmak görevinin de kadınlara ait olduğunu belirtmiştir.²⁴

Bonvalot bu coğrafyada kadın olmanın çok zor olduğunu ve daha küçük yaşlardan itibaren kadınların ev işlerine alıştırıldığını yazmıştır. Sadece zengin kızlarının mescitlere giderek okuma yazma öğrenme imkanına sahip olduğunu, onların da dokuz yaşında eğitimlerinin bitip hayatının geri kalanını derin bir cehalet içinde geçirdiklerini söylemiştir. On bir yaşında evlilik çağına gelen kızın babasının evlendireceği kişiden yüklü bir *kalım*²⁵ talep ettiğini ve kızın evlilikte söz sahibi olamayacağını aktarmıştır.²⁶ Fakat eserinin ilerleyen sayfalarında bu anlattığının aksine bir damat adayıyla evlenmek istemeyen bir kızın inatçılık yaptığını anlatmış ve daha önce aktardığı kadınların söz sahibi olamadığı iddiasını kendi eserinde çürütmüştür.²⁷

Vambery Türkistan coğrafyasında kadınların genel olarak kırmızı renkli ipek gömlekler giydiklerini söylemiştir. Yine özel günlerde giyilen sarı ve kırmızı çizmelere de önem atfedilmekte olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında kulağa ve buruna halka takmak da sıkça karşılaştığı bir süslenme biçimidir.²⁸ Ayrıca kadınların sokağa çıktıklarında başlarını örttüklerini ve koyu renk giysi giydiklerini aktarmıştır.²⁹ Bonvalot ise bugünkü Almatı şehri civarında gördüğü bir kervanda kadınların ata bindiklerini, yüzlerini peçe yahut tül ile saklama ihtiyacı duymadıklarını söylemiştir. Yine aynı coğrafyada bir yerleşim yerinden geçerken de bir yabancıyla yaklaştığı görüldüğü takdirde kadınların yüzlerini ince bir peçe ile örttüğünü not almıştır.³⁰ Seyyahların ikisinin de farklı bölgelerde karşılaştıkları farklı tarzlardan anlayabildiğimiz kadarı ile kadınların örtünme hususunda göçebe kavimlerin daha rahat davranabilirken, yerleşik toplulukların ise daha katı bir tutum sergilediği anlaşılmaktadır.

Nitekim aynı bölümde Bonvalot Kırgız halklarının çok sofı olmadıklarını yazmıştır. Vambery ise eserinde Türkmen oymaklarının din konusunda çok özenli olmadığını, töreyi dinin buyruklarına yeğlediklerini aktarmıştır. Ona göre Türkmenler her ne kadar sekiz yüz yıldan beri Müslüman olsalar da din onların geleneklerini çok fazla etkilememiştir.³¹

Gabriel Bonvalot Sart erkeklerinin *kulyak* denilen pamuklu gömlek ile aynı kumaştan kısa bir don ve onun da üzerine bilek kısmı dar omuz kısmı geniş *hi'lat* denilen uzun elbiseyi giydiklerini söylemiştir. Zengin ya da fakir fark etmeksizin her Sart erkeğinin başına *tepe* ya da *kalavus* dedikleri bir takke giydiklerini gözlemlemiştir. Yoksul için bu başlık çok sade olurken, zenginler kadife ile süslenmiş olanlarını giymekteydi. Kişinin basında bulunan sarığın tıpkı Avrupa'da olduğu gibi sahibi hakkında bilgi verecek mahiyette olduğunu söylemiştir. Kadınların ise evde bir gömlek ve bol pantolon giydiğini, dışarıda ise başlarından ayaklarına kadar her taraflarını örten koyu renkli *paranca* adlı uzun mantoları giydiklerini gözlemlemiştir.³² Kanaatimizce özellikle Gabriel Bonvalot'un bölgede yaşayan insanların

²² Birün dış, dışarı, dışında anlamlarına gelirken, ayrıca dış yüz, meydana olan anlamlarına da gelir. Farsça kökenli bir kelimedir. (Bkz. Prof. Dr. Mehmet Kanar, *Kanar Farsça Türkçe Sözlük, Deniz Kitapevi, İstanbul, 2000, s. 215.*)

²³ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 33.

²⁴ Vambery, *a.g.e.*, s. 58.

²⁵ Çağatay dilinde bu sözcük "kalınlık yıbar" şeklinde geçmektedir. Gelinin evine çeyiz ve mal göndermek anlamına gelir. (Bkz. Suat Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitapevi, Konya, 2013, s. 569.)

²⁶ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 38.

²⁷ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 50.

²⁸ Vambery, *a.g.e.*, s. 56.

²⁹ Vambery, *a.g.e.*, s. 165.

³⁰ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 29.

³¹ Vambery, *a.g.e.*, s. 50-52.

³² Bonvalot, *a.g.e.*, s. 35-37.

ev içi giyim kuşam ve davranışlarına dair tuttuğu notların gerçekliği tartışılmalıdır. Çünkü hem kalabalık bir maiyetle gezen hem de yabancıların hoş karşılanmadığı bu coğrafyada aktardığı bu ayrıntıları görmüş olması pek mümkün gözükmemektedir.

Düğün ve sünnet benzeri toplumsal eğlenceler her iki seyyahın da dikkatini çekmiş, karşılaştıkları kimi törenleri eserlerinde ayrıntılı anlatmışlardır. Gabriel Bonvalot erkek çocuklara yapılan sünnet törenlerinin Katoliklerdeki şarap ekmek ayinine benzetmiştir. Yine eğlencelerde bildircin ve keklik döğüşleri yapıldığını, dini bayramlarda da at yarışlarının düzenlendiğini aktarmıştır.³³ Düğün geleneği ile ilgili de bir nikah törenini eserince uzunca anlatmıştır. Nikah kıyılırken önce damat ve gelinin bir tasta su içmesi, sonra bu tasın davetliler tarafından da tek tek içilmesi olayını ilginç bir gelenek olarak eserinde zikretmiştir. Bonvalot ayrıca töreye göre damat gelinin yüzünü ancak düğün töreni bittikten sonra görebileceğini söylemiştir.³⁴ Burada yazarın düğün adetleri içerisindeki yüz görümlüğü uygulamasını yanlış anlamış olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü damadın gelinin yüzünü düğünden önce görmesi hem İslami kurallara hem de Türk töresine aykırı değildir.

Vambery ise eserinin bir bölümünde göçebe Türkmenlerin bir düğün töreni ve eğlencesini eserine kaydetmiştir. Buna göre nişanlı olan kız hızlı koşan sert bir ata yan olarak biner, eyeri üzerine de bir kuzu ya da oğlak alarak alabildiğine hızlı atını sürmeye başlar. Damat da yaşıtı akranlarıyla birlikte kıza yetişmek için dört nala peşinden gider. Kız ise oğlağı ya da kuzuyu saklamaya çalışır. Oyun damadın kuzuyu kapması ile son bulur. Vambery bu oyuna *kol börü* denildiğini aktarmıştır.³⁵

D- Ticaret, Ekonomik Durum ve Coğrafya Halklarının Ahlaki Yapıları

Bonvalot Rusya üzerinden geldiği Türkistan coğrafyasına ekonomik açıdan genelde Rus yanlısı bir gözle değerlendirmiştir. Dolaştığı şehirlerde pazarların genel olarak Rus malları ile dolu olduğunu söylemiştir. Vergi toplama usulünü Fransa ile kıyaslamış ve burada çok basit ve kolay olduğunu söylemiştir. Ona göre burada maliye kontrolüne, hesap uzmanlarına, müdürlerine hiç gerek yoktur. Sopa ve kaba kuvvetin bütün bu karmaşık mekanizmanın yerini tuttuğunu söylemiştir.³⁶ Esasında bu kısımda da Gabriel Bonvalot'un klasik batı kibirliliği ile coğrafya insanını aşağılamaya kalktığı görülmektedir. Yazar eseri boyunca bu tutumundan vazgeçmemiştir.

Arminius Vambery ise göçebe Türkmen boylarının yağmacılığı çok eskiden beri alışkanlık haline getirdiğini belirtmiştir. Ona göre bu göçebe kabileler ekonomilerini büyük ölçüde yağmacılıkla sürdürüyordu.³⁷ Ayrıca hangi bölgede hangi ürünler yetişiyor, kaliteleri ne durumda ve nerelere satılıyor her birini ayrıntılı not almıştır. Ayrıca şehirlerde her esnafın ve her çarşının bir aksakalı olduğunu söylemiş ve bu kişinin oradaki düzeni sağladığını belirtmiştir.³⁸ Bu anlatılanların Osmanlılardaki ahilik teşkilatına benzediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayrıca gittiği her şehir de hangi ırktan insanların bulunduğunu, kimlerin hangi işlerle meşgul olduğunu tek tek ayrıntılı not almıştır. Hatta eserinde bir fiyat cetveli oluşturmuş ve kıyaslama yapmıştır.³⁹

Türkistan coğrafyasında gezen iki seyyahın da karşılaştıkları toplumların ahlaklarını çeşitli yönlerden yargıladıkları, bazen birbirine zıt fikirler serdettikleri bazen de Batılı kibri ile bu insanları aşağı gördüklerini söyleyebiliriz. Gabriel Bonvalot'un fikirlerinden başlayacak olursak, genel olarak şehirlerdeki yerleşik halkı kötü, göçebeleri ise iyi gördüğünü gözlemlemekteyiz. Özellikle Sart ırkı ve onlarla ilgili konularda katıksız bir kötü bakışı olduğunun da altını çizmeliyiz. Bonvalot mesela Kırgızları sabırlı, tatlı ve lütfkâr insanlar olduğunu söylemiş, onlardan devamlı konukseverlik gördüğünü söylemiştir. Yerleşik İranlılara nazaran bu insanlar çok daha namuslu ve merttir.⁴⁰ Ayrıca bu bölgedeki halkların çok cahil olduğunu söyleyerek kibirli batılı tavrını devam ettirmiştir. Buradaki insanların gülmüş şeylere inandığını söylemiş ve bölgede sık sık yaşanan yer sarsıntılarının sadece

³³ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 49-58.

³⁴ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 39.

³⁵ Vambery, *a.g.e.*, s. 57.

³⁶ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 132.

³⁷ Vambery, *a.g.e.*, s. 51.

³⁸ Vambery, *a.g.e.*, s. 151.

³⁹ Vambery, *a.g.e.*, s. 154-156.

⁴⁰ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 19.

binaları değil bu insanların beyinlerini de sarstığını söylemek talihsizliğine düşmüştür.⁴¹ Buhara’da karşılaştığınız bir insana soru sorduğunuzda vereceği yanıtın gerçek olup olmamasını umursamadan işine geleceği şekilde yanıt verdiğini, yalan söylemekten çekinmediğini söylemiştir. Yine aslında çay sohbetlerinde alkol tükettiklerini fakat kendilerinin yanında bunu göstermek istemediklerini yazmıştır.⁴² Bonvalot’un bakışında esasında bütün bir Asyalıya düşmanlık vardır. Bu insanlar bugün yerdığını yarın hiçbir şey olmamış gibi yerebilmektedir. Ayrıca savaş bozgunculuk ve yağma birer eğlencedir. Bonvalot eserinde kendisi bu düşmanlığı sıklıkla dile getirir. Ona göre bu insanlar Rusların bölgeyi ele geçirmesiyle biraz olsun ahlak sahibi olabilecektir.⁴³ Bölgeyi adam edebilecek yegâne güç Ruslardır.⁴⁴ Vambery ise Fransız seyyah Bonvalot kadar insafsız bir yaklaşım sergilememiştir. Tabi bunda Osmanlı terbiyesi almış olması ve Ruslara karşı bir tutumu olması etkilidir. Vambery Orta Asyalı bu insanlar için “çok kaba görünen dış görünüşlerine ve yoksul giysilerine karşın, kendilerinde nedenini bilmediğim bir soyluluk hissettim” demiştir.⁴⁵ Ayrıca bu topraklardan çıkıp çok uzun yollar kat eden hacılara şaşırılmış ve bu insanların hiçbir usanç ve yorgunluk göstermeden şevk içinde yürüdüklerine şahit olmuştur.⁴⁶ Bonvalot’un aksine Türkmenler arasında belirli bir yasa, düzen ve eğitim olmamasına rağmen; alenen bir düşmanlık ve savaşın olmadığı durumlarda aralarında öldürme, namusa tecavüz ve diğer cinayetlerin yok denecek kadar az olduğunu belirtmiştir.⁴⁷ Bu insanların konukseverliklerinin eserinin birçok yerinde övmüş ve kimi erdemlerinin yanında çeşitli ahlaki çelişkilerinin de bulunduğunu söylemiştir. Ele geçirdikleri İranlı esirlere türlü işkenceler yapabilen bu insanların, hemen kısa süre sonra şehirlerinden geçen hacılara yedirip içirmek için birbirleriyle yarıştıklarını aktarmıştır.⁴⁸

Vambery’e göre Bölgedeki hükümdarlar zorba ise de bölge halkı buna müstahaktır. Çünkü Asya hükümdarlarının gaddar olmasının, halkın kötü ahlaklı olmasından kaynaklandığını söylemiştir.⁴⁹ Vambery de kimi zaman yanlış anladığı ya da bilerek yanlış anlattığı olaylara eserinde yer vermiştir. Mesela kendisine dönüşte yine Hive’den geçmesini salık veren ve ağırlamaktan memnun olacaklarını söyleyen saray memuruna “kısmet” dediğini söylemiştir. Sonra da bu kelimenin “geleceğin bilinemeyeceğini, kaderin hükmüne bağlı olduğunu ve onu önceden açıklamaya, belirlemeye kalkışmanın günah olduğu” manasına geldiğini yazmıştır.⁵⁰ Fakat İstanbul’da kalıp Osmanlı konaklarında uzun zaman geçirmiş birinin kısmet sözcüğünün böyle kesin bir hüküm ve anlam belirtmediğini bilmesi gerektiğini gerekmektedir. Dolaysı ile Doğulu insanı eleştirmek için bir fırsat bulduğunda Batılı seyyah ve oryantalistlerin bilerek yanlış anlatımlar yaptığını da görebilmekteyiz.

Vambery de tıpkı Bonvalot’un Sartları kötülemesi gibi Taciklerin birçok konuda ahlaksız olduğunu söylemiştir. Mesela kitabında çok defa övdüğü Orta Asyalı konukseverliği konusunda Taciklerin çok kötü olduğunu söylemiştir.⁵¹ Ayrıca adalet anlayışı olarak bölgenin adalete bakışını Avrupa ile kıyaslamış ve oldukça aşağı seviyede olduğunu söylemiştir.⁵²

Değerlendirme

19. yüzyılda Türkistan coğrafyasına yapılmış olan bu iki seyahat bizlere hem o dönemin bölge halkı ve coğrafyası ile ilgili çok değerli bilgiler vermiş, hem de iki farklı batılı bakış açısının nasıl değerlendirmelerde bulunduğunu göstermiştir. Karşılaştırmalı incelememiz sonucunda iki seyyahın da bölgeye bakışında kendilerini destekleyen devletlerin ideolojisinin ve emellerinin etkili olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim Gabriel Bonvalot Rus yanlısı bir tutum sergilerken, Arminius Vambery İngiliz yanlısı bir gözle seyahatini sürdürmüştür.

⁴¹ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 19.

⁴² Bonvalot, *a.g.e.*, s. 90.

⁴³ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 116-119.

⁴⁴ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 60.

⁴⁵ Vambery, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁶ Vambery, *a.g.e.*, s. 31.

⁴⁷ Vambery, *a.g.e.*, s. 50.

⁴⁸ Vambery, *a.g.e.*, s. 73.

⁴⁹ Vambery, *a.g.e.*, s. 111-112.

⁵⁰ Vambery, *a.g.e.*, s. 129.

⁵¹ Vambery, *a.g.e.*, s. 129.

⁵² Vambery, *a.g.e.*, s. 160.

Bu iki seyahat de sadece meraklı insanların ya da araştırmacıların bölgeyi gezip dolaşması olarak kabul edemeyeceğimiz bir yapıdadır. Eserleri incelediğimizde görmekteyiz ki bölgede emeli olan batılı devletler için bilgi toplayan ve dönüşte ilk işleri bu enformasyonu kendilerini destekleyen ülkelerle paylaşmışlardır. Dolayısı ile bu çalışmalarını hem birer oryantalist çalışma hem de birer ajanlık faaliyeti olarak görmemiz gerekmektedir.

Kimi zaman birbirinden ayrı görüşler ortaya koysalar da her iki seyyahın da batılı değerleri yücelttiği, Türkistan halklarını ise aşağı gördüğü çok net biçimde göze çarpmaktadır. Bu konuda Bonvalot'un çok daha sert ve katı bir tutum sergilerken, Türk insanına aşinalığı dolayısı ile Vambery'nin daha insafli yorumlarda bulunduğu da göz ardı edilmemelidir. Fakat her ne kadar insafli olmaya özen gösterse de Vambery de batılı değerler üzerinde bölge halkını küçük gören bir yaklaşımdan kurtulamamıştır.

KAYNAKÇA

- BAYDAR, Zerrin. "Kitap Değerlendirmesi (Dünyanın Hikaye Ediliş: Harikalar Kitabı 1-2, Marco Polo)". İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi 3 (2012): 187-190
- BONVALOT, Gabriel. *Eski Yurt*, (Çev. M. Reşat Uzmen), Elips Kitap, Ankara, 2005.
- KANAR, Mehmet. *Kanar Farsça Türkçe Sözlük, Deniz Kitapevi, İstanbul, 2000.*
- KLAVİYO. *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, (Çev. Ö. R. Doğrul), Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1975.
- SAİD, Edward W. *Şarkiyatçılık*, Çev. Berna Ülner, 5. Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 2010.
- SARAÇ, Zafer. "Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi". Tarih Kritik Dergisi 4 (2018): 6-9
- ÜNLÜ, Suat. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitapevi, Konya, 2013.
- ÜNLÜ, Suat. *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitapevi, Konya, 2012.
- VAMBERY, Arminius. *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, (Çev. N. Ahmet Özalp), Ses Yayınları, İstanbul, 1993, s. 14.

PARANORMAL İNANÇLARA SAHİP OLMANIN YAŞAM DOYUMUNA ETKİSİ
EFFECT OF HAVING PARANORMAL BELIEFS ON LIFE SATISFACTION**Mehmet Emin KALGI***Doktora Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi***Nihat ŞİMŞEK***Doç. Dr., Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi, Gaziantep Üniversitesi Nizip Eğitim***ÖZET**

Geçmişten günümüze kadar paranormal inanç ve uygulamalara bir ilginin olduğu ve bu ilginin giderek devam ettiği bilinen bir gerçektir. Pozitivist bilim, her ne kadar bu tür inanç ve uygulamaları reddetse de birçok metafizik konuyu açıklamada yetersiz kalmaktadır. Bununla birlikte bugün gelişen birçok teknolojik gelişme insanların bazı alanlardaki ihtiyaçlarını karşılarsa da, onların yaşadıkları ruhi bunalımlarına çare olamamaktadır.

İnsanların yaşadıkları depresyon, umutsuzluk, intihar gibi psikolojik sorunlar gün geçtikçe çözülemeyen bir hal almaktadır. İnsanlar, bu bunalımlardan kurtulmak için aradıkları çözümleri türbe ziyaretleri yaparak ya da büyü, muska, sihir gibi faaliyetlerde bulabilmektedir.

Bu bildirideki amacımız metafizik ve paranormal inançların çözülemeyen konularının cevaplarını bulmak değil, farklı yaş düzeylerinde bulunan katılımcıların paranormal inançlara sahip olmanın onların yaşam doyumlarına nasıl bir etkisinin olduğunu tespit etmektir. Genel tarama modelinde olan bu araştırmanın verileri, "Paranormal İnançlar Ölçeği", "Yaşam Doyumu Ölçeği" ve geliştirilen "Kişisel Bilgi Formu" ile elde edilmiştir. Öğrencilerin paranormal inançlar ve yaşam doyumuna sahip düzeyleri ile ilgili bulgular; Bağımsız t-testi Pearson Momentler Çarpımı Korelasyonu, Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) ve Regresyon analizi kullanılarak elde edilmiştir. Araştırmanın örneklemini, Nizip Eğitim Fakültesinin çeşitli bölümlerinde eğitim-öğretim gören ve basit tesadüfi yolla seçilen 300 kişi oluşturmaktadır. Bunların %55'i (165) kız, %45'i (135) ise erkektir. Bulgular ve sonuçlara ilişkin veriler daha sonra detaylıca tartışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Din, Paranormal İnançlar, Yaşam Doyumu.

ABSTRACT

It is a known fact that people have always been interested in paranormal beliefs and practices from past to present and that this interest have increased ever. Although the positivist science denies such beliefs and practices, it fails to explain many metaphysical issues. However, while technological developments of today meet people's needs in certain fields, they cannot remedy the psychological depression experienced by them.

Psychological problems of people such as depression, despair, and suicidal tendencies get more complicated each day. In order to recover from these, people may visit tombs, or practice witchcraft, amulet, or magic, as a part of their search for solution.

In this paper, we do not aim to find answers to insolvable matters of metaphysical and paranormal beliefs but to determine how the paranormal beliefs of participants at different ages affect their life satisfaction. These research data at general survey model were gathered through "Paranormal Beliefs Scale", "Life Satisfaction Scale" and the developed "Personal Data Form". Findings on the students' level of paranormal beliefs and life satisfaction were obtained through Independent T-test, Pearson Product-Moment Correlation, One-way Analysis of Variance (ANOVA) and Regression Analysis. Sample group of the research is composed of 300 students studying in various departments of Nizip Education Faculty, and selected through simple random sampling. 55% (165) of these students are female while 45% (135) of them are male. Data concerning the findings and conclusions shall be addressed in detail later on.

Key words: Religion, Paranormal Beliefs, Life Satisfaction.

**SES, SÖZ VE MÜZİK EŞLİĞİNDE SAĞLIKLI YAŞAMA DOĞRU
HEALTHY WAY OF LIFE THROUGH VOICE, WORD AND MUSIC ACCOMPANY****Ma'rufjon YULDASHEV***Doç. Dr., Özbekistan Devlet Sanat ve Medeniyet Enstitüsü, Diller ve Edebiyat Anabilim Dalı***Mashrab MUHAMMADIYEV***Özbekistan Devlet Sanat ve Medeniyet Enstitüsü, Halk Çalgı İcracılığı Bölümü Öğrencisi***ÖZET**

Hastalıkların gelişiminde psikojenik faktörlerin belirlenmesi psikoterapötik önlemlerin alınmasını kolaylaştırır. Bu yüzden dünyanın birçok ülkesinde alternatif tıp adı altında çeşitli uygulamalı bilimsel çalışmalar yürütülmekte ve elde edilen veriler değerlendirilmekte. Müzik Terapi günümüzde yaygınlaşan alternatif tıp alanlarının başında gelir. WFMT, EMTC, CLAM benzeri uluslararası müzik terapi kurumları dünya çapında bu alanda yapılan uygulamalı akademik çalışmaları metot ve metodolojik açıdan yönlendirdiği görülüyor. “İnsanlar üzüntülerini, sevinçlerini, kahramanlıklarını, heyecanlarını, sevgilerini vb çoğunlukla müzik sanatını kullanarak ifade etmeye çalışmışlardır. Müzik insanları bir hipnoz hali oluşturarak etkilemiş ve kitlelere zaman zaman yön vermiştir. Özellikle müzik, duyguları yoğunlaştıran bir özelliğe sahip olduğundan, pek çok medeniyetlerde dini duyguların güçlenmesinde, hastalıkların tedavisinde oldukça yaygın bir yöntem olarak kullanılmıştır” (Pınar Somakçı). Müzik aracılığıyla tedavi etme aslında çok eski dönemlere dayanır. Çin yazı sisteminde müzik kavramını ifade eden iyeroglifin aynı anda mutluluk ve hayat anlamını taşıdığı fonografist ve yazıbilimciler tarafından belirtilmiştir. Bunun dışında Eski Hint ve Yunan felsefe okullarında da eğitim ve tedavinin müzik eşliğinde yürütüldüğü uzmanlar tarafından bildirilmiştir. Müzik Terapi ile ilgili kaynaklara baktığımızda vücudun herhangi bir müziğe ya da ritmik sese tepkisinin, başka herhangi ritmik olmayan sese karşı tepkisinden farklı olduğunun vurgulandığını görüyoruz. Kosmolojide dünya ve dünya üzerindeki hayatın müzikle tanzim edildiği söylenir. Ejdatlarımız müziğin önemini çok erken anlamış olmalı ki hayatın her önemli anına müziği yerleştirmişler. Özbekçesi ALLA Türkçesi NİNİ olarak bilinen genelde anneler tarafından söylenen türkü ve ona özgü müzikal ses çocuğun huzurlu uymasına sağlayan esrarengiz terapi aracı olduğunu herkes bilir. Ölüm esnasında, ölüm-yitimle biten olaylar karşısında ağlayarak ya da haykırarak, belli bir ritm eşliğinde söylenen MARSİYA da ayrılığın acısını hafifleten terapi vasıtalarından sayılır. Hastalıklı psikolojiye sahip kişilerde uygulanan tedavilerde en çok kesintisiz, yumuşak geçişli ve sakin müziklerin reflektif-rezonans gücü yüksek olduğu terapistler tarafından vurgulanır. Bu bildiriye, Müzik Terapi'nin kısa tarihçesi, metot ve yaklaşımları, hangi müzik çeşitlerinden hangi hastalıkları tedavi etmede yararlandığı, Müzik Terapi terminolojisi ile ilgili genel görüşler ele alındı.

Anahtar Sözcükler: Müzik Terapi, Reflektif-Rezonans Teori, Vibroakustik, Ritmik Ses, Sanogenez, Alternatif Tıp: Mizik, Söz.

ANNOTATION

Determine psychogenic factors in growing illness facilitate to define necessary psychotherapy conditions. In consequence of alternative medicine a lot of countries do various scientific-practical researches. Nowadays, music therapy is a significant field of widening alternative medicine. International music therapy Institutions as WFMT, EMTC and CLAM all over the world expose methodological approaches to scientific works. They have tried to express people's problems, happiness, heroic actions, surprises and love through music. Music hypnotizes people and directs them to a certain purpose. Especially, in many cultures music was utilized to strengthen religious feelings and to treat different diseases. To treat with a help of music is an ancient style. In Chinese manuscript system hieroglyph which expresses music conception means happiness, joy and life. Moreover, specialists emphasize that in antique Indian and Greek phycology schools education and medicine was based on music. If we look through information related to music therapy, we will be sure that attention of human body to music or to rhyme diverse from his attention to another sounds. In Cosmology is mentioned that the Universe and the Earth is put into place with the help of music. Our ancestors placed the music to

each part of their life because they had realized significance of music for since. Everybody knows the song and specific music sound Alla (lullaby) in Turkish (Nini) which is sung by mothers assists children to sleep calm. During the death or in accidents which finish with death or loss people repeat elegies loudly with a cry and shout. In the sources are emphasized in treating psychological patients smooth and reflective-resonance music has a strong influence. The present article highlights music therapy history, methods of using music maqoms of Uzbek and East people, music genres which were utilized in treating diseases and music therapy terminology.

Key words: Music Therapy, Reflective-Resonance Theory, Vibrio Acoustics.

ÖZBEKİSTAN'IN CEYNOV İLÇESİNDEKİ ARAPLARIN DİLİ VE KÜLTÜRÜ

Ma'rufjon YULDASHEV*Doç. Dr. Özbekistan Devlet Sanat ve Medeniyet Enstitüsü, Diller ve Edebiyat Anabilim Dalı***Sirojiddin SHOMURODOV***Özbekistan Devlet Sanat ve Medeniyet Enstitüsü, Halk Çalgı İcracılığı Bölümü Öğrencisi***Özet**

Son yıllarda, Birleşmiş Milletler ve UNESCO, dünya kamuoyu dikkatini dillerin gitgide azalmakta olduğu sorununa çekiyor. Araştırmalarda, her 14 günde bir tane dilin kaybolmakta olduğu belirtiliyor. Yani, iki hafta önce, birilerine mektup yazılan dil, birileriyle konuşulan dil, bugün artık kullanılmıyor. Ülkemizde farklı milletler ve farklı etnik kökenlere sahip kişiler bir arada bir aile gibi yaşıyor. Halkımız misafirperver ve arkadaş canlısı bir toplum olduğundan çeşitli milletler özgürce yaşıyor. Ülkede farklı millet vekilleri için kendi ulusal kültürlerini ve dillerini korumak ve geliştirmek için yeterli olanaklar sağlanmıştır. Birleşmiş Milletler'in kaybolma tehlikesi altındaki dillerin listesinde, Özbekistan topraklarında yaşayan Arapların ve Yahudilerin dilleri de eklenmiştir. Orta Asya'da yaşayan Arapların çoğu, Kaşkaderya Vilayeti'nin Mirişkar ilçesine bağlı Janinov köyünde yaşıyor. Ayrıca Surhandarya bölgesindeki bazı ilçelerde ve köylerde yaşıyor. Yahudi halkının çoğu Orta Asya'nın orta şehirlerinde, özellikle Buhara'da yaşamaktadır. Mezkur halkların kaybolmakta olan halklar listesine giriş nedenlerini belirtmeden önce bu tehlikenin önemini vurgulamak lazım. Bu yazıda, gelenekleri ve görenekleriyle dikkate değer Ceynov Araplarının kendine özgü dili ve gelenekleri ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler. Kaybolma Tehlikesindeki Diller, Ceynov Arapları, Etnografizmalar, Gelenek-Görenekler.

ANNOTATION

In the years to come, the United Nations and UNESCO have focused attention on the declining language. According to research, every 14 days one language die. That is, two weeks ago, someone who talked to someone writing a letter, did not use it today. There are different nationalities and ethnicities living in our country, our people are friendly, friendly and hospitable, so people of different nationalities live in our country freely. They have been provided with adequate facilities to preserve and develop their own national culture and language. The list of languages under threat of disappearance in the United Nations included the Arabs and the Jews who lived in the territory of Uzbekistan. Most of the Arabs living in Central Asia live in Janinov, a village in the Mirishkor district of Kashkadarya Province. He also lives in some districts and villages of Surkhandarya region. Most of the Jewish people live in the central cities of Central Asia, particularly in Bukhara. I would like to emphasize the importance of this danger before covering the reasons for the entry into the list of the nations disappearing. In this article, I would like to give you a look at some of the traditions of Janein Arabs, whose traditions and traditions are remarkable.

Key words. Destroyed Languages, Jainov's Arabs, Ethnographies, Traditions.

ON A SUBCLASS OF BI-UNIVALENT FUNCTIONS AND ITS GENERAL MACLAURIN COEFFICIENT ESTIMATES

F. Müge SAKAR

Dicle University, Faculty of Management and Economics, Department of Business Administration, 21280-Diyarbakır, TURKEY, Corresponding Author

Ertuğrul DOĞAN

Master student, Batman University, Institute of Science, Masters Degree in Mathematics, 72050- Batman, TURKEY

ABSTRACT

Different subclasses of analytic and bi-univalent functions have been studied in the field of Geometric Function Theory. Moreover, the polynomial introduced by Faber is widely used in enormous areas of mathematical sciences including chemical engineering. In this study, firstly we give a certain subclass of bi-univalent functions. Then, using the concepts of Faber polynomial expansions, we obtain general coefficient estimate $|a_n|$ for functions belong to the defined subclass of bi-univalent functions. Furthermore, one earlier result is also indicated to be special case of our result.

Key Words: Analytic, Bi-univalent functions, Coefficients estimates

2010 AMS Mathematics Subject Classification: 30C45

Introduction and Definitions

Polynomials play a vital role with different equations and system of equations. Polynomials deal with real and complex solutions. Whereas, real number solutions are used widely in developing ciphers for encoding messages. When complex numbers as solutions are used to analyse the behaviour of complex systems and reactions.

Let A denote the family of functions analytic in the open unit disk $D := \{z \in \mathbb{C} : |z| < 1\}$ and let S be the class of functions $f \in A$ that are univalent in D and normalized by

$$f(z) = z + \sum_{n=2}^{\infty} a_n z^n. \quad (1)$$

Further, let S denote the class of functions in A which are also univalent in D and let P be the class of functions

$$\phi(z) = 1 + \phi_1 z + \phi_2 z^2 + \dots, \quad z \in D$$

are univalent in D and satisfying the condition $\operatorname{Re}(\phi(z)) > 0$ in D . While seeing Caratheodory's lemma [9] we have $|\phi_n| \leq 2$.

Some of the essential and well-scrutinized subclasses of the class S include, for example, the class $S^*(\alpha)$ of starlike functions of order α in D , and the class $K(\alpha)$ of convex functions of order α in D , with $0 \leq \alpha < 1$ [9]. These subclasses are respectively shown as follows:

$$S^*(\alpha) := \left\{ f : f \in A \text{ and } \operatorname{Re} \left(\frac{zf'(z)}{f(z)} \right) > \alpha; z \in D; 0 \leq \alpha < 1 \right\} \quad \text{and}$$

$$K(\alpha) := \left\{ f : f \in A \text{ and } \operatorname{Re} \left(1 + \frac{zf''(z)}{f'(z)} \right) > \alpha; z \in D; 0 \leq \alpha < 1 \right\}.$$

Furthermore, from the Koebe 1/4 Theorem (for details, see [9]) every univalent function f has an inverse f^{-1} satisfying

$$f^{-1}(f(z)) = z \quad (z \in D)$$

and

$$f(f^{-1}(w)) = w \quad (|w| < r_0(f), r_0(f) \geq \frac{1}{4}).$$

In fact, the inverse function f^{-1} is given by

$$\begin{aligned} g(w) = f^{-1}(w) &= w - a_2 w^2 - (2a_2^2 - a_3) w^3 - (5a_2^3 - 5a_2 a_3 + a_4) w^4 + \dots \\ &= w + \sum_{n=2}^{\infty} A_n w^n. \end{aligned} \tag{2}$$

A function $f \in A$ is said to be bi-univalent in D if both f and f^{-1} are univalent in D . Let Σ denote the class of all bi-univalent functions in D given by the Taylor-Maclaurin series expansion given by (1). For $0 \leq \alpha < 1$, if both f and f^{-1} are respectively starlike or convex functions of order α , $f \in \Sigma$ is in the class $S_{\Sigma}^*(\alpha)$ of bi-starlike function of order α , or $K_{\Sigma}(\alpha)$ of bi-convex function of order α .

For a brief history and interesting examples in class Σ , see [6]. Examples of functions in the class Σ are

$$\frac{z}{1-z}, \quad -\log(1-z), \quad \frac{1}{2} \log\left(\frac{1+z}{1-z}\right),$$

and so on. However, the familiar Koebe functions is not a member of Σ . Other common examples of functions in such as

$$z - \frac{z^2}{2}, \quad \frac{z}{1-z^2}$$

are also not members of Σ (see [6]).

For detailed information about the class of Σ was given in the references [11],[7],[6],[12] and [15]. Lewin [11] studied the class of bi-univalent functions, obtaining the bound $|a_2| \leq 1.51$. Subsequently, Brannan and Clunie [5] conjectured Lewin's result to $|a_2| \leq \sqrt{2}$ for $f \in \Sigma$. Accordingly, Netanyahu [12] showed that $|a_2| \leq 4/3$. Brannan and Taha [6] introduced certain subclasses of bi-univalent function class Σ similar to the familiar subclasses. In fact, the aforementioned work of Srivastava et al. [14] essentially revived the investigation of various subclasses of bi-univalent function class Σ in recent years. Recently, many authors investigated bounds for various subclasses of bi-univalent functions (see [14,15,16]). Not much is known about the bounds on general coefficient $|a_n|$ for $n \geq 4$. This is because the bi-univalence requirement makes the behavior of the coefficients of the function f and its inverse $g = f^{-1}$ unpredictable. For example, in the literature, some works determine general coefficient bounds $|a_n|$ for the analytic bi-univalent functions (see [7, 10]). Before giving the definition of our subclass, we will give a following definition that is linked to our subclass.

Definition 1. [13] Let $p_m(\beta)$ with $m \geq 2$ and $0 \leq \beta < 1$ denote the class of univalent analytic function p , normalized with $p(0) = 1$ and satisfying

$$\int_0^{2\pi} \left| \frac{\operatorname{Re} p(z) - \beta}{1 - \beta} \right| d\theta \leq k\pi,$$

where $z = re^{i\theta}$. For $\beta = 0$, we denote, $p_m = p_m(0)$ hence the class p_m represents the class of functions $p(z)$, analytic in U , normalized with $p(0) = 1$ and having the representation

$$p(z) = \int_0^{2\pi} \frac{1 - ze^{it}}{1 + ze^{it}} du(t),$$

where u is a real valued function with bounded variation which satisfies

$$\int_0^{2\pi} du(t) = 2\pi \quad \text{and} \quad \int_0^{2\pi} |du(t)| \leq m, \quad m \geq 2.$$

Note that $p = p_2$ is the well known class of Caratheodory function (the normalized functions with positive real part in the open unit disk D). Motivated by the earlier work of Vyas and Kant [17], we introduce here certain subclass $S_\Sigma(\lambda, \tau, \beta)$ of Σ associated with the class $p_m(\beta)$ and find estimate on the general coefficient $|a_n|$ for the function belonging to this subclass.

Definition 2. [17] For $0 \leq \lambda \leq 1$ and $0 \leq \beta \leq 1$, a function $f \in \Sigma$ given by (1) is said to be in the class $S_\Sigma(\lambda, \tau, \beta)$, if the following two conditions are satisfied:

$$1 + \frac{1}{\tau} \left(\frac{zf'(z) + \lambda z^2 f''(z)}{\lambda z f''(z) + (1 - \lambda) f(z)} - 1 \right) \in p_m(\beta),$$

$$1 + \frac{1}{\tau} \left(\frac{wg'(w) + \lambda w^2 g''(w)}{\lambda w g'(w) + (1 - \lambda) g(w)} - 1 \right) \in p_m(\beta),$$

where, $\tau \in C / \{0\}$ the function $g = f^{-1}$ is given by (2), and $z, w \in D$.

In order to derive our main theorem, we shall need the following lemma:

Lemma 3. [17] Let the function $\phi(z) = 1 + h_1 z + h_2 z^2 + \dots$; $z \in D$ such that $\phi \in p_m(\beta)$ then, $|h_n| \leq m(1 - \beta)$; $k \geq 1$.

Polynomial equations cover various fields especially cryptography, biology, economics, coding and more important with mixing of chemical components in the correct proportion in every dosage of medication. In advanced mathematical fields, solving imaginary polynomial equations to any systems can be analysed for its stability. In this study, we especially use Faber polynomial properties given below:

Using the Faber polynomial expansion of functions $f \in A$ of the form (1), the coefficients of its inverse map $g = f^{-1}$ may be expressed as, [3],

$$g(w) = f^{-1}(w) = w + \sum_{n=2}^{\infty} \frac{1}{n} K_{n-1}^{-n}(a_2, a_3, \dots) w^n$$

(3)

where

$$\begin{aligned}
 K_{n-1}^{-n} &= \frac{(-n)!}{(-2n+1)!(n-1)!} a_2^{n-1} + \frac{(-n)!}{(2(-n+1))!(n-3)!} a_2^{n-3} a_3 \\
 &+ \frac{(-n)!}{(-2n+3)!(n-4)!} a_2^{n-4} a_4 \\
 &+ \frac{(-n)!}{(2(-n+2))!(n-5)!} a_2^{n-5} [a_5 + (-n+2)a_3^2] \\
 &+ \frac{(-n)!}{(-2n+5)!(n-6)!} a_2^{n-6} [a_6 + (-2n+5)a_3 a_4] + \sum_{j \geq 7} a_2^{n-j} V_j,
 \end{aligned} \tag{4}$$

symbolically such expression $(-n)! \equiv \Gamma(1-n) = (-n)(-n-1)(-n-2)\dots$, $(n \in N_0 = N \cup \{0\}, (N = \{1, 2, 3, \dots\}))$ and V_j is a homogeneous polynomial in the variables $a_2, a_3, \dots, a_n$ see ([3] and [4]). Especially, the first few terms of K_{n-1}^{-n} are given below:

$$K_1^{-2} = -2a_2,$$

$$K_2^{-3} = 3(2a_2^2 - a_3)$$

and

$$K_3^{-4} = -4(5a_2^3 - 5a_2 a_3 + a_4).$$

In general, for any $p \in R$ an expansion of K_n^p is as, [3],

$$K_n^p = p a_n + \frac{p(p-1)}{2} E_n^2 + \frac{p!}{(p-3)!3!} E_n^3 + \dots + \frac{p!}{(p-n)!n!} E_n^n, \tag{5}$$

where $E_n^p = E_n^p(a_2, a_3, \dots)$ and by [1],

$$E_n^m(a_1, a_2, \dots, a_n) = \sum_{m=1}^{\infty} \frac{m!(a_1)^{\mu_1} \dots (a_n)^{\mu_n}}{\mu_1! \dots \mu_n!}, \tag{6}$$

while $a_1 = 1$ and the sum is taken over all non-negative integers $\mu_1, \mu_2, \dots, \mu_n$ satisfying

$$\mu_1 + \mu_2 + \dots + \mu_n = m$$

$$\mu_1 + 2\mu_2 + \dots + n\mu_n = n.$$

In [2], the following equation is clear $E_n^n(a_1, a_2, \dots, a_n) = a_1^n$.

In this paper, using the Faber Polynomials, we obtain general coefficient expansions of $|a_n|$ for subclass of analytic and bi-univalent function. For a special case, we also, show that our class is generalization class of some earlier works.

Main Results

In this part, we are going to find the general coefficient $|a_n|$ for the subclass $S_{\Sigma}(\lambda, \tau, \beta)$. We need the following information to prove this general coefficient estimate in main theorem. Supposing that the functions $p, q \in P_m(\beta)$ with

$$\begin{aligned}
 p(z) &= 1 + \sum_{n=1}^{\infty} c_n z^n & z \in D \\
 q(w) &= 1 + \sum_{n=1}^{\infty} d_n w^n & w \in D.
 \end{aligned}$$

From Lemma 3 it follows that,

$$|c_n| \leq m(1 - \beta); \quad n \geq 1$$

$$|d_n| \leq m(1 - \beta); \quad n \geq 1.$$

Theorem 4. For $0 \leq \lambda \leq 1$ and $0 \leq \beta < 1$, let the function $f \in S_{\Sigma}(\lambda, \tau; \beta)$ be given by (1) if $a_k = 0$ ($2 \leq k \leq n - 1$), then

$$\frac{|\tau|m(1-\beta)}{(n-1)[1+(n-1)\lambda]} \quad (n \geq 4).$$

Proof: For the function $f \in S_{\Sigma}(\lambda, \tau; \beta)$ of the form (1), we have the following expansions (7), (8) and for the inverse map $g = f^{-1}$, considering (2) and (3), we obtain

$$1 + \frac{1}{\tau} \left[\frac{wg'(w) + \lambda w^2 g''(w)}{\lambda w g'(w) + (1-\lambda)g(w)} - 1 \right] = 1 + \sum_{n=2}^{\infty} F_{n-1}(A_2, A_3, \dots, A_n) w^{n-1} \quad (7)$$

with

$$A_n = \frac{1}{n} K_{n-1}^{-n}(a_2, a_3, \dots, a_n)$$

and

$$1 + \frac{1}{\tau} \left[\frac{zf'(z) + \lambda z^2 f''(z)}{\lambda z f'(z) + (1-\lambda)f(z)} - 1 \right] = 1 + \sum_{n=2}^{\infty} F_{n-1}(a_2, a_3, \dots, a_n) z^{n-1} \quad (8)$$

On the other hand, since the function $f \in S_{\Sigma}(\lambda, \tau; \beta)$ and $g = f^{-1} \in S_{\Sigma}(\lambda, \tau; \beta)$, by definition, there exist two positive real part functions $p, q \in P_m(\beta)$ with

$$p(z) = 1 + \sum_{n=1}^{\infty} c_n z^n \quad z \in D \quad \text{and} \quad q(w) = 1 + \sum_{n=1}^{\infty} d_n w^n \quad w \in D \quad (9)$$

where $Re(p(z)) \in D$ ve $Re(q(w)) \in D$. So that

$$1 + \frac{1}{\tau} \left[\frac{zf'(z) + \lambda z^2 f''(z)}{\lambda z f'(z) + (1-\lambda)f(z)} - 1 \right] = p(z),$$

$$\frac{1}{\tau} \left[\frac{zf'(z) + \lambda z^2 f''(z)}{\lambda z f'(z) + (1-\lambda)f(z)} - 1 \right] = \sum_{n=1}^{\infty} K_n^1(c_1, c_2, \dots, c_n) z^n \quad (10)$$

and

$$1 + \frac{1}{\tau} \left[\frac{wg'(w) + \lambda w^2 g''(w)}{\lambda w g'(w) + (1-\lambda)g(w)} - 1 \right] = q(w)$$

$$\frac{1}{\tau} \left[\frac{wg'(w) + \lambda w^2 g''(w)}{\lambda w g'(w) + (1-\lambda)g(w)} - 1 \right] = \sum_{n=1}^{\infty} K_n^1(d_1, d_2, \dots, d_n) w^n. \quad (11)$$

From, Lemma 3, $|c_n| \leq m(1-\beta)$ and $|d_n| \leq m(1-\beta)$ $n \geq 1$ for all. Comparing the corresponding coefficients of (7), (8) and (9), for any $n \geq 1$, we obtain

$$F_{n-1}(a_2, a_3, \dots, a_n) z^{n-1} = K_n^1(c_1, c_2, \dots, c_n) z^n \quad (12)$$

and

$$F_{n-1}(A_2, A_3, \dots, A_n) w^{n-1} = K_n^1(d_1, d_2, \dots, d_n) w^n. \quad (13)$$

Note that for $a_k = 0$ ($2 \leq k \leq n-1$) we have

$$A_n = -a_n$$

and so on

$$\frac{1}{\tau} [(n-1)(1+(n-1)\lambda)] a_n = c_{n-1}$$

$$-\frac{1}{\tau} [(n-1)(1+(n-1)\lambda)] a_n = d_{n-1}.$$

Taking the absolute values of the above equalities, we obtain

$$|a_n| = \frac{|c_{n-1}||\tau|}{|(n-1)[1+(n-1)\lambda]|} = \frac{|d_{n-1}||\tau|}{|-(n-1)[1+(n-1)\lambda]|}$$

By using lemma

$$|a_n| \leq \frac{|\tau|m(1-\beta)}{|(n-1)[1+(n-1)\lambda]|} \quad (n \geq 4).$$

So completes the proof.

Conclusion

When we take some special values of parameters in our subclass, we reached some earlier studied class and its general coefficient estimate. Therefore we can say that, our subclass is generalization class of them for some special cases. For example, one of these results is given as follow:

By setting $\tau = 1$, $m = 2$, $\lambda = 0$, $\beta = \alpha$ in the Theorem 4 we get following consequence given in [8].

Corollary 4. [8] Let the function $f \in S_2^*(\alpha)$, ($0 \leq \alpha < 1$) be given by (1). If $a_k = 0$ ($2 \leq k \leq n-1$), then

$$|a_n| \leq \frac{2(1-\alpha)}{n-1} \quad (n \geq 4).$$

Acknowledgements. The present investigation of the first-named author was partly supported by Batman University Scientific Research Project Coordination Unit. Project Number: BTUBAP-2018-IIBF-2.

References

- [1] Airault H, Symmetric sums associated to the factorization of Grunsky coefficients, in: Conference, Groups and Symmetries, Montréal, Canada, 27–29, April 2007.
- [2] Airault H, Remarks on Faber polynomials, Int. Math. Forum, 2008, vol. 3, no. 9–12, pp. 449–456.
- [3] Airault H and Bouali A, Differential calculus on the Faber polynomials, Bull. Sci. Math., 2006, vol. 130, no. 3, pp. 179–222.
- [4] Airault H and Ren J, An algebra of differential operators and generating functions on the set of univalent functions, Bull. Sci. Math., 2002, vol. 126, no. 5, pp. 343–367.
- [5] Brannan DA and Clunie J, Aspects of contemporary complex analysis, in Proceedings of the NATO Advanced Study Institute held in Durham, England, August 26–September 6, 1974, Academic Press, New York, NY, USA, 1979.
- [6] Brannan DA and Taha TS, On some classes of bi-univalent functions, Studia Universitatis Babeş-Bolyai Mathematica, 1986, vol. 31, no. 2, pp. 70–77.
- [7] Bulut S, Faber polynomial coefficient estimates for a comprehensive subclass of analytic bi-univalent functions, Comptes Rendus Mathématique, 2014, vol. 352, no. 6, pp. 479–484.
- [8] Bulut S, Coefficient estimates for a subclass of analytic bi-univalent functions by means of Faber polynomial expansions. Palestine Journal of Mathematics, 2018, vol. 7, no. 1, pp. 53–59.

- [9] Duren PL, Univalent Functions, Grundlehren der Mathematischen Wissenschaften, 1983, vol. 259, Springer, New York, MR0708494 (85j:30034).
- [10] Jahangiri JM and Hamidi SG, Coefficient estimates for certain classes of bi-univalent functions, International Journal of Mathematics and Mathematical Sciences, 2013, vol. 2013, Article ID 190560, 4 pages.
- [11] Lewin M, On a coefficient problem for bi-univalent functions, Proceedings of the American Mathematical Society, 1967, vol. 18, pp. 63–68.
- [12] Netanyahu ME, The minimal distance of the image boundary from the origin and the second coefficient of a univalent function in $|z| < 1$, Arch. Rational Mech. Anal., 1969, vol. 32, pp. 100-112.
- [13] Padmanabhan K, Parvatham R, Properties of a class of functions with bounded boundary rotation, Ann. Polon. Math., 1975, vol. 31, pp. 311-323.
- [14] Srivastava HM, Mishra AK and Gochhayat P, Certain subclasses of analytic and bi-univalent functions, Applied Mathematics Letters, 2010, vol. 23, no. 10, pp. 1188–1192.
- [15] Taha TS, Topics in Univalent Function Theory, Ph.D. Thesis, University of London, 1981.
- [16] Xu Q-H, Gui Y-C and Srivastava HM, Coefficient estimates for a certain subclass of analytic and bi-univalent functions, Applied Mathematics Letters, 2012, vol. 25, no. 6, pp. 990–994.
- [17] Vyas PP and Kant S, Estimates on initial coefficients of certain subclasses of bi-univalent functions associated with the class $P_m(\beta)$, International Journal of Mathematics and its Applications, 2017, vol. 5, issue 1-B, pp. 165-169.

CONTINUOUS OPERATORS ON LATTICE NORMED SPACES NORMED BY f -ALGEBRAS

Abdullah AYDIN

Department of Mathematics, Muş Alparslan University, Muş, Turkiye

ABSTRACT

A net $(x_\alpha)_{\alpha \in A}$ in an f -algebra E is called multiplicative order convergent (or shortly, *mo*-convergent) to $x \in E$ if $|x_\alpha - x|u \xrightarrow{o} 0$ for all $u \in E_+$. A lattice normed space (X, μ, E) is called lattice normed space normed by f -algebra E whenever μ is monotone (i.e., $|x| \leq |y|$ implies $\mu(x) \leq \mu(y)$), X is a vector lattice and E is an f -algebra. Then it is abbreviated as *LNFA*. Let (X, μ_1, E) and (Y, μ_2, F) be two *LNFA*s. An operator $T: X \rightarrow Y$ is said to be m_f -continuous operator whenever T sends *mo*-convergent net in X to *mo*-convergent net in Y .

Keywords: m_f -Continuous operator, f -Algebra, Lattice normed space, Vector lattice

INTRODUCTION AND PRELIMINARIES

A real vector space E is called ordered vector space if it has an order relation " $\leq$ " (i.e., " $\leq$ " is reflexive, antisymmetric and transitive) that is compatible with the algebraic structure of E that means, for each $x, y \in E$, $x \leq y$ implies $x + z \leq y + z$ and $\alpha x \leq \alpha y$ for all $z \in E$ and $\alpha \in \mathbb{R}_+$. An ordered vector E is called Riesz space or vector lattice if, for each pair of vectors $x, y \in E$, the supremum $x \vee y := \sup\{x, y\}$ and the infimum $x \wedge y = \inf\{x, y\}$ both exist in E . In additionally, $x^+ := x \vee 0$, $x^- := (-x) \vee 0$ ve $|x| := (-x) \vee x$ are called the positive part, the negative part, and the absolute value of $x \in E$, respectively. Recall that a partially ordered set I is called directed upward (similarly, downward) if, for each $x, y \in I$, there is another $z \in I$ such that $x \leq z$ and $y \leq z$ (similarly, $z \leq x$ and $z \leq y$). A function from a directed set I into a set E is called a net in E ; We refer the reader for more information on the vector lattices to for example [4, 6, 7].

A net $(x_\alpha)_{\alpha \in A}$ in a vector lattice E is said to be order convergent to a vector $x \in E$ if there exists another net $(y_\beta)_{\beta \in B} \downarrow 0$ such that for every β , there is an index α_β such that $|x_\alpha - x| \leq y_\beta$ for all indices $\alpha \geq \alpha_\beta$. In this case, we abbreviated as $x_\alpha \xrightarrow{o} x$; see for example [4].

A vector lattice E under an associative multiplication is said to be a Riesz algebra whenever the multiplication makes E an algebra (with the usual properties), and besides, it satisfies the following property: the multiplication of two positive vectors in E is positive i.e., $x, y \in E_+$ implies $xy \in E_+$. A Riesz algebra E is called commutative if $xy = yx$ for all $x, y \in E$. A Riesz algebra E is called f -algebra if E has additional property that $x \wedge y = 0$ implies $(zx) \wedge y = (xz) \wedge y = 0$ for all $z \in E_+$; see for example [4, 7].

Let X be a vector space and E be a vector lattice. The mapping $\mu: X \rightarrow E_+$ is called a vector norm whenever it satisfies the following axioms: $\mu(x) = 0$ iff $x = 0$ for all $x \in X$; $\mu(\gamma x) = |\gamma|\mu(x)$ for

all $x \in X$ and $\gamma \in \mathbb{R}$; $\mu(x + y) \leq \mu(x) + \mu(y)$ for all $x, y \in X$. Then the triple (X, μ, E) is called a lattice normed space over E if μ is an E -valued norm in the vector space X ; see [5].

A vector lattice E under an associative multiplication is said to be a Riesz algebra whenever the multiplication makes E an algebra (with the usual properties), and also, it satisfies the following property: the multiplication of two positive vectors in E is positive i.e., $x, y \in E_+$ implies $xy \in E_+$. A Riesz algebra E is called commutative if $xy = yx$ for all $x, y \in E$. A Riesz algebra E is called f -algebra if E has additional property that $x \wedge y = 0$ implies $(zx) \wedge y = (xz) \wedge y = 0$ for all $z \in E_+$. Let (X, μ, E) be a lattice normed space over E . Then it is called lattice normed space normed by f -algebra if X is a vector lattice, E is an f -algebra and the vector norm μ is monotone. Then, we abbreviated (X, μ, E) as LNFA.

m_f -CONTINUOUS OPERATORS

In this section, we introduce m_f -continuous operator. Recall that, a net (x_α) in an LNFA (X, μ, E) said to be m_f -convergent to $x \in X$ if $\mu(x_\alpha - x)u \overset{\circ}{\rightarrow} 0$ holds for all $u \in E_+$. Then we abbreviated as $x_\alpha \xrightarrow{m_f} x$; see [3].

Definition 1. Let (X, μ_1, E) and (Y, μ_2, F) be two LNFA's. An operator $T: X \rightarrow Y$ is said to be m_f -continuous operator whenever T sends m_f -convergent net in X to m_f -convergent net in Y .

Remark 2.

- i. The collection of all m_f -continuous operators between LNFA's is a vector space.
- ii. Let X and Y be vector lattices. If $T \in L(X, Y)$ is order continuous then $T: (X, | \cdot |, X) \rightarrow (Y, | \cdot |, Y)$ is m_f -continuous operator.

Proposition 3. Given an m_f -continuous LNFA (Y, m, F) and an f -algebra X with multiplication union e . If $T: X \rightarrow Y$ is order continuous then $T: (X, | \cdot |, X) \rightarrow (Y, m, F)$ is m_f -continuous.

Proof: Assume that a net (x_α) in X is m_f -convergent to zero. Then $|x_\alpha u| = |x_\alpha|u = \mu(x_\alpha)u \overset{\circ}{\rightarrow} 0$ in X for all $u \in E_+$. That is, $(x_\alpha u)$ order converges to zero in X for all $u \in E_+$. So, we have $T(x_\alpha u)$ order converges to zero in Y for all $u \in E_+$ because T is order continuous. By applying Theorem 142.1(v) [7], because of $e = ee = e^2 \geq 0$, it can be seen that e is a positive vector. Hence, in special choose $u = e$, we get $T(x_\alpha) = T(x_\alpha e) = T(x_\alpha u) \overset{\circ}{\rightarrow} 0$ in Y . Since (Y, m, F) is m_f -continuous then $m(T(x_\alpha))w \overset{\circ}{\rightarrow} 0$ for all $w \in F$. Therefore, $T(x_\alpha) \xrightarrow{m_f} 0$ in Y and so T is m_f -continuous.

Recall that, for two LNSs (X, μ, E) and (Y, m, F) , an operator $T \in L(X, Y)$ is called p -bounded if it maps p -bounded sets in X to p -bounded sets in Y .

Proposition 4. Let T be an m_f -continuous operator between LNFA's (X, μ, E) and (Y, m, F) then T is p -bounded.

Proof: Suppose that $T: X \rightarrow Y$ is m_f -continuous. Let $A \subseteq X$ be p -bounded (i.e. there is $e \in E$ such that $\mu(a) \leq e$ for all $a \in A$). Let $I = \mathbb{N} \times A$ be an index set with the lexicographic order. That is: $(m, a') \leq (n, a)$ iff $m < n$ or else $m = n$ and $p(a') \leq p(a)$. Thus clearly, I is directed upward. Define the following net as $x_{(n,a)} = \frac{1}{n}a$. Then $\mu(x_{(n,a)})u = \frac{1}{n}\mu(a)u \leq \frac{1}{n}ue$ for all $u \in E_+$. So, $\mu(x_{(n,a)})u \xrightarrow{o} 0$ in E or $x_{(n,a)} \xrightarrow{m_f} 0$. By m_f -continuity of T , we get $m(T(x_{(n,a)}))w \xrightarrow{o} 0$ for all $w \in F_+$. So there is a net $(z_\beta)_{\beta \in B} \downarrow 0$ in F such that, for any $\beta \in B$, there exists $(n', a') \in I$ satisfying $m(T(x_{(n,a)}))w \leq z_\beta$ for all $(n, a) \geq (n', a')$. Fix $\beta_0 \in B$. Then there is $(n_0, a_0) \in I$ satisfying $m(T(x_{(n,a)}))w \leq z_{\beta_0}$ for all $(n, a) \geq (n_0, a_0)$. In particular, $(n_0 + 1, a) \geq (n_0, a_0)$ for all $a \in A$. Thus, $m(T(x_{(n_0+1,a)}))w = m\left(\frac{1}{n_0+1}T(a)\right)w \leq z_{\beta_0}$ or $m(T(a)) \leq (n_0 + 1)z_{\beta_0}$ for all $a \in A$ and for each $w \in F_+$. Therefore, T is p -bounded.

REFERENCES

- [1] A. Aydın, Multiplicative order convergence in f -algebras, to appear Hacettepe Journal of Mathematics and Statistics.
- [2] A. Aydın, Multiplicative Norm Convergence in Banach Lattice f -algebras, arXiv:1711.00734v4.
- [3] A. Aydın, Convergence in Lattice Normed Spaces Normed by f -Algebras, submitted.
- [4] C. D. Aliprantis and O. Burkinshaw, Positive Operators, Springer, Dordrecht, (2006).
- [5] A. G. Kusraev and S. S. Kutateladze, Boolean valued analysis, Mathematics and its Applications, 1999.
- [6] B. Z. Vulikh, Introduction to The Theory of Partially Ordered Spaces, Wolters-Noordhoff Scientific, Groningen, 1967.
- [7] A. C. Zaanen, Riesz Spaces II, North-Holland Publishing C., Amsterdam, 1983

ÇALIŞAN SESLİLİĞİNİN ÖRGÜTSEL ÖZDEŞLEŞME VE İŞE GÖMÜLMÜŞLÜK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

THE EFFECTS OF EMPLOYEE VOICE ON ORGANIZATIONAL IDENTIFICATION AND JOB EMBEDDEDNESS

Mustafa KESEN

Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Söke İşletme Fakültesi

Murat ÖSELMİŞ

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Çalışan sesliliği, örgüt performansını arttırmak amacıyla çalışanların iş ile ilgili çeşitli kaygılarını ifade etmeleri ve kurumsal gelişimi sağlamak için çeşitli öneriler getirmeleridir. Çalışanların fikirlerini özgürce ifade edebilmeleri, dinlenen fikirlerin değerlendirilmesi ve çalışanların, hepsi olmasa bile birtakım önerilerinin dikkate alınması, bireylerin kurumları ile özdeşleşmelerini sağlayabilecek ve organizasyon işine daha bağlı çalışanlara sahip olabilecektir. Bu çalışmanın amacı işgören sesliliğinin örgütsel özdeşleşme ve işe gömülmüşlük üzerindeki etkilerini anket verileri aracılığıyla analiz etmektir. Anket uygulaması Aydın'da faaliyet gösteren 4 imalat işletmesinin 212 çalışanı üzerinde yapılmıştır. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre çalışan sesliliği hem grup içi özdeşleşme hem de örgütle özdeşleşmeyi olumlu yönde anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Aynı şekilde hem örgütsel özdeşleşmenin her iki boyutu hem de çalışan sesliliği işe gömülmüşlüğü olumlu yönde anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Araştırma sonuçlarının hem pratik anlamda işletme ve insan kaynakları yöneticilerine hem de teorik anlamda gelecek akademik çalışmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Çalışan Sesliliği, Örgütsel Özdeşleşme, İşe Gömülmüşlük

ABSTRACT

Employee voice behavior means expressing the various concerns of employees about the job in order to increase organizational performance and providing various suggestions to ensure corporate development. Allowing employees to express their ideas freely, evaluating their ideas and taking into consideration some, even if not all, suggestions of employees may lead to identification of individuals with their organizations and as a result, institutions may have employees who are more committed to their firms. The aim of this study is to analyze the effects of employee voice on organizational identification and job embeddedness through survey data. The survey was conducted on 212 employees of four manufacturing enterprises operating in Aydın. According to the results obtained from the research, employee voice affects both intra-group identification and identification with organization in a positive way. Likewise, the two dimensions of organizational identification which are intra-group identification and identification with organization and employee voice have positive effects on job embeddedness. It is considered that the results of the research will shed light on both business and human resources managers in practical terms and future academic studies in theoretical terms.

Keywords: Employee Voice, Organizational Identification, Job Embeddedness

GİRİŞ

Bireylerin proaktif davranarak bireysel ve kurumsal gelişimi sağlamak, problem çözümüne katkıda bulunmak vb. amaçlarla kurum içerisinde konuşma davranışları sergilemeleri birçok olumlu iş çıktısı ile ilişkilendirilebilmektedir. Ortak aklı ön plana çıkaran ve çok sesli bir örgüt kültürü oluşumuna katkıda bulunan çalışan sesliliği, çalışanların doğrudan veya dolaylı olarak karar verme sürecine katılmaları ile ilgilidir. Bu şekilde fikirlerine değer verildiğini hisseden çalışanların kurumsal değerleri benimsemesi kolaylaşabilecek ve kendilerini işlerine ve kuruma daha fazla ait hissedebileceklerdir. Diğer taraftan seslilik davranışı sergileyemeyen çalışanlarda ise istenmeyen duygular oluşabilecek ve iş performanslarında düşüş olacaktır (Lloyd vd., 2015).

Bu çalışmada, çalışanlara kendilerini ifade etme imkânı verildiğinde örgütsel özdeşleşme ve işe gömülmüşlük algılarının olumlu yönde etkilenip etkilenmeyeceğinin tespit edilmesi hedeflenmiştir. Çalışan sesliliği, örgütsel özdeşleşme ve işe gömülmüşlük etkileşimini daha önce inceleyen bir çalışmaya rastlanılmaması, çalışmanın önemini arttırmakta ve çalışmayı diğer çalışmalardan farklı kılmaktadır.

LİTERATÜR TARAMASI

Seslilik, son yıllarda insan kaynakları yönetimi ve endüstriyel ilişkiler akademik literatüründe yaygın olarak kullanılan bir terimdir (Beardwell, 1998; Benson, 2000). Kişisel memnuniyetsizliği dile getirme, fikirlerini söyleyerek karar vericilere katkıda bulunma, işbirliğine dayalı ilişkiler sergileme gibi anlamlara gelen seslilik (Dundon, 2004) örgütlerde bir gereklilik olarak görülmektedir (McCallin, 2001: 421). Çünkü bireylerin sahip oldukları bilgi, beceri ve yeteneği kurumun faydasına sunma davranışlarını içeren çalışan sesliliği, kurumsal performansı arttırmada önemli bir yere sahiptir.

Çalışanların fikirlerini ifade edebilmeleri kurum kültürü ile çok yakından ilişkilidir. Kurum kültüründe çalışanların fikirlerini özgürce söyleyebilmelerine izin veriliyor hatta teşvik ediliyorsa, farklılıklara saygı gösteriliyor ve dışlanmıyorsa bireylerin ses çıkarmaları kolaylaşacaktır. Fakat çalışanların konuşmaktan korktukları veya konuşmanın fayda vermeyeceğine inandıkları ortamlarda konuşma davranışları azalacaktır (Detert ve Trevino, 2010; Milliken vd., 2015).

Çalışanların fikirleri, önerileri veya endişeleri dinlenmediğinde prosedürel adalet, öz yeterlik ve öz denetim algıları olumsuz yönde etkilenecek, stresleri artacak, iş tatminleri azalacak, performansları düşecek ve işten ayrılma eğilimleri artacaktır (Morrison ve Milliken, 2000; Milliken vd., 2015; Lloyd vd., 2015). Sesliliğe izin verildiğinde ise iş tatminleri ve işte kalma eğilimleri artacaktır (Spencer, 1986). Dutton vd., örgütsel özdeşleşmeyi (1994:193) “kişinin kendisi ile örgütü tanımlaması arasındaki bilişsel bağ” olarak tanımlamaktadırlar. Çalışanın parçası olarak hissettiği herhangi bir gruba veya örgüte bağlı olmasını ifade eden örgütsel özdeşleşme, bireylerin kendilerini kategorize etmesi ve kendilerini değer algılarına uyan grupların bir üyesi gibi görmesi ile ilişkilidir. Bireylerin kendileri ile çalıştıkları kurum arasındaki farklılıklar azaldıkça ve benzerlikler arttıkça örgütsel özdeşleşme artmaktadır (Cheney ve Tompkins, 1987).

Yapılan araştırmalar örgütsel özdeşleşmenin kurumda kalma niyetini, iş tatminini, iş performansını, bireysel yaratıcılığı, örgütsel vatandaşlık davranışlarını ve işbirlikçi davranışları arttırdığını göstermektedir (Bhattacharya vd., 1995; van Knippenberg, 2000; Ashforth, 2001; Ashforth vd., 2008; Kumar ve Singh, 2012; Shen vd., 2014, Kesen, 2016). Benzer şekilde örgütsel özdeşleşme çatışmaları, sessizliği, işten ayrılmaları azaltmaktadır (Baran ve Giderler, 2017; Bamber ve Iyer, 2002).

Bazı çalışmalarda örgütsel özdeşleşmenin grup içi özdeşleşme ve örgütle özdeşleşme olmak üzere iki alt boyutta incelendiği görülmektedir (örn. Tokgöz ve Seymen, 2013; Friedkin ve Simpson, 1985; Reade, 2001). Grup içi özdeşleşme, kişinin kendisini parçası olarak hissettiği gruba olan tutkunluğu şeklinde tanımlanırken örgütle özdeşleşme, kişinin amaçları ile örgüt amaçlarının uyumlu olarak bütünleşmesidir (Tokgöz ve Seymen, 2013: 64).

Çalışanın işe ve örgüte yerleşme derecesini gösteren bir yapı olarak aktarılan işe gömülmüşlük (Sekiguchi vd., 2008'den akt. Akgündüz vd., 2016), literatürde son zamanlarda artan bir ivmeyle ilgi görmekte ve işyerindeki olumlu iş davranışlarıyla ilişkilendirilmektedir. İşe gömülmüşlük, çalışanların işte ve örgütte devamlılıklarını sağlayan örgütsel sosyal güçler ile ilişkilidir. İşe bağlanmış ve işe gömülmüş çalışanlar örgütleriyle olan ilişkilerini uzun dönemli olarak planlamakta ve düşük seviyede işten ayrılma niyeti taşımaktadırlar (Mallol vd., 2007). Örgütsel bağlılık ile benzer bir yapıya sahip gibi görünse de işe gömülmüşlükte bireyler örgütsel bağlılıktan farklı olarak ödül veya ceza için değil daha üst düzey ortak çıkarlar için kuruma yerleşmektedirler. Diğer taraftan örgütsel bağlılığın sadece örgütle ilgili olduğu ifade edilirken işe gömülmüşlük hem örgüt hem de toplumla ilişkilendirilmektedir (Gökaslan, 2018: 34).

Kendilerini kurum içinde rahatça ifade edebilen, öneriler getiren ve problemleri dile getirmede zorluk yaşamayan çalışanların işe gömülmeleri daha rahat olacaktır. Nitekim Loi vd. (2014)'nin çalışması da çalışan sesliliği ile işe gömülmüşlük arasındaki anlamlı ilişkiyi ispatlar niteliktedir. Benzer şekilde Spencer (1986)'e göre seslilik ile çalışanlar sorunlar için çözümler üretmeye başlarlar, böylece iş tatminleri artar ve mevcut organizasyonlarında kalmaya devam ederler. Diğer taraftan örgütsel özdeşleşmesi yüksek olan bireyler kurumsal değerleri daha çok özümseyecekler ve böylece bilişsel ve duygusal açıdan daha fazla gömülmüşlük seviyelerine ulaşacaklardır (Lee vd., 2015; Loi vd., 2014). Benzer şekilde Dechawatanapaisal (2018) da örgütsel özdeşleşmenin işe gömülmüşlüğü arttıracığını ifade etmektedir. Araştırma değişkenleri arasındaki ilişkilerden yola çıkarak araştırmanın hipotezleri şöyle geliştirilmiştir:

H1a: Çalışan sesliliği örgütsel özdeşleşmenin grup içi özdeşleşme boyutunu pozitif yönde anlamlı bir şekilde etkilemektedir.

H1b: Çalışan sesliliği örgütsel özdeşleşmenin örgütle özdeşleşme boyutunu pozitif yönde anlamlı bir şekilde etkilemektedir.

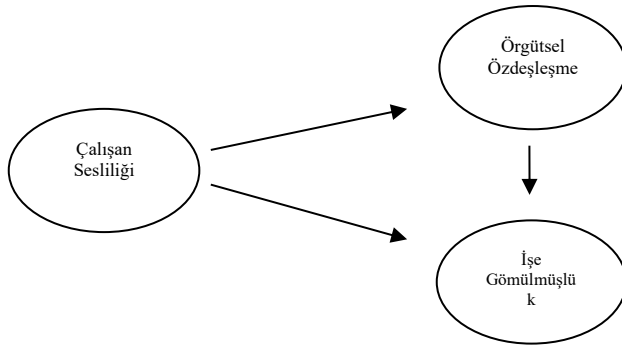
H2: Çalışan sesliliği işe gömülmüşlüğü pozitif yönde anlamlı bir şekilde etkilemektedir.

H3a: Örgütsel özdeşleşmenin grup içi özdeşleşme boyutu işe gömülmüşlüğü pozitif yönde anlamlı bir şekilde etkilemektedir.

H3b: Örgütsel özdeşleşmenin örgütle özdeşleşme boyutu işe gömülmüşlüğü pozitif yönde anlamlı bir şekilde etkilemektedir.

METODOLOJİ

Bu çalışmanın amacı işgören sesliliğinin örgütsel özdeşleşme ve işe gömülmüşlük üzerindeki etkilerini anket verileri aracılığıyla analiz etmektir. Araştırmanın evrenini Aydın'da çalışan imalat işletmelerinin çalışanları oluşturmaktadır. Kolayda örnekleme yönteminin kullanıldığı çalışmada anket uygulaması 4 imalat işletmesinin 212 çalışanı üzerinde yapılmıştır. Çalışan sesliliği değişkeni ile işe gömülmüşlük değişkeni tek boyutlu olarak değerlendirilirken örgütsel özdeşleşme grup içi özdeşleşme ve örgütle özdeşleşme olmak üzere iki alt boyutlu bir yapı ile incelenmiştir. Anket soruları, daha önce geçerlilik ve güvenilirliği test edilmiş ölçeklerden alınmıştır. Tek boyut ve 6 maddeden oluşan çalışan sesliliği ölçeği Arslan ve Yener (2016)'in çalışmasından ve yine tek boyut ve 7 maddeden oluşan işe gömülmüşlük ölçeği Akgündüz vd. (2016)'nin çalışmasından alınmıştır. 6'şar maddelik örgütle özdeşleşme ve grup içi özdeşleşme olarak iki alt boyuttan oluşan örgütsel özdeşleşme ölçeği ise Tokgöz ve Seymen (2013)'in çalışmasından alınmıştır. Şekil 1'deki model ise araştırma modeli olarak benimsenmiştir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

Anket uygulaması sonucunda elde edilen veriler SPSS programında analize tabi tutulmuştur. Demografik değişkenler dışındaki tüm soruları cevaplama 5'li Likert ölçeğinden (1=kesinlikle katılmıyorum; 5=kesinlikle katılıyorum) yararlanılmıştır.

BULGULAR

Katılımcıların 168'i erkek, 44'ü kadındır. 18-25 yaş aralığında 19, 26-35 yaş aralığında 78, 36-45 yaş aralığında 83, 45 yaş üstü 32 kişi bulunmaktadır. Katılımcılardan 109 kişi lise veya ilköğretim mezunu iken 103 kişi üniversite mezunudur. % 96 oran ile (205 kişi) katılımcıların çoğunluğunun idari görevi

olmayan çalışanlardan oluştuğu gözlemlenmektedir. 104 kişi ise en az 5 yıldır mevcut firmalarında çalışmaktadırlar.

Açımlayıcı faktör analizi ile ölçeklerin geçerliliği analiz edilmiş ve alıntı yapılan kaynaklarda olduğu gibi çalışan sesliliği ile işe gömülmüştüğün tek faktör ve örgütsel özdeşleşmenin iki faktörlü bir yapıda olduğu tespit edilmiştir. KMO örneklem yeterliliklerinin ise literatürde kabul gören 0,50 (Field, 2000) değerinin üzerinde olduğu görülmüş ve Barlett küresellik testi sonuçları ise anlamlı çıkmıştır. Ölçeklerin güvenilirlikleri incelendiğinde Cronbach's Alpha değerlerinin çalışan sesliliği ile işe gömülmüştük ölçekleri için sırasıyla ,695 ve ,780 olduğu; örgütsel özdeşleşmenin grup içi özdeşleşme ve örgütle özdeşleşme boyutları için ise sırasıyla ,838 ve ,829 olduğu görülmüştür. Bu veriler ışığında ölçeklerin geçerli ve güvenilir sonuçlar üretebileceği görülmektedir.

Geçerlilik ve güvenilirlik analizlerinin ardından ölçeklere ilişkin elde edilen verilerin ortalamaları, standart sapmaları ve aralarındaki Pearson korelasyon katsayılarına bakılmıştır. İlgili değerler Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1. Korelasyon Analizi Sonuçları

	Ort.	S.S.	1	2	3	4
1. İşe Gömülmüştük	3,31	,72	1			
2. Grup içi Özdeşleşme	3,58	,73	,671**	1		
3. Örgütle Özdeşleşme	3,58	,72	,675**	,758**	1	
4. Çalışan Sesliliği	3,75	,66	,553**	,587**	,607**	1

N=212; ** p < .01

İlgili tablo incelendiğinde tüm değişkenler arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. En güçlü ilişki grup içi özdeşleşme ile örgütle özdeşleşme arasındadır.

Çalışmanın hipotezlerini test etmek amacıyla basit regresyon analizleri yapılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 2'de görülmektedir. İlgili sonuçlara göre çalışan sesliliği örgütle özdeşleşme, grup içi özdeşleşme ve işe gömülmüştüğü pozitif yönde anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Benzer şekilde grup içi özdeşleşme ve örgütle özdeşleşme işe gömülmüştüğü pozitif yönde anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Bu sonuçlardan yola çıkarak çalışmanın tüm hipotezleri kabul edilmiştir.

Tablo 2. Regresyon Analizi Sonuçları

Model	Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	Düz. R ² & F	Std.β	Sig.	İlgili hipotez	Hipotez sonuç
Model 1a	Çalışan sesliliği	Grup içi özdeşleşme	,342 & 110,445	,587	,000	H1a	Kabul
Model 1b	Çalışan sesliliği	Örgütle özdeşleşme	,366 & 112,676	,607	,000	H1b	Kabul
Model 2	Çalışan sesliliği	İşe gömülmüştük	,302 & 92,507	,553	,000	H2	Kabul
Model 3	Grup içi özdeşleşme	İşe gömülmüştük	,511 & 111,224	,375	,000	H3a	Kabul
	Örgütle Özdeşleşme			,391	,000	H3b	Kabul

SONUÇ

Demokrasinin güçlendiği ve çok sesliliğin arttığı günümüz dünyasında bireyler çalıştıkları kurumlarda dilek, şikâyet ve önerilerini çeşitli yollarla dile getirmek istemektedirler. Çalışanlara kendilerini ifade etme fırsatı verildiğinde işyerinde birçok olumlu sonuçlarla karşılaşılabilir. Bu çalışmada çalışan sesliliğinin işe gömülmüştüğü pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Elde edilen bu sonuca paralel olarak Ng ve Lucianetti (2018) de çalışmalarında çalışan sesliliği ile gömülmüştük arasında pozitif yönlü ilişki tespit etmişlerdir. Çalışmadan elde edilen bir diğer sonuca göre işe gömülmüştük örgütsel özdeşleşmenin grup içi özdeşleşme ve örgütle özdeşleşme boyutlarını olumlu yönde etkilemektedir. Benzer şekilde grup içi özdeşleşme ve örgütle özdeşleşme de işe gömülmüştüğü olumlu yönde etkilemektedir.

Bu sonuçlardan yola çıkarak yöneticilere, çalışanlara iş veya örgütle ilgili söz söyleme fırsatı vermeleri önerilmektedir. Böylece çalışanlar hem örgütle özdeşleşebilecek hem de işe gömülmüş olabileceklerdir. Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar bazı kısıtlar çerçevesinde değerlendirilmelidir. Çalışma sadece Aydın'da ve imalat sanayinde yapılmıştır. Daha büyük bir örneklem ile farklı bölgeler ve sektörlerde yapılacak yeni çalışmalar araştırma sonuçlarının güncellenmesini sağlayabilir. Diğer taraftan sonraki çalışmalarda işe gömülmürlük değişkeni uyum, ilişki ve fedakârlık alt boyutları ile daha derinlemesine analiz edilebilir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Y., Güzel, T., & Harman, S. (2016). Yöneticiye Güven ve Dağıtımsal Adalet Çalışanların İşe Gömülmürlüğünü Nasıl Etkiler?. *Ege Academic Review*, 16(2).
- Arslan, A., & Yener, S. (2016). İşgören Sessizliği Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması Çalışması. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14(1), 173-191.
- Ashforth, B. E., Harrison, S. H., & Corley, K. G. (2008). Identification in Organizations: An Examination of Four Fundamental Questions. *Journal of Management*, 34(3), 325-374.
- Ashforth, B.E. (2001). *Role Transitions in Organizational Life: An Identity-Based Perspective*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Bamber, E. M., & Iyer, V. M. (2002). Big 5 auditors' Professional and organizational identification: Consistency or conflict?. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 21(2), 21-38.
- Baran, H., & Giderler, C. (2017). A study on determining the influence of organizational identification on organizational justice and organizational silence. *International Journal of Asian Social Science*, 7(3), 242-258.
- Beardwell, I. (1998). Voices On, *People Management*, May: 32-6.
- Benson, J. (2000). Employee Voice in Union and Non-union Australian Workplaces', *British Journal of Industrial Relations*, 38(3): 453-9.
- Bhattacharya, C. B., Rao, H., & Glynn, M. A. (1995). Understanding the Bond of Identification: An Investigation of Its Correlates among Art Museum Members. *Journal of Marketing*, 59, 46-57.
- Cheney, G., & Tompkins, P. K. (1987). Coming to terms with organizational identification and commitment. *Communication Studies*, 38(1), 1-15.
- Dechawatanapaisal, D. (2018). Nurses' turnover intention: The impact of leader-member exchange, organizational identification and job embeddedness. *Journal of advanced nursing*, 74(6), 1380-1391.
- Detert, J. R., & Treviño, L. K. (2010). Speaking up to higher-ups: How supervisors and skip-level leaders influence employee voice. *Organization Science*, 21(1), 249-270.
- Dundon, T., Wilkinson, A., Marchington, M., & Ackers, P. (2004). The meanings and purpose of employee voice. *The International Journal of Human Resource Management*, 15(6), 1149-1170.
- Dutton, J., Dukerich J., Harquail, C.V. (1994). Organizational Images and Membership Commitment. *Administrative Science Quarterly*, 34: 191- 206.
- Field, A. (2000). *Discovering Statistics using SPSS for Windows*. London, Thousand Oaks, Sage Publications, New Delhi.
- Friedkin, N. & Simpson, M. (1985). Effects of Competition on Members' Identification with Their Subunits. *Administrative Science Quarterly*, 30: 377-94.
- Gökaslan, M. O. (2018). Öğretmenlerde örgütsel bağlılık, işe gömülmürlük, işe adanmışlık ve işten ayrılma niyeti ilişkisi: Bir alan çalışması. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 25-46.
- Kesen, M. (2016). Linking organizational identification with individual creativity: organizational citizenship behavior as a mediator. *Journal of Yasar University*, 11(41).
- Kumar, M., & Singh, S. (2012). Roles of perceived exchange quality and organisational identification in predicting turnover intention. *IIMB Management Review*, 24(1), 5-15.
- Lee, E. S., Park, T. Y., & Koo, B. (2015). Identifying organizational identification as a basis for attitudes and behaviors: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 141(5), 1049-1080.
- Lloyd, K. J., Boer, D., Keller, J. W. ve Voelpel, S. (2015). Is My Boss Really Listening to Me? The Impact of Perceived Supervisor Listening on Emotional Exhaustion, Turnover Intention, and Organizational Citizenship Behavior. *Journal of Business Ethics*, 130(3), 509-524.
- Loi, R., Chan, K. W., & Lam, L. W. (2014). Leader-member exchange, organizational identification and job satisfaction: A social identity perspective. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 87, 42-61.

- Mallol, C., Holtom, B., & Lee, T. (2007). Job embeddedness in a culturally diverse environment. *Journal of Business Psychology*, 22, 35–44.
- McCallin, A. (2001). Interdisciplinary practice – a matter of teamwork: An integrated literature review. *Journal of Clinical Nursing*, 10, 419- 428.
- Milliken, F. J., Schipani, C. A., Bishara, N. D., & Prado, A. M. (2015). Linking workplace practices to community engagement: The case for encouraging employee voice. *Academy of Management Perspectives*, 29(4), 405-421.
- Morrison, E. W., & Milliken, F. J. (2000). Organizational silence: A barrier to change and development in a pluralistic world. *Academy of Management Review*, 25(4), 706–725.
- Ng, T. W., & Lucianetti, L. (2018). Are embedded employees active or passive? The roles of learning goal orientation and preferences for wide task boundaries and job mobility in the embeddedness–voice link. *Human Resource Management*, 57(5), 1251-1269.
- Reade, C. (2001). Antecedents of organizational identification in multinational corporations: Fostering psychological attachment to the local subsidiary and the global organization. *International Journal of Human Resource Management*, 12(8), 1269-1291.
- Sekiguchi, T., Burton, J.P. & Sablynski, C.J. (2008). The Role of Job Embeddedness on Employee Performance: The Interactive Effects With Leader– Member Exchange And Organization-Based Self-Esteem. *Personnel Psychology*, 61, 761–792.
- Shen, Y., Jackson, T., Ding, C., Yuan, D., Zhao, L., Dou, Y., & Zhang, Q. (2014). Linking perceived organizational support with employee work outcomes in a Chinese context: Organizational identification as a mediator. *European Management Journal*. 32(3), 406-412.
- Spencer, D. G. (1986). Employee Voice and Employee Retention. *The Academy of Management Journal*, 29(3), 488–502.
- Tokgöz, E., & Seymen, O. A. (2013). Örgütsel Güven, Örgütsel Özdeşleşme ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişki: Bir Devlet Hastanesinde Araştırma. *Öneri Dergisi*, 10(39), 61-76.
- van Knippenberg, D. (2000). Work Motivation and Performance: A Social Identity Perspective. *Applied Psychology: An International Review*, 49(3), 357-371.

EKONOMİK BÜYÜME VE ÇEVRE KİRLİLİĞİ SAĞLIK KALİTESİNİ ETKİLİYOR MU? TÜRKİ CUMHURİYETLERİ ÜZERİNE AMPİRİK KANIT DO ECONOMIC GROWTH AND ENVIRONMENTAL POLLUTION INFLUENCE HEALTH QUALITY: EMPIRICAL EVIDENCE ON TURKIC REPUBLICS

Eyyup ECEVİT

Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi

Murat ÇETİN

Prof. Dr. Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi

Vugar HAZİYEV

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Yüksek Lisans Öğrencisi

ÖZET

Diğer ülkelerde olduğu gibi Türki Cumhuriyetlerinde de fosil yakıtların (kömür, petrol ve doğalgaz) kullanımı, zamanla insan sağlığına zarar veren hava kirliliği yaratmıştır. Bu ülkelerde hava kirliliğinin sağlık sorunlarına neden olduğu görülmektedir. Ekonomi literatüründe, çevresel kalitenin iyileştirilmesi durumunda sağlığın bundan olumlu etkileneyeceği vurgulanmaktadır. Ancak politika yapıcılar, çevre kirliliğinin uzun dönemde neden olduğu stresli ortamın zararlı etkilerini gereği kadar tartışmamaktadırlar. Konunun kapsamlı bir şekilde ele alınması halinde, çevre kirliliğinin zararlı etkileri kolayca tespit edilebilir. Özellikle, sağlık ve sosyal maliyetler bunun en belirgin göstergeleridir. Ülkelerin iktisadi başarı hikâyelerinin arkasında, bıraktıkları çevresel, sosyal ve sağlık sorunları mutlaka tartışılmalıdır. Bilindiği üzere, büyüme ve çevre kirliliği arasındaki ilişki gelişmekte olan ülkelere beklendiği şekilde pozitif yöndedir. Ülkeler, beşerî ve fiziksel sermayelerinin kalitelerini artırmak suretiyle sürdürülebilir kalkınmayı yakalayabilirler ve böylece bireylerin sosyo-ekonomik yaşam standartlarında sürekli bir artış olur. Bu çalışma, 1992-2018 dönemi itibariyle Türki Cumhuriyetleri ekonomisi için ekonomik büyüme ve çevre kirliliğinin sağlık üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Başka bir deyişle, kişi başına düşen reel gelir ve karbon emisyonlarının bebek ölüm oranına etkisi analiz edilmektedir. Analizlerde kullanılan bağımlı değişken bebek ölüm hızı (sağlık göstergesi), bağımsız değişkenler ise kişi başına reel gelir (ekonomik büyüme) ve karbon salınımıdır (çevre kirliliği). Değişkenlerin birim kök analizi IPS, LLC ve ADF-Fisher testleri kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Değişkenlerin uzun dönem parametrelerinin belirlenmesinde panel OLS ve panel FMOLS teknikleri kullanılmaktadır. Son olarak; değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi panel Granger nedensellik testi ile gerçekleştirilmektedir. Ampirik bulgular; a) değişkenlerin düzeyde durağan olduğunu, b) kişi başına reel gelirin bebek ölüm oranını negatif etkilediğini, c) karbon salınımının bebek ölüm oranını pozitif etkilediğini, d) bebek ölüm oranından kişi başına reel gelire ve kişi başına reel gelirden karbon salınımına doğru işleyen tek yönlü nedensellikleri ortaya koymaktadır. Sonuçlar, önemli politika önermeleri sunmaktadır.

Anahtar Kavramlar: Ekonomik Büyüme, Çevre Kirliliği, Bebek Ölüm Oranı, Nedensellik, Türki Cumhuriyetleri.

ABSTRACT

As in other countries, in Turkic Republics, the use of fossil fuels (energy sources such as coal, oil and natural gas) has created serious air pollution, which has been harmful to human health over time. Air pollution is seen to cause health problems in these countries. In the economic literature, it is emphasized that health will be positively affected if environmental quality is improved. However, policy makers have not adequately discussed the detrimental effects of the stressful environment caused by environmental pollution in the long run. If the issue is addressed extensively, the harmful effects of environmental pollution can be easily identified. Especially health and social costs are the most significant indicators of this. The environmental, social and health problems that countries left behind their economic success stories must be discussed. As is known, the relationship between growth and environmental pollution is positive as expected in developing countries. Countries can achieve sustainable development by improving the quality of their human and physical capital. Thus, there will

be a continuous increase in the socio-economic life standards of individuals. This study investigates the impact of economic growth and environmental pollution on health for the Turkish Republics economy over the period 1992-2018. In other words, the impact of per capita real income and carbon emissions on infant mortality rate is analyzed. The dependent variable used in this analysis was infant mortality rate (health indicator), independent variables were real income per capita (economic growth) and carbon emission (environmental pollution). The unit root analysis of variables is conducted by using the IPS, LLC and ADF-Fisher tests. The panel OLS and panel FMOLS tests are used to determine the long run parameters of variables. Finally, the causal linkage between the variables is implemented by the panel Granger causality test. Empirical findings reveal that a) the variables are stable at their levels, b) per capita real income negatively affects infant mortality rate, c) carbon emissions positively affects infant mortality rate, d) there exists a unidirectional Granger causality running from infant mortality rate to real income per capita and running from real income per capita to carbon emissions. The results provide important policy recommendations.

Keywords: Economic Growth, Environmental Pollution, Infant Mortality Rate, Causality, Turkish Republics.

1. GİRİŞ

Çevre kirliliğinin sağlık hizmetleri piyasasındaki etkilerini araştıran çalışmalarda ülke ekonomilerinin tam istihdam düzeyinde faaliyette bulunduğu varsayılmaktadır. Doğal hasıla düzeyinde üretim, gelecek yıllarda üretim faktörlerindeki artışa bağlı olarak millî gelirin artması (ekonomik büyüme) ve kişi başına düşen gelirin artmasıyla da toplumsal refahta iyileşmeler görülecektir. Ancak, ekonomik büyümenin insan sağlığını ciddi olarak etkileyen çevre kirliliği ile sonuçlanması önceleri büyüme adına ihmal edilmiştir. Daha sonraları, özellikle ülkelerin yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelme politikaları ve Kyoto protokolü ile sanayileşmiş ülkelerin sera gazı salınımına sınır konulması çevre kirliliğinin azalmasında etkin rol oynamıştır. Aksi halde büyük kentlerdeki karbon salınımının yoğunluğunun çevreye bıraktığı zarar telafi edilemez boyutlara ulaşacaktı. Ayrıca bu konu, çoğu ülkelerin ekonomi politikaları arasında yer almış, uluslararası anlaşmaların belirlenmesinde en önemli hususu teşkil etmiştir.

Ekonomik büyümeye paralel olarak çevresel bozulmaların kısa ve uzun vadeli etkileri incelendiğinde, il, ülke ve bölge bazında hava kirliliğinin insan sağlığı üzerinde ciddi sorunlara neden olduğu görülmektedir (Gangadharan ve Valenzuela, 2000). Hava kirliliğinin neden olduğu bozulmalara bağlı olarak sağlık kalitesinin aşınması, kronik hastalıklar başta olmak üzere çeşitli kanallarla ekonomik faaliyetler üzerinde de etkili olmaktadır (Bovenberg, Smulders, 1996). Açıktır ki sağlık kalitesi, ekonomik büyüme ve çevre kirliliği birbiriyle etkileşim içinde olan temel belirleyici değişkenlerdir (Katrakilidis, Patsika, 2015).

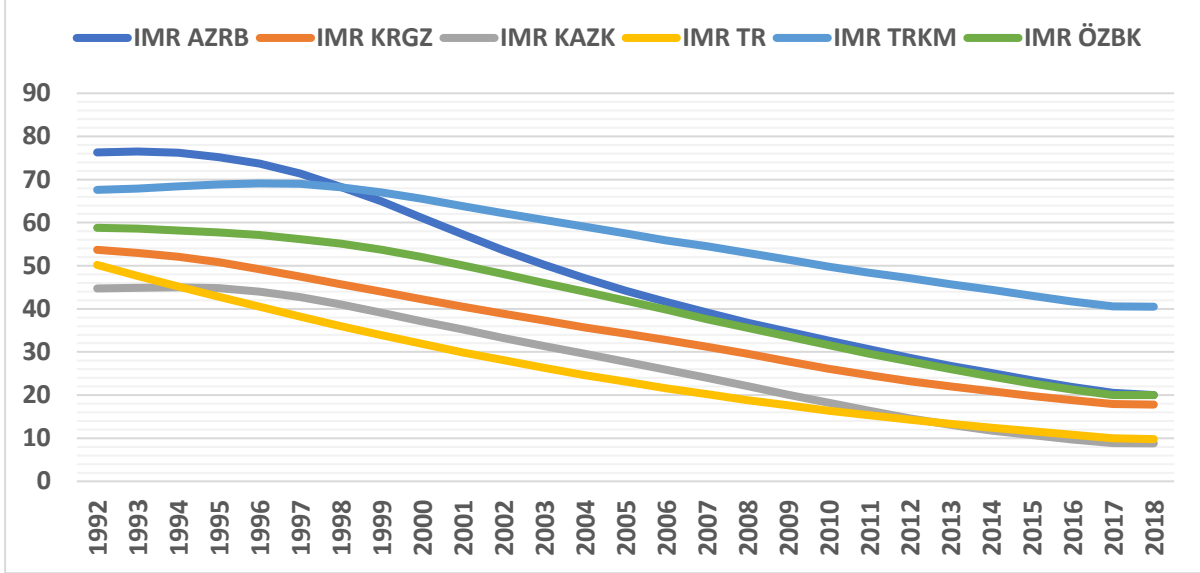
Çalışmanın amacı, ekonomik büyüme ve çevre kirliliğinin sağlık kalitesi üzerindeki etkisini, Türkiye Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Türkiye) ekonomileri için incelemektir. Ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde, ekonomik büyüme ve çevre kirliliğinin sağlık kalitesi üzerindeki etkisini Türkiye Cumhuriyetleri ekonomisi üzerinde ampirik olarak test eden çalışma bulunmamaktadır. Çalışma, bu yönüyle orijinallik arz etmektedir.

Sağlık kalitesinin bozulmasında çevre kirliliği başta olmak üzere çok sayıda etken vardır. Bu çalışmada sadece üç değişkene yer verilmiştir. Bağımsız değişkenler olarak ekonomik büyüme ve çevre kirliliği bağımlı değişken olarak bebek ölüm hızı analize tabi tutularak konu bakımından sınırlandırılmıştır. Ayrıca çalışma, 1990-2018 dönemi itibarıyla Türkiye Cumhuriyetleri ekonomisi üzerinde test edilerek zaman ve mekân bakımından sınırlandırılmıştır. Çalışma planı şöyledir: Giriş, teorik ve ampirik literatür, ekonometrik model ve veri seti, ampirik uygulama ve sonuç bölümü. Sonuç kısmında literatürden ve ekonometrik analizlerden elde edilen ampirik bulgular tartışılmış ve politik önerilerde bulunulmuştur.

2. MODELDE KULLANILAN DEĞİŞKENLERİN TANIMLANMASI

Çalışmanın uygulama kısmında kullanılan değişkenler, sağlık kalitesini temsilen bebek ölüm hızı, ekonomik büyümeyi temsilen kişi başına düşen GSYİ ve çevre kalitesini temsilen karbondioksit emisyonu kullanılmıştır.

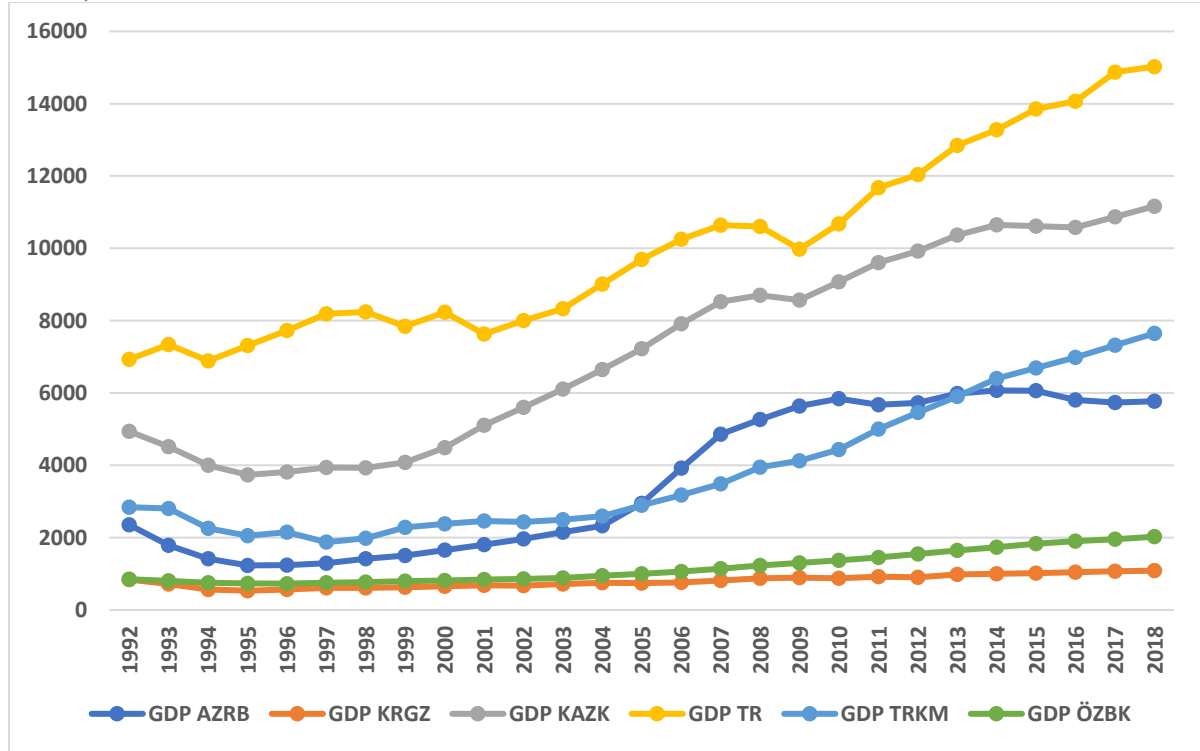
Grafik 1: Türki Cumhuriyetlerinde Bebek Ölüm Hızı (Her 1000 canlı doğumda), 1992-2018.

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergelerinden Elde Edilen Veriler Kullanılarak Yazarlar Tarafından Grafığe Dönüştürülmüştür. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>. Erişim Tarihi: 18.07.2019.

Grafik 1 incelendiğinde, 1992-2018 yılları itibariyle bebek ölüm hızının Türkmenistan'da diğer beş ülkeye göre yüksek olduğu görülmektedir. Türkiye ve Kazakistan ise diğer ülkelere göre bebek ölüm hızının en fazla düştüğü ülkelerdir. Bebek ölüm hızını belirleyen unsurların başında, kişi başına gayri safi milli gelirdeki artış, kişi başına günlük kalori alımının artması, temiz suya erişimi olan nüfusun yüzdesindeki artış, kadın okur yazarlık oranındaki artış, kentsel nüfus ve aşılama gelmektedir. (Ecevit vd. 2019). Grafik 2, kişi başına düşen GSYH'nin yıllar itibariyle sergilediği değişimi göstermektedir.

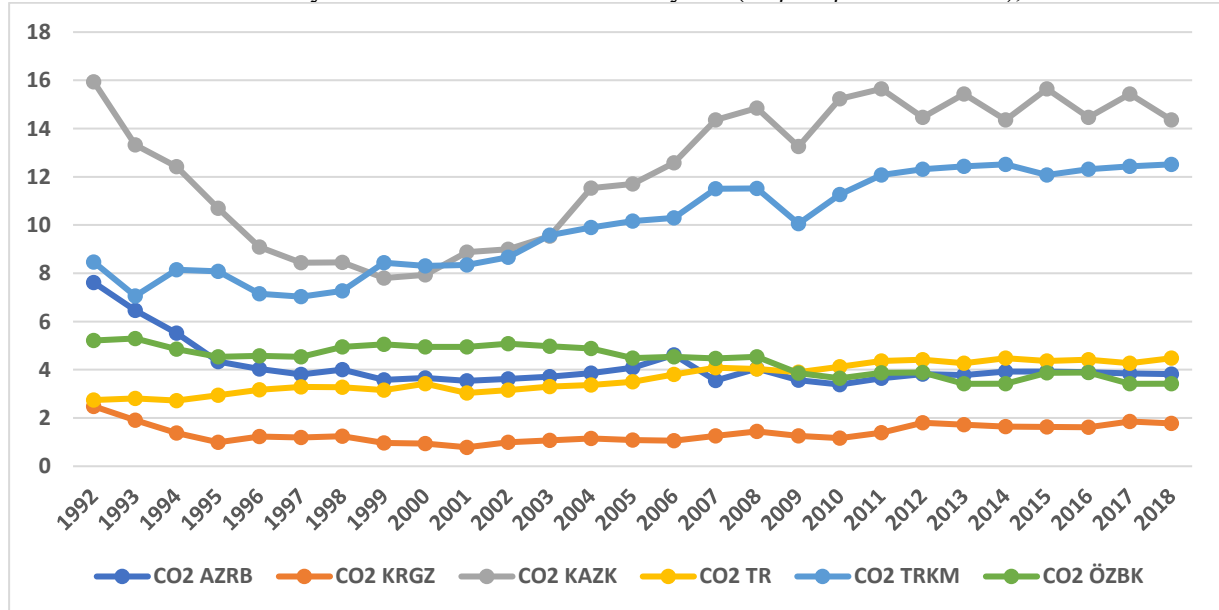
Grafik 2: Türki Cumhuriyetlerinde Kişi başına Düşen Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (2010 yılı sabit ABD Doları), 1992-2018.

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergelerinden Elde Edilen Veriler Kullanılarak Yazarlar Tarafından Grafığe Dönüştürülmüştür. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>. Erişim Tarihi: 18.07.2019.

Grafik 2'ye göre, Türkiye diğer be ülkeye göre kişi başına gayrisafi yurtiçi hasılanın en yüksek olduğu ülkedir. Sonra sıralama, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan şeklinde devam etmektedir. Grafik 3'te Türki Cumhuriyetlerindeki hava kirliliğinin yıllar itibariyle gelişimi görülmektedir.

Grafik 3: Türki Cumhuriyetlerinde Karbondioksit Emisyonu (Kişi başına metrik ton), 1992-2018.

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergelerinden Elde Edilen Veriler Kullanılarak Yazarlar Tarafından Grafığe Dönüştürülmüştür. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>. Erişim Tarihi: 18.07.2019.

Grafik 3 incelendiğinde, Kazakistan ve Türkmenistan’da karbon emisyonunun en yüksek olduğu ülkeler olduğu görülmektedir. Diğer 4 ülkede ise çevre kirliliğinin boyutları yıllar itibariyle hemen hemen birbirlerine yakın seyretmiştir.

3. TEORİK VE AMPİRİK LİTERATÜR

Çevre kirliliği ve ekonomik büyümenin sağlık kalitesi üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaların çoğunda büyüme ve çevre kirliliği arasındaki bağ, teorik ve ampirik olarak ortaya konulabilmiştir (Bloom vd., 2001; Selden, Song, 1994; Grossman, Krueger, 1995). Çevre kirliliğinin sağlık kalitesi üzerindeki etkisini ekonomik büyüme üzerinden analiz eden ilk çalışma olarak Kuznets’in gelir ve çevre kirliliği arasındaki ilişkiyi ele alan çalışması olduğu bilinmektedir. İktisadi gelişmenin başlangıç aşamasında gelir düzeyi arttıkça çevre kirliliği de artmakta, gelir belirli bir seviyeye ulaştıca çevre kirliliği azalış göstermektedir (Kuznets, 1955). Kuznets’in bu çalışması çevre ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi tek boyutlu olarak ele alırken, sağlık kalitesi üzerindeki etkisine yer vermemiştir.

Çevre kalitesini ihmal eden ekonomik faaliyetlerdeki artış, büyümeye zarar verebilir, hatta negatif oranda etki yapabilir. Yakın zamanda sağlıkta olması muhtemel bozulmalar çevrenin daha da bozulmasına neden olabilir. Bu durum bir kısır döngü gibi, ülkelerin çevresel sorunlar nedeniyle büyüme problemi yaşaması ve gelişmiş ekonomileri yakalama konusunda sürekli geride kalmasına neden olmaktadır. Daha açık ifade etmek gerekirse, daha az sağlıklı işgücü daha az verimli işgücü ve dolayısıyla ekonominin daha yavaş büyümesi demektir (Katrakilidis vd., 2015: 218).

Milli gelir ve çevre kalitesi arasındaki ilişki, Kuznets Eğrisi Hipotezi ile sınırlandırılmamalıdır. Çevresel bozulmanın ekonomik faaliyet üzerinde olumsuz etkilerine de yer verilmelidir (Bruvoll vd., 1999). Ekonomik faaliyetlerin doğurduğu olumsuzluklar dolaylı olarak sağlık kalitesinin bozulmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda bir ülkede hastalıkların ve bebek ölüm oranının artmasında çevre kirliliğinin önemli rol oynadığı vurgulanmaktadır (Yazdı vd., 2014; Assadzadeh vd., 2014).

Katrakilidis vd. (2015) çalışmalarında; 1960-2012 dönemini kapsayacak şekilde ekonomik büyüme, çevre kirliliği ve sağlık kalitesi arasındaki dinamik ilişkiyi incelemişlerdir. Ekonomik büyüme olarak gelir düzeyi, sağlık kalitesi olarak bebek ölüm oranı ve çevrenin bozulma göstergesi olarak CO₂’yi dikkate almışlardır. Çalışmalarından elde ettikleri sonuçlara göre, gelirden CO₂ ve bebek ölüm oranına doğru güçlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Ayrıca diğer bir çalışmada ekonomik büyümenin bebek ölüm oranını uzun dönemde etkilediği sonucuna da ulaşmışlardır (Ecevit ve Çetin, 2016).

Çevre kalitesi ve sağlık harcaması arasındaki ilişki incelendiğinde hava kirliliğinin daha yüksek olduğu ülkelerde kişi başına düşen sağlık harcamasının da yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum gelecekte ülkelerin sağlık kalitesini korumak için daha fazla maliyete katlanmalarına neden olabilir (Jerrett vd. (2003). Çevresel bozulmanın sağlık kalitesinin bozulması başta olmak üzere çeşitli kanallar yoluyla ekonomik faaliyetler üzerinde önemli etkileri olduğu söylenebilir. Dolayısıyla sağlık kalitesinin çevresel bozulmalardan ve ekonomik büyümeden doğrudan etkilendiği gerçeği göz ardı edilmemelidir (Katrakilidis, Patsika, 2015).

4. METODOLOJİ

Ekonomik büyüme, çevre kirliliği ve sağlık arasındaki ilişkinin analiz edildiği bu panel veri analizinde ekonometrik metodoloji başlıca üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci aşamada; değişkenlerin durağanlık analizi IPS, LLC ve ADF-Fisher birim kök testleri kullanılarak yapılmıştır. İkinci aşama; uzun dönem katsayılarının tahminini içermektedir. Tahmin teknikleri olarak panel OLS (POLS) ve panel FMOLS (PFMOLS) tahmin yöntemleri kullanılmıştır. Son olarak; değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisinin olup olmadığı panel Granger nedensellik testi yardımıyla araştırılmıştır.

4.1. Panel Birim Kök Analizi

Im vd. (2003) tarafından geliştirilen IPS testi oldukça basit bir özellik taşımaktadır. IPS testi aşağıda belirtildiği gibi bir ADF regresyon denklemini dikkate alır:

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + \rho_i Y_{i,t} + \sum_{j=1}^{p_i} \beta_{ij} \Delta Y_{i,t-j} + u_{it} \quad (2)$$

Burada $i = 1, \dots, N$ ve $t = 1, \dots, T$

Bireysel birim kök test istatistiklerinin ortalamasına dayanan bu test prosedüründe sıfır ve alternatif hipotezler aşağıdaki gibi ifade edilir:

$$H_0: \rho_i = 0 \text{ tüm } i\text{'ler için} \quad (3)$$

$$H_1: \rho_i < 0 \text{ } i = 1, 2, \dots, N_1 \text{ için} \quad (4)$$

$$H_1: \rho_i = 0 \text{ } i = N_1 + 1, \dots, N \text{ için} \quad (5)$$

Burada “paneldeki her bir seri birim kök içerir” şeklindeki sıfır hipotezi, “bireysel serilerin bir kısmı birim kök içerir” şeklindeki alternatif hipoteze karşı test edilir. IPS testinde t -bar istatistiği kullanılır ve bireysel ADF istatistiklerinin ortalamasını gösterir. Bu istatistik aşağıdaki gibi ifade edilir:

$$\bar{t}_{NT} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N t_{\rho_i} \quad (6)$$

Burada t_{ρ_i} H_0 hipotezini test etmek için kullanılacak bireysel t -istatistiğini gösterir. Standardize edilmiş t -bar istatistiğinin asimptotik $N(0,1)$ dağılım sergilediği belirlenmiştir. Levin vd. (2002) tarafından geliştirilen LLC testi her bir yatay kesit için bireysel birim kök testlerinin gerçekleştirilmesinden daha güçlü bir panel birim kök testi olarak bilinmektedir. Bu birim kök yönteminde “her bir bireysel zaman serisi birim kök içerir” şeklindeki sıfır hipotezi, “her bir zaman serisi durağandır” şeklindeki alternatif hipoteze karşı test edilir. LLC testinde aşağıdaki gibi bir regresyon denklemi dikkate alınır:

$$\Delta Y_{it} = \rho Y_{i,t-1} + \sum_{L=1}^{p_i} \theta_{iL} \Delta Y_{i,t-L} + \alpha_{mi} d_{mt} + \varepsilon_{it} \quad m = 1, 2, 3 \quad (7)$$

LLC birim kök prosedürü üç aşamalıdır. Birinci aşamada her bir yatay kesit için 7 no’lu regresyon denklemi çalıştırılır. T dönemi için maksimum gecikme uzunluğu (p_{max}) belirlenir. Daha küçük bir gecikme uzunluğuna ihtiyaç olup olmayacağına karar verebilmek için $\hat{\theta}_{iL}$ ’nin t istatistiğinden istifade edilir. İkinci aşamada; uzun dönem/kısa dönem standart sapmalar rasyosu tahmin edilir. 7’olu ADF regresyon denkleminin uzun dönem varyansı aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$\hat{\sigma}_{yi}^2 = \frac{1}{T-1} \sum_{t=2}^T \Delta Y_{it}^2 + 2 \sum_{L=1}^K W_{\bar{K}L} \left[\frac{1}{T-1} \sum_{t=2+L}^T \Delta Y_{it} \Delta Y_{i,t-L} \right] \quad (8)$$

Son aşamada ise aşağıdaki gibi bir havuzlanmış regresyon denklemi yardımıyla panel test istatistiği hesaplanır:

$$\tilde{e}_{it} = \rho \tilde{v}_{i,t-1} + \tilde{\varepsilon}_{it} \quad (9)$$

Bu aşamada ayrıca uyarlanmış t istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$t_{\rho}^* = \frac{t_{\rho} - N \tilde{T} \hat{S}_N \hat{\sigma}_{\tilde{\varepsilon}}^{-1} \hat{\sigma}(\hat{\rho}) \mu_{m\tilde{T}}}{\sigma_{m\tilde{T}}^*} \quad (10)$$

Maddala ve Wu (1999) tarafından literatüre kazandırılan birim kök testi (ADF-Fisher) Fisher (p) test istatistiğini kullanır. Test istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$p = -2 \sum_{i=1}^N \ln(\pi_i) \quad (11)$$

Bu birim kök analizinde IPS testinde olduğu gibi sıfır ve alternatif hipotezler kurulur. Hesaplanan Fisher test istatistikleri uygun χ^2 kritik değerleri ile karşılaştırılarak birim kökün varlığı belirlenir.

4.2. Panel Regresyon Tahmin Yöntemleri (POLS ve PFMOLS)

Bu çalışmada uzun dönem katsayılarının tahmin edilmesinde havuzlanmış regresyon modeli çerçevesinde panel OLS tahmincisi kullanılmaktadır. Burada havuzlanmış veriler kesit ve zaman boyutu ihmal edilerek panel OLS tahmincisi ile tahmin edilmektedir. Bunun yanı sıra panel FMOLS tahmincisi de kullanılarak uzun dönem katsayıları belirlenmeye çalışılmıştır. Panel OLS tahmincisi eşbütünleşik panellerde sapmalı sonuçlar vermesi nedeniyle eleştirilmektedir. Bu nedenle Pedroni (2001) tarafından geliştirilen grup-ortalama panel FMOLS yöntemi uzun dönem katsayılarının tahmin edilmesinde en yaygın kullanılan tahmin yöntemlerinden biridir. Bu tahminci içselliği ve korelasyonu kontrol ederek β parametrelerinin istikrarlı tahminlerinin üretilmesini sağlar. FMOLS denklemi aşağıdaki gibi ifade edilir:

$$\beta_i^* = (X_i' X_i)^{-1} (X_i' y_i^* - T \delta) \quad (12)$$

Yukarıdaki denklemde dönüştürülmüş formda içsel değişken y^* olarak ifade edilmekte, δ ise otokorelasyonu ayarlama parametresini göstermektedir. T ise zaman dilimini göstermektedir.

4.3. Panel Nedensellik Analizi

Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin olup olmadığı VAR modeline dayalı Granger (1969) nedensellik testi ile incelenebilir. Bu çalışmada Granger tarafından zaman serileri için geliştirilen nedensellik analizinin panel versiyonu gerçekleştirilmiştir. Panel Granger nedensellik analizi aşağıdaki gibi bir VAR denklemini dikkate alır:

$$LHEALTH_{it} = \sum_{k=1}^p \delta_{11ik} LHEALTH_{it-k} + \sum_{k=1}^p \delta_{12ik} LGDP_{it-k} + \sum_{k=1}^p \delta_{13ik} LCO2_{it-k} + \varepsilon_{1t} \quad (16)$$

Burada p gecikme uzunluğunu göstermektedir. Herhangi bir bağımsız değişkenin gecikmelerinin bir bütün olarak anlamlı bulunması durumunda o değişkenden bağımlı değişkene doğru bir nedenselliğin olduğu söylenir. Ters durumunda nedensellik yoktur denir.

5. AMPİRİK BULGULAR

Çalışmada kullanılan IPS, LLC ve ADF-Fisher birim kök test istatistiklerinden elde edilen sonuçlar Tablo 1'de rapor edilmiştir. Serilerin düzey değerleri dikkate alındığında tüm serilerin düzeyde durağan oldukları tespit edilmiştir. Böylece her bir serinin bütünleşme derecesi $I(0)$ olarak belirlenmiştir.

Tablo 1. Panel Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	IPS test istatistiği	LLC test istatistiği	ADF-Fisher test istatistiği
<i>Panel A: Düzey</i>			
LHEALTH	-2.258 ^a [0.012]	-3.467 ^a [0.000]	32.467 ^a [0.000]
LGDP	-5.312 ^b [0.000]	-2.478 ^b [0.000]	56.330 ^b [0.000]
LCO ₂	-2.258 ^a [0.012]	-3.467 ^a [0.000]	32.467 ^a [0.000]
<i>Panel B: Birinci fark</i>			
Δ LHEALTH	-	-	-
Δ LGDP	-	-	-
Δ LCO ₂	-	-	-

Not: Δ birinci fark işlemcisini, köşeli parantez içindeki değerler ise olasılık değerlerini gösterir. Gecikme uzunluğunun belirlenmesinde AIC kriteri kullanılmıştır. LLC testinde Barlett çekirdeğine

sahip Newey-West band genişliği kullanılmıştır. ^a ve ^b sırasıyla sabitli model ve sabitli-trendli model sonuçlarını verir.

Birim kök analizinin ardından değişkenlerin uzun dönem katsayılarının tahmin edilmesine geçilmiştir. Kişi başına reel gelir ve karbon salınımının bebek ölüm oranı üzerindeki etkisi panel OLS ve panel FMOLS tahmin yöntemleriyle tahmin edilmiştir. Tahminlerden elde edilen sonuçlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Panel OLS sonuçlarına göre; kişi başına reel gelir ile bebek ölüm oranı arasında negatif ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişki vardır. Yani kişi başına reel gelir düzeyindeki artış bebek ölüm oranını düşürmektedir. Dolayısıyla ekonomik büyüme sağlık kalitesini iyileştirmektedir. Diğer taraftan karbon salınımı ile bebek ölüm oranı arasında pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişki mevcuttur. Yani karbon salınımındaki artış bebek ölüm oranını artırmaktadır. Dolayısıyla çevre kirliliği sağlık kalitesini düşürücü bir etki yapmaktadır. Panel FMOLS sonuçlarına göre; kişi başına reel gelir ile bebek ölüm oranı arasında negatif ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu durum ekonomik büyümenin sağlık kalitesini artırdığı şeklinde yorumlanabilir. Ancak, karbon salınımı ile bebek ölüm oranı arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Panel regresyon analizi sonuçları bir bütün olarak değerlendirildiğinde; ekonomik büyüme ve çevre kirliliğinin sağlık üzerindeki etkisi teori ile uyumlu gözükmemektedir.

Tablo 2. Panel Regresyon Tahmin Sonuçları, (Bağımlı değişken: LHEALTH)

Panel A: Tahmin yöntemi	Panel OLS		Panel FMOLS	
Değişkenler	Katsayılar	<i>t</i> -istatistiği	Katsayılar	<i>t</i> -istatistiği
LGDP	-0.382***	-2.938	-0.124**	-2.195
LCO ₂	0.379**	2.307	-0.002	-0.037
Sabit	6.027***	6.681	5.234***	5.124
Panel B: Tanısal testler				
<i>R</i> ²	0.401		0.842	
Düzeltilmiş- <i>R</i> ²	0.394		0.834	
<i>F</i> -istatistiği	53.347***		-	

Not: Optimal gecikme uzunluğu AIC kriterine göre belirlenmiştir. *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı ifade eder.

Tablo 3, panel Granger nedensellik testi sonuçlarını göstermektedir. Panel Granger nedensellik sonuçları; bebek ölüm oranından kişi başına reel gelire, kişi başına reel gelirden karbon salınımına doğru işleyen tek yönlü nedensellikler tespit etmiştir. Dolayısıyla; sağlık ekonomik büyümenin, ekonomik büyüme de çevre kirliliğinin nedeni olarak belirlenmiştir.

Tablo 3. Panel Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Hipotez	<i>F</i> -istatistiği	Gecikme uzunluğu	Nedensellik
LGDP $\neq >$ LHEALTH	0.441	3	Yok
LHEALTH $\neq >$ LGDP	2.980**	3	Var
LCO ₂ $\neq >$ LHEALTH	0.174	3	Yok
LHEALTH $\neq >$ LCO ₂	1.159	3	Yok
LGDP $\neq >$ LCO ₂	2.789**	3	Var
LCO ₂ $\neq >$ LGDP	1.426	3	Yok

Not: Optimal gecikme uzunluğu, AIC kriterine göre belirlenmiştir. ** %5 düzeyinde anlamlılığı ifade eder.

6. SONUÇ VE POLİTİKA ÇIKARIMLARI

Sağlık kalitesinin belirleyicileri son yıllarda hem teorik hem de ampirik çalışmalara konu olan önemli bir araştırma alanı olarak görülmektedir. Türkiye Cumhuriyetleri ekonomisinde kişi başına reel gelir, karbon salınımı ve bebek ölüm oranında meydana gelen gelişmeler söz konusu değişkenler arasındaki ilişkilerin ampirik analizinin gerçekleştirilmesini ön plana çıkarmaktadır. Bu çerçevede çalışmanın temel amacı Türkiye ekonomisinde 1992-2018 dönemine ilişkin ekonomik büyüme ve çevre kirliliğinin sağlık üzerindeki etkisini analiz edebilmektir. Sağlık kalitesi değişkeni olarak bebek ölüm oranı,

ekonomik büyüme değişkeni olarak kişi başına reel gelir ve çevre kirliliği göstergesi olarak da karbon salınımı dikkate alınmıştır.

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyetlerinde 1992-2018 döneminde kişi başına reel gelir, karbon salınımı ve bebek ölüm oranı arasındaki ilişki panel veri analizi bağlamında incelenmiştir. Başka bir ifadeyle; ekonomik büyüme ve çevre kirliliğinin sağlık üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Değişkenlerin birim kök analizleri IPS, LLC ve ADF-Fisher birim kök testleriyle araştırılmıştır. Değişkenlerin uzun dönem katsayıları POLS ve PFMOLS tahmin yöntemleri ile tahmin edilmiştir. Son aşamada ise panel Granger nedensellik testi yardımıyla değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri belirlenmeye çalışılmıştır.

Birim kök analizlerinden elde edilen sonuçlar, değişkenlerin düzey değerlerinde durağan olduğunu göstermektedir. Bu nedenle bir sonraki aşamada uzun dönem katsayılarının tahminine geçilmiştir. Panel regresyon analizi sonuçlarına göre; kişi başına reel gelir ile bebek ölüm oranı arasında negatif ve istatistik olarak anlamlı bir ilişkinin bulunması ekonomik büyümenin sağlık kalitesini iyileştirdiği şeklinde yorumlanabilir. Diğer taraftan karbon salınımı ile bebek ölüm oranı arasında pozitif ve istatistik olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiş olması çevre kirliliğinin sağlık kalitesini bozduğu şeklinde ifade edilebilir. Panel Granger nedensellik sonuçları; bebek ölüm oranından kişi başına reel gelire, kişi başına reel gelirden karbon salınımına doğru işleyen tek yönlü nedensellikler tespit etmiştir. Dolayısıyla; sağlık, ekonomik büyümenin, ekonomik büyüme de çevre kirliliğinin nedeni olarak belirlenmiştir.

Kişi başına reel gelir ile bebek ölüm oranı arasında uzun dönemde negatif ampirik bir ilişkinin ortaya çıkması, ekonomik büyümenin bebek ölüm oranını düşürdüğü dolayısıyla sağlık kalitesini iyileştirdiği anlamına gelebilir. Diğer taraftan karbon salınımı ile bebek ölüm oranı arasında pozitif yönlü ampirik bir ilişkinin ortaya çıkması da çevre kirliliğinin sağlık kalitesini düşürdüğü şeklinde yorumlanabilir. Bu çerçevede sağlık kalitesinin iyileştirilmesi ülkelerin çevre kirliliğine yönelik aktif adımlar atmasını gerekli kılmaktadır. Ancak, gelişmekte olan ülkeler grubunda yer alan Türkiye Cumhuriyeti'nin çevre kirliliğini azaltıcı önlemlere gitmesi ülkelerin bütçesinde ciddi bir maliyet yükleyeceğinden soruna kısa vadeli çözüm üretmek olası görülmemektedir. Ancak uzun vadeli politikalar ile gelişmiş ülkelerde olduğu şekilde çözüm üretmek mümkün olabilir.

KAYNAKÇA

1. ASSADZADEH, Ahmad; Faranak Bastan and Amir Shahverdi; (2014), "The Impact of Environmental Quality and Pollution on Health Expenditures: A Case Study of Petroleum Exporting Countries", Proceedings of 29th International Business Research Conference, 24 - 25 November, Sydney: Novotel Hotel Sydney Central, Internet Address: <http://studylib.net/doc/13316172/proceedings-of-29th-internationalbusiness-research-conference>, Erişim Tarihi: 18.04.2019.
2. BLOOM, David E.; Canning David and Sevilla Jaypee; (2001), "The Effect of Health on Economic Growth: Theory and Evidence", National Bureau of Economic Research, Working Paper, No. 8587, Cambridge, pp. 1-26, Internet Address: www.nber.org/papers/w8587.pdf, Date of Access: 12.05.2019.
3. BOVENBERG, Lans and Sjak Smulders; (1996), "Transitional Impacts of Environmental Policy in an Endogenous Growth Model", International Economic Review, 37(4), pp. 861-893.
4. BRUVOLL, Anne; Solveig Glomsrod and Haakon Venhemo; (1999), "Environmental Drag: Evidence from Norway", Ecological Economics, 30, pp. 235-249.
5. DICKEY, David A. and Wayne A. Fuller; (1981), "Likelihood Ration Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root", Econometrica, 49, pp. 1057-1072.
6. ECEVİT, Eyyup; Çetin, Murat ve Yücel ve Ali Gökhan, (2018), "Türki Cumhuriyetlerinde Sağlık Harcamalarının Belirleyicileri: Bir Panel Veri Analizi", Cilt 10, Sayı 19, ss. 318-334.
7. ECEVİT, Eyyup ve Murat Çetin, (2016), "Ekonomik Büyüme ve Çevre Kirliliğinin Sağlık Üzerindeki Etkisi: Türkiye ile İlgili Ampirik Kanıt" Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 48, Temmuz-Aralık 2016 ss. 83-98.

8. ECEVİT, Eyyup; Çetin, Murat ve Yücel ve Ali Gökhan, (2019), “Bebek Ölüm Hızının Belirleyicilerine Göre Türkiye ile Farklı Gelir Gruplarının Karşılaştırılması”, XI. IBANESS Kongreler Serisi – Tekirdağ / Türkiye March 9-10, 2019 9-10 Mart 2019.
9. ENGLE, R., Granger, C. (1987). “Cointegration and error correction: Representation, estimation, and testing”, *Econometrica*, Vol. 55, pp. 257-276.
10. GANGADHARAN, Lata and Ma R. Valenzuela; (2000), “Interrelationships between Income, Health and the Environment: Extending the Environmental Kuznets Curve Hypothesis”, *Ecological Economics*, 36, pp. 513-531.
11. GRANGER, C.W.J. (1969), “Investigating Causal Relation by Econometric and Cross-sectional Method”, *Econometrica*, vol. 37, pp. 424-438.
12. GROSSMAN, Gene and Alan B. Krueger; (1995), “Economic Growth and the Environment”, *The Quarterly Journal of Economics*, 110, pp. 353-377.
13. HANSEN, Anett C. and Harald K. Selte; (2000), “Air Pollution and Sickleaves: a Case Study Using Air Pollution Data from Oslo”, *Environmental and Resource Economics*, 16, pp. 31-50.
14. HANSEN, Paul and Alan King; (1996), “The Determinants of Health Care Expenditure: a Cointegration Approach”, *Journal of Health Economics*, 15, pp. 127-137.
15. IM, K.S., Pesaran, M.H. and Shin, Y. (2003), “Testing for unit roots in heterogeneous panels”, *Journal of Econometrics*, Vol.115, pp. 53-74.
16. JERRETT, Michael; John Eyles; C. Dufournaud and S. Birch; (2003), “Environmental Influences on Health Care Expenditures: an Exploratory Analysis from Ontario, Canada”, *Journal of Epidemiology and Community Health*, 57, pp. 334-338.
17. KAO, C. (1999), “Spurious Regression and Residual-Based Tests for Cointegration in Panel Data”, *Journal of Econometrics*, Vol.90, pp.1-44.
18. KUZNETS, Simon; (1955), “Economic Growth and Income Inequality”, *American Economic Review*, 45(1), pp. 1-28.
19. KATRAKILIDIS, Constantinos; Ilias Kyritsis and Visvabharati Patsika; (2015), “The Dynamic Linkages between Economic Growth, Environmental Quality and Health in Greece”, *Applied Economics Letters*, 23(3), pp. 216-221.
20. LEVIN, A., Lin, C.F. and Chu, C.S.J. (2002) “Unit Root Test in Panel Data: Asymptotic and Finite Sample Properties”, *Journal of Econometrics*, vol. 108, pp.1-24.
21. MADDALA, G.S. and Wu, S. (1999), “A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, vol. 61, pp. 631-52.
22. PEDRONI, P. (2001), “Purchasing Power Parity Tests in Cointegrated Panels,” Department of Economics Working Papers 2001-01, Department of Economics, Williams College.
23. PEDRONI, P. (1999), “Critical Values for Cointegration Tests in Heterogeneous Panels with Multiple Regressors”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, vol. 61, pp. 653-670.
24. YAZDI, Soheila; Zahra Tamhmasebi and Nikos Mastorakis; (2014), “Public Healthcare Expenditure and Environmental Quality in Iran”, *Recent Advances in Applied Economics, Proceedings of the 6th International Conference on Applied Economics, Business and Development, Business and Economics Series 16, October 30-November 1, Lisbon-Portugal*, pp. 126-134.
25. Dünya Bankası, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>. Erişim Tarihi: 18.07.2019.

TÜKETİCİLERİN ÇEVİRİMİÇİ (ONLINE) ALIŞVERİŞ SİTELERİNDEN SATIN ALMA KARARLARINA GÜVEN ALGISININ ETKİSİ THE IMPACT OF CONSUMERS' PERCEPTION OF TRUST IN PURCHASING DECISIONS IN ONLINE SHOPPING WEB SITES

Aybala AKSOY

Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Bankacılık ve Finans Bölümü (

Giesiddin NUROV

Kastamonu Üniversitesi, SBE, İşletme Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

ÖZET

Teknolojik gelişmeler ile birlikte internet kullanıcıların sayısı gittikçe artmaktadır. Bu artış, çevrimiçi (Online) alışverişin artması demektir. İnternette alışveriş yapmanın zamandan, maliyetten vb gibi birçok avantajları ile birlikte birçok dezavantajları da vardır. Bu çalışmada zikredilen avantaj ve dezavantajlar yer almaktadır. Bu çalışma müşterilerin çevrimiçi alışveriş yaptıklarında güvenlik açısından karşılaştıkları sorunlar ve bu sorunlara çözüm üretmek araştırmanın önemini arz eder. Çalışmanın amacı tüketicilerin çevrimiçi alışveriş sitelerinden satın alma kararları üzerine güven algısının etkisini ortaya koymaktır.

Araştırmanın evreni Kastamonu Üniversitesinde eğitim gören 33,176 öğrencileridir. Bu evrenin örnekleme ise Kastamonu Üniversitesi, Kuzeykent kampüsünde eğitim gören öğrencileridir.

Çalışmanın hem zaman, hem de maliyet açısından sadece Kastamonu Üniversitesi, Kuzeykent kampüsünde eğitim gören öğrencilere uygulanması çalışmanın sınırlılıklarını oluşturmaktadır. Çalışmada yer alan veriler Kastamonu Üniversitesinde eğitim gören 33,176 öğrenci içerisinde araştırmamıza katılan 382 öğrenciden elde edilen verilere göre değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular SPSS 23.0 programında güvenilirlik ve geçerliği test edilerek analiz edilmiştir.

Analiz sonuçlarına göre çevrimiçi (Online) alışveriş yapmama nedenleri, çevrimiçi (Online) alışveriş yapma nedenleri, web sitesi tercih nedenleri ile cinsiyet, yaş durumu, gelir durumu, öğrenim durumu herhangi bir farklılık göstermemektedir. Mağazadan alışveriş yapmak, çevrimiçi (Online) alışveriş yapmaktan daha güvenlidir. Genel olarak, mağazadan alışveriş yaptığımız güven algısı, çevrimiçi (Online) alışveriş güven algısından daha yüksektir. Bilgisayar, ağ ve kredi kartı güvenliği konusunda yeterli derecede bilgili olmamız internette hem güven algı düzeyi hem de internette alışveriş yapma alışkanlığımızı arttırır.

Anahtar Kelimeler: Çevrimiçi (Online) Alışveriş, Güven, Güven Algısı, E- Güvenlik

ABSTRACT

With the technological developments, the number of internet users is increasing. Increasing the number of online users is increasing the online shopping somehow. There are some crucial advantages of online shopping, such as saving time and money. Besides these advantages there are also some shortages. The advantages and disadvantages are mentioned in this study. Current study reveals the security problems that customers face when they shop online and finding solutions to these problems constitutes the importance of the study. The objective of the study is to reveal the effect of trust perception of consumers on purchasing decisions in online shopping web sites.

The population of the research is 33,176 students studying at Kastamonu University. The sample of this population is the students of Kastamonu University, Kuzeykent Campus. The data included in the study were evaluated according to the data obtained from 382 students who participated in the study among 33,176 students studying at Kastamonu University. The obtained data's reliability and validity tests are done in SPSS 23.0 program.

According to the results of the analysis, there is not significant difference between the reasons for not shopping online, the reasons for shopping online, the reasons for choosing the website and gender, age, income, education status. Customers believe shopping at the store is safer than shopping online. In general, the perception of trust we shop from the store is higher than the perception of online shopping trust. Our knowledge of computer, network and credit card security sufficiently increases both our perception of trust and the way of shopping online.

Key words: Online Shopping, Trust, Trust Perception, E-Security

TÜRK VE AVRUPA MASALLARININ KARŞILAŞTIRILMASI
COMPARISON OF TURKISH AND EUROPEAN TALES**Munise AKSÖZ***Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Bölümü***ÖZET**

Masallar eski dönemlerde yetişkinlere anlatılan daha sonra ise çocuk yazınına aktarılan bir yazın türüdür. Masalların ilk dönemlerde salt yetişkinlere yönelik olması, onları günlük sıkıntılardan kurtarmak için, anlatılan düşsel olaylar değildir. Masallar toplumsal dengesizliğin, adaletsizliğin aslında ütopyik bir eleştirisidir. Geçmişte kurgusu sürükleyici, olayları ibret verici ve dolambaçlı ama mutlu sonuyla umutları yükseltici, sabır besleyici, direnci güçlendirici anlatılardı. Giderek bu değerini yitirince çocuk yazınına geçmiştir. Masallara mutlu son ile de çocuklara iyinin, doğrunun ve güzelliğin etkisini yüklenmiş bir işlev yüklenmiştir.

Avrupa'da masal yazın türü ile ilgili araştırmalar Romantizm Döneminde eskiye dönüşün olmasıyla canlılık kazanmıştır. Böylece masal araştırmalarına önem verilmiş ve bu araştırmalar günümüze kadar gelmiştir.

Türk yazınında da masal ile ilgili birçok araştırma yapılmış, özellikle masal derlemelerinin yer aldığı birçok kitap yayınlanmıştır.

Masallar isterse Avrupa masalları olsun, isterse Doğu masalları ya da şimdilerde ülke ülke adlandırıldıkları gibi Alman, Türk, İngiliz, Fransız, Kazak vs. olsun yazınsal olarak ortak özellikleri bulunmaktadır. Bu özelliklerden önemli olanlar örneğin masalın mutlu son ile bitmesi, masalda birbirine zıt kişi ögesinin olması, başkişiye yardım eden yan kişilerin ya da nesnelere olan ilgi, iyi, güzel, çalışkan, yardımsever gibi olumlu özelliklerin başkişide, kötü, çirkin, tembel gibi olumsuz özelliklerin ise başkişinin karşısında yer alan düşmanında olmasıdır. Tek bir olay örgüsünden oluşmaları, başkişinin sorunları çözerek mutlu sona erişmesi ya da yan kişilerin işlevleri bittiğinde masal anlatısı içinde bir daha yer almamaları gibi. Bunlar ve masalların daha başka özellikleri genelde bütün masallarda var olan, kısaca masalların yazınsal olarak taşıdıkları ve onları söylence, fabl, menkıbe gibi diğer yazınsal türlerden ayıran özellikleridir.

Her ne kadar masallar yazınsal olarak dünya yazınında aynı özellikleri gösterecekler de toplumların coğrafi, toplumsal ve kültürel yapılarından dolayı bazı farklılıkları da barındırdıkları görülmektedir. Örneğin masal tekerlemeleri, masal kişilerinin barındırdıkları özellikler gibi. Bu nedenle bu çalışmada üç Avrupa üç Türk masalından yola çıkılarak 6 tane masal karşılaştırılacak, bunlar arasındaki benzerliklere bakılacağı gibi özellikle toplumsal ve kültürel yapıdan kaynaklanan farklılıklar ele alınacak ve ortaya konulacaktır. Ayrıca bu farklılıkların nedenleri üzerinde durularak bir açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Masal, Türk, Avrupa, Karşılaştırma

SUMMARY

Tale is a type of literary genre that was told to adults in the past and then transferred to children's literature. The reason why tales are only for adults in the early days is not simply because they are the imaginary stories that produced to keep them away from everyday troubles. Tales are actually a utopian critique of social imbalance and injustice. In the past, the tales were with driven fictions, devious events, a winding fiction but raising hopes and developing patience by a happy ending, and were strengthening resistance. As tales gradually lost these values, they transferred from adult literature to children's literature. With the happy ending concept in tales, they have a positive function that increases the awareness of good, right and beauty for children. Researches on the tale genre in Europe have liven up

with the beginning of the return to the old times via Romanticism Era. Thus, with the attention to the tale research, which these researches came until the present day. In Turkish literature, many studies about the tales have been accomplished and especially many tale anthology books have been published. Tales, whether they are European tales or Eastern tales, or now as they are called country-by-country as; German, Turkish, English, French, Kazakh, etc. tales, they have common features as literarily. The most important of these features, for instance, the happy finite of the tale, the presence of opposing personalities; positive features such as goodness, beauty, diligence and helpfulness are found in the protagonist of the tale, but the negative features such as evil, ugliness and laziness are found in the antagonist. In addition, tales consist of a single plot, and the protagonist has the ability to solve problems to reach a happy ending or not mentioning the side characters in the story narrative when their functions are over. These and other features of tales are the features that generally found in every tales which they distinguish them from other literary genres such as myths, fables and legends. Although tales show the same common literary features on the world literature, it is seen that they have differences at some extend according to the nations geographical, social and cultural structures. For example, the tale rhymes and as in the characteristic features of the tale's characters. For this reason, a total of six tales will be compared in terms of three European and three Turkish tales, and the similarities between these tales will be evaluated and especially the differences arising from the social and cultural structures will be discussed and exhibited. In addition, the reasons of these differences will be tried to be clarified.

Keywords: Tale, Turkish, Europe, comparison

Giriş

Masal anlatısı bulunmayan bir toplum yoktur, her ne kadar günümüze gelene kadar yapısı, işlevi değişmiş olsa da, günümüzde de önemini korumaktadır.

Masalların çıkış noktası eski dönemlerde yetişkin insanlara anlatılmasına dayanmaktadır. O dönemde amaç, dünya da var olan adaletsizliği dengelemek, insanlara sabır, direnç vermek ve en önemlisi isyan etmelerini önlemektir. Çünkü masalarda dünyada var olan adaletsizlik dengelendiğinden, dinleyene her ne kadar yoksulda olsa, sorunları da olsa, toplumsal adaletsizliğe tepkili de olsa, yeteri kadar sabrederse, sonunda onunda zenginliğe, mutluluğa, adalete kavuşacağını iletisi vermek olmuştur (Aksöz-Yıldırım, 2009, 416).

Masalların gerçek olup olmadıkları, daha doğrusu gerçekliği içinde barındırıp barındırmadıkları ile ilgili birçok tartışma yapılmış, hayal ürünü oldukları söylenmiştir. Ancak yeteri kadar dikkatli bakıldığında masalarda birçok gerçekliğin barındığı, sorunların ele alındığı ve bunların bir şekilde çözülerek mutlu sona erişildiği, aslında sonları ile ütopye oldukları görülmektedir (Aksöz-Yıldırım, 2009, 406; Schödel, 1977, 62-69).

Masalları diğer yazınsal türlerden ayıran özelliklerine kısaca bakmak yerinde olacaktır. Örneğin hala masal ile fablın aynı edebi tür olduğu düşüncesi bulunmaktadır. Masalları ve birçok düz yazı yazınsal türlerini birbirinden ayırmak için özellikle kişi ögesine, olay ögesine, olay örgüsüne, işlev ögesine ve biçim özelliklerine bakmak, ayırımı yapabilmek için ana unsurlardır. Bu öğelerle aralarındaki fark çok net ortaya çıkabilmektedir. Küçük bir tabloyla çok ayrıntıya girmeden örneklendirmek yerinde olur:

	Kişi Ögesi	Olay Ögesi/Olay Örgüsü	İşlev Ögesi	Biçim Özellikleri
Masal	-İnsanlar, hayvanlar, bitkiler, nesnelere, periler, cadılar, cinler, ejderhalar -Genelde tek başkişi vardır -Başkişiyeye yardım edenler vardır -Düşman ve yan kişiler vardır. Olaylar geliştikçe yan kişiler eklenir -Başkişi bir yönü ile mağdurdur ve bundan kurtulur	-Olayın bütünü yer alır ve sonuna kadar anlatılır -Hedefine ulaşmak için engelleri aşmak zorundadır. Genelde üçlü bir aşama söz konusudur. -Mekan değişikliği söz konusudur -uzun bir zaman dilimi ele alınır -Olay örgüsü çabuk ve kesin bir şekilde gelişir, maceralar art arda aktarılır -Zorluklar aşma, problem çözme, savaşıma, zafere ulaşma şeklindedir. -Mutlu sonla biter	-Mağdur ödüllendirilir, toplumsal adalet sağlanır -Masal hiç bir şey istemez, açıklamaz sadece sunar -Çabanın ve umudun hedefini göstermektedir. -Sınıf ayrımı dengelenir	-Düz yazı -Halk dili - Fabldan daha uzun ve o anda üretilmişlerdir -Tekerleme ile başlar -Bana inanma der -Okuduktan sonra insanlar kendilerine dönüp bakmaz
Fabl	-Hayvanlar (çoğunlukla), bitkiler, nesnelere, organlar, insanlar (nadiren) -Genelde iki başkişi vardır -Başkişiyeye kimse yardım etmez -Genelde karşıt iki grup vardır. Sonradan eklenen kişi ya da yan kişi yoktur -Mağdur olanın mağdurluğu giderilmek zorunda değildir, anlatının amacına göre şekillendirilir	-Bir olayın kesiti sunulur -Tek bir olay yer alının bir anı yer alır. -Mekan değişikliği söz konusu değildir -An ele alınır -Mutlu sonla bitmez. Güçsüz olan genelde yenilir. -Olay örgüsü karşıtlar üzerine kuruludur ve can alıcı noktada sona erer.	-Toplumdaki aksaklıklar yansıtılır. -Toplumsal olarak zayıf olanın durumu yansıtılır -Okurun olay üzerinde düşünmesini, tepki vermesini, kendini değiştirmesini, içinde bulunduğu insan ilişkilerini ve toplumsal siyasa gerçeğini sorgulamasını ister. -Eleştirel düşünmeyi yönlendirmek ister. -Sınıfsallık söz konusu değildir. İnsan öne çıkarılır ve çözümlenmeye çalışılır.	-Düz yazı (aslı) Koşuk (sonradan yazılanlar) -Halk dili -Oldukça kısa -Gerçek bir olay karşısında üretilmişlerdir -Düşün ve değiştirileti vardır -Okuduktan sonra insanlar kendilerine dönüp bakarlar

(Aksöz-Yıldırım, 2009, 303-501)

Masallarda genelde başkişi mağdur olan, haksızlığa uğrayan, sorunların üstesinden gelmesi gereken kişidir. Kısaca, yaşama eksi olarak başlar ve sorunlarla baş etmeye çalışır, gerçeklerle yüzleşir ve bu gerçeklerin üstesinden gelerek ödülünü alır. Aslında dikkatlice bakıldığında, masal başkişilerinin elde ettiği mutluluk ve karşıt kişiye verilen ceza da hak ettiğinden fazladır. Örneğin sonunda şehzade/prensle evlenmesi ya da padişahın/kralın kızıyla evlenmesi, düşünülemez kadar zengin olması gibi (Metzler, 1990, 292). Ancak masallar aynı zamanda toplumda var olan bazı gerçekleri yansıtmaktadır. Bu bir örneklemeyle açıklanacak olursa, Hansel ve Gretel masalında iki kardeşin babaları tarafından ormanda terk edilmesi, Pamuk Prenses'in üvey annesi tarafından kötü muamele görmesi ve öldürülmek istenmesi, bunların hepsi gerçek hayatta da vardır. Aileleri tarafından terk edilen çocuklar, üvey anne ya da baba şiddetine uğrayan çocuklar vs. gibi. Bu açıdan bakıldığında aslında masallar toplumsal bir takım olguları içermektedir.

Masalın özelliklerine bakıldığında masallarda bir başkişi ve onun karşısında yer alan bir düşmanı olduğu görülmektedir. Bu başkişi ile düşman arasındaki tüm özellikler zıttır. Olumlu özelliklerin hepsi masal başkişisine olumsuz özelliklerin hepsi ise düşmana verilmiştir.

Masal başkişisi güzel, yardımsever, iyi ve mağdur olandır. Genelde mağdurluktan kurtulabilmek için üç aşamadan oluşan engeli aşmak ya da problemi çözmek zorundadır, ki hak ettiği mutluluğa, ödüle erişsin. Başkişi aşması gereken engelleri yan kişilerin yardımıyla aşmaktadır (Lüthi, 1962/1979, 27-28; Lüthi, 1961, 9-13).

Masaldaki yan kişiler ise konuşan hayvanlar, periler, devler, cinler vs. gibi başkişiye yol göstermek, ona yardımcı olmak için varlardır. Yan kişiler masal anlatısında işlevlerini tamamladıktan sonra ortadan kaybolurlar ve bir daha onlara ihtiyaç yoksa tekrar anlatıda yer almazlar (Röhrich, 1973, 220).

Düşman ise başkişinin tamamen zıt özelliklerine sahip kötü, çirkin, yardım etmeyen, fenalık düşünen vs. birisidir. Başkişiyi alt etmeyi ister ve bunun için de gereken her şeyi yapar. Bundan dolayı da masalın sonunda cezalandırılır, yaptığı kötülüklerin karşılığını bulur. Bu ceza masalda genelde düşmanın ölmesi ile sonuçlanmaktadır (Spanner, 1973, 161).

Masal kişilerinin diğer düz anlatılara göre farklı özellikleri vardır örneğin konuşan hayvanlar, nesnelere vs. onları şaşırtmaz, oysa bir söylence de ya da menkıbe kişisinde bu şaşırmaya neden olmaktadır. Öteki dünyadan gelen varlıklar peri, cin gibi masal kişisini korkutmaz, tersine çok sıradan bir olaymış gibi onlarla konuşurlar. Masal kişileri çok kolay öteki dünyaya bir nesnenin aracılığı ile geçmektedirler ve orada kolayca yollarını bulur ve yabancılaşmazlar. Bunun dışına herhangi bir yerlerine bir şey olsa da, örneğin kanasa bile, bu acıyı hissetmezler (Lüthi, 1947, 14; Lüthi, 1961, 13-39).

Toplumdan izole olarak yaşarlar ve aile bağları yoktur. Örneğin yola çıkmaları gerektiğinde çok kolay bir şekilde ailelerinden ayrılabilir ve özlem çekmezler (Lüthi, 1947, s.37).

Masalda bulunan kişiler ayrıca birer tiptir karakter değildir, yani iyi olan hep iyi kötü olan hep kötüdür. Örneğin başkişi hep iyidir, yardım severdir vs. ancak hiçbir kötü özellik taşımaz, aynı şekilde düşmanda kötüdür, iyi olmaz, iyi tarafı yoktur. Kısaca karakter değildir (Kohlschmidt, W., Mahr, W., 1958, 267). Buraya kadar söylenen tüm özellikler masalların genel özelliklerini içermekte ve istisnaları kapsamamaktadır. Kısaca, bu özelliklere Alman, Türk, Rus, İngiliz vs. masallarında rastlanmaktadır.

Bundan dolayı bu çalışmada özellikle okuyucu tarafından çok bilinen masallar arasından bir seçki yapılmış ve bunların içerisinde ne kadar toplumsal, coğrafi ve kültürel öğelerin bulunduğu ortaya çıkartılmaya çalışılacaktır. Bu nedenden dolayı Avrupa masallarından “Külkedisi”, “Kırmızı Başlıklı Kız” ile “Hansel ve Gretel”, Türk masallarından ise “Keloğlan’ın Ali Cengiz Oyunu”, “Limon Kız” ve “Ağlayan Nar ile Gülen Ayva” seçilmiştir.

Her ne kadar yukarıda sayılan masallar çok bilinenler olsa da kısaca özetini vermek yerinde olur.

Külkedisi

Külkedisi masalında üvey anne ve iki üvey kız kardeş, Külkedisi’ne her türlü işi yaptırmakta, eziyet ve kötülük yapmaktadırlar. Külkedisi ocağın yanında, yerde küllerin yanında uyumak zorundadır ve bundan dolayı da Külkedisi adını almıştır. Bir gün babası seyahate giderken, üvey kız kardeşlerine sorduğu gibi Külkedisi’ne de ne isteğini sorar, o da babasına şapkasına degen ilk ağaç dalını koparıp ona getirmesini ister. Babası seyahatten dönünce Külkedisi’ne ağaç dalını verir. Oda gider annesinin mezarının başucuna diker. Oradan bir ağaç çıkar ve o ağacın üzerinde olan beyaz bir güvercin Külkedisi’nin bir dileği olduğunda, o dileğini gerçekleştirerek aşağıya atar. Bir gün ülkenin kralı prensin kendine evleneceği eşi seçmesi için üç gün balo vereceğini duyurur. Bunun üzerine üvey kız kardeşler hazırlanmaya başlar. Külkedisi de gitmek ister ancak, üvey anne ona bin bir türlü zorluk çıkartarak gitmesine izin vermez. Annesinin mezarına gittiğinde mezarın üstünde elbise ve ayakkabı bulur, onları alır giyinir ve baloya gider. İkinci gün de aynı olur. Prens her akşam kız elinden kaçar. Balonun son günü prens kızı elinden kaçırmamak için merdivenlere zift döktürür. Ayakkabısı ziftte yapışıp kalan Külkedisi, onu bırakarak kaçar. Prens ayakkabıyı alarak bu ayakkabı kimin ayağına olursa, onunla evleneceğini söyler. Üvey kız kardeşler ayakkabıyı denerler. Ancak üvey kız kardeşlerden birinin başparmağı, diğerinin ise topuğu büyük gelir. Üvey kız kardeşler ayaklarını ayakkabıya sığdırabilmek için biri başparmağını, diğeri ise topuğunu keserek giyer. Ancak prens birincisini de, daha sonra ikincisini de atına alıp saraya götürürken, Külkedisi’nin annesinin mezarının yanından geçerken iki beyaz güvercin prense seslenir:

“rucke di guck, rucke di guck,
Blut ist im schuck:

Der Schuck ist zu klein,
Die rechte Braut sitzt noch daheim.”

“Şuna bir bak, şuna bir bak
Ayakkabı da kan var:
Ayakkabı küçük,
Gerçek gelin hala evde.”

En son prens ayakkabıyı külkedisine giydirir ve gene mezarın oradaki güvercinler konuşur ve bu sefer şöyle seslenirler:

“rucke di guck, rucke di guck,
Kein Blut ist im schuck:
Der Schuck ist nicht zu klein,
Die rechte Braut, die führt er heim.”

“Şuna bir bak, şuna bir bak
Ayakkabı da kan yok:
Ayakkabı küçük değil,
Gerçek gelini evine götürüyor.” (Grimm, 1984, 160,161)

Güvercinlerden biri Külkedisi'nin sağ omzuna, diğeri ise sol omzuna konarak onunla birlikte saraya gider. Düğün zamanı kız kardeşleri de ona yakınlaşmak için düğüne gelirler, ancak kiliseye girerken güvercinler girişte önce bir gözlerini, kiliseden çıkışta ise diğer gözlerini oyarlar ve böylece cezalarını bulurlar (Grimm, 1984, 153-162).

Külkedisi masalının birçok değişkesi bulunmaktadır. Kiminde koşarak değil de balkabağının araba, farelerin at olması ile baloya gider, kiminde buradaki gibi altın renginde değil de cam ayakkabı giyer, kiminde prens herkesin önünde ayakkabıları kızların ayağında dener vs. ancak bütün değişkelerin sonunda prens Külkedisi'ne kavuşur ve mutlu sona ererler.

Kırmızı Başlıklı Kız

Kırmızı Başlıklı Kız masalında büyük annesi ona kırmızı kadifeden bir başlık yapmıştır ve kız bu başlığı o kadar çok sever ki sürekli takar ve bundan dolayı da herkes ona Kırmızı Başlıklı Kız olarak seslenmeye başlar. Kırmızı Başlıklı Kız'ın annesi bir gün büyük annesine pasta ve şarap götürmesini ister. Büyük annesine gidebilmek için Kırmızı Başlıklı Kız'ın ormanın içinden gitmesi gerekmektedir. Çünkü büyük annesi ormanda yaşamaktadır. Kırmızı Başlıklı Kız'ın annesi ona öğütlerde bulunur yoldan sapmamasını, düzgün yoldan gitmesini, oyalanmamasını ve şarap şişesini kırmamasını söyler. Kırmızı Başlıklı Kız her şeyi doğru bir şekilde yerine getireceğine söz vererek yola koyulur. Yolda kurt ile karşılaşır. Kurt ona büyük annesinin evinin nerede olduğunu sorar ve öğrendikten sonra ne kadar güzel çiçekler var, büyük annene toplanırsa der. Kırmızı Başlıklı Kız kurdun söylediklerine kanarak büyük annesine çiçek toplamaya başlar ve git gide yoldan sapar. Bu arada kurt büyük annenin evine giderek onu yutar. Kırmızı Başlıklı Kız'ı kandırabilmek için de büyük annenin kıyafetlerini giyinir, yatağa yatar ve beklemeye başlar. Kırmızı Başlıklı Kız gelir ve büyük annesinin görüntüsüne şaşırır. Büyük annesine kulaklarının, gözlerinin, ellerinin ve en sonunda ağızının büyüklüğünü sorar. Kurt ise her birine cevap vererek en sonunda Kırmızı Başlıklı Kız'ı da yutar ve büyük annenin yatağına geri yatarak uyur ve horlamaya başlar. Kurt o kadar sesli horlar ki oradan geçen avcı büyük anne iyi mi diye evine girer ve kurdu görür önce tüfeği ile vuracakken vazgeçer ve makasla karnını keser. Böylelikle Kırmızı Başlıklı Kız'ı ve büyük anneyi kurtarır. Sonra kurdun karnına taş koyarlar ve kurt uyanınca kaçamaz, olduğu yere yığılır ve ölür. Avcı kurdun postunu yüzer, gider. Kırmızı Başlıklı Kız'da bir daha annesinin sözünden çıkmayacağını söyler.

Başka bir sefer ise Kırmızı Başlıklı Kız başka bir kurt görür bu kurda bu sefer kanmaz ve bunu hemen büyük annesine anlatır. Kırmızı Başlıklı Kız ile büyük annesi evin kapısını kilitlerler. Kurt gelir, ancak kapıyı açmazlar. Sonunda kurt evin çatısına çıkar ve Kırmızı Başlıklı Kız'ın eve gitmek için çıkmasını, onu gizlice takip ederek sonra ona uygun bir yerde saldırmayı bekler. Kurdun niyetini anlayan büyük anne Kırmızı Başlıklı Kız'a evin önünde bulunan derin büyük kazanı su ile doldurmasını, sonra da

dünden kalma haşlanmış ve sosis kokan suyu üstüne dökmesini söyler. Büyük anne kazanın altını yakar. Su ısındıkça yukarı kurda doğru sosis kokusu gider. Kurt koklamaya başlar ve o kadar çok eğilir ki dengesini kaybeder ve kaynar kazanın içine düşerek boğulur (Grimm, 1984, 176-180).

Grimm kardeşlerin derlediği bu Kırmızı Başlıklı Kız masalında genelde okuyucular tarafından ikinci kurdun öyküsü bilinmemektedir. Bu kısım masal bittikten sonra “ayrıca şu da anlatılmaktadır” diyerek eklenmiştir.

Hansel ve Gretel

Hansel ve Gretel masalında çok yoksul bir oduncu vardır. Yiyecek ekmekleri yoktur. Üvey anne çocukları ormanda bırakmalarını söyler ve adamı ikna ederek bunu yaptırır. Ormana ilk terkedilişlerinde çocuklar ay ışığında parlayan çakıl taşları sayesinde evin yolunu bulsalar da ikincisinde üvey anne taş toplayamazlar diye evin kapısını kilitler ve böylece Hansel taş toplayamaz. Bu durumdan dolayı Hansel yola ufaladığı ekmekleri serper, ancak yere serptiği ekmekleri kuşlar yer ve eve dönemezler. Üç gün ormanda dolandıktan sonra ormanın ortasında pasta ve şekerden yapılmış bir ev görürler. Çok aç olduklarından hemen evden yemeğe başlarlar. Evden gelen yumuşak bir ses der ki:

“knuper knuper kneischen,
Wer knuppert an meinem Häuschen?”
Die Kinder antworten:
“Der Wind, der Wind,
Das himmlische Kind.”

“Küçük küçük atıştırma
Kim ev cazımı kemiriyor?”
Çocuklar cevap verir:
“Rüzgâr, rüzgâr,
Tanrısal çocuk.” (Grimm, 1984, 118)

Yaşlı kadın onları evine alır ve o gün karınlarını doyurur yatırır. Ancak ertesi gün cadı olduğunu saklamaz ve Hansel’i kilo alsın ve sonra yesin diye bir kümese hapseder. Ancak Hansel, cadı kilo almış mı diye her seferinde parmağına baktığında bir kemik uzatır. Bir süre sonra cadının sabrı tükenir ve her ikisini de yemeğe karar verir. Fırını yakar ve Gretel’e içine girmesini ve fırının sıcaklığını kontrol etmesini söyler. Gretel, cadının onu fırında pişirmek istediğinin farkındadır ve cadıdan nasıl gireceğini göstermesini ister. Cadı fırına eğilince, onu hızlıca iter ve fırının kapağını kapatarak onu yakar. Hansel’i de kurtararak evde bulunan elmas, altın, pırlanta gibi değerli taşları alırlar. Evlerini bulmaya çalışırken bir nehir kenarına gelirler ve geçemezler. Orada yüzen bir ördekten onları karşıya geçirmelerini isterler. Gretel, ikisi bir ördek için ağır olacaklarını düşünerek teker teker onları geçirmesini ister. Bir süre daha yürüdüktan sonra orman tanıdık gelmeye başlar ve evin yolunu bulurlar. Babalarının yanına, eve varırlar. Bu arada üvey anneleri ölmüştür ve babaları ile mutlu yaşarlar.(Grimm, 1984, 112-121)

Genelde bu masal çocukların değerli eşyaları alıp evin yolunu tutması ve babalarını bulmalarıyla son bulmaktadır. Ancak Grimm’in derlediği kitapta nehre gelmeleri ve ördek tarafından öteki kıyıya taşınmaları yer almaktadır.

Bu masalda, önceleri öz anneleri çocukların ormana bırakılmasını istemektedir. Grimm kardeşlerin 1840’daki yaptıkları derleme ile öz annenin yerini üvey anne almıştır (Hänsel und Gretel, 2019).

Keloğlan’ın Ali Cengiz Oyunu

Keloğlan annesi ile birlikte yaşamakta ve komşularının sürülerine çobanlık etmektedir. Bir gün Keloğlan annesine evlenmek istediğini söyler. Annesi durumlarının çok kötü olduğunu, kendilerinin karınlarını doyuramadıklarını, gelen kişininkini nasıl doyuracaklarını söylese de Keloğlan amacından vazgeçmez. Ancak evlenmek istediği de padişahın kızıdır. Annesi ne derse desin Keloğlan’ı bu düşüncesinden vazgeçiremez. Çaresiz annesi padişahın huzuruna çıkar ve derdini anlatır. Padişah da Ali Cengiz Oyunu’nu öğrenirse Keloğlan’a kızını vereceğinin sözünü verir. Kadın, Keloğlan’a durumu anlatır ve

Ali Cengiz'i bulurlar. Ali Cengiz Keloğlan'a kırk günde oyunlarını öğreteceğini söyler, ancak Ali Cengiz kırk birinci gün oyunlarını öğreneni öldürmüş. Bunu öğrenen Keloğlan Ali Cengiz oyunlarını öğrendikten sonra, Ali Cengiz'e öğrenemedim der ve Ali Cengiz'de onu bırakır. Padişaha giden Keloğlan sözünü tutmasını ister, ancak bu arada Ali Cengiz Keloğlan'ın yalan söylemiş olduğunu öğrenir ve peşine düşer. Aralarında amansız bir mücadele başlar ve sonunda Keloğlan Ali Cengiz'i alt eder. Böylelikle padişahın kızını alır ve tek Ali Cengiz oyunlarını bilen kendisi olur.(Tezel, 2014, 469-475)

Aynı masalın bir başka değişkesine göre Keloğlan Ali Cengiz'in kızına âşık olur padişahın kızıyla evlenmekten vazgeçerek onunla evlenir.

Limon Kız

Limon Kız masalında padişahın oğlu yaşlı bir kadının testisini kırar. Yaptığı bu kötülükten dolayı yaşlı kadın ona beddua eder ve derki "Limon Kız'a âşık ol ama ona kavuşama". Sonunda şehzade Limon Kız'ı aramaya çıkar ve ihtiyar bir bilgeye rastlayarak, onun yardımıyla söylenen limon ağacını bulur ve ağaçta olan üç limonu alır. Soyduğu iki limondan iki güzel kız çıkar ve su diye bağırırlar. şehzade çevresinde su olmadığı için onları yaşatamaz. Bunun üzerine üçüncü limonu bir havuzun kenarında soyar ve çıkan kızı hemen havuza atar. Bu güzel kız çıplak olduğundan dolayı, şehzade kıza elbise getireceğini söyler ve ona yeşil taşlı bir yüzük verir, birbirlerini bulamazlarsa bu yüzük ile hatırlasınlar diye. Limon Kız ise şehzadeye annesinin ve babasının onu anlından öpmelerine izin vermemesini, yoksa onu unutacağını söyler. Alnından öptürmeyeceğine söz veren şehzade gider. Bu arada peri kıızı havuzdan çıkar ve havuzun yanında bulunan çınar ağacının üstünde beklemeye başlar. Beklerken bir Arap hizmetçi kız gelir, önce sudaki yansımayı kendi zanneder, sonra peri kıızı olduğunu öğrenir. İçinde hiçbir kötülük barındırmayan peri kıızı Arap hizmetçi kıza güvenir ve saçındaki tarağın onun tılsımı olduğunu, o olmasa kuş olup gideceğini söyler. Hizmetçi, peri kıızın saçını tarama bahanesiyle tarağını çalar ve onun güvercin olmasına sebep olur. Bu arada şehzade Limon Kız'a verdiği sözü unuttur ve annesinin babasının alnından öpmesine izin verir. Hizmetçi ise kıyafetlerini çıkararak çınar ağacının üstünde şehzadeyi bekler. şehzade geldiğinde onu peri kıızına benzetemese de alır ve onunla saraya gider. Sarayın bahçesine gelen bir güvercin ise beddua eder ve konuğu dalları kurutur. şehzade bu güvercini yakalatır ve kafese koydurur. Arap kız güvercinin peri kıızı olduğunu bildiğinden onu öldürtür. Güvercinin kanının aktığı yerden ağaç çıkar, ancak Arap hizmetçi bu ağacı ta kestirtir ve kendine taht yaptırır, artan odunları ise yaşlı bir kadına verirler. Peri kıızı o odunların arasında çıkar ve yaşlı kadın ile yaşamaya başlar. Bir gün şehzade hastalanır ve herkes çorba götürür. Bunu duyan peri kıızı şehzadeye çorba yapar, içine de şehzadenin ona vermiş olduğu yüzüğu atar ve yaşlı kadına bunu şehzadeye götürmesini söyler. Çorbayı içen ve yüzüğu bulan şehzade kandırıldığını anlar. Peri kıızını bulur ve evlenir (Tezel, 2014, 362-373).

Ağlayan Nar ile Gülen Ayva

Ağlayan Nar ile Gülen Ayva masalında bir padişahın bir sürü kıızı vardır ve erkek evladı yoktur. Padişah ille de bir erkek evlat istemektedir ve hamile sultanı, bu da kız olursa onu öldüreceğini diyerek tehdit eder. Ancak sultanın kıızı olur. Ebe kız bebeği erkek bebek kılığına sokar. Bu şekilde büyür. Bir gün padişah oğlunun sünnet zamanı geldiğini söyler. Bunu duyan sultan ne yapacağını şaşırır. Kıızı annesini teselli eder ve şenlikleri başlatmasını, babasından izin alarak sünnet olmadan tayına bineceğini ve kaçaçağını söyler. Öyle de yapar ve yaşlı bir padişahın yanında aşçı çırağı olarak çalışır. Çok güzel yemek yaptığı için padişah kıızını ona vermek ister, ancak padişahın kıızının istekleri vardır ve öyle kabul edeceğini söyler. Padişahın kıızının öne sürdüğu engelleri aşabilmek için kız atından yardım ister ve böylelikle istekleri yerine getirir. En son padişahın kıızı ondan ağlayan nar ile gülen ayvayı getirmesini ister. Kız bu isteği yerine getirmek için gittiği yerde dev onunla baş edemediği için ona beddua eder ve oğlansan kız, kızsan oğlan ol der kız oğlan olur, padişahın kıızıyla evlenir ve eşini de alarak anne ve babasının yanına gider(Tezel, 2014, 223-229).

Elbette bu masalında değişkeleri bulunmaktadır. Örneğin birinde kıızın kendi tayı yoktur babasının ağrından alır ya da küçükken sünnet ettirmek ister kız erteletir ya da gittiği yerde padişah bir dev tarafından öldürülecektir kız attan devi öldürecek kılıç ister gibi.

Masalların Karşılaştırılması

Karşılaştırılacak olan bu altı masalda, masalın temel özellikleri ortaya çıkartılmaya çalışılmayacaktır. Örneğin Külkedisi, Kırmızı Başlıklı Kız ya da Hansel ve Gretel, Limon Kız, Ağlayan Nar Gülen Ayva masal başkışileri, genel masal başkışilerin taşıması gereken iyi, güzel, yardım sever gibi özellikleri taşıyorlarsa onlara yer verilmeyecek, farklı olan, aslında genel olarak masalda yer almayan özellikler varsa ve kültürel öğeler taşıyorlarsa ele alınacaklardır.

Ele alınan altı masala bakıldığında, başkışı özelliklerinin genel masal kişi özelliklerinden farklılık gösteren tek masalın Keloğlan'ın Ali Cengiz Oyunu masalı olduğu görülmektedir. Keloğlan başkışisine bakıldığında Türk masallarının en önemli tiplmelerinden biri olduğu görülmektedir. Ancak masalların bilinen başkışı özelliklerini taşımamaktadır. Öncelikle fiziki görüntüsü buna uymamaktadır. Keldir, yakışıklı değildir, saf değildir, aklını kullanır, öğrenir ve buna benzer daha birçok şey. Oysa genel masallardaki başkışı özelliklerine bakıldığında güzel/yakışıklı, saf, başına gelenden ders çıkarmayan, aynı hatayı gene yapan, öğrenmeyen, merak etmeyen, aklını çok da kullanmayan tiplerdir. Türk masallarındaki keloğlan, ismini başında saç olmamasından almıştır ve bütün keloğlan masallarında bu şekilde görülmektedir, aynı tutum sinema ve televizyon için çekilen keloğlan filmlerinde de sergilenmektedir.

Genel olarak keloğlan masallarına bakıldığında fakir, yaşlı annesinden başka kimsesi olmayan, türlü maceralar peşinde koşan bir gençtir. Hayata gülerek bakan, problemleri gülerek çözen, aklını kullanan, gerektiğinde hile yapan, cesur olan bir keloğlandır. Keloğlan, Türk masallarının özgün bir tiplmesidir ve tüm bu özelliklerini de ortaya çıktığı toprakların coğrafyasından, toplumundan almaktadır. Kısaca, toplumda da görülebilen, halkın içinde yer alan, yaramazlık yapan ve annesinden yaptıklarından dolayı azar işiten bir halk çocuğudur. Bu anlamıyla da keloğlan toplumun kültürel özelliklerini taşımakta ve onun bir yansımasıdır (Şimşek, 2017, 43). Keloğlan masallarını öteki masallardan ayıran bir başka özellik ise daha gerçekçi olmasıdır bundan dolayı da zaten belirtildiği gibi toplumu yansıtmaya daha yakındır. Genel olarak bakıldığında keloğlan masalları daha çok var olan düzene, otoriteye boyun eğmek yerine onunla cesaretle, aklıyla mücadele etme, direnme üzerine kuruludur. Masalın genel işlevlerinden biri olan adaleti sağlama, toplumsal sınıf ayrımını ortadan kaldırma - (açısından da) - keloğlan masallarının halkın özlemlerine, beklentilerine cevap verdiği görülmektedir. Alt tabakadan bir kişinin, üst sınıftakilerle mücadelesi anlatılmaktadır. Genelde masalların başında fakir, çirkin, kimsesiz olan Keloğlan, azminin ve başarısının ışığında padişahlıkla, zenginlikle veya evlilikle (padişahın kızıyla) ödüllendirilmektedir. Keloğlan tiplmesinde Türk insanı aslında kendini görmektedir (Şimşek, 2017, 46-47).

Bu çalışmada ele alınan Keloğlan'ın Ali Cengiz Oyunu masalına bakıldığında Keloğlan'ın yukarıda sayılan tüm özellikleri gösterdiği görülmektedir. Örneğin:

Toplumsa sınıfını dikkate almaksızın annesine padişahın kızıyla evlenmek istediğini söyler:

“Oğluna sormuş:

-Peki, oğlum, sana hangi kızı isteyeyim?

Keloğlan demiş ki:

-Hangi kızı isteyeceksin, padişahın kızını...

Oğlundan böyle bir cevap beklemeyen kadın şaşırılmış. Oğluna:

-Sen şaşırдың mı, demiş, hiç padişah sana kızını verir mi? Beni kapıdan kovarlar...

Keloğlan:

-Yok, diye cevap vermiş, sen merak etme! Benim ne kusurum var ki? Arslan gibi delikanlıyım. Padişah, kızını bana vermeyecek de, kime verecek? Haydi, sen yarın sabah saraya git, padişaha çık, kızını istediğimi söyle!” (Tezel, 2014, 469-470)

Alıntıda da görüldüğü gibi Keloğlan çok sıradan bir şeymiş gibi annesinden padişahın kızını istemesini söylemekte ve toplumsal sınıfı yok saymaktadır. Bu elbette ki, başka masalarda da görülmektedir. Örneğin burada ele alınan Külkedisi masalında da Külkedisi sonunda prensle evlenmektedir ya da Ağlayan Nar ile Gülen Ayva masalında kız erkek olup padişahın kızıyla evlenmektedir. Ancak bu iki masalda da şöyle bir özellik bulunmaktadır. Külkedisi her ne kadar bir prenses olmasa da aslında zengin

bir ailenin kızıdır ve babasının konağında üveylikten dolayı bu zulmü yaşamaktadır. Ağlayan Nar ile Gülen Ayva masalında da kız padişah olan babasından kaçıp başka bir padişahın yanında çalışmaktadır. Kısaca, her ikisi de soylu sınıfa aittir ve halkın içinden gelmemektedirler. Bu elbette halkın içinden gelenlerin de masallarda prens ya da prensesle evlenmediği anlamına gelmez.

Yukarıda Keloğlan masalında verilen alıntıda görülen kültürel ve doğu coğrafyasına özgü bir öge de kız isteme biçimidir. Yüzyıllar öncesine dayanan kız isteme geleneği günümüz de elbette bir takım değişikliklere uğramıştır, ancak genel hatları ile bu gelenek hala sürdürülmektedir. Bu geleneğe göre erkek tarafı beğenilen, uygun görülen kızın evine gider ve kızı babasından ister. Böyle bir kültürel öge Avrupa da olmadığından masallarında da bulunmamaktadır. Elbette bu sadece Türk toplumuna özgü değildir birçok doğu toplumunda görülmektedir.

Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki; Türk masallarındaki padişah toplumla iç içedir, halkla iletişime geçmekte, gerekirse halkın içine girmektedir.

“Padişah biraz güldükten sonra:

-Bunda kızacak ne var ki, demiş. Genç değil mi, elbette ister. Ben de ona kızımı veririm ama, bir şartla. Ali Cengiz oyununu öğrenir de gelirse kızımı alır.”(Tezel, 2014, 471)

Alıntıda da görüldüğü gibi padişah halktan birini yanına kabul etmekte ve onunla konuşmaktadır. Başka masallarda ise padişahın halkın arasına karıştığı örneğin üç kız kardeş masalında olduğu gibi görülmektedir. Avrupa masallarındaki krallar bu şekilde toplum içinde yer almamakta, topluma karışmamaktadırlar. Avrupa masallarındaki krallar aynı şekilde masal başkışiler gibi toplumdan izole bir şekilde yaşamaktadırlar. Örneğin Kırmızı Başlıklı Kız, Hansel ve Gretel masalında da ormanda, ormanın kenarında yaşadıkları görülmekte, herhangi bir komşularından söz edilmemektedir. Yine anlatıda söylenmese de Külkedisi masalında da kişilerin toplumun dışında bir yerde yaşadıkları izlenimi doğmaktadır.

“Vor einem Walde wohnte ein armer Hozhacker mit seiner Frau und seinen zwei Kindern: das Bübchen hiess Hänsel und das Mädchen Gretel.” (Grimm, 1984, 112)

“Bir ormanın önünde karısı ve iki çocuğu ile birlikte fakir bir oduncu yaşıyordu. Oğlanın adı Hansel kızın adı Gretel idi.” (Grimm, 1984, 112)

Verilen alıntıda da görüldüğü gibi izole bir şekilde yaşamaktadırlar. Ancak burada aslında aynı zamanda ilginç bir ayrıntı da verilmektedir. O da bu masalların aslında nereye ait olacaklarına ya da nerede ortaya çıkmış olabileceklerine dair bir özellik göstermesidir. Her ne kadar masallarda mekân belirtilmese de ormanlık bir bölge de olduğu vurgulanmaktadır. Bu da okuyucuya bu masalın ormanlık alanların çok olduğu coğrafi bir bölgede ortaya çıktığının ipucunu vermektedir. Bu örneğin aynı şekilde Kırmızı Başlıklı Kız masalı için de geçerlidir. O masalda ayrıca bir de kurdun yer alması, ormanda kurt görünen bir bölgenin olduğunun kanıtıdır. Çünkü halk anlatılarında insanların bilmedikleri bir hayvan yer almaz. Çünkü onun özelliklerini bilmediklerinden anlatıya onu dahil edemezler, bu nedenle de etraflarında gördükleri, özelliklerini bildikleri hayvanlardan yararlanırlar. Avrupa’daki ormanlarda da kurt bulunduğundan, , bu hayvanın anlatıda kullanılması normaldir.

Burada mekânsal olarak şuna da değinmek gerekir külkedisi masalına balo yapılması da, bu masalın Avrupa kökenli olduğunu göstermektedir. Çünkü doğu masallarında bu görülen bir öge mü değildir.

“Es gab sich aber, dass der König ein fest anstellte, das drei Tage dauern sollte, und wazu alle schönen Jungfrauen im Lande eingeladen wurden, damit sichs ein Sohn eine Braut aussuchen möchte.” (Grimm, 1984, 155-156)

“Bir gün kral üç gün sürecek bir balo yapılacağını ve bu baloya ülkedeki tüm genç kızların davet edildiğini ve oğlunun evleneceği kızı seçeceğini duyurttu.” (Grimm, 1984, s. 155-156).

Yukarda da vurgulandığı gibi Türk ve Doğu masallarına balo olgusu uzak kalmaktadır. Ayrıca şehzadenin bir baloda evleneceği kıza karar vermesi Doğu toplumlarının gelenek ve göreneklerine terstir. Anne ve baba ona uygun kızı seçerek, kızı ailesinden isterler.

Keloğlan'ın Ali cengiz Oyunu masalında ise onların bir toplum içinde büyük bir ihtimalle köyde yaşadıkları bilgisi ortaya çıkmaktadır.

“Keloğlan komşularının sürülerine çobanlık yaparak hayatını kazanır, günlerini dağlarda, bayırlarda sürü peşinde dolaşarak geçirir.” (Tezel, 2014, 469)

Bu alıntıdan da anlaşılacağı gibi bu masal bir köyde, kırsal bir kesimde, dağların olduğu hayvancılığın yapıldığı bir yerde geçmektedir. Türkiye'nin coğrafi özelliklerine bakıldığında en çok hayvancılığın doğu kesimlerde yapıldığı görülmektedir.

“Ağlayan Nar ile Gülen Ayva” masalı ise isminden nereye ait olduğunun ipucunu vermektedir. Çünkü bu her iki meyve de sıcak iklimde yetişmektedir. Ayva özellikle Türkiye ve İran'da, narın ise İran'dan çıktığı düşünülmekte ve aslen Akdeniz ülkelerinde yetişmektedir. (Nar, 2019, Ayva Hangi Bölgede Yetişir, 2018). Aynı şekilde Limon kız masalına isminden nereye ait olduğunun ipucunu vermektedir.

Kısaca, masal mekânlarında açık bir şekilde olmasa da coğrafi öğelerden biri masalın ait olduğu coğrafyaların iklim özelliklerini yansıtmaktadır. Türk masal metinlerinde daha çok kırsal kesimde yaşayan insanların geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılık görülmektedir. Masallar aslında ait oldukları coğrafyaların ürünleridir. Bu anlamda masallar anlatıldıkları yere göre özellik de gösterirler (Karabağ ve Gülbetekin, 2015, 468)

Ağlayan Nar ile gülen Ayva masalında ise padişahın oğlan sandığı kızının ata atlayıp gitmesi de yine kültürel aynı zamanda coğrafi bir özelliktir.

“Kız bir hamlede tayın üzerine atlamış, boynuna sarılmış. Tay meydanlarda iki defa dolaştıktan sonra birdenbire duvarları aşarak rüzgâr gibi koşmaya başlamış, bir anda ortadan kaybolmuş.” (Tezel, 2014, 225).

Türkler ve doğu toplumları eski dönemlerde göçebe topluluklar olduklarından at üstünde çok yol kat etmişlerdir ve aynı zamanda usta at binicileridirler. Birçok savaşı at üstünde gösterdikleri hüneler sayesinde kazanmışlardır. Kızın hızla atın üstüne atlaması ve rüzgâr gibi gitmesi bunu simgelemektedir. Avrupa masallarında genelde at en son prensin gelini ata bindirmesi şeklindedir.

Limon Kız masalında ise yine kültürel ve coğrafi bir öğe padişahın çeşmesidir.

“Vakti zamanında çok iyilik sever bir padişah varmış... Fakirlere Ramazanlarda yiyecek, bayramlarda giyecek dağıtmış... Yılda bir gün de sarayının karşısındaki çeşmenin bir musluğundan ya, bir musluğundan da bal akıtır, herkesin duasını alırmış..” (Tezel, 2014, 362)

Çeşme Türklerde ve Doğu kültüründe önemli bir öğedir. Özellikle insanların susuz kaldıklarında bir çeşmeden su içip yaptırana dua etsinler diye yapılan çok çeşmeler vardır. Bunlara hayrat da denmektedir. Türk kültüründe çeşmeler, insana ve diğer canlılara verilen değerlerin öneminin bir göstergesidir. Türkler çeşmeden içilen suyun en büyük hayır olduğuna inanmışlardır. Kısaca, padişah bunu yaparak İslam dinine göre sevap kazanmaktadır, ona edilen dualarda bunun bir göstergesidir.

Eskiden ulaşımın yaya olarak yapıldığı yıllarda tozlu topraklı yollarda her 3-5 bin metrede ya bir namazgâh ya da bir çeşme İslam geleneğinde hayır olarak hayırsever bir yörenin ağası tarafından yaptırılmış. Yazın yol alan deveçiler, kervanlar, yolcular bu çeşmelerde susuzluklarını giderirlermiş. Ölümünden sonra da İslam dinine göre, yaptırana sevap olarak yazılması inancıyla Anadolu'da bu çeşme hayrat geleneği, günümüze dek devam edegelmiştir (Özçakır, 2014).

Alıntıda çeşme dışında başka bir kültürel öğede Ramazan bayramı ile bayramların vurgulanmasıdır. Burada bayramlarla aslında İslam dininin diğer bayramı olan kurban bayramı kastedilmektedir. Bu da masalın bir İslam ülkesinde geçtiğini, oranın örf ve adetlerini yansıttığının bir göstergesidir. Bunun dışında şunu da belirtmek gerekir ki; çeşme örgesi de gene daha çok doğu masallarına özgüdür. Çünkü Avrupa masallarında daha çok kuyu görülmektedir ve Avrupa masallarında öteki dünyaya açılan bir yoldur ve genelde bu amaç doğrultusunda kullanılır. Örneğin “Holle Kadın” masalında kız eğirdiği yünü kuyuya düşürerek öteki dünyaya geçer, oysa ona çok benzeyen “Akkız ile Karakız” masalında yünü rüzgâr savurarak bir kadının evine götürür.

Türk ve Doğru masallarında nasıl İslam dinini bulmak mümkünse; Hansel ve Gretel’de de Hristiyanlığın öğelerini bulmak olasıdır.

“Der Wind, der Wind,
Das himmlische Kind.” (Grimm, 1984, 118)

“Rüzgâr rüzgâr,
tanrısal çocuk.” (Grimm, 1984, 118)

Buradaki göksel çocuk İsa’dır. Çünkü bilindiği gibi İsa göğe çıkmıştır, Hristiyanlıkta babası olarak görülen Tanrı oğlunu yanına almıştır. Bir başka Hristiyanlıkla ilgili örge mi öge mi de pasta ve şekerden yapılmış olan evdir.

“[...] und als sie ganz nah heran kamen, so sahen sie, dass das Häuslein aus Brot gebaut war und mit Kuchen gedeckt; aber die fenster waren von hellem Zucker.” (Grimm, 1984, 117)

“ [...] ve çok yaklaştıklarında, evin ekmekten yapılmış ve üstünün pasta ile kaplanmış olduğunu gördüler; ancak pencereler beyaz şekerden idi.” (Grimm, 1984, 117)

Evin şeker ve pastadan yapılmış olması Hristiyanlıktaki Noel zamanını kapsamaktadır. Noel de o dönemde yapılan ve Lebkuchen adı verilen pastalar yapılmaktadır. Bunlar maket gibi ev şeklinde de bir tahtanın üzerine yapıştırılarak yapılır ve çocuklar Noel’de onları farklı farklı şekerlemelerle süslerler. Hristiyanlıkta ki bugünkü bu gelenek antik döneme kadar geri gitmektedir. İlk yazılı belgeler M.Ö. 350 yılına Mısırlılara dayanmaktadır. Onların o dönemde ballı pastalar yedikleri görülmüştür. Tabi o dönemde bütün bir yıl boyunca yenmekteydi, şimdi ki gibi sadece Noel zamanında değil, o dönemde oruç zamanının bir yemeği idi. Daha sonra ise manastırlarda yapılmaya başlanmıştır. Çok dayanıklı olduklarından kötü zamanlarda rahipler tarafından dağıtılmış. Bu pastadan şekil olarak ev yapılması ise Hansel ve Gretel masalına dayanmakta, ondan yola çıkılarak gerçekleştirilmiştir. (Weihnachtszeiten 2019; Wikipedia, 2019).

Bunun dışında inanışa dayanan başka bir örge de Türk masallarında bedduadır. Limon Kız masalında yaşlı bir kadın şehzadenin çeşmeden doldurduğu yağ dolu testisini kırması, şehzadeye beddua etmesine neden olur.

“Dillerim Allah’tan, Limon Kız’a âşık olursun da, onu göremeyesin!” (Tezel, 2014, 79)

Doğu toplumlarında özellikle insanlar bir haksızlığa uğradıklarında, bunu düzeltmek için ellerinden bir şey de gelmezse ve üstelik karşıdaki kişi de güçlü biriyse, o kişiye yönelik beddua da bulunurlar. Bu biraz da ilahi adalete inanmadan gelmektedir. Yapılan hiçbir kötülüğün karşılıksız kalmayacağı, er ya da geç bunun hesabının verileceği inancı hâkimdir ve böylelikle Tanrıya sığınılır.

Ele alınan Avrupa masallarına baktığımızda ise Hansel ve Gretel’in de Tanrıya sığındığı görülmektedir. Buldukları zor durumdan Tanrı’nın yardımıyla kurtulacaklarına inanırlar.

“Sei getröstet liebes Schwesterchen, und schlaf nur ruhig ein, Gott wird uns nicht verlassen [...] Weine nicht, Gretel, und schlaf nur ruhig, der liebe Gott wird uns schon helfen.” (Grimm, 1984, 114, 116)

“Teselli ol sevgili kız kardeşim ve huzur içinde uyu, Tanrı bizi terk etmeyecektir. [...] Ağlama Gretel ve huzur içinde uyu, sevgili Tanrı bize yardım edecektir.” (Grimm, 1984, 114, 116)

Tanrının onları terk etmeyeceğine, onlara yardım edeceklerine inanmaktadırlar. Ancak bu duruma sebep olan üvey anneye yapılan herhangi bir beddua yoktur. Aynı şekilde Külkedisi masalında da üvey anne ve kız kardeşler çok kötü olmalarına rağmen Külkedisi beddua etmez, sabırla her şeyi çeker. Sadece Külkedisi masalında annesi ölürken Külkedisi’ne iyi ve inançlı kalmasını, Tanrının ona yardım edeceğini söylemektedir. Aynı Müslümanlıkta “Allah dara düşene yardım eder” dendiği gibi.

Bunun dışında Keloğlan masalında bulunan önemli kültürel bir örge padişahın sözünde durması ve padişah da olsa başkasının malının alınmayacağını söylemesidir.

“Padişah:

- olmaz kızım, demiş sahibi gelmiş, istiyor. Vermem lazım!

[...] “anasına hakikaten söz verdiğini hatırlamış. Sözden dönmek olmaz.

[...] Hem verdiği sözü tutmamak büyüklüğe de yakışmaz.” (Tezel, 2014, 114)

Padişah bu tavrıyla hiç kimsenin hakkının yenmemesi gerektiğini ve verilen sözün yerine getirilmesi gerektiği öğesi vurgulanmaktadır. Verilen sözün tutulması özellikle savaşçı toplumlarda çok önemli olmuştur.

Genel anlamda bakıldığında bazı masalarda öğretici öğelerin barındığını söylemek gerekir. Bu ister Doğu isterse Avrupa masalı olsun. Yukardaki alıntıda gösterildiği gibi güçlü erdemli kişiler sözünün eri olmalıdır. Yoksa onları kimse dikkate almaz, ona duyulan güven, saygı ve sevgi yok olur.

Bu tarz bir öğreti de aslında Kırmızı Başlıklı Kız masalında da yer almaktadır. Anne Kırmızı Başlıklı Kız’a düzgün yoldan gitmesini, yoldan sapmamasını tembihler. Ancak Kırmızı Başlıklı Kız annesinin bu uyarısına uymadığı için sonunda bir ders çıkarmak zorunda kalır ve üstelik ikinci kez başka bir kurttu görünce annesinin hiç sözünden çıkmadan yoluna devam eder.

Ağlayan Nar ile Gülen Ayva masalında ise özellikle Doğu toplumlarının çok çarpıcı bir yapısı ele alınmaktadır. O da erkeklerin erkek çocuğuna düşkünlüğü. Erkek evlatları olmazsa çocuk sahibi değillermiş gibi davranmaları ve kadına türlü eziyetlerde bulunmalarıdır.

“Eğer bu çocuk kız ise, senin başını cellat ettireceğim.” (Tezel, 2104, 223)

Bu erkek çocuk sahibi olmak toplumsal ve kültürel bir öğedir. Doğu toplumlarında daha çok eskiden bir adamın erkek çocuğu yoksa dalga geçilmeye başlanırdı. Erkek genelde bir erkek evlat sahibi olana kadar çocuk isterdi. Çünkü inanışa göre soyun devam etmesi gerekirdi. Hatta bir türlü olmuyorsa kabahati kadında bulur ve kadının üstüne kuma getirirdi, sırf o kadın ona erkek çocuk doğuramıyormuş diye ve kesinlikle suçun kendinde olabileceğini kabullenmez, çocuğun cinsiyetini erkeğin belirlediğini düşünmezdi. Belki de bu örgeye en güzel örnek Türkan Şoray ile Tarık Akan’ın birlikte oynadıkları Berdel filmidir. Bu töreyi çok çarpıcı bir şekilde aktarmaktadır.

Aynı şekilde ne yazık ki toplumda bir erkek çocuk sahibi olamıyorsa gene kusur kadındadır. Erkeğin kısır olabileceği hiç düşünülmez. Hatta öyle ki erkekler bu durumdan dolayı çok rahat bir şekilde başka kadınla evlenebilmektedirler. Çünkü bu kültürde, bu toplumda kısır bir erkek, erkekliği olmayan bir erkek olarak ne yazık ki algılanmaktadır. Bu nedenle de buna yönelik çok toplumsal acılar yaşanmış ve kadınlar çok eziyet görmüş ve doğuda hala görmektedirler.

Sultanın kızı olunca ebe bebeği erkek çocuğu kılığına sokar:

“Akıllı ebe, düşünmüş, taşınmış, bu işe bir çare bulmuş. Çocuğu oğlan şekline sokarak padişaha müjdecî yollamış.” (Tezel, 2014, 223)

Burada aslında kadınların çaresizliği, erkeklerin dayatması sonucunda nelere mecbur kaldıkları, toplumsal baskı vurgulanmaya çalışılmaktadır. Buna aslında ”Silvanlı Kadınlar” tiyatro oyunu da çok

güzel bir örnektir. Kadının çaresiz kaldığı bu törelere nasıl çözüm bulmaya çalıştıklarını göstermektedir. (Yeşilay, 1997). Ağlayan Nar ile gülen Ayva masalındaki başka bir kültürel öge de sünnettir. “Artık vaktinin geldiğini düşünerek oğlunun sünnet olmasına karar vermiş.” (Tezel, 2014, 224)

Müslümanlığın şartlarında biri olan oğlan çocuğunu sünnet ettirmek, masalda da konu edinilmiş ve kültürel öge yansıtılmıştır. Aynı şekilde yapılan sünnet düğünü de çok eskilere dayanan bir gelenektir (Bozkurt, 2002-2019).

Türk masallarında bulunan başka kültürel bir öge ise büyüğünün elini öpmektir.

“Selam verip ihtiyarın elini öpmüş.” (Limon Kız, 79)

“Keloğlan hemen koşup padişahın elini öpmüş.” (Keloğlan’ın Ali Cengiz Oyunu, 149)

Doğu kültüründe bu bir gelenektir duyulan saygıdan dolayı küçükler büyüklerin elini öperler. Müslümanlar arasında küçüklerin büyüklere hürmetlerini göstermek için ellerini öpüp alınlarına götürmeleri yerleşmiş bir adettir. Özellikle dini bayramlarda yapılan bir davranış şeklidir (Sorularla İslamiyet, 2002-219). Ele alınan üç Avrupa masalında bu tarz kültürel bir davranış yer almamaktadır.

Ele alınan masallara yönelik değinilmesi gereken son konu ise masal tekerlemeleridir. Tekerleme konusunda Türk masalları daha doğrusu Doğu masalları Avrupa masallarından daha zengindir. Bir paragraf, bir sayfa vs. şeklinde, hatta kendi başlarına tekerleme masalları vardır. Türkiye’de bu konuda derin araştırmaları bulunan Pertev Naili Boratav “Tekerleme” (Boratav, 2000) ve “Zaman Zaman içinde” adlı kitaplarında görülen tekerleme çeşitleri ile ilgili çok yönlü bilgi vermektedir. Boratav, tekerlemelerin sözcük oyunlarından oluştuğunu, sözü edilen olayların gerçekdışı olduğunu vurgulamaktadır. Avrupa da bunlar yalancı masal olarak adlandırılmakta ve kendi başlarına bir anlatı oluşturmamaktadırlar. Ancak Türk masallarında girişte ve yeri geldikçe anlatının ortasında ve sonunda kullanılmaktadırlar (Boratav, 1991, 276; Boratav, 1992, 34).

Avrupa masallarının çoğunda “bir varmış bir yokmuş” ifadesi ile yetinilmekte ve bazı masalarda bu bile yer almamaktadır. Örneğin burada ele alınan Hansel ve Gretel, Külkedisi masallarında hiç tekerleme bulunmamaktadır. Kırmızı Başlıklı Kız masalında ise sadece bir varmış diye bir ifade yer almaktadır. “es war einmal eine kleine süsse Dirne [...] (Grimm, 1984, 176)

Elbette tekerlemeleri farklı kaynaklarda, farklı bir şekilde bulmak olasıdır. Başka bir kaynağa bakıldığında burada yer alan altı masalın altısının başına farklı tekerlemeler eklenebilir. Ancak eklense bile Türk masalındaki tekerleme zenginliği Avrupa masallarında görülmemektedir.

Tekerleme konusunda değinilmesi gereken başka bir özellik ise yukarıda da kısa bir şekilde vurgulandığı gibi içerikleridir. Masalın başında bulunan başlama tekerlemelerinin amacı bana inan veya inanma iletisini vermektir. Bu nedenle bir varmış bir yokmuş ile başlar. Ancak Türk ya da Doğu masal tekerlemeleri okura her türlü bana inanma iletisini vermektedir. Örneğin Limon Kız masalının başında yer alan şu tekerlemeye bakıldığında bu daha da netleşecektir.

“Bir varmış, bir yokmuş... evvel zaman içinde, kalbur saman içinde... develer tellaklık eder eski hamam içinde... hamamcının taşı yok. Külhancının baltası yok... Arap bacı hamama gider, koltuğunda bohçası yok... handadır handa, yetmiş iki deli ile manda. Yedik içtik, dişimizin dibi et yüzü görmedi... bereket versin hacı cambaza... bize bir at verdi, dorudur diye... at bize bir tekme vurdu. Geri dur diye...deniz ortasına vardık kıyıdır diye... kız kulesini belimize soktuk borudur diye...tuttu bizi bir zaptiye delidir diye... attı tımarhaneye, bir gün, iki gün, üç gün... tuttuk pirenin birisini, yüzdük derisini, çadır kurduk Üsküdar’dan berisini... masaldır bunun adı... söylemekle çıkar tadı... her kim ki dinlemezse, hakkından gelsin topal dadı...” (Tezel, 2014, 78)

Tekerlemede de görüldüğü gibi olması olası olmayan olgular söylenmektedir. Kızkulesi’nin belle sokulması, pirenin derisinin yüzülmesi, develerin tellak olması vs gibi. Bu tarz masal başı tekerlemeleri Avrupa masallarında görülmemektedir. Doğu kültürü bu açıdan oldukça zengindir.

Sonuç:

Üç Türk masalı ile üç Avrupa masalı karşılaştırıldığında; Türk masallarının daha çok toplumsal yapıyla ilgili özellikler barındırdığını, kültürel öğeleri daha çok taşıdığını söylemek gerekir. Avrupa masalları daha toplumsal yapıdan soyutlanmış, kültürel öğeleri pek içermeyen bir yapıya sahiptir. Türk masalındaki tipler daha çok toplumun içinde yer alan, soyutlanmamış, gerçek toplumda yer alan kişiler şeklinde sergilenmektedirler. Ele alınan üç Avrupa masalındaki tipler ise toplumdan izole yaşamakta, çevrelerine yönelik herhangi bir bilgi verilmemektedir.

Ancak her altı masalda da az ya da çok ortaya çıktıkları zamana ait toplumun kültürel öğeleri görülmektedir. Bu da her ne kadar masallar sözlü gelenekten gelse de yöre yöre aktararak, sınırları aşır başka ülkelere de kavuşsa, bir takım kültürel öğelerin değişmediğini göstermektedir.

Bunun dışında şunu da belirtmek gerekir ki; Keloğlan masalı en fazla kültürel öğeleri içinde barındıran masaldır. Elbette bu çok şaşırtıcı olmamıştır. Çünkü keloğlan tipleri zaten başlı başına Türk toplumunu yansıtmaktadır. Ancak keloğlan masalı diğer masallardan ayrı tutulsa bile, iki Türk masalının Avrupa masallarına göre daha çok ortaya çıktıkları toprakların yapısını yansıttıklarını söylemek gerekir. Bu gerek tipler arasındaki iletişim de, gerekse davranış şekillerinde, gerekse verilen coğrafi ipuçlarıyla görülmektedir.

Elbette bu altı masalda tipik masal özellikleri de bulunmaktadır. Masal başkişisinin engelleri aşması, bunun üç aşamadan olması, yardımcı yan kişilerin bulunması ve masal başkişisine yardım etmeleri, başkişinin olumlu özellikleri kendinde barındırması, mutlu sona kavuşması, kötünün cezasını bulması, adaletin sağlanması gibi.

Kültürel masal karşılaştırması alanı ile ilgili daha pek çok konu ortaya konabilir. Alan yeni araştırmalar yapmak için oldukça zengindir.

Kaynakça

1. Aksöz-Yıldırım, Munise, (2009), Yazınsal Türler, Söylence-Menkıbe-Destan-Fabl-Masal, Konya: Çizgi Yayınevi
2. Ayva Hangi Bölgede Yetişir, (2018), 16.07.2019 tarihinde <https://www.ayvatatli.gen.tr/ayva-hangi-bolgede-yetisir.html> adresinden alınmıştır.
3. Boratav, P. Naili, (1991), Folklor ve Edebiyat 2, İstanbul: Adam Yayınları.
4. Boratav, P. Naili, (1992), Zaman Zaman İçinde, İstanbul: Adam Yayınları.
5. Bozkurt, Nebi, (2002-2019), Sünnet Düğünü, 16.07.2019 tarihinde: Sorularla İslamiyet, <https://sorularlaislamiyet.com/kaynak/sunnet-dugunu>, adresinden alınmıştır.
6. Grimm, Brüder, (1984) Kinder- und Hausmärchen, Band 1., Frankfurt am Main: Insel Verlag.
7. Hänsel und Gretel (2019), 17.07.2019 tarihinde: wikipedia, https://de.wikipedia.org/wiki/H%C3%A4nsel_und_Gretel, adresinden alınmıştır.
8. Karabağ, S., Gülbetkin, M., (2015) Türk Masal Coğrafyası Üzerine Tespitler, İçinde: Özkan, İ. (Hrz.), 82015), Türk Dünyası Masal Araştırmaları (Tastarakay'dan Keloğlan'a), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
9. Kohlschmidt, W., Mahr, W. (Hrg.), (1958) Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte, Berlin: Walter de Gruyter&Co.
10. Lüthi, Max (1947), Das europäische Volksmärchen, Bern: A. Francke Verlag.
11. Lüthi, Max (1961), Volksmärchen und Volkssage, Bern und München: A. Francke Verlag.
12. Lüthi, Max (1962/79), Märchen, Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlag.
13. Nar, (2109), 16.07.2019 tarihinde wikipedia: wikipedia, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Nar> adresinden alınmıştır.
14. **Özçakır, Mehmet (2014)**, Aydın'da Sebil Ve Hayrat Çeşmeleri Anadolu'nun Bir Hayır Geleneği, 12.07.2019 tarihinde: Aydın DENGE, <http://www.aydindenge.com.tr/kultur-sanat/28/02/2014/aydinda-sebil-ve-hayrat-cesmeleri-anadolunun-bir-hayir-geleneği> adresinden alınmıştır.
15. Röhrich, Lutz (1973), Mensch und Tier im Märchen, içinde: Karlinger, Felix, Wege der Märchenforschung, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, ss.220-253.

- 16.Schödel, Siegfried (1977), Märchenanalysen, Stuttgart: Reclam
- 17.Schweikle, G.,Schweikle, I. 81990), Metzler Literatur Lexikon, Stuttgart: metzlerische Verlagsbuchhandlung.
- 18.El Öpmek, (2002-219), 16.07.2019 tarihinde, Sorularla İslamiyet <https://sorularlaislamiyet.com/kaynak/el-opmek-0> adresinden alınmıştır.
- 19.Spanner, (1973), Das Märchen als Gattung, içinde: Karlinger, Felix, Wege der Märchenforschung, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, ss.155-176.
- 20.Şimşek, Esmâ (2017), Türk Masallarının Millî Tipi: Keloğlan, 12.07.2019 tarihinde, Akra Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi, S.11,ss. 41-57. <file:///C:/Users/Asus/Desktop/türkve%20avrupa%20masalları/10.31126-akrajournal.328047-324304.pdf>. adresinden alınmıştır.
- 21.Tezel, Naki (2014), Türk Masalları, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- 22.Weihnachtszeiten (2019), Lebkuchen, 16.07.2019 tarihinde, Herkunft und Tradition:<https://www.weihnachtszeit.net/weihnachtsbaeckerei/lebkuchen/>, adresinden alınmıştır.
- 23.Lebkuchen, (2019), 16.07.2019 tarihinde: wikipedia, <https://de.wikipedia.org/wiki/Lebkuchen22>, adresinden alınmıştır.
- 24.Yeşilay, Sibel Aslan (1997), 26 Eylül 2008, Silvanlı Kadınlar, 16.07.2019 tarihinde Tiyatro Dergisi:<http://www.sibelarslanyesilay.com/?p=125>, **adresinden alındı.**

KÜLTÜR MİRASI OLARAK PAZAR(CI) DİLİ¹
BAZAAR VENDORS LANGUAGE AS CULTURAL HERITAGE**Tahir BALCI**

Prof. Dr. Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Yasemin DARANCIK

Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Türk semt pazarlarında kullanılan dilin, Türk dili ve kültürünün önemli bir parçası olduğunu ve *kültürel bir miras* olarak korunması gerektiğini ortaya koymaktır. Dil, özenle korunması gereken folklorik, etnografik ve sosyolojik bir olgudur. Bu bağlamda değerlendirdiğimiz *pazar dili* terimi *pazar yerlerinde* kullanılan dil; *pazarıcı dili* de bu pazar yerlerinde ürün satışı yapan kişiye veya sosyal gruba özgü dil için kullanılır. Semt pazarları toplumun birçok kesiminin bir araya gelebildiği alanlardır. Dolayısıyla buradaki kültürel alışveriş ve sosyal yaşam çok canlıdır. Dil, gücünü bireysel kullanımdan (Idiolekt) alıp mesleki gruba (Soziolekt) ya da bölgesel/yerel temelli gruba (Dialekt) doğru genelleştiren edimsel bir üründür. Böylece semt pazarları kültürümüze büyük katkı sağlar. Nitekim pazarcılarının kendilerine özgü sözcük, söz, söz sanatı ve deyim tercihleri, sloganlarındaki ve bağırışlarındaki ezgi olağanüstü birer yaratıcılık örneğidir. Belki bu gerçek, Avrupa ve Türkiye'deki pazar dilinin birbirine çok az benzemesinin en önemli nedenidir. Semt pazarlarında bağırma konusuna değinen *Sabah* gazetesi yazarı H. B. Kahraman, *Pazarda 'dil' satmak* başlıklı yazısında Montaigne'in "*Keşke Paris'in zerbavat pazarında konuşulan Fransızcayla yazabilsem*" sözüyle bu gerçeği yansıtmaktadır. Pazar dilinin bu kadar dinamik olması, sözlü dil olmasından kaynaklanmaktadır. Zira anlık kullanımlar nedeniyle dil en doğal haliyle dönüşüp değişmektedir. H. D. Thoreau bu doğallık, canlılık ve dinamizmden dolayı *konuşma diline anadili, yazı diline de baba dili* demektedir. Sözlü ya da yazılı görünümüleriyle pazar(cı) dili yasa ve yönetmeliklerle kısıtlanmamalıdır. Zira bu dil Türk kültürü açısından korunması gereken bir mirastır.

Anahtar sözcükler: Toplumdilbilim, Edim, Pazar(Cı) Dili, Yaratıcılık, Kültür Mirası**ABSTRACT**

The purpose of this study is to reveal that the language used in local Turkish bazaars is an important part of Turkish language and culture and should be protected as a *cultural heritage*. Language is a folkloric, ethnographic and sociological phenomenon that should be protected with care. In this context, the term *bazaar language* is the language used in *bazaars*; the *vendor language* is also used for the person or the particular social group who sells products at these market places. Local markets are the areas where many sections of the society can come together. Therefore, the cultural and social life here is very lively. Language is an operative product that takes gathers its power from the individual use usage (idiolect) and generalizes it towards to the professional group (sociolect) or regional/local based group (dialect). Thus, local bazaars contribute to our culture. As a matter of fact, the vendors distinctive words, vocabulary, rhetorical figures and idiom of choices, the melody in their slogans and shouts are extraordinary instances of creativity. Perhaps, this is the most important reason of very little dissimilarities of the vendor languages in Europe and Turkey. The columnist of the *Sabah* newspaper H. B. Kahraman is referring to the subject of the shouting styles in local bazaars in his article "*Selling the "Language" in Bazaar*", reflects this fact with a quote from Montaigne as "*I wish I could write in French that spoken in Paris's vegetable market*". The fact that the bazaar language is so this dynamic is due to the its being an oral language. Because due to adhoc usage, the language is transformed from its most natural form. Because of this naturalness, liveliness and dynamism, H. D. Thoreau calls "*mother tongue*" to the speaking language and "*father tongue*" to the writing language. In verbal or written form, the vendors language should not be restricted by laws and regulations. Because this language is a legacy that needs to be preserved in terms of Turkish culture.

Key words: Sociolinguistics, pragmatics, bazaar/vendor language, creativity, cultural heritage

¹ Bu çalışma Çukurova Üniversitesi BAP Koordinasyon Birimi'nin desteklediği 10842 numaralı proje kapsamında yapılmıştır.

1. GİRİŞ

Dilbilim dilin tarihini, yapısını, işleyişini incelemenin yanında birçok bilim alanıyla işbirliğine girerek disiplinlerarasılığa büyük katkıda bulunur. Başka bilim alanlarında dilbilimsel verilerden yararlanılması şeklinde ortaya çıkan bu işbirliği *uygulamalı dilbilimi* doğurmuştur. Örneğin tüm canlıların bir arada yaşamasını her yönüyle inceleyen bir bilim dalı olan toplumbilimin merkezinde, benzer iktisadi, siyasi ve kültürel koşullarda yaşayan insanlar yer alır. Bu koşulların sağlanmasına en büyük katkıyı sağlayan unsur dildir. İşte bu yüzden ki toplumbilimde dilbilimin verilerinden yararlanma gereksinimi duyulmuş ve *toplumdilbilim* dediğimiz uygulamalı dilbilim alanı doğmuştur.

1.1. Toplumdilbilimde Ana Akımlar

Toplumdilbilimde iki akım vardır. *Dil sosyolojisi* olarak da adlandırılan birinci akım esas olarak toplumbilime yöneliktir ve makro yapılardan hareket eder. Bu akım dili toplumsal yapıların biçimlendirilmesinde temel unsur olarak görür. Dilsel edimin normları bu akımın ana konusudur: Kim kiminle, ne zaman ve nerede hangi amaçla hangi dili konuşur? Kişilerin ve sosyal grupların dilsel tutumları ve bunların oluşturduğu sosyal ağlar nasıldır? Sosyal ekonomi, tarih, sosyal tabakalar, etnik ayrışma ve dilsel farklılıklar arasında ne tür bir ilişki mevcuttur?

Mikro yapıları esas alan ikinci akımın hareket noktası ise toplumbilim değil, dilbilimdir. Bu akım dilbilimsel verilerden hareket eder. Makro yapıları esas alan dil sosyolojisinin tersine bu akım dilsel homojenlik varsayımından yola çıkmaz, değişkenliği doğal dillerin temel özelliği olarak benimser. Toplumsal etmenler, görülebilen dilsel değişkelerin düzenleyici parametreleri olarak kabul görür. Dilsel değişkelerin betimlenmesinde hem nitel hem de nicel yöntemler kullanılır. Buna göre dilsel bir değişkenin ortaya çıkma olasılığı; çevre, toplumsal tabaka, yaş, cinsiyet, grup gibi dilsel ve dildışı etmenlerin sonucudur. Bußmann (2008: 635) buna koşut olarak günümüzde gözlemlenebilen dilsel değişimlerin toplumsal bir arka nedeninin olduğunu deneylerle kanıtlandığını belirtmektedir. Bu bağlamda, coğrafi, kültürel, ticari vb. nedenlerle meydana gelen dillerarası etkileşim de (Sprachkontakt) çok önemlidir. Zira bu şekilde örneğin Almanya'daki gibi kırma diller (Pidginsprachen) ya da kırma anadilleri (Kreolsprachen) oluşur. Kırma anadilinin kırma dilden farkı, anadili olduktan sonra doğal bir dilin tüm özelliklerine ve işlevleriyle birlikte alışılmışın dışında yapılara sahip olmasıdır. Fransız, İngiliz, Portekiz, İspanyol kırma anadilleri en çok bilinenlerdir. Fransızca kökenli Haiti, Trinidad, Granada ve İngilizce kökenli Sranan ile Jamaika kırma anadilleri en bilinenlerden olup normal Fransızca'yı veya İngilizce'yı konuşan birisinin bu kırma dilleri anlama olanağı yok gibidir (Bkz. İmer/Kocaman/Özsoy 2011: 174-175).

Budunsal yöntem bilim (Ethnomethodologie) ve halk bilimden (Etnografie) kaynağını alan konuşma çözümlemesi (Konversationsanalyse) karşılıklı iletişimi ve insanların birbirleriyle etkileşim yöntemlerini temel alması bakımından toplumdilbilimin mikro kanadına dâhildir.

Araştırmamızın kuramsal altyapısını, mikro yapıları esas alan ve değişkenliği doğal dillerin temel özelliği olarak benimseyen toplumdilbilim akımı oluşturmaktadır. Yani görülebilen dilsel değişkelerin düzenleyici parametreleri olarak toplumsal etmenleri kabul edeceğiz. Bu bakış açısı doğrultusunda dilsel bir değişkeyi ya da bireysel dil kullanım tercihini

- çevreye (Ürün satan diğer pazarcılara),
- toplumsal tabakaya (Pazarcılar genellikle aynı tabakaya mensuptur),
- yaşa (Pazarcıların yaşı oldukça değişkendir),
- cinsiyete (Pazarcılar ağırlıklı olarak erkeklerden oluşmaktadır, ancak az sayıda kadına da rastlanmaktadır),
- etnik kökene (Anadili Türkçe, Kürtçe ya da Arapça olan pazarcılar arasında farklılıklar olma ihtimali vardır. Son yıllarda Suriye vatandaşı göçmenlerin hem müşteri olarak sıkça görülmesi hem de pazarcı esnafı olarak faaliyet göstermesi, çeşitli kod kaydırmalarına ve Türkçe-Arapça dilsel özelliklerin girişmesinden oluşan kırma bir dilin oluşumuna neden olabilir. Ayrıca lehçe ya da ağız kullanımı söz konusu olabilir. Yalnız Almanya değil, Adana bağlamında düşünecek olsak bile kırma bir dilden [Pidginsprache] söz edilebilir),

- eğitim düzeyine (Yüksekokul mezunu pazarcılar da vardır, ancak pazarcıların eğitim düzeyinin oldukça düşük olduğu düşünülmektedir) ve benzeri dilsel ve dildışı etmenlere bağlıyoruz.

1.2. Dilbilim ve Pazarlama

Pazar yerleri, ürün satış yerleridir. Satışın en önemli etmenlerinden birisi iletişimdir. İletişim sözel, görsel, dokunsal, tatsal ya da kokusal olabilir. Pazarcı ürününü satabilmek için bu iletişim kanallarından birisini ya da birkaçını birden aynı anda kullanabilir. Dolayısıyla Pazar dili konusu işletme dilbiliminin de konusudur. Uygulamalı bir alan olan işletme dilbilimi üretici / satıcı ile tüketici arasındaki iletişimsel ilişkilerin en iyileştirilmesini, verimin, niteliğin ve müşteri memnuniyetinin artırılmasını hedefler. Konumuz açısından bakıldığında güven sağlamak için her türlü yönlendirme yöntemine başvurularak hedefe ulaşılmaya çalışılır. Biz çalışmamızda pazarcıların kullandığı dili betimleyeceğiz. Oysa işletme dilbiliminin bir parçası olarak değerlendirdiğimiz pazarcı dili müşteriyi yönlendirmeyi amaçladığı için etik sorun içermektedir (Bak. Balcı & Yavuz 2008). İşletme dilbiliminin konuya tersten de bakıp müşterinin daha nitelikli mal ve hizmet alabilmek ve yönlendirme tuzağına düşmemek için satışıya karşı nasıl bir iletişim stratejisi izlemesi gerektiğini ortaya koyması durumunda daha inandırıcı olacağı belirtilmişti.

Pazar dili bize göre aynı zamanda *çevredilbilimin* ya da *çevrebilimsel dilbilimin* (Ökologische Linguistik) konusudur. Çünkü pazar dilinde tüketiciyi etkilemek ve alıma özendirmek için dil-toplum-kültür-çevre ilişkisi bağlamında çevrebilimden ödünçlenen çok sayıda kavram vardır (Bak. Fill 1996; Balcı 2006).

2. SEMT PAZARLARI VE İLGİLİ TERİMLER

Çalışmamızın amacı semt pazarlarında kullanılan ve grup dilinin / (Soziolekt) bir değişkesi olan pazar(cı) dilinin yapısal ve anlamsal açıdan yaratıcı olmanın yanında, yasa ve yönetmeliklerle kısıtlanmayacak değerinde bir kültür mirası olduğuna vurgu yapmaktır. Bu anlamda Türkiye’de daha ziyade orta ya da düşük gelir düzeyine sahip insanlara hitap eden *pazar* veya *semt pazarı* dediğimiz yerlerdeki alışveriş ilişkilerinde kullanılan dil, diğer jargonlardan çok farklıdır.

Bilindiği üzere Almanya’da 3 milyondan fazla Türk yaşamaktadır. Bu insanlar Alman kültüründen etkilendikleri gibi Alman kültürünü de yoğun bir biçimde etkilemektedir. Bu bağlamda Almanya’daki *pazar dili* ya da *pazarcı diline* dair yaptığımız saha gözlemlerinde, özellikle Türklerin yoğun yaşadığı Berlin’in bazı semtlerinde bazı dilsel / kültürel olguların transferinin yoğun bir şekilde gerçekleştiğini açıkça gördük.

Kuramsal anlamda sosyal gruba üyelik için kısmen somut biçimsel bir üyelikten söz edilebileceğini ve ürün satış işini yapmakla gruba girilmiş olunacağını söyleyebiliriz. Yönetmelik’e (2012) bakılırsa belediyeler, semt ve üretici pazarlarındaki satış yerlerinin kullanım hakkını 26.5.1981 tarih ve 2464 sayılı *Belediye Gelirleri Kanunu* uyarınca, işgal edilen alan ile orantılı olarak belediye meclisince belirlenen işgaliye harcı karşılığında, gerekli koşulları taşıyanlara kura ile geçici olarak tahsis eder.

Alışveriş merkezleri ve semt pazarlarındaki aynı ürünün fiyatı büyük farklılıklar göstermektedir. Semt pazarında her kategoride ve fiyatta çok çeşitli ürün seçenekleri mevcuttur. Orta ya da düşük gelir düzeyine sahip vatandaşlar bütçelerine hitap eden ürünleri rahatlıkla bulabilmektedir. Hatta azımsanmayacak sayıda çok yoksul ve alım gücü olmayan vatandaş, semt pazarı dağıldıktan sonra pazarcıların yere döktüğü artık ya da biraz hasarlı ürünleri toplayarak sebze ve meyve ihtiyacını karşılayabilmektedir. Almanya’daki semt pazarlarında böyle bir durumu gözlemlemek mümkün değildir.

Almanya’da semt pazarları yaygın bir uygulama değildir. Semt pazarlarının niceliği ve niteliği de aynı değildir. Almanya’da semt pazarları genelde oldukça küçük, ürünler ise alışveriş merkezlerinde satılan ürünlerden daha kaliteli, daha taze ve daha pahalıdır. Artan ürünü yere dökmek, alım gücü olmayan vatandaşa karşılıksız yararlanma olanağı sunmak söz konusu değildir. Ürün çeşitliliği de azdır.

Türkiye’de durum tam tersinedir. Semt pazarları çok yaygın bir uygulamadır² ve bu uygulamanın halkın alım gücüyle yakından ilgisi vardır. Semt pazarlarının hacmi ve ürün yelpazesi çok büyüktür, her düzeye hitap eden ürün bulmak mümkündür.

Adana’nın (haliyle Türkiye’nin) farklı mahallelerindeki semt pazarlarının müşteri kitlesi, eğitim ve yaşam kalitesi düzeyine göre farklılıklar gösterebilir. Örnek olarak aynı kategoriye sokulabilecek Kiremithane Semt Pazarı ve Hürriyet Mahallesi Semt Pazarı ile Güzelyalı Semt Pazarı ve Stat Semt Pazarı’nın müşteri kitlesi az çok farklıdır. Zira eğitim, yaş, çevre, toplumsal sınıf farklılıklarının büyüklüğü nedeniyle ölçünlü dil kullanımından da sapmalar beklenmesine neden olacaktır.

Resmi olarak sosyal bir grup olan semt pazarcılarının bir üyesi olmak için ilgili meslek kuruluşuna kayıtlı ve vergi mükellefi olma koşulu aranmaktadır. İlgili meslek kuruluşu, semt pazarcılarının çıkarlarını korumak ve hedeflerini gerçekleştirmek için sivil toplum teşekkülü anlayışıyla örgütlendikleri esnaf odalarıdır.

Semt pazarı ve üretici pazarı olmak üzere iki ayrı pazar türünden söz edilmekte ve bu pazarların aynı gün ve yerde kurulamayacağı ifade edilmektedir:

2.1. Pazar Yerleri ve İlgili Yönetmelik

Pazar yerleriyle ilgili Yönetmelik’in (2012) amaçları arasında *gıda ve ihtiyaç maddelerinin ticaretinin kaliteli, standartlara ve gıda güvenilirliğine uygun olarak serbest rekabet şartları içinde yapılmasını temin etmek, tüketicilerin hak ve menfaatlerini korumak* da belirtilmektedir. Oysa semt pazarlarında adeta gerilla pazarlama yöntemi uygulanmakta ve kalite, *güvenilirlik, serbest rekabet şartları, tüketicilerin hak ve menfaatleri doğrudan dil ile manipüle edilmektedir.*

Gıda güvenilirliği ve tüketicilerin hak ve menfaatleri bakımından Yönetmelik (2012) çok ideal hükümler içermesine karşın bunların çoğu uygulanmamaktadır. Biz burada sadece iletişimle ilgili hükümlere bakacağız.

Tezgâhlarda satışa sunulan sebze ve meyvelerin üzerinde veya kap ya da ambalajlarının herkes tarafından kolaylıkla görülebilecek bir yerde künyenin bulundurulması zorunlu iken buna çoğunlukla uyulmamaktadır. Ayrıca satışa sunulan ürüne ilişkin bilgilerin yer aldığı fiyat etiketi kullanmak da zorunludur. Buna karşın sebze ve meyvelerin üzerinde künye genelde bulunmamakta, etiket de konmayabilmektedir. Etiket veya künye bilgileri çoğu zaman gerçekle uyuşmayan, çok abartılı *organik, yerli, harbi yerli, harbi yerli köy (domatesi), Hatay hurması* vb. yanıltıcı ekolojik ifadeler yer alabilmektedir. Oysa Yönetmelik’e (2012) göre “*Künyeler, tahrif veya taklit edilemez, bunlar üzerinde bilerek değişiklik yapılamaz veya üçüncü şahısları yanıltıcı ifadelere yer verilemez.*” Bu aykırı davranış gıda güvenilirliği ve kalite ve standardına da aykırıdır.

Yönetmelik (2012) çevreyi rahatsız edecek şekilde satış yapılmamasını, tüketiciye karşı sözlü veya fiili kötü muamelede bulunulmamasını öngörmektedir. Pazarıcılar bu kurala neredeyse hiç uymamaktadır. Pazarda var gücüyle bağırarak pazar yerlerinin vazgeçilmez niteliğindedir. Hatta kimi zaman özellikle kadın müşterilere karşı taciz diye algılanabilecek iletişim tarzına başvurulduğu görülmüştür.

Pazarıcıların mesleki bilgi ve deneyimlerini artırmak ve hak ve yükümlülükleri hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlamak amacıyla eğitime tabi tutulabilecekleri belirtilmektedir. Buna koşut olarak kimi belediyeler pazarıcı-müşteri ilişkilerinin iyileştirilmesi için girişimlerde bulunmaktadır. Örneğin Fatih Belediyesi Zabıta Müdürlüğü yeni bir çalışmayla pazarıcı esnafına Halkla İlişkiler ve İletişim eğitimi vermeye başlamıştır.³

² Adana ili merkezinde belediyelerce saptanan yer ve günlerde kurulan toplam 65 üretici ve semt pazarı mevcuttur.

³ <http://m.fatih.bel.tr/icerik/4863/fatih-belediyesi-pazarci-esnafi-icin-halkla-iliskiler-ve-iletisim-egitimi-baslatti/> (Erişim tarihi: 03.07.2018).

2.2. Pazar Dilinin Turizmle İlişkisi

Semt pazarları Avrupa’da mevcut olsa da, yapı ve işleyiş açısından Türk semt pazarlarından çok farklıdır. Ayrıca kullanılan dil hiç benzememektedir. Sözlü dil (bağırma, maniler okuma, söz sanatlarına başvurma, sesin tonlarından faydalanma, akrabalık terimleriyle hitap etme) ya hiç yoktur ya da yabancı (Türk) pazarcular tarafından kısmen kullanılmaktadır. Dolayısıyla Türk semt pazarları turistlerin ilgisini çok çekmektedir. Bu görüşümüzü destekleyen bir habere göre turistik bölgelerdeki semt pazarları turistler dikkate alınarak kurulmakta, kullanılan dil de buna göre değişim göstermektedir. Pazarlık ve fiyatlandırma yabancı dilde yapıldığı için pazarcular kurslarda temel yabancı dil konuşma becerisi edinmekte, bunu günlük iletişim sayesinde geliştirme fırsatı bulmaktadır. Burada konuşulan dil bir tür kırma dil sayılabilir (Bak. <http://www.ensonhaber.com/pazarci-esnafi-turistler-sayesinde-yabanci-dil-ogrendi.html>; erişim tarihi: 28.05.2019).

2.3. Almanya’da Açık Alanlarda Pazarlama

Almanya’da meslekler *Reisegewerbe*, *stehendes Gewerbe* ve *Marktgewerbe* olmak üzere üçe ayrılır. *Reisegewerbe* kapıda ya da sokak, cadde, pazar yeri gibi kamuya ait yerlerde gezerek / dolaşarak bazı mal ve hizmetlerin sunulması demektir. *Stehendes Gewerbe* yeri hiç değişmeyen sabit meslekleri ifade eder. *Marktgewerbe* ise *büyük pazar (Großmarkt)*, *haftalık pazar (Wochenmarkt)*, *özel pazar (Spezialmarkt)* ve *yıllık pazar (Jahrmarkt)* olmak üzere çeşitlidir. *Großmarkt* daimi olabilir, diğerleri sürelidir. Türkiye’deki pazar yerlerine en çok benzeyen pazarcılık işi, kökü 1869’a kadar giden Alman Meslek Kanunu *Die Gewerbeordnung / GewO*’nun 67.Maddesinde şu şekilde düzenlenen *haftalık pazardır*.

Ayrıca tüzel kişiliğe sahip bu vb. dernekleri bir araya getiren *Bundesverband Deutscher Schausteller und Marktkaufleute e. V. (BSM)* adlı bir konfederasyon da mevcuttur. Pazarcuların ya da gezici satıcıların örgütlendiği derneklerin büyük bölümünün web sayfası ya yoktur, ya da olsa bile amaç çok kısa belirtilmektedir. Türkiye’deki derneklerin yönetmeliklerinde açıkça tüketicinin haklarının da korunmasından ve dil / iletişimle ilgili birçok konudan söz edildiği halde, ulaşabildiğimiz Alman dernekleri sayfalarında yalnızca üyelerin hak ve çıkarlarının korunmasından bahsedilmektedir.⁴

3. SÖZLÜ KÜLTÜR MİRASI PAZAR DİLİ, PAZARCI DİLİ

Haftanın belli gününde veya günlerinde belediyelerce belirlenen yol ya da meydanlarda kurulan semt pazarları birçok etnografik ve folklorik etmeni bir araya getirmesi açısından insan yaşamında çok önemli yer tutar. Çarşı-pazar Türkçesinde halk bilgeliliğinin yansımasını gören Doğan (2014: 122)

Folklorik öğeler açısından bakıldığında kültürün bütün verilerinin kendi bağlamı içerisinde bir değer kazandığı, bu değer de üretim-tüketim ilişkisi içerisinde nasıl bir anlam ifade ettiği görülmektedir. Etnografik açıdan bakıldığında ise insan ve insanın etrafında şekillenen her şey onu ve çevresini ilgilendirmektedir

diyerek pazar yerlerinde farklı toplum katmanlarına ve sosyal gruplara ait insanların bir araya gelmesi sonucunda geçici süreliğine de olsa - yeni sosyal ilişkilerin, kültürel alışverişin, yakınlaşmanın ve kaynaşmanın, yeni dilsel kullanımların ortaya çıkışına yol açtığını ima etmektedir. Doğan’a göre (agy) özellikle sözlü kültür unsurları içerisinde bunların değerlendirilmesi daha büyük bir yer ihtiva etmektedir. Çarşı-pazarda kullanılan ve çoğu zaman o sözü kullananın bile farkında olmadığı ifadelerin ne denli kültürel bir derinliğe, sözel zenginliğe, ifade gücüne, anlam genişliğine, çağrışım özelliğine ve algı yönlendirmesine sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

Semt pazarları toplumun birçok kesiminin belli bir amaçla bir araya gelebildiği alanlardır. Dolayısıyla buradaki kültürel alışverişin ve sosyal yaşamın canlılığı başka hiçbir yere benzemez. Dilin gücünü bireysel kullanımdan (Idiolekt) alıp meslek bazlı gruba (Soziolekt) ya da bölgesel/yerel temelli gruba (Dialekt) doğru genelleşen edimsel bir ürün olduğunu ve kullanılarak değişip geliştiğini göz önünde bulundurursak, semt pazarlarının bu anlamda dile ne kadar katkı sağladığını anlayabiliriz. Pazarcuların kendilerine özgü sözcük, söz, söz sanatı ve deyim tercihleri, sloganlarındaki ve bağırışlarındaki ezgi

⁴ Bak. <http://bsmev.de/satzung/>; <https://www.lsm-bw.de/der-lsm/der-lsm-stellt-sich-vor/>; erişim tarihi: 30.09.2018.

olağanüstü bir yaratıcılık örneğidir. Bu nedenle, Yönetmelik (2012) çevreyi rahatsız edecek şekilde satış yapılmasının yasaklanması bu yaratıcılığın kısıtlanması anlamına gelir. Zira Türkiye’de kullanılan pazar dilinin temel ayırıcı özelliği yüksek ses ya da bağırma yoluyla tüketiciyi çekmeye, etkilemeye ve yönlendirmeye dayanmaktadır. Belki Almanya ve Türkiye’deki pazar dilinin birbirine çok az benzemesinin en önemli nedeni bağırma vb. dil kullanımlarının ve dolayısıyla bu yaratıcılığın olmamasıdır. Semt pazarlarında bağırma konusuna değinen *Sabah* gazetesi yazarı Hasan Bülent Kahraman, 15 Ocak 2012 günkü *Pazarda 'dil' satmak* başlıklı yazısında Montaigne’in “*Keşke Paris’in zerzevat pazarında konuşulan Fransızcayla yazabilsem,*” sözünü anımsatarak şunları söylemektedir:

“*semt pazarlarında bağırıp çağırmanın yasaklandığını televizyonda duyduğum an, zihnimi şimşek gibi yalayıp geçti... Geçenlerde bir arkadaşımınla konuşuyordum, birisinin öldüğünü anlatmak için, "İmamın dört çekerine bindi," dedi. Ne Çelebi ve Rasim üstadımız 'dört çeker'li dönemde yaşadı. Onlarda bu deyim bulunmaz, ama işte dil, onların zevkinden kopuk değildir, sokakta. Pazar yeri bunun can damarıdır. Sadece bu maksatla, o bağırımları, çağırımları, kullanılan sözcükleri, dilin eğilip bükülüşünü izlemek için giderim pazara. Ne buluşlar, ne buluşlar... Şarkı söyleyenler mi istersiniz, bir başkasına cevap yetiştirenler mi, malını en garip, şaşırtıcı benzetmelerle tanımlayanlar mı, hatta gerçeküstü denebilecek bazı 'ünlemeler' mi?... Eşi menendi yoktur o Türkçenin. Ahmet Rasim de ha bire, vapura binen, alış veriş yapan insanların 'muhaberelelerini' kağıda geçirmiştir ve çoğu yazısı sadece o kısa repliklerden oluşur, o küçücük sözcükler, sözcük kırıntıları yeter bir haleti ruhiyeyi, bir durumu anlatmaya. Şimdi pazar yerlerinde bağırarak müşteri çekmek, müşteri kızdırmak yasaklanıyormuş. Eh, her cümleyi 'olmak' ve 'yapmak'la bitiren bir Türkçe dönemine yakışır. Kesilecek ses, Türkçenin sesidir.*

H. B. Kahraman, burada pazar dilinin genel dile getirdiği dinamizmi vurgulamaktadır. Sosyal medyanın etkisiyle ortaya çıkan ve her cümleyi 'olmak' ve 'yapmak'la bitiren bir Türkçe olarak gördüğü, içeriği boşaltılmış ifade tarzı bile ölçünlü – ölçünsüz tartışmasına bakılmaksızın, dilsel edimin bir gerçeği olarak görülmelidir. Facebook’taki dil kullanımı bağlamında konuyu ele alan Balcı&Darancık (2017: 293) dil sisteminin kullanım sonucu gelişip değiştiğini belirterek *50 yıl öncekiyle bugünkü Türkçe metinleri karşılaştırsak bunu kolayca görürüz. O zaman, gençlerin bu dil alışkanlıklarının zamanla ölçünlü dili etkileyeceğini de düşünebiliriz* demektedir. W. Porzig ise bireysel ya da kümesel kullanımın dile ölçün – ölçünsüzlük bakımından yansımaları şöyle yorumlamaktadır: *Dil kullanımında her değişiklik, yani mutata konuşma tarzından her sapma, önce bir yanlıştır. Ve bu, yerleşinceye, yani kural olarak kabul edilinceye kadar böyle kalır. Daha sonra ise, o zamana kadarki tek doğru şekil yanlış olur.* (Porzig (1990: 109). Keza pazarıcı dilinde ölçünlü dilden farklı olan dilsel edimi yanlış ya da eksik olarak değil, farklı olarak değerlendirmek ve bu farklılıkların genel dile zenginlik ve dinamizm sağladığını kabul etmek gerekir.

Pazar dilinin bu kadar canlı ve dinamik olması, sözlü dil olmasından kaynaklanmaktadır. Zira anlık kullanımlar nedeniyle dil en doğal haliyle dönüşüp değişiyor. H. D. Thoreau bu doğallık, canlılık ve dinamizmden dolayı *konuşma diline anadili, yazı diline de baba dili* demektedir (İçinde: Köller 1988: 156):

Die Muttersprache werde unbewußt auf natürliche Weise erworben. Die Vatersprache, die einen höheren Grad der Sprache verkörpere, werde dagegen gleichsam auf dem Wege einer zweiten Geburt erst in der kulturellen Institution der Schule erworben. [Bu nedenledir ki] Russeua hat die Schrift als Zerstörung der Präsenz der Rede abqualifiziert, weil sie einen Verlust an Unmittelbarkeit bringe... Das Geschriebene könne nur als eine mittelbare Repräsentation des Denkens angesehen werden bzw. als Repräsentant eines Repräsentanten, weil das Geschriebene zunächst nur das Gesprochene repräsentiere und erst über das Gesprochene Kontakt zum Gedachten habe (agy.).

Sözlü dilin birincil, yazılı dilin ikincil ürün olması yazı dilinin değersizleştirilmesi için bir gerekçe olamaz. Zira yazı, bireysel olan konuşmanın uçup gitmemesini, unutulmayı engellemesini sağlamak ve kültürel ortak bir hafıza oluşturmak ve kayda geçirmek gibi bir işlevi vardır (Bak. Köller 1988: 157).

3.1. Pazar Dili, Pazarıcı Dili ve Almancadaki Karşılıkları

Geniş çerçeveden bakıldığında dil hem folklorik, hem etnografik, hem sosyolojik bir üründür. Bu bağlamda değerlendirdiğimiz *pazar dili*⁵ terimini Yönetmelik'te (2012) öngörüldüğü üzere belediyelerin denetiminde kurulan *pazar yerlerinde* (ya da halk diliyle *semt pazarlarında*) kullanılan dil; *pazarıcı dili* terimini de bu pazar yerlerinde ürün satışı yapan kişiye veya sosyal gruba özgü dil için kullanılmaktadır. *Pazar dili* terimine karşılık ararken aklımıza ilk gelen *Marktsprache* oldu. Biraz araştırınca ilginç bilgilere rastladık. Günümüz Almancasında pazar yerlerinde kullanılan dil için özel bir terim / kavram yokken, *Marktsprache* terimi Ortaçağ Almancasında pazar yerlerinde kullanılan dil anlamında kullanılmaktadır. Hatta aşağıdaki Almanca örneklerden anlaşılacağı gibi *Markt*, şu andaki *çarşı* anlamına daha yakındır. Dolayısıyla kaynaklarda karşımıza çıkan *Marktsprache* terimi de *çarşı dili* diye anlaşılmalıdır. Nitekim görüştüğümüz bazı Almanlar bizdeki semt pazarlarına benzer sebze-meyve satış yerlerinin olmadığını, dolayısıyla *pazar dili* / *pazarıcı dili* terimlerine karşılık sayılabilecek belli bir terimin olmadığını söyleyerek *Marktplatzsprache* vb terimler önermişlerdir.

3.2. Pazar Dili ve Beden Dili

Bir ürünün satışını kolaylaştıran en temel etkenlerden birisi, pazarıcı ile alıcı arasında güven ilişkisinin kurulmasıdır. “Zira bir araştırmaya göre, 20 dakikalık bir iletişimde sözcüklerin %10, sesin %30, beden dilinin ise %60 etkili olduğu ortaya koyulmuştur” (Bak. Yüksekbilgili 2018). Alıcıda güvensizlik yaratan soğuk, samimiyetsiz ve saygısız sözcükler ile ses tonu yerine, duygu ve düşünceleri açık ya da örtük bir biçimde okşayan inandırıcı bir iletişim tarzı başarılı olmanın önkoşuludur. Bu açıdan bakıldığında pazar dili ile beden dili arasında sıkı bir ilişki vardır ve jestlerle mimikler büyük önem taşır. Örneğin *Abla tadına bak!* sözünü bir dilim kavun vererek desteklemek alıcının ikna olmasını kolaylaştıracaktır.

4. SONUÇ

Dil ile kültür arasında birbirini karşılıklı var eden zorunlu ve doğal bir ilişki vardır; benzetmek gerekirse dil ve kültür bir kâğıdın iki yüzü gibidir, biri olmadan diğeri olmaz. Toplumların tarih boyunca yaşayışlarını, deneyimlerini, etnik ve folklorik ürünlerini sonraki kuşaklara kültürel bir miras olarak aktarmak açısından en önemli araç dildir. Sözlü dil zamanla kaybolma ya da değişim (tiril)me tehlikesiyle karşı karşıya kalabileceğinden dolayı sözlü kültürü kayda almak açısından yazılı dilin de önemi çok büyüktür. Bu bağlamda dilin sadece yüksek dil katmanının değil, her türlü dilsel değişkenin önemli olduğunu söylersek, bir grup dili olan pazarıcı dilinin de Türk dili açısından çok özgün bir kültür ürünü ve korunması gereken bir kültür mirası olduğunu belirtmemiz gerekir. Yasa ve yönetmeliklerle Pazar yerlerine ve pazar(cı) diline getirilen kısıtlamalar dil kültürüne zarar vermektedir. Bu anlamda Pazar diline zarar veren başka bir uygulama, kültürel yaratıcılığın çok yansıdığı el yazması fiyat etiketleri yerine, son zamanlarda görünümü daha güzel olan hazır ve tekdüze etiketlerin kullanılmasıdır.

KAYNAKÇA

- Akar, A. (2016): Sosyal Bilimlerin Veri Kaynağı Olarak Ağızlar, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, cilt. 10, sayı. 19, s. 169-182.
- Aksöz, M. (2017): Biçemler ve uygulamalı Öğretimi, Konya: Çizgi Yayınevi.
- Aktaş, S. (2014): Edebiyatta Üslup ve Problemleri, Ankara. Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Avcıkurt, C. (2005): *Turizmde Tanıtma ve Satış Geliştirme*. Değişim Yayınları. 2. Bası. İstanbul.
- Balcı, T. (2006): Ekodilbilim ya da Çevredilbilim. *Cumhuriyet Bilim ve Teknik*, 988. sayı, s. 11, 25.02.2006.
- Balcı, T./Yavuz, N. (2008): İşletme Dilbilimi: Antipazarlama Dilbilimi. *Pazarlama ve İletişim Kültürü Dergisi (pi)*, 2008/2, s. 12-18.
- Balcı, T. (2007): İşletme Dilbilimi. *Cumhuriyet Bilim ve Teknik*, 1067. sayı, s. 21, 31.8.2007.
- Belke, H. (1973): *Literarische gebrauchtsformen*, Düsseldorf: Bertelsmann Universitätsverlag.
- Bradley, F. (2002): *Uluslararası Pazarlama Stratejisi*. (Çev. İçlem Er). Bilim Teknik Yayınevi. İstanbul.
- Bußmann, H. (2008): *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Alfred Kröner Verlag. Stuttgart.

⁵ *Pazar dilinden* daha geniş bir anlama sahip olan *pazarlama dili*, mal ve hizmetlerin satışı esnasında kullanılan, satış konusunda alıcının düşünce ve duygularına hitap ederek onu yönlendirmeye çalışan bir jargondur.

- Doğan, N. (2008): Bir toplumsal katman olarak Samsun pazarcılarının dil edimi üzerine toplumdilbilimsel inceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal Of International Social Research* Volume 1/2. S. 103-113. <http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt1/cilt1sayi2turkishindex.htm> (Erişim tarihi: 26.06.2018).
- Doğan, Y (2014): Halk Bilgeliğinin Çarşı-Pazardaki Türkçeye Yansıması. *Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*. S. 110-123. <http://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=102&Sayfa=95>
- Fill, A. (1996): Ökologie der Linguistik – Linguistik der Ökologie. İçinde: Fill, A. (Yay. 1996): *Sprachökologie und Ökoluistik*. Tübingen., s. 3-16.
- Gross, H. (1990): Einführung in die Germanische Linguistik, München: iudicium Verlag
- Glück, H. (2010): *Metzler Lexikon Sprache* Sondereinband. 4. Aufl. Verlag J. B. Metzler. Stuttgart/Weimar.
- İmer K./ Kocaman, A. / Özsoy, A. S. (2011): *Dilbilim Sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi Boğaziçi Üniversitesi. İstanbul.
- Köller, W. (1988): *Philosophie der Grammatik. Vom Sinn grammatischen Wissens*. J. B. MetzlerscheVerlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag. Stuttgart.
- Lay, R. (1980): *Manipulation durch Sprache*. Rowohlt Taschenbuch Verlag. Reinbek bei Hamburg.
- Mackensen, L. (1973): *Verführung durch Sprache. Manipulation durch Versuchung*. List Verlag. München.
- Nirenberg, J. S. (1992): *Verstehen und Überzeugen. Techniken für einen erfolgreichen Dialog*. Wissen Verlag. Herrsching.
- Odabaşı, Y. (1995): *Pazarlama İletişimi*. Anadolu Üniversitesi Yayınları: No. 851. Eskişehir.
- Porzig, W. (1990): *Dil Denen Mucize II. Dil Biliminin Konuları Metotları ve Ulaştığı Sonuçlar* (Çev. V. Ülkü). Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara.
- Weinrich, H. (1993): *Textgrammatik der deutschen Sprache*. Dudenverlag. Mannheim.
- Yönetmelik (2012): 12/7/2012 tarih ve 28351 sayılı *Pazar Yerleri Hakkında Yönetmelik*. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/07/20120712-13.htm> (Erişim tarihi: 29.05.2019).
- Yüksekbilgili, Z. (2018): Satışta Beden Dili. <http://www.pazarlamamakaleleri.com/satista-beden-dili/> (Erişim tarihi: 29.05.2019).

DAS FREMDE UND DAS EIGENE
EINE ALTERNATIVE PERSPEKTIVE ZU HEINRICH HEINES DRAMA „ALMANSOR“
THE FOREIGN AND THE OWN
AN ALTERNATIVE PERSPECTIVE TO HEINRICH HEINE'S DRAMA „ALMANSOR“

Cavidan ÇÖLTÜ IMREN

Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Alman Dili Eğitimi Anabilim Dalı

ZUSAMMENFASSUNG

Das Drama „Almansor“, veröffentlicht im Jahre 1823, beinhaltet durch das in die Handlung eingebettete historische Ereignis in Andalusien, orientalische Züge, die wir im Rahmen der Koranrezeption und des morgenländischen Interesses des deutschen Dichters Heinrich Heine (1797-1856) hervorgehoben haben. Dabei arbeiteten wir die Biografie und die sozial-politische Lage des Spätromantikers aus und stellten mit der Geschichte (Eroberung Andalusiens durch die Christen im 15. Jahrhundert, Unterdrückung, Vertreibung und Assimilation der Mauren) und der Lebenslaufbahn Heinrich Heines (Diskriminierung, Verachtung und Frankreichaufenthalt) einen Vergleich an. Diese Analyse soll uns einen tieferen Blick in die damaligen sozial-politischen Verhältnisse Deutschlands, in das Leben des deutschen Schriftstellers und seiner Beeinflussung durch die Orientalistik anhand der Reflexion des Fremden und Eigenen verschaffen.

Schlüsselwörter: Almansor, Islam, Das Fremde, Das Eigene, Romantik, Andalusien

SUMMARY

The drama „Almansor“, published in 1823, includes oriental traits embedded in the historical happening in Andalusian, which we have put forward in the Koran reception and the oriental interest of the German poet Heinrich Heine (1797-1856). Besides, we wrote out the biography and the socio-political situation of the late Romanticists' and compared the history (conquest of Andalusia by the Christians in the 15 century, oppression, dismissal and assimilation of the Moors) and about the life of Heinrich Heine (discrimination, condescending and his residence in France). It provided us a deeper insight both into the social-political situation of Germany at that time and into the life of the German writer and by the way his influence on orientalism and the reflection of the foreign and own.

Key words: Almansor, Islam, Das Fremde, Das Eigene, Romantik, Andalusien

EINLEITUNG

Im technischen Zeitalter, in dem die maschinelle Innovation ihren Boom erreicht und diese Entwicklung sich auf das globale Kollektiv der Menschheit als Echo wiederholt, bildet sich gleichzeitig ein stufenweises Interesse gegenüber dem Fremden und Exotischen. Interkulturelle Begegnungen verlaufen nicht nur mit der modernen Technik zusammen. Ihre Spuren sind zugleich in vielen historischen Ereignissen zu finden. Einer dieser Begegnungen war der Kampf im andalusischen Königreich, der das Aufeinandertreffen katholischer Christen mit muslimischen Mauren war und ein Beispiel religiöser Auseinandersetzung repräsentierte. Diese religiösen Konflikte wecken die Neugier vieler Autoren und Dichter und werden oft in Themen literarischer Werke eingebettet. Die Tragödie „Almansor“ (1823) z.B. ist eines dieser Werke. Sie beschäftigt sich nicht nur mit der Begegnung zweier Religionsgruppen, sondern nimmt auch die sozial-politische Lage zu Heinrich Heines (1797-1856) Lebzeiten auf und reflektiert sie passiv durch ihre Figuren, Motive und Handlung. Die Frage nach dem Zusammenhang der 30er Jahre des 19. Jahrhunderts im Deutschen Bund mit der andalusischen Eroberung im 15. Jahrhundert möchten wir mit diesem Artikel aufklären. Eine andere Aufklärung soll die Fragestellung nach der Motiv-Nutzung des spätromantischen Dichters, die vor allem orientalische Züge und überdies mit Spuren der heiligen Schrift, dem Koran versehen ist.

Das Sujet und die Persönlichkeit des kontroversen deutschen Dichters jüdischer Herkunft, wurden schon oft diskutiert und zu Themen empirischer Arbeiten gemacht und behalten stets ihre Aktualität noch heute. An Heinrich Heine wurde allerhand Kritik ausgeübt, zu seinen Lebzeiten oder nach seinem Tod. Diese Kritiken waren z.B: Dass er die Deutschen oft kritisierte, dass er die Adligen und Feudalherren verachte, weil sie Juden hassten und benachteiligten und dass er Themen anspreche, die für viel Wirbel sorgen. Neben diesen Beurteilungen wurde ihm selbst das Künstlerische abgesprochen, vor allem in den Zeiten des Nationalsozialismus. Nach all dieser behaupteten Mängel ist der respektable Platz Heines in der deutschen Literatur, sein Einflusspektrum, das außerhalb deutschsprachiger Grenzen reicht und seine spezifische Stilistik in seinem Schaffen nicht wegzudenken ist.

1. Die Tragödie Almansor

Die Tragödie „Almansor“, die vom deutschen Dichter Heinrich Heine (1797-1865) in der Epoche der Romantik¹ verfasst und im Jahre 1823 in Braunschweig uraufgeführt wurde, handelt von einem Liebesdrama, das das 15. Jahrhundert widerspiegelt. Diese Zeit ist kennzeichnend für den christlich-muslimischen Krieg um die Stadt Granada. Die Moslems (Maurer) wurden durch die Nachfolgen entweder zwangschristianisiert, verfolgt und aus Spanien vertrieben².

Den Kern der Handlung bildet die Abmachung zwischen den Freunden Ali und Abdullah, die ihre Kinder Almansor und Zuleima von Kindesalter einander sich versprochen. Da Ali's Frau bei der Geburt ihres Kindes starb, liess jeder das Kind des Anderen bei sich aufziehen, um die gegenseitige Freundschaft zu stärken und jeder für sein eigenes Kind den geeigneten Ehepartner mit idealer Erziehung schaffen zu sollen. Almansor der Protagonist wird von Abdullah aufgezogen, während die Zuleima (Donna Clara) von Ali großgezogen wird.

Durch die Eroberung der Provinz Granada seitens der Christen unter der Führung der katholischen Könige Don Fernando (1452-1516) und Donna Isabell (1451-1504), kamen viele Mauren ums Leben, zahlreiche flohen aus Andalusien und eine Vielzahl die blieben, wurden christianisiert und einer Namensänderung unterzogen. Ali zählte zu einen der Assimilierten im katholischen Granada, wogegen Abdullah sich dem neuen Glauben und Namen widersetzte und sich aus dieser Entwicklung zwischen den Freunden eine Spannung bildete, die zur Feindschaft wurde und sich auf das Leben und die Liebe der Kinder reflektierte. Die Diskrepanz, die sich beim Austausch der Kinder zeigt, dass Abdullah seine Tochter Ali anvertraut, der seine Frau verloren hat und Zuleima ohne einen Elternteil, d.h. ohne Mutter aufwächst, lässt die ungerechte Lage, in die Zuleima versetzt wird, deutlich werden. Ali muss demnach die Vater- und die Mutterrolle übernehmen. Dabei spielt natürlich auch der Kriegsausbruch im Land eine große Rolle. Abdullah plante wahrscheinlich seine Tochter im nahen Umfeld aufwachsen zu sehen.

¹ Die Romantik (1798-1835) wendet sich gegen die Rationalität der Aufklärung und die Strenge der Klassik und betont mehr das Sinnliche, die Individualität und Leidenschaft (Thurm, 2012, Zeit Online).

² Die ersten maurischen Spuren in Andalusien liegen in der Geschichte weit zurück. Die Mauren begannen im Jahre 711 mit ihrem Anführer Tariq ibn Ziyad (670-720) ihre Invasion auf das europäische Festland (Spanien). Zu dieser Zeit war das Gebiet von den Westgoten besiedelt, einem germanischen Stamm, der ursprünglich auf die skandinavische Region zurückzuführen ist. Während des Ansturms der Mauren, von Nordafrika aus durch die Meerengen an die Küsten von Spanien, hatten die Westgoten mit inneren Konflikten zu tun und die jüdische Bevölkerung, die als Minderheit von den Goten unterdrückt wurden, unterstützte die Invasion der arabischen Truppen, sodass die Westgoten in kurzer Zeit besiegt wurden. Durch das ausreichende Wasser für die Landwirtschaft, die Toleranz der muslimischen Herrschaft gegenüber den Christen und Juden im Land, erlebte die Iberische Halbinsel ein goldenes Zeitalter. Córdoba wurde zur Hauptstadt der Mauren, die mit den Kalifaten von Bagdad und Damaskus um Fülle und Fortschritt konkurrieren konnte. Durch ihr Handel erlangte sie Reichtum und stieg zum Zentrum von Kunst und Wirtschaft auf. Neben diesen Entwicklungen fingen die Christen im 8. Jahrhundert schon an eine Rückeroberung „Reconquista“ zu starten. Vom Norden Spaniens aus eroberten sie Stück für Stück mit Hilfe französischer Katholiken, Ritterorden und den Papst die muslimischen Territorien. Erst gegen Ende des 11. Jahrhunderts entwickelte sich der Konflikt zwischen den Christen und Mauren zu einem Religionskrieg. Die christliche Kirche verstärkte ihre Macht und ihre Kämpfer griffen auch jüdische Minderheiten in dieser Region an. Einer der Wendepunkte war die Schlacht von Las Navas de Tolosa im Jahre 1212, in der die christlichen Ritter die maurischen Regenten bezwingen. Im Jahre 1236 wurden den Mauren durch König Ferdinand III. die Provinz Córdoba abgenommen. Später nahm er mit seinen Truppen auch die Stadt Sevilla ein. Die Stadt Granada, die mit der bedeutenden Stadtburg Alhambra, die letzte Festung der Maurer bildete, wurde im Jahre 1492 vom maurischen Emir Muhammed XII. (auch Boabdil genannt 1460-1532) ohne Widerstand dem katholischen Königspaar Isabella von Kastilien und Ferdinand von Aragon übergeben. Die entmachteten Mauren wurden vor die Wahl gestellt das Land zu verlassen oder zum Christentum überzutreten. Gegen Ende des 15. Jahrhunderts, nach ca. 800 Jahren maurischer Herrschaft, stand ganz Spanien unter christlicher Hegemonie (Zeter, 2017, Planet Wissen).

Stattdessen kommt es zum Krieg. Ali konvertierte mit Zuleima zum Christentum über. Außerdem tritt hierbei insbesondere die Autorität des Mannes in den Vordergrund, die meist als orientalisches Motiv, das die maskulinische Impulsivität die Entscheidungen autonom zu treffen hervorhebt, vor allem in existenziellen Fragen wie z. B. die eigene Tochter dem Freund zu übergeben, dass Ali höchstwahrscheinlich nicht mit seiner Frau gefällt hat.

Die Trennung der Kinder, Zuleima in Spanien und Almansor in Jemen, belastet Almansor mit Kummer. Nach dem Tod seiner Eltern kehrt Ali zurück um seine Geliebte Zuleima wiederzusehen, die er sehr vermisst hat, wobei Zuleima Almansor für Tod gehalten hat. Almansor vermisst auch seine Heimat und außerdem versprach er seiner Mutter Fatima im Krankenbett, Zuleima einen Kuss zu überbringen. Er entschloss sich nach Spanien zurückzugehen also in die Wiederkehr in sein Eigenes. Am Abend am Schloss Ali's angelangt, sieht er im Palast eine Feier, klopft an die Tür und bittet um Obdach. Seine Bitte wird aber vom Diener Pedrillo (Hamamah) abgelehnt. Er kommt in der Nacht zum Schloss zurück und singt ein Lied, worauf Zuleima ihn an der Stimme erkennt. Sie kommen beide ins Gespräch und erzählen sich jeweils ihre Geschichten. Am Morgen im Garten des Schlosses von Ali trifft Almansor Zuleima wieder, küsst sie, erfährt aber von ihr, dass sie sich mit einem Spanier (Don Enrique) vermählen wird. Verletzt verlässt er sie und möchte sich im Wald das Leben nehmen. Abdullahs Diener Hassan taucht auf und überredet Almansor dies nicht zu tun. Er bekommt wieder einen klaren Kopf und nimmt sich vor mit Hassan Zuleima zu entführen. Er stürmt mit Hassan und einigen Mauren die Hochzeit und ein großes Gefecht bricht aus. Almansor wird verletzt und Zuleima fällt in Ohnmacht. Hassan kämpft gegen Ali und wird tödlich verwundet. Er erzählt Ali noch vor seinem Tod, dass Abdullah seinen Sohn nicht getötet hat und Almansor noch lebt. Almansor flieht mit Zuleima im Arm an einen hohen Felsen. Die Ritter und Ali verfolgen sie. Als die Spanier sich an die beiden nähern, springt Almansor mit Zuleima in den Abgrund bevor Ali mit ihm sprechen konnte.

In der Tragödie setzt sich Heinrich Heine mit der Sehnsucht der Heimat auseinander, geht auf den Trübsinn der durch den religiös motivierten Krieg betroffenen Mauren in Andalusien ein und thematisiert dabei ihre Assimilation und Verzweiflung. Auch was das Liebesleid des jungen Paares anbelangt, so hat Heine das Unheil und die Trostlosigkeit, was vor allem den Schluss des Stücks betrifft, eine ernste, reelle Perspektive dargelegt. Die Autokratie der damaligen herrschenden Dynastie zwang die Menschen für ihr Eigenes Fremd zu werden.

2. Die Orient-Mode

Die Tragödie des deutschen Schriftstellers beinhaltet neben Themen wie Assimilation, Verrat und Liebeskummer auch religiöse Motive, die was den Schauplatz angeht (Spanien), der als einer der Berührungspunkte zwischen dem Okzident und dem Orient angesehen wird, im Werk besonders hervorstechen. Heine wird von vielen Wissenschaftlern im Bereich der Literatur, sei es im Hinblick auf seine jüdische Herkunft oder aber durch die Themenwahl in manch seiner Gedichte³ und der Tragödie „Almansor“ als Orient-Interessent, in gewisser Weise sogar als Orient-Experte angesehen. „Der Orient spielt in den Werken Heines in mehrfacher Hinsicht, nämlich sowohl als geographische als auch als imaginäre Orte, eine entscheidende Rolle“ (Popal, 2009, S.104).

Die verstärkte Faszination deutscher Dichter und Denker für den Orient und der morgenländischen Kultur und Dichtung, von Goethe, Lessing, Herder, Schlegel bis Heine, kann in die Zeit zwischen dem 18. und 19. Jahrhundert eingeordnet werden. Vor allem die Übersetzungen der Märchen von 1001 Nacht durch den Franzosen Antoine Galland (1646-1715), ebnete den europäischen Literaten den exotischen und mystischen Weg zur Orientalistik (Dawani, 2006, Ibn Rushd Fund).

³ Im dritten veröffentlichten Gedichtband von Heinrich Heine „Romanzero“ (1851) sind besonders zwei Gedichte für die Reflexion des orientalischen Interesse Heines zu erfassen. Das Gedicht „Der Asra“, in dem ein junger Sklave namens Mahomet aus dem Stamm Asra, sich in eine schöne Fürstin verliebt und das zweite Gedicht „Der Dichter Firdusi“, wo es um das Leben des persischen Dichters Firdusi (940-1020) und seiner Abmachung mit dem Schach Mahomet handelt. Elemente des Trauers und der Melancholie verbunden mit Heines grimmigem Humor sind beherrschende Punkte in beiden Dichtungen (Rattner, 1996, S.49-50).

3. Die Gesellschaftliche Situation zwischen dem 18. und 19. Jahrhundert in Europa

Ähnlich wie die Quelle des Stoffs und der Thematik des Dramas, nehmen auch die gesellschaftlich-sozialen Umstände des Autors eine wichtige Stelle für die Auslegung des Stücks ein. „Vielmehr ist das Drama *Almanson* im Lichte der sozialen und politischen Geschehnisse zu Heine's Zeit zu sehen (Dawani, 2006, Ibn Rushd Fund).

Die Französische Revolution, die im Jahre 1789 begann und 10 Jahre andauern sollte, war eine Auflehnung einfacher Bürger (Unterschicht) gegen den König und das politische System der Feudalherrschaft, um wirtschaftlich und politisch mehr Rechte zu erlangen.

Napoleon Bonaparte (1769-1821), der während des Volksaufstandes in der französischen Armee tätig war, schaffte es durch seine Leistung, Talent und militärischen Erfolg zum General aufzusteigen. Es gelang ihm auch im Jahre 1799 durch einen Staatsstreich die Macht in Frankreich an sich zu reißen und Kaiser zu werden. Um Frankreich zur Großmacht aufsteigen zu lassen, strebte Napoleon nach der Revolution eine Ausdehnungspolitik an. Er schaffte es viele Teile Europas zu erobern.

Viele deutsche Fürstentümer standen bis zum Jahr 1815 unter der Hegemonie Napoleons, der in diesen Gebieten lebenden Juden, im Hintergrund der aus der französischen Revolution hervorgetretenen Rechte des Kleinbürgertums, ihre Lebensverhältnisse zu verbessern, sie in die Gesellschaft zu emanzipieren und in die sozio-ökonomischen Reformen zu integrieren. Durch den Machtverlust Bonapartes (Niederlage im Feldzug gegen Russland und die spätere Schlacht in Waterloo) verloren auch die Juden in Europa ihre teilweise erhaltenen Rechte und wurden durch das im Volk aufsteigende nationale Gefühl mit einer stärkeren Diskriminierung und sozialer Benachteiligung konfrontiert (Volkov, 2000, S.19-20).

Der Zorn des deutschen Volkes gegen die Fremdherrschaft und die aufsteigende nationale Identität sah Heines jüdische Herkunft und seine Weltanschauung, die vor allem diese zwei Redewendungen „Gegen den Strom schwimmen“ und „in ein Wespennest stechen“ reflektierte, als ein Dorn im Auge und provozierte demgemäß auch negative Kommentare aus der Literaturszene. Man sah ihn als „Verderber der Jugend, als gefährlichen Verächter von Thron und Altar“ (Galley, 1976, S.40) an. Andere fassten ihn nicht als deutschen Lyriker auf, sondern als deutschdichtenden Juden. Er wurde als „Schmutzfink im deutschen Dichterwald“ angesehen (ebd., 1976, S.67). Eine der schärfsten Kritik bekam Heine mit seinem satirischen Versepos „Deutschland. Ein Wintermärchen“ veröffentlicht im Jahre 1844. Der deutsche Dichter Oswald Marbach (1810-1890) bezeichnete es als „elendes Machwerk“ und als „poetische Impotenz“, das „auf den ersten besten Kehrriethaufen“ geworfen werden sollte (ebd., 1976, S.52-53). Diese und eine Menge anderer abweisender Wörter fassen im Grunde genommen die gesellschaftlich-politische Atmosphäre um Heinrich Heine. Im Jahre 1825 musste Heine sich gezwungen sehen zum Christentum überzutreten, da es im Berufsleben fast unmöglich war, als Jude einen hohen Rang zu bekleiden und er diesen Weg als Erleichterung seiner beruflichen Laufbahn beschreiten musste (ebd., 1976, S.18-19). Mit der Christianität kam auch die Namensänderung des Dichters von Harry Heine zu Heinrich Heine (ebd., 1976, S.6).

4. Die Reflexion des Werkes in Deutschland des 18. Jahrhunderts

Im Drama sind mit einem schärferen Blick die Ausschnitte Heinrich Heines Lebensgeschichte zu erkennen, die der Dichter in die Handlung des Stücks eingebettet hat. Die Parallelen sind meist die traurigen und ungerechten Seiten seiner Biografie, die sich mit historischen Ereignissen um die Mauren im 15. Jahrhundert teilweise überlappen.

Die Eroberung des arabischen Andalusiens durch die Christen und der Druck von Seiten der katholischen Herrschaft auf die Mauren, sie vor die Wahl zu stellen als Christ in der Heimat zu verweilen oder das Land zu verlassen, weisen Analogien zu Heines Übersiedlung nach Frankreich, auch wenn 8 Jahre nach der Uraufführung des „*Almanson*“, was die Frage in den Raum stellt, ob Heine geahnt hat, keine bürgerliche Anstellung in Deutschland zu bekommen und sein dichterisches Schaffen in der deutschen Gesellschaft keinen Widerhall findet. Er ist ähnlich wie seine Protagonisten Ali (Don Gonzalvo), Zuleima (Donna Clara), Hamamah (Pedrillo) und Habahbah (Petronella) zum Christentum übergetreten und hat auch wie sie seinen Namen geändert. Nämlich von Harry zu Heinrich.

Die damalige mangelnde Toleranz und zeitweise Unverträglichkeit der neuen katholischen Herrschaft gegenüber anderer Meinung, Lebensweise und Kultur der Mauren reflektiert Heine mit diesen Worten: „Wir hörten das der furchtbare Ximenes, Inmitten auf dem Markte, zu Granada-Mir starrt die Zung im Munde – den Koran in eines Scheiterhaufens Flamme warf!...Das war ein Vorspiel nur, dort wo man Bücher Verbrennt, verbrennt man auch am Ende Menschen“ (DigBib.Org, 2004, S.8). Mit der Bücherverbrennung könnte auch ein Zusammenhang mit dem späteren Verbot Heines Schriften im deutschen Bund durch den Beschluss des Bundestages (Galley, 1976, S.38-39) im Jahre 1835 gezogen werden. Vor allem im nationalsozialistischen Dritten Reich, gab es keinen Platz für die Werke Heines. Sie wurden verboten und sollten aus dem kollektiven Gedächtnis der Deutschen gelöscht werden (Galley, 1976, S.69-70). Auch was die Ressentiments und die Diskriminierungen anbelangt, so sind sie im Werk und im Leben Heines zu finden. Im *Almansor* wird das Verbot des Verzehrs von Schweinefleisch für die Moslems wiedergegeben, das Verhöhnung projiziert. „Er biß sich blau die Lippen, Als Carlos laut den wilden Schweinskopf lobte, und scherzhaft drollig den Propheten schalt, der seinem Volk ein solch Gericht versagt hat“ (DigBib.Org, 2004, S.17). Auch Heine wurde wegen seiner jüdischen Herkunft angegriffen. Die noch leichte Stichelei kam vom österreichischen Schriftsteller Karl Kraus (1874-1936), der ihn mit dem Propheten Moses verglich. „Heine war ein Moses, der mit dem Stab auf den Felsen der deutschen Sprache schlug“ (Kraus, 1910, S.44). Die schärfsten Angriffe kamen aus der Zeit des Nationalsozialismus wie z.B. die vom deutschen Journalisten Emil Schneemann. Er bezeichnete Heine als „wucherndes Wüstengewächs“, der sich in den mächtig ragenden Eichenhain der deutschen Denker und Dichter eingeschmuggelt habe. Der Judendichter versuche seine Rassengenossen zu „Heros“ deutscher Dichtkunst hinaufzumogeln (Schneemann, 2008, S.356). „Betrachtet man sich Heinrich Heine und seine Dichtungen mit deutschen Augen, so bleibt weiter nichts als ein zynisches, freches Jüdlein übrig, der in seinem Leben und Schaffen immer den unveränderlichen Gesetzen seiner Niederrasse unterworfen (Schneemann, 2008, S.356).

Was das Sinnliche im Drama betrifft, die Liebe zwischen *Almansor* und *Zuleima*, die unerfüllt blieb und mit dem Tod der beiden endet, wobei im Werk *Almansor* eine stärkere Leidenschaft verspürt als *Zuleima*, die mit den Worten des Abtes *Almansor* vergessen hat und *Don Enrique* heiraten wollte, können wir die starken Gefühle, die Heine zu seiner Kusine *Amalie* empfand, interpretieren, die von Beginn an unerfüllt blieb. Als armer Neffe hatte er wenige Chancen bei der Tochter seines reichen Onkels *Salomon* (Galley, 1976, S.9).

Man kann in *Heinrich Heine* den unehelichen, ausgewiesenen Stiefsohn der jungen deutschen Republik begegnen, der in Form eines *Desatoires* von den führenden Personen der damaligen Zeit zum großen Kritiker der Deutschen aufgepeitscht und verteufelt wurde. Ihm einen Beruf in öffentlichen Ämtern zu verwehren, sein schriftstellerisches Talent und seine künstlerische Schöpfung durch seinen jüdischen Hintergrund nicht anzuerkennen und ihn zu verhöhnen, drängten ihn zwangsläufig in die kontroverse Persönlichkeit, deren Form schon längst gebildet und in Heine angebracht wurde. Die Kritik an Heine hatte meist außerliterarische Beweggründe, die die politische Haltung des Dichters, seine Weltanschauung und religiösen Hintergrund beinhaltete. Seine ästhetisch künstlerischen Leistungen erhielten stets Anerkennung. Der Zwang des Übergangs von dem Judentum zum Christentum hatte wohl im Unterbewusstsein von Heine tiefe Wunden hinterlassen. Obwohl er sich selbst zur Konvertierung entschlossen hatte um im Bereich der Akademie ein Stand erhalten zu können, fiel ihm sich das Erlösen des Eigenen und die psychologische Übersiedlung zum Fremden sehr schwer und höchstwahrscheinlich traumatisch. Ähnlich wie bei dem Zwang gegenüber den Juden wollte Heine mit seinem Werk auch den zwanghaften Übergang der Muslimen ins Christentum widerspiegeln und kritisieren und benutzte im Werk Motive des Islams, worauf wir bezüglich manche Ausdrücke aus dem Koran überdecken können.

5. *Almansor* im Licht des heiligen Korans

In der Tragödie „*Almansor*“ sind Spuren arabischer Dichtung und orientalische Kultur zu finden. Auch was den Koran betrifft, auf dem die islamische Religion zementiert ist, sind einige Ansätze vorzufinden, die wir an dieser Stelle auslegen möchten. Diese würden den Einfluss und Wirkung der heiligen Schrift auf den spätromantischen Dichter demonstrieren. Die erste Koranübersetzung auf Deutsch erfolgte im Jahre 1616 durch den evangelischen Pfarrer *Salomon Schweigger* (1551-1622) und wird kritisch aufgefasst, da sie in den Zeiten der Türken-Gefahr in Europa entstand und zudem nicht aus der

Originalsprache (Arabisch), sondern von einer Zweitübersetzung (1. Latein, 2. Italienisch) übertragen wurde. Die erste Koranübersetzung aus dem Arabischen wurde im Jahre 1772 vom evangelischen Theologen David Friedrich Megerlin (1699-1778) angefertigt (Sochorek, 2013).

Im Garten vor Ali's Schloss führen Almansor und Zuleima einen Dialog über die Türme eines Moschees⁴, die nicht mehr existieren und stattdessen auf derselben Stelle eine Kirche steht und Almansor von den Türmen den folgenden Ruf erklingen hörte: „Es gibt nur einen Gott, und Mahomet Ist sein Prophet!“ (DigBib.Org, 2004, S.25). Im Islam ist dieser Satz ein Glaubensbekenntnis. Mit diesem Satz kann jedes Individuum zum Islam übertreten. Er ist einer der fünf Säulen der Religion⁵ und gleichzeitig auch der Gebetsruf des Muezzins, die diesen 5-mal vom Minarett ruft.

Im Koran gibt es für diesen Satz keine eins zu eins Zuordnung, aber in unzähligen Stellen, ist von einem einzigen Gott und seinem Gesandten die Rede. Hier ein Beispielvers (Sure 7, AL-A'RĀF, Vers 159): Sprich: «O Menschen, ich bin euch allen ein Gesandter Allahs, Des das Königreich der Himmel und der Erde ist. Es ist kein Gott außer Ihm. Er gibt Leben und Er läßt sterben. Darum glaubet an Allah und an Seinen Gesandten, den Propheten, den Makellosen, der an Allah glaubt und an seine Worte; und folget ihm, auf daß ihr recht geleitet werdet» (Ahmadiyya Muslim Jamaat, 2004, S.158).

Die Schahada (Bezeugung, arab. الشهادة) das Glaubensbekenntnis in voller Länge aus dem Arabischen: „Aschhadu anla ilaha illa-allah. Aschhadu ann[a] Muhammadun rasulu-llah. „Ich bezeuge, dass es keinen anderen Gott außer Allah gibt. Ich bezeuge, dass Mohammed der Gesandte Allahs ist“ (Jebautzke & Klein, 2011, S.42), ist fernerhin der primäre Baustein des monotheistischen Glaubens, den der Islam praktiziert.

„Das ganze spirituelle, ethische und moralische Leben eines Muslim dreht sich um diese beiden Prinzipien. [...] Das Glaubensbekenntnis begründet eine Lebensform, die als Islam bekannt ist“ (Sultan, 2014, S.184).

Auch wenn dieser Satz in der angegebenen Strophe als Beobachtung, als Erinnerung an die Vergangenheit, wo einmal eine prächtige Moschee an die architektonische Baulichkeit der Mauren bezogen verwendet wurde, so sind wir der Ansicht, dass Heine insbesondere diesen zentralen Satz des Islams, des Grundwerts der Muslime in sein Werk eingebettet hat, um den hauptsächlichen Kontrast des Islams zum Christentum zu unterstreichen.

Zum Beispiel eine Anspielung auf den jüngsten Tag, auf die Auferstehung der Toten wird von Almansor, nachdem er von Zuleima enttäuscht wird, angeführt. „Die Sonne müßt erschrocken rückwärts eilen, Die Toten kröchen zitternd aus den Gräbern, Und Mensch und Tier und Bäume würden Stein“ (DigBib.Org, 2004, S.28). Ähnliche endzeitliche Zeichen sind auch im Koran zu finden, die das Wiedererstehen der Toten aus ihren Gräbern und die Unregelmäßigkeiten im Universum, die gesetzwidrige Veränderung im Sonnensystem, der Planeten und Sterne wiedergeben. (Sure 81, AL-TAKWĪR, Vers 2, 3, 4): „2. Wenn die Sonne verhüllt ist, 3. Und wenn die Sterne betrübt sind, 4. Und wenn die Berge fortgeblasen werden,“ (Ahmadiyya Muslim Jamaat, 2004, S.606). In einer Überlieferung (Hadith) hat der Prophet Muhammed (Frieden und Segen auf ihm) eine Aufzählung

⁴ Die Moschee (arab. مسجد Masdschid) ist das Gebetshaus der Moslems, aus der 5-mal der Gebetsruf des Muezzins ertönt. Die Moschee, die Heine im Drama erwähnt ist die Moschee von Córdoba. Emir Abd ar-Rahman I (731-788) ließ sie im Jahre 785 im Zentrum Córdoba errichten. Mit der prachtvollen Moschee wollte der Emir von Córdoba der muslimischen Bevölkerung im Land ein religiöses Zentrum geben. Die Moschee in Spanien gilt als eindrucksvollstes Zeugnis islamischer Architektur. Nach der Eroberung Córdoba durch die Christen im Jahre 1236 wurde in die Gebetsnische (Mihrab) der Moschee das Gotteshaus der Christen, die gotische Kathedrale „Capilla de Villaviciosa“ gebaut (Von Heintze, 2006, S.66). Heute wird die Moschee „Mezquita-Catedral Córdoba“ als Moschee und Kathedrale bezeichnet. Beten dürfen dort nur Christen, denn verwaltet und unterhalten wird der Tempel vom Domherrenrat, einer Gruppe katholischer Geistlicher, die im Auftrag des Bischofs handeln (Kramer, 2014, Deutschlandfunk).

⁵ Die sogenannten ‚fünf Säulen‘ des Islam, die arkān, sind wesentliche Pflichten eines jeden gläubigen Muslim, zu denen neben der šahāda, dem Glaubensbekenntnis, die salāt, der pflichtgemäße Gottesdienst im fünfmaligen rituellen Gebet am Tag, die zakāt, die Sozialabgabe, saum, das Fasten im Monat Ramadan, und schließlich die Pilgerfahrt nach Mekka, der haǧǧ, zählen (Tautz, 2007, S.238).

endzeitlicher Ereignisse nach seinem Tod prophezeit, in denen eines, vom Aufgang der Sonne aus dem Westen berichtet (Wohlmuth, 2005, S.36).

(Sure 86, AL-TĀRIQ, Vers 9): „Gewiß, Er vermag ihn wieder zu erwecken“ (Ahmadiyya Muslim Jamaat, 2004, S.614). Mit diesem Vers ist die Wiedererweckung des Menschen gemeint. Hier ein zweites Beispiel (Sure 100, AL-’ĀDIYĀT, Vers 10): „Weiß er denn nicht, daß wenn der Inhalt der Gräber bloßgelegt wird,“ (Ahmadiyya Muslim Jamaat, 2004, S.628). In diesem Vers wird ein Ungläubiger erwähnt, dessen negatives Ende erkennbar wird und er zu Staub verwandelt werden will. (Sure 78, AL-NABĀ, Vers 41): „Wahrlich, Wir haben euch gewarnt vor einer Strafe, die nah bevorsteht: einem Tage, da der Mensch erblickt wird, was seine Hände vorausgeschickt haben, und der Ungläubige sprechen wird: «O wäre ich doch Staub!»“ (Ahmadiyya Muslim Jamaat, 2004, S.601).

Auch was den ewigen Schurken betrifft, den Teufel, der in vielen Religionen als der Kern des Unheils auf der Welt angesehen wird, benennt Heine ihn im Werk nicht etwa mit den bekannten Ausdrücken als Teufel, Satan, Luzifer, Diabolo oder Mephistopheles, sondern benutzt den arabisch-persischen Begriff „Iblis“, der im Deutschen „Enttäuscher“ bedeutet. „Fort! fort von hier! Ich weiß noch einen Fluch, Sprich ich ihn aus, müßt Eblis selbst erblassen,“ (DigBib.Org, 2004, S.28). Im Koran wird der Satan als ein Wesen aus rauchlosem Feuer wiedergegeben und wegen seinem Hochmut aus dem Paradies vertrieben und wird bis zum jüngsten Gericht der Erzfeind der Menschen bleiben. (Sure 18, AL-KAHF, Vers 51): Und (gedenke der Zeit) da Wir zu den Engeln sprachen: «Bezeugt Adam Ehrerbietung», und sie bezeugten Ehrerbietung. Nur Iblis nicht. Er war einer der Dschinn⁶, so war er ungehorsam gegen den Befehl seines Herrn. Wollt ihr nun ihn und seine Nachkommenschaft zu Freunden nehmen statt Mich, und sie sind eure Feinde? Schlimm ist der Eintausch für die Frevler (S.282).

Heinrich Heine gebraucht für seine Figuren im Theaterstück arabische Namen wie Abdullah, Ali, Fatima, Hassan und Zuleima. Den Protagonisten Almansor, den der deutsche Literaturwissenschaftler Dieter Harth als „Heines poetisches alter Ego“ (Harth, 1998, S.73) bezeichnet und der Name aus dem Arabischen *al-Mansūr* „Der Siegreiche“ stammt und dieser von einigen islamischen Herrschern als Beinamen verwendet wurde, demonstriert die Zentralität des Helden, dessen Name ebenfalls für den Titel des Werkes bevorzugt wurde. Nach Carsten Schapkow ist dieser Name auf den Kalifen von Córdoba Abu Amir al-Mansur (938-1002 n. Chr.) zurückzuführen, dessen historische Persönlichkeit Heine verwendete, „um auf die zerstörte Liebe durch die Kraft der Inquisition zu verweisen“ (Schapkow, 2011, S.170). Heine wollte unserer Ansicht nach mit dem Namen des Feldherren, den die Christen fürchteten, den Instanzen der katholischen Christen in Spanien einen Spiegel vorhalten. Durch ihre Rückeroberung Granadas zerstörten sie die Liebe zwischen Almansor und Zuleima und waren zugleich auch verantwortlich für den Heimatverlust vieler Mauren, da sie sie zwangen sich zwischen zwei Optionen zu entscheiden, in Spanien als Christ zu leben oder das Land zu verlassen. Was den Namen Zuleima angeht, so existiert er meist als Zuleyka, Zuleyha oder Suleika und kommt sowohl in der Bibel als auch im Koran vor. Sie wird als die Frau eines hohen Beamten des Pharaos (Potifar), die sich in den Propheten Josef verliebt und von seiner Schönheit erfüllt ist. Eine dramatische Liebesgeschichte aus Liebesverweigerung (Josef) und Liebeskummer (Zuleyka) im alten Ägypten. Das Drama um Josef und Zuleyka wird ebenfalls von einigen weiteren Dichtern wie Abū ’l-Qāsim Firdausī (940-1020), Nūru’d-Dīn ’Abdu’r-Rahmān-i Dschāmi (1414-1492) und Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) thematisiert (Bobzin, 2008, S.122-123).

Neben den islamischen Namen der Figuren verwendete Heine in seiner Liebestragödie einige Passagen aus dem Versepos „Leila und Madschnun“ (1180) vom persischen Dichter Mohammed Elyas ebn-e Yusof Nizami (1141-1209), die ebenfalls als Beweis für die Berührung und Einfluss des deutschen Dichters mit der orientalischen Dichtung dient (Harth, 1998, S.72). Sowohl die literarischen Gedichte,

⁶ Innerhalb des Volksglaubens der verschiedenen islamischen Länder werden unter den Dschinn allerlei Arten dämonischer Wesen und andere böse Geister verstanden, die stets darauf aus sind, den Menschen Schaden zuzufügen. In diesen Vorstellungen leben teilweise vorislamische Glaubensformen fort. So glaubt man etwa, dass sich die Dschinn an bestimmten Orten aufhalten und dort wiederum besonders gerne zu bestimmten Zeiten. [...] Auch bemächtigen sie sich des Körpers bzw. der Seele eines Menschen, was auch in dem arabischen Wort für ‚verrückt‘, *madschnun*, zum Ausdruck kommt, das im Prinzip nichts anderes als ‚von einem Dschinn besessen‘ bedeutet (Haußig, 2009, S.102-103).

als auch die Verse des heiligen Korans nehmen in der Tragödie Heines eine besondere Stelle ein und bestimmten in gewisser Weise als orientalistisch, islamische Komponenten, die Richtung und die feine Form des Stücks.

Schlussfolgerung und Ausblick

Ungerechtigkeiten und Misserfolge gibt es seit der Menschheitsgeschichte. Und dadurch gelitten haben schon viele in der Vergangenheit und erleiden die Schmerzen auch heute. Vieles musste auch der deutsche Dichter Heinrich Heine (1797-1856) erleiden, mit dessen Tragödie „Almansor“ (1823) wir uns in diesem Artikel beschäftigt haben. Sein literarisches Schaffen, seine Einstellung zum Fremden und Eigenen, seinen individuellen Standpunkt hat er öfters mit seinen Figuren und Helden in seinen Werken mit realitätsnahen Themen wiedergegeben. Er hatte zugleich in seiner Dichtung das Gefühlvolle, das Trübsinnige und Leidenschaftliche projiziert, aber war auch stets der einsame Rebell, der sich gegen die Ständeordnung und Adeltum auflehnte und die Politik und die Meinung der Mehrheit widersprach. Er vertrat die Internationalität, hatte aber die Binationalität in sich. Heine beteiligte sich im Gegensatz zu einigen bekannten Dichtern seiner Zeit aktiv am Weltgeschehen und hatte seine Meinung zu aktuellen Themen in der deutschen Politik.

Heine bediente sich auch wie Goethe von orientalistischen Bildern und Motiven insbesondere des Islams und reflektierte hiermit wie auch in seinem Werk Almansor den Dualismus des Fremden und Eigenen. In der Handlung von „Almansor“ ist die Liebesgeschichte eines Paares (Almansor-Zuleima), die durch die Zurückeroberung Spaniens durch die katholischen Christen zerstört wird, das Grundthema. Die seit Jahrhunderten in Andalusien lebenden Mauren werden vor die Wahl gestellt ihre Heimat zu verlassen oder als Christen in Spanien weiterzuleben. Die zwei Freunde (Abdullah-Ali), von denen jeder eine andere Entscheidung fällt und von jedem das Kind bei dem anderen aufwächst, entwickelt sich eine Feindschaft, die bis zuletzt mit dem Tod beider Kinder (Almansor-Zuleima) endet. Heine verwendet diese Geschichte aus dem 15. Jahrhundert, in der die Heimatlosigkeit, die Sehnsucht, das Identitätsproblem, die Assimilation und Verfremdung thematisiert wird, und strahlt sie auf die Gegebenheiten seiner Lebenszeit. Die Auflehnung des deutschen Volkes gegen die Fremdherrschaft und die aufkeimende deutsche Identität in der Gesellschaft sowie die Benachteiligung ethnischer Minderheiten, fassen die sozial- politische Lage im jungen Deutschland zusammen, die Heine erlebte. Demnach beklagt er seine Leiden durch seine Helden im Almansor. Als ein Deutscher mit jüdischem Hintergrund war er der Fremde im Eigenen. In welchem Charakter konnte sich Heinrich Heine identifizieren? Wie hat sich Heine gesehen?

Zu Beginn des Dramas haben Ali und Abdullah zwei gleiche Identitäten. Bis Ali im Verlauf der Handlung seinem Volk und seiner Kultur Fremd wird. Er tritt zum Christentum über und unterzieht sich einer Namensänderung, von nun an nicht Ali sondern Don Gonzalvo. Man kann einen Splitter aus der Vase Heines erkennen. Er konvertierte nämlich auch zum Christentum und änderte seinen Namen, von Harry zu Heinrich. So wie die spanischen Christen in der Tragödie Ali das Zugehörigkeitsgefühl nicht gibt und über seine Vergangenheit spottet, bekommt auch Heine in Deutschland keine Anerkennung, keinen Job und seine dichterischen Leistungen werden in Frage gestellt. Abdullah opferte seine Heimat und verlor seine Tochter. In Heine sieht man nun den einsamen Rebell, der nach Frankreich übersiedelt, um dort seiner Arbeit als Dichter nachzugehen. Die unerfüllt gebliebene Liebe zwischen Almansor und Zuleima ist mit der Leidenschaft Heines zu seiner Kusine Amalie zu deuten, die durch das finanzielle Verhältnis zwischen den beiden von Beginn an nicht in Betracht kam. Heine nutzt im Drama orientalistische Motive und Begriffe aus der heiligen Schrift der Muslime (Koran) und gibt dem dargestellten Geschehen seiner Tragödie einen morgenländischen Schmuck, das ebenfalls zum historischen Ereignis in Spanien passt. An manchen Stellen des Stücks ist zu erkennen, dass Heine zwischen den Beteiligten des Konflikts (Christen-Moslems) eindeutig Partei ergreift. Er stellt sich im Almansor neben die Muslime. Der Grund für die Parteilagergreifung Heines liegt vielmehr darin, dass er dem deutschen Volke keine direkte Schuldzuweisung bzw. Anschuldigung in Beziehung auf das sich auf dem eigenen Boden nicht zu Recht finden können und auf das im Eigenen das Fremde zu erleben, zuweisen konnte und hiermit die Muslime eher als ein Ebenbild für die Unterdrückten und Assimilierten darstellte, um seine Gefühlsausbrüche zu reflektieren. Die Beziehung zwischen Heine und Deutschland kann einerseits mit der gestörten Vater-Sohn Beziehung und andererseits mit der instinktiven Liebe, die

trotz dieser gestörten Beziehung herrschen kann, als äquivalent angesehen werden. Die sozial-politische Lage und die aufkeimende nationale Identität des deutschen Volkes parallel zur orientalischen Mode, die zu Heines Zeit im Aufstieg war, waren in seiner Dichtung und dem Schaffen im Lebenslauf des Spätromantikers nicht zu vereinbaren, sodass er sich für das Fremde, Exotische Orientalistik neigte.

Quellenverzeichnis

- Ahmadiyya Muslim Jamaat. (2004). Koran. Der heilige Qur-ân. Arabisch und Deutsch. Fünfte überarbeitete Taschenbuchauflage. Frankfurt/M: Verlag Der Islam.
- Bobzin, H. (2008). Die grossen Geschichten der Menschheit. Josef in Ägypten. München: Verlag C. H. Beck.
- Dawani, T. (15.05.2006). Eine kurze Würdigung von Heinrich Heine's Drama „Almansor“ von Dr. Tawfiq Dawani. URL: <http://www.ibn-rushd.org/typo3/cms/de/minbar-ibn-rushd/10th-issue-summer-2010/tawfiq-dawani/> (abgerufen am 16.03.2018).
- DigBib.Org. (30.06.2004). Die digitale Bibliothek. Heinrich Heine. Almansor. URL: http://digbib.org/Heinrich_Heine_1797/Almansor_.pdf (abgerufen am 11.03.2018).
- Galley, E. (1976). Heinrich Heine. 4., durchgesehene und verbesserte Auflage. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.
- Harth, D. (1998). "Literatur, das sind wir und unsere Feinde". Vier Variationen über einen Satz von Heine. In Cahiers d'études germaniques: publication semestrielle des Instituts d'Etudes Germaniques, 34 (1), 67-82.
- Haußig, H.-M. (2009). Islam. Band 3. In Grözinger, K. E. (Hrsg.). Religionen und Weltanschauungen. Werte, Normen, Fragen in Judentum, Christentum, Islam, Hinduismus/Buddhismus, Esoterik und Atheismus. Berlin: BWV BERLINER WISSENSCHAFTS-VERLAG.
- Jebautzke, K. & Klein, U. (2011). Lernwerkstatt. Weltreligionen. Judentum – Christentum – Islam – Buddhismus – Hinduismus. Buxtehude: Persen Verlag.
- Kramer, B. (24.10.2014). Konflikt im Weltkulturerbe Cordoba. Moschee oder Kathedrale? URL: http://www.deutschlandfunk.de/konflikt-im-weltkulturerbe-cordoba-moschee-oder-kathedrale.886.de.html?dram:article_id=301210 (abgerufen am 19.03.2018).
- Kraus, K. (1910). Heine und die Folgen. München: Albert Langen Verlag.
- Popal, M. (2009). Heine und der Orient? Zwischen Subjektivität und Veränderung oder wie das Andere nach Deutschland kam-sah-und-? In Conrad, L. J., Jokisch, B. & Rebstock, U. (Hrsg.). Fremde, Feinde und Kurioses. Innen- und Außenansichten unseres muslimischen Nachbarn. Berlin: Walter de Gruyter.
- Rattner, J. (1996). Heinrich Heine oder ein Sänger der Freiheit. In Danzer, G. (Hrsg.). Dichtung ist ein Akt der Revolte. Literaturpsychologische Essays über Heine, Ibsen, Shaw, Brecht und Camus. Würzburg: Königshausen & Neumann Verlag.
- Schapkow, C. (2011). Vorbild und Gegenbild. Das iberische Judentum in der deutsch-jüdischen Erinnerungskultur 1779-1939. Köln u.a.: Böhlau Verlag.
- Schneemann, E. (2008). Heinrich Heine. Der Schmutzfink im deutschen Dichterwald (1934). In Goltschnigg, D. & Steinecke, H. (Hrsg.). Heine und die Nachwelt. Geschichte seiner Wirkung in den deutschsprachigen Ländern. Texte und Kontexte, Analysen und Kommentare. Band 2: 1907-1956. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Sochorek, R. (08.05.2013). Erste deutsche Koranübersetzung erschien 1616. URL: <http://www.sochorek.cz/de/pr/blog/1368056509-erste-deutsche-koranubersetzung-erschien-1616.htm> (abgerufen am 16.03.2018).
- Sultan, S. (2014). Koran für Dummies. Weinheim: WILEY-VCH Verlag.
- Tautz, M. (2007). Interreligiöses Lernen im Religionsunterricht. Menschen und Ethos im Islam und Christentum. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag.
- Thurm, F. (16.02.2012). Literatur der Romantik (1798-1835). URL: <https://blog.zeit.de/schueler/2012/02/16/thema-literatur-der-romantik-1798-1835/> (abgerufen am 17.03.2018).
- Volkov, S. (2000). Die Juden in Deutschland 1780-1918. 2., verbesserte Auflage. München: R. Oldenburg Verlag.
- Von Heintze, F. (2006). Das grosse Volks-Lexikon. 1000 Fragen und Antworten. Kunst und Architektur. Wissensbibliothek 10. Gütersloh/München: Wissen Media Verlag.

Zeter, K. E. (27.03.2017). Andalusien. Maurische Kultur. URL: https://www.planet-wissen.de/kultur/suedeuropa/andalusiens_natur/pwiemaurischekultur100.html (abgerufen am 21.03.2018).

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRENİMİ İÇİN ZEKİ VE UYARLANABİLİR
E- ÖĞRENME SİSTEMLERİ**Oralbay DAIYROV***Gazi Üniversitesi Teknoloji Fakültesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümü. Ankara Türkiye***Abdülkadir KARACI***Kastamonu Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümü. Kastamonu Türkiye***Nursal ARICI***Gazi Üniversitesi Teknoloji Fakültesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümü. Ankara Türkiye***ÖZET**

Zeki ve Uyarlanabilir e-Öğrenme Sistemleri; öğrenenlerin kişilik özelliklerine, geçmiş öğrenme deneyimlerine, bilgi düzeylerine, ilgi alanlarına ve tercihlerine göre farklı öğrenme yaşantıları sunarak kişiselleştirilmiş e-öğrenme ortamları sunan sistemlerdir. Bu sistemler, yeni web teknolojilerinin yanı sıra kullandıkları yapay zekâ algoritmaları sayesinde öğrenenlere daha etkili bir öğrenme ortamı sunmaktadır.

Bu bildirinin amacı; Zeki ve Uyarlanabilir e-Öğrenme Sistemlerinin Yabancı Dil Öğrenimine katkılarını incelemektir. Amaç doğrultusunda bildirinin ilk bölümünde Zeki ve Uyarlanabilir e-Öğrenme Sistemlerinin genel yapısı ve bu sistemlerin dil öğrenimine katkıları literatürden derlenen uygulamalar ışığında açıklanacaktır. Sonraki bölümde, Zeki ve Uyarlanabilir bir Öğrenme Sistemi olan TÜRKZÖS (Türkçe için Zeki Öğretim Sistemi) tanıtılacaktır. TÜRKZÖS; Yapay Sinir Ağları ve Bulanık Mantık gibi Yapay Zekâ yöntemleri ve Web Yazılım Teknolojileri kullanılarak programlanmış bir e-öğrenme sistemidir. Bu sistem, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi amacıyla kullanılabilir özelliklere sahiptir. Yabancı Dil alan uzmanları ve öğretim teknolojisi uzmanları eşliğinde hazırlanmış öğrenme materyallerinin kişiselleştirilmiş e-öğrenme ortamında sunulabilmesi ve bu materyallerin öğrenenler tarafından izlenebilmesini sağlar. Bildirimizde, TÜRKZÖS'ün teknik özelliklerinin yanı sıra, öğrenenler ve öğretenler açısından sunduğu olanaklar açıklanacaktır. Öğretenler açısından; e- öğrenme materyallerinin TÜRKZÖS ortamına yüklenme süreci, sisteme kayıtlı öğrencilerin sistem üzerinden izlenebilmesi hususlarında sunulan olanaklar ve aşamaları kısaca anlatılacaktır. Öğrenenler açısından e-öğrenme materyallerinin izlenme süreci ile ilgili aşamalar ve TÜRKZÖS'ün öğrenenlerin bilgi seviyesi ve öğrenme ihtiyaçlarına göre kişiselleştirilmiş içerikleri sunma özelliği örnek uygulamalar eşliğinde gösterilecektir. Uygulamalar, Yabancı Dil olarak Türkçe öğretim yöntemlerine göre A1 ve A2 temel düzeyinde okuma, yazma ve dinleme etkinliklerini içeren örneklerle sunulacaktır. Konulara dayalı metinler, bilgi, açıklamalar ve alıştırmalar gibi örnek (anlama, konuşma, yazma) uygulamalara yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Uyarlanabilir Zeki Öğretim Sistemleri, Yapay Zekâ, Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi

1. Giriş

Bilgisayar yazılımları 1970'li yıllardan itibaren öğretim faaliyetlerinde kullanılmaktadır [1]. Bu yazılımlar, ilk dönemlerde bilgisayar destekli eğitim adı altında incelenirken, 2000'li yıllarda daha bireysel davranabilen yazılımlar geliştirilmiştir. Araştırmacıların bu yazılımlar üzerinde çalışmasının en önemli nedeni, öğrenci sayılarının fazla ve mevcut eğitim-öğretim imkanlarının kısıtlı olmasıdır. Bu nedenle, gelişen bilgisayar ve İnternet teknolojileri yardımıyla, mümkün olduğunca bilgisayarın öğretimde kullanılması teşvik edilmektedir.

Zeki Öğretim Sistemleri (ZÖS), yapay zekâ teknolojisinden faydalanarak öğrenenlere öğrenme süreci boyunca destek sağlayan sistemlerdir. ZÖS; neyi öğreteceğini, kime öğreteceğini ve nasıl öğreteceğini bilen bilgisayar tabanlı bir sistemdir [2, 11]. ZÖS'ün, öğrencilere kendi kendilerine öğrenme imkânı yaratması, her bir öğrenciye göre bireysel eğitim sunması, zeki yardım ve yönlendirme yapması, zaman ve mekândan bağımsız bir şekilde çalışmayı sağlaması nedeniyle eğitim alanında uygulamaları oldukça artmıştır [3, 11]. Bu sistemler, bir öğreticinin davranışlarına benzer şekilde anlık geri bildirimlerle

öğrenenlerin ilerlemesine rehberlik etmektedirler. Öğrenenler problem çözme süreci boyunca sürekli olarak takip edilmekte ve öğrenenlerin sorulara verdikleri cevaplara göre sistemde güncellemeler yapılarak iyileştirilmektedir. Öğrenenlerin mevcut bilgi düzeyleri, öğrenme hızları, ihtiyaçları ve tercihleri hakkında bilgi toplanarak, farklı özelliklere sahip öğrenenlere uygun içerikler ve öğrenme materyalleri sunulmaktadır.

E-Öğrenme sistemleri, öğrenenlerin her bir hareketini kayıt altına almakta, elde edilen verilerle sürekli olarak güncellenmektedir. Bu sayede öğrenenlere sunulacak içeriklerin sıralanması, sunulacak öğrenme stratejisi ve sunum hızı uyarlanmaktadır. E-Öğrenme sistemlerinin amacı, öğrenme süreci boyunca yapılan hataların asıl sebebinin belirleyerek, bu hataların tekrarlanmasını önlemektir. Teknolojideki gelişmelere paralel olarak, e-öğrenme ortamlarında tüm öğrenenlere aynı öğrenme stratejisinin uygulanması yerine, kişiselleştirilmiş öğrenme ortamlarının tasarlanması yaygınlaşmıştır.

ZÖS'lerle ilgili ilk çalışmalar 1970'li yıllarda başlamış ve günümüze gelinceye kadar birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmanın amacı; Zeki e- öğrenme sistemleri Yabancı dil öğrenimi katkılarını incelemektir. Bu neden ile aşağıda, yabancı dil amacı Türkçe öğretimi ve Zeki öğretim sistemleri konusunda yapılan araştırma çalışmalarından bazıları özetlenmektedir.

Şeref (2013), tarafından yapılan çalışmada Yabancılara Türkçe yazma ve konuşma becerisi kazandırmada uygulanması için iletişim becerilerini geliştirmeye yönelik etkinliklere yer verilmiştir. Araştırmanın amacı, modern bir dil öğretim tekniği olan iletişimsel yaklaşımla yazma ve konuşma etkinlikleri hazırlayarak Türkçeyi yabancılara öğreten öğretmenlere alternatif etkinlikler sunmaktır. Etkinlikler oluşturulurken iletişimsel yaklaşımda kullanılan dil öğretim tekniklerinden faydalanılmıştır [4].

Karacı ve Arıcı (2014), Bu çalışmada, sayfa görüntüleme düzeyi (LPV) kavramı, bir öğrencinin eğitim sistemlerinde çalışmak zorunda olduğu sayfaları aktif olarak ne ölçüde değiştirdiğini gösterir. Bu çalışmada, öğrencilerin LPV'lerini belirlemek için 5 girdi, 20 ve 30 sinir hücresi, 2 gizli katman ve 1 çıktılı yapay bir sinir ağı (YSA) modeli tasarlanmıştır. Bu ağ eğitildikten sonra, ASP.net C # programlama dili tarafından geliştirilen web tabanlı bir prototip öğretim sistemine entegre edilmektedir. Bu sistemde, öğrenci ilk önce öğretmen tarafından sisteme yüklenen sayfaları incelenmektedir. Bir konu kapsamındaki tüm sayfaları inceledikten sonra, öğrenci değerlendirme amacıyla test sayfasına gidebilir. Test sayfasına gitmek isteyen bir öğrencinin LPV'si, sisteme eklenen bir YSA modülü ile hesaplanmaktadır. Sistem, öğrencilerin yeterince çalışmadıkları sayfaları izleyebilir ve böylece ilgili sayfalara yönlendirebilmektedir. Öğrencilerin çalışmak için her sayfada ne kadar aktivite yaptıkları gerçekten teste girmeden önce gözlemlenir ve daha fazla gözden geçirilmesi gereken alanlar önceden belirlenmektedir [5, 11].

İnce ve Altun (2015), tarafından yapılan çalışmanın amacı, Türkçe'yi yabancı dil olarak öğrenen bireylerin, Türkçe'nin dijital olarak öğretildiği ortamlardan yararlanabilmek için gerekli olan hazır bulunuşluğa sahip olup olmadıklarını belirlemektir. Ayrıca bu hazır bulunuşluğun yaş, cinsiyet ve öğrenim görülen alana göre değişip değişmediğini ortaya koymaktır. Nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeli kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçları, Türkçe öğrenen yabancıların e-öğrenme sürecine ilişkin belirgin bir hazır bulunuşluklarının olduğunu ancak bazı faktörlere göre bu hazır bulunuşluğun değişkenlik gösterdiğini ortaya koymaktadır [6].

Mahmoud ve Abo El-Hamayed (2016), Bu çalışmada, eğitim sürecinin davranışını simüle etmek için bir ZÖS sunulmuştur. "AG_TUTOR" olarak kısaltılan "Arapça Gramer Öğretmeni" (Arabic Grammar Tutor) adlı bir projenin uygulanmasına paralel olarak sunulmuştur. Bu çalışmanın bir kısmı bu makalede ele alınmış ve tartışılmıştır. "AG_TUTOR" projesi ZÖS'in ilk üç modülünden oluşur. Bu modüller şunlardır: Öğretmen Modülü, Soru Seçici Modülü ve Uzman Modülü. Ayrıca, bilgi tabanı ve alan bilgisi de yapılmıştır. Bu modüller uygulanmakta ve test edilmektedir. Dördüncü sınıfın Arapça dilbilgisinin müfredatı; Mısır'daki ilk okullar, bir alan bilgisi olarak kabul edilmiştir [7].

Keleş (2017), tarafından gerçekleştirilen çalışmada pedagojik alan bilgisi, bilişim teknolojileri ve yapay zekâ teknolojilerini bir araya getiren BİDEMAT adında zeki bir öğretim sistemi geliştirilmiştir. Bu sistem, öğrencilere zaman ve mekândan bağımsız uzaktan eğitimin mümkün olduğu etkin bir bireysel öğrenme ortamı sunar. Öğretmenlere ise öğrencilerine her zaman ulaşabilecekleri, onların öğrenme performanslarını takip edebilecekleri, yeni öğrenilecek konularla ilgili materyalleri ve ölçme değerlendirme araçlarını ekleyebilecekleri dinamik uyarlanabilir bir ortam sunar. BİDEMAT ZÖS sistemi öğrenciyi öğretim süreci boyunca adım adım izleyip değerlendirirken ve akıllı yönlendirme bileşeni sayesinde yönlendirirken öğretmen öğrencilerine daha fazla zaman ayırmaktadır [8].

Karacı (2018), Bu çalışmada, bulanık mantık ve kısıtlamaya dayalı bir öğrenci modeli (constraint-based student model – CBM) kullanan akıllı bir zeki öğretim sistemi (ZÖS) için bir model önerilmektedir. ZÖS'nin amacı, noktalama işaretlerinin Türkçe kullanımını öğretmektir. Önerilen ZÖS, iki öğrenci modelini, yani bir kaplama öğrenci modelini ve bir CBM'yi içerir. CBM'deki öğrenci modelleyicisi, bir öğrencinin sistemdeki soruları cevaplarken yaptığı her hatayı kaydeder. Kaydedilen hatalara dayanarak anında geri bildirim ve ipuçları sağlar. Ayrıca, öğrencilerin noktalama işaretlerinin kullanımını öğrenme düzeyleri belirlenir ve üst üste yerleştirilen öğrenci modeli hatalara göre güncellenmektedir. Öğrenci, belirli sayıda denemeden sonra istenen öğrenme seviyesine göre doğru cevabı sağlayamazsa, bu bilgi kaplama öğrenci modeli tarafından kaydedilmektedir. Öğrenciler sayfaları inceleyebilir ve soruları tekrar cevaplamayı deneyebilir. MYCIN kesinlik faktörü öğrenme seviyesini belirlemek için, öğrencinin soruyu cevaplamak için harcadığı zamana göre bulanık mantık karar sistemi kullanılmaktadır. Önerilen ZÖS, öğrenci hatalarını tanımlar ve hemen geri bildirimde bulunmaktadır [9].

Cui Li (2018), Bu çalışmada dinleme ve yazma gereklilikleri üzerine kurulmuştur. Talepler üzerine detaylı bir analiz ve fizibilite çalışmasını yapabilmektedir. Bir Zeki İngilizce dinleme ve yazma eğitim sistemi tasarlanmaktadır. Bu sistem, üç ana yönden talepler üzerine bir analiz gerçekleştirir – testten önceki değerlendirme sistemi, test sırasındaki sahte test alt sistemi ve testten sonraki başarı yönetim sistemi. İngilizce dinleme ve konuşma simülasyon test sisteminin işlevleri açıklanmaktadır. Teknik analizden sonra, sistemin işlevsel olmayan gereksinimleri tanımlanır. Sistemin tasarımı, sistemin genel mimarisinin, başarı yönetimi mimarisinin ve büyütme sistemi mimarisinin hiyerarşik bir tanımını ve bu sistemin veri tabanı, ara yüz tasarımını gösterilmektedir. Test olumlu sonuçlar göstermektedir ve bu sistem fonksiyonel gereklilikleri karşılamaktadır [10].

2. Gelişme

Bu bölümde; Zeki ve Uyarlanabilir bir sistem olarak geliştirilmiş TÜRKZÖS adlı e-öğrenim sistemi tanıtılacaktır. Sistem; yabancı dil olarak Türkçe öğrenmeye ve öğretmeye destek olarak bir sistemdir ve Yapay Zekâ teknikleri ile geliştirilmiştir. Aşağıdaki kısımda sistem özellikleri açıklanmaktadır.

2.1. Zeki ve Uyarlanabilir bir öğretim sistemi – TÜRKZÖS'ün ana sayfa yapısı www.turkzos.com internet adresinden web tabanlı olarak erişim sağlanabilmektedir. Bu adrese girildiğinde Resim 1'de gösterilen ana sayfa kullanıcının karşısına gelmektedir. TÜRKZÖS'e giriş yapmak için “kaydol” formunu doldurularak sisteme kayıt olması ve sistem yöneticisinden onay alması gerekmektedir. Sistemde üç çeşit kullanıcı bulunmaktadır. Bunlar yönetici, öğretmen ve öğrenci kullanıcılarıdır.

Ana Sayfa ZÖS Nedir? Hakkında Bağlantılar İletişim

Kullanıcı Menüsi

Ana Sayfa

Hakkında

İletişim

Bağlantılar

ZÖS Nedir?

Yönetici Giriş

Kullanıcı Adı: _____

Şifre: _____

Site Yöneticisi Giriş

Giriş

Öğretmen Giriş

Kullanıcı Adı: _____

Şifre: _____

Giriş

Öğrenci Giriş

Kullanıcı Adı: _____

Şifre: _____

Giriş

Bu sistem ilk öğretim 1. kademe 4-5. sınıflarda Türkçe'nin ana dil olarak öğretimi için geliştirilmiştir. Bu çalışma ana dil olarak Türkçe'nin yüksek kalitede ve etkin öğretimi gerçekleştirilmeyi amaçlayan bireylere göre uyarlanmış bir ZÖS sistemidir. Ayrıca sistemde ses tanıma ve sentezleme teknolojileri de kullanılmaktadır.

Hem Türkçenin ana dil olarak öğretimiyle ilgili olarak hem de ses tanıma ve sentezleme teknolojilerini kullanan ilk zeki öğretim sistemi olması açısından gerçekleştirilen bu çalışma önemlidir.

Öğretmen kayıt

Öğrenci kayıt

Şifremi Unuttum

Resim 1. TÜRKZÖS'ün ana sayfası

Yönetici girişi: öğrenci kayıt, deney grubu öğrenci kayıt, öğretmen tanımları ve sınıf tanımlarına ilgili işleri yapmaktadır. Öğretmen, öğrenci ve sınıf tanımlarının yapıldığı yönetim panelidir. Yönetici öğrencilerin her türlü bilgisine ulaşabilmektedir. Sistemi kullananların onayının yapıldığı kısımdır. Öğrencilerin ve öğretmenlerin bilgilerinde düzeltmeler yapılabilir, gerekli görüldüğünde kayıtlar silinebilir. Yönetici panelinde yöneticinin kolay ulaşımını sağlamak amacıyla arama işlemlerini yapabileceği kısımda numara, kullanıcı adı, öğretim bilimleri adı soyadı, sınıf, e-mail, onaylanan ve onaylanmayanlar gibi aramalar yapılmaktadır.

Yönetici rolüne sahip kullanıcı öğrenci ve öğretmen ekleme, listeleme, düzeltme, silme ve giriş onayı, sınıf tanımları ve raporları, kullanıcı adı ve şifre değiştirme işlemlerini gerçekleştirebilmektedir.

Yönetici işlemleri sisteme kullanıcı adı ve şifresiyle giriş yaparak Resim 2'deki ekran vasıtasıyla gerekli işlemleri gerçekleştirebilmektedir.

Yönetici İşlemleri

Sayın Abdulkadir Karacı Hoş Geldiniz

- ÖĞRENCİ KAYIT
- DENEY GRUBU ÖĞRENCİ KAYIT
- ÖĞRETMEN TANIMLARI
- SINIF TANIMLARI
- KULLANICI ADI DEĞİŞTİRME
- ŞİFRE DEĞİŞTİRME
- YARDIM
- ÇIKIŞ

Öğrenci Kayıt

Kayıtlı Öğrenci Listesi									
	Kullanıcı Adı	Şifre	Adı	Soyadı	Sınıf Kodu	Numara	Elektronik Posta	Sınıf	Onay İşlem
Seç	narici	narici	Nursal	Ancı	4	11	narici@gmail.com	4-A	<input type="button" value="Onayla"/> <input type="button" value="İptal Et"/>
Seç	iguler	iguler	Prof. Dr. Inan	Guler	4	1122	iguler@gazi.edu.tr	4-A	<input type="button" value="Onayla"/> <input type="button" value="İptal Et"/>
Seç	ugursoy	ugursoy	Doc. Dr. Ulku	Gursoy	4	112233	ugursoy@gazi.edu.tr	4-A	<input type="button" value="Onayla"/> <input type="button" value="İptal Et"/>
Seç	htopal1	12345	Hasan	Topal	4	12	htopal@gmail.com	4-C	<input type="button" value="Onayla"/> <input type="button" value="İptal Et"/>
Seç	5	5	Abdulkadir	Karacı	4	1401	akaraci@gmail.com	4-A	<input type="button" value="Onayla"/> <input type="button" value="İptal Et"/>
Seç	sakcay	12345	suleyman	akcay	4	171748	suleymanakcay@gmail.com	4-A	<input type="button" value="Onayla"/> <input type="button" value="İptal Et"/>
Seç	skaraci	skaraci	Şahin	Karacı	4	23456	skaraci@gmail.com	4-C	<input type="button" value="Onayla"/> <input type="button" value="İptal Et"/>

1 2 3 4 5 6 7

Öğrenci Ekleme, Silme ve Düzeltme İşlemleri

Fotoğraf :

Kullanıcı Adı : narici

Şifre : narici

Adı : Nursal

Soyadı : Ancı

Sınıf Kodu : 4-A

Numara : 11

E-posta : narici@gmail.com

Cep Telefonu : 5354676502

Giriş Onayı :

Resim 2. Yönetici ekranı

Öğretmen girişi: Öğretmen; kendine ait olan derslerle ilgili ünite, başlık ve konu ekleme, listeleme, silme ve düzeltme işlemleri, dersle ilgili sınavların ve soruların oluşturulması, içeriğin düzenlenmesi, öğrenci kayıt, şifre işlemleri gibi işleyişe yönelik bazı fonksiyonları yerine getiren kullanıcıdır. Sistemin en önemli kısımlarından biri öğretmen panelidir. Ünitelerin tanımlanmasında, üniteler içerisindeki alt başlıkların (konu başlıklarının) tanımlanmasında ve içeriklerin girilmesinin yapıldığı paneldir.

Öğretmen rolüne sahip kullanıcı Resim-3'te gösterildiği şekilde ünite, konu, sayfa ve soru ekleme, listeleme, düzeltme ve silme, üniteler arası ilişkileri tanımlama, sınav oluşturma, sayfalara içerik yükleme, öğrenci izleme, her sayfa için süre tanımlama, kullanıcı adı ve şifre değiştirme işlemlerini gerçekleştirebilmektedir [12, 13].

Öğretmen işlemleri ve içerik yönetim sistemi TÜRKZÖS'de öğretmenin yapacağı işlemler daha çok alan modeli ile ilgilidir. Yani öğretmen daha çok ders içeriği ile ilgili işlemleri gerçekleştirebilmektedir.

Öğretmen İşlemleri

Sayın Oraltbay Daiyrov Hoş Geldiniz

- ÜNİTE TANIMLARI
- KONU TANIMLARI
- SAYFA TANIMLARI
- SAYFA SÜRE TANIMLARI
- ÜNİTELER ARASI GEÇİŞ KOŞULLARI
- SORU TANIMLARI
- SINAV OLUŞTURMA
- ÖĞRENCİ İZLEME
- KISIT TANIMLAMA
- PROBLEM TANIMLAMA
- PROBLEM TABANLI SINAV OLUŞTURMA
- KULLANICI ADI DEĞİŞTİRME
- ŞİFRE DEĞİŞTİRME
- ÇIKIŞ

Ünite Tanımları

Kayıtlı Ünite Listesi

		Sınıf	Sıra	Ünite Adı	Ünite ID
Seç	↑	ORL1	1	1. BÖLÜM: MERHABA	62
Seç	↓	ORL1	2	2. BÖLÜM: İLETİŞİM KURUYORUM	67
Seç	↑	ORL1	3	3. BÖLÜM: DİKKAT!	64
Seç	↓	ORL1	4	4. BÖLÜM: TEKNİK İŞLEMLER	65
Seç	↑	ORL1	5	5. BÖLÜM: NEREDE, NE ZAMAN, NASIL?	63

Ünite Ekleme, Silme ve Düzeltme İşlemleri

Ünite ID : 62
Sınıf : ORL1
Sıra : 1
Ünite Adı : 1. BÖLÜM: MERHABA

Kayıt Arama İşlemleri İşlemleri

Arama Yapılacak Alan	Aranan Değer
Ünite Adı	

Resim 3. Öğretmen işlemleri ve ünite tanımlama ekranı

Konu tanımlama ekranında öğretmen konu isimlerini hiyerarşik bir yapıda sisteme girmektedir. Bu işlemi gerçekleştirirken ilk olarak bir ünite seçmelidir. Daha önce tanımlanan üniteler [Resim 4](#)'te gösterilen konu tanımlama ekranında otomatik olarak listelenmektedir. Öğretmen bu listeden istediği üniteyi seçerek o üniteye bağlı konuları listeleyebileceği gibi yeni konu girişi, konu silme ve düzeltme işlemlerini de gerçekleştirebilmektedir. Konu giriş ekranında konuyla ilgili olarak sadece konu adı bilgisi girilmektedir.

Öğretmen İşlemleri

Sayın Oralbay Daiyrov Hoş Geldiniz

- ÜNİTE TANIMLARI
- KONU TANIMLARI
- SAYFA TANIMLARI
- SAYFA SÜRE TANIMLARI
- ÜNİTELER ARASI GEÇİŞ KOŞULLARI
- SORU TANIMLARI
- SINAV OLUŞTURMA
- ÖĞRENCİ İZLEME
- KISIT TANIMLAMA
- PROBLEM TANIMLAMA
- PROBLEM TABANLI SINAV OLUŞTURMA
- KULLANICI ADI DEĞİŞTİRME
- ŞİFRE DEĞİŞTİRME
- ÇIKIŞ

Konu Tanımları

Ünite Arama İşlemleri
 Arama Yapılacak Alan Aranan Değer

Ünite Adı

Ara

Ünite Listesi

	Sınıf	Sıra	Ünite Adı	Ünite ID
Seç	ORL1	1	1. BÖLÜM: MERHABA	62
Seç	ORL1	2	2. BÖLÜM: İLETİŞİM KURUYORUM	67
Seç	ORL1	3	3. BÖLÜM: DİKKATI	64
Seç	ORL1	4	4. BÖLÜM: TEKNİK İŞLEMLER	65
Seç	ORL1	5	5. BÖLÜM: NEREDE, NE ZAMAN, NASIL?	63

Yukarı taşı
Aşağı taşı

Konu Listesi

	Sıra	Konu Adı	Ünite ID	Konu ID
Seç	1	1. METİN: BEN ve ARKADAŞLARIM	62	125
Seç	2	2. METİN: BEN KİMİM?	62	126
Seç	3	3. METİN: O NASIL BİRİ?	62	127
Seç	4	4. METİN: EVİM ve ÇEVREM	62	128
Seç	5	DEĞERLENDİRME	62	141

Konu Ekleme, Silme ve Düzeltme İşlemleri

Aktif kaydı düzelt
Yeni kayıt ekle
Aktif kaydı sil

Konu ID : 125
 Sıra : 1
 Konu Adı : 1. METİN: BEN ve ARKADAŞLARIM

Resim 4. Konu ekleme, silme, düzeltme ve listeleme ekranı

Konuya ait sıra bilgisi ve ünite bilgisi sistem tarafından otomatik olarak veri tabanına kaydedilmektedir. Öğretmen isterse konuların sıralarını yukarı taşı veya aşağı taşı butonları vasıtasıyla değiştirebilmektedir.

Sayfa tanımları bölümünde ilgili konuya ait sayfa ekleme, silme, düzeltme, listeleme işlemleri yapılmakta ve sayfa içeriğini hazırlamak için içerik yönetim sistemi modülüne bağlantı kurulmaktadır. Sayfa tanımı yapılırken öncelikle sayfanın bağlı olduğu ünite ve konu seçilmektedir. Daha sonra sayfa adı ve sayfa türü bilgileri girilmektedir. Eklenen her yeni sayfa sıra numarası olarak son sıraya yerleşmektedir. İsterse yukarı kaydır, aşağı kaydır butonlarını kullanarak sayfaların sırasını değiştirebilmektedir. Sayfa tanımlama ekranı Resim 5'te gösterilmektedir.

PROCEEDINGS BOOKS

WWW.EUROASIASUMMIT.ORG

80

Öğretmen İşlemleri

Sayın Oralbay Daiyrov Hoş Geldiniz

- ÜNİTE TANIMLARI
- KONU TANIMLARI
- SAYFA TANIMLARI
- SAYFA SÜRE TANIMLARI
- ÜNİTELER ARASI GEÇİŞ KOŞULLARI
- SORU TANIMLARI
- SINAV OLUŞTURMA
- ÖĞRENCİ İZLEME
- KISIT TANIMLAMA
- PROBLEM TANIMLAMA
- PROBLEM TABANLI SINAV OLUŞTURMA
- KULLANICI ADI DEĞİŞTİRME
- ŞİFRE DEĞİŞTİRME
- ÇIKIŞ

Sayfa Süre Tanımları

Konu Arama İşlemleri

Ünite Adı: 1. BÖLÜM: MERHABA Konu listesi

Konu Listesi

	Sıra	Konu Adı	Konu ID
Seç	1	1. METİN: BEN ve ARKADAŞLARIM	125
Seç	2	2. METİN: BEN KİMİM?	128
Seç	3	3. METİN: O NASIL BİRİ?	127
Seç	4	4. METİN: EVİM ve ÇEVREM	128
Seç	5	DEĞERLENDİRME	141

Sayfa Listesi

	Sıra	Sayfa Adı	Sayfa Türü	Konu ID	Sayfa ID
Seç	1	1. Alfabe	Sınav Sayfası	125	349
Seç	2	1. A) METİN	Okuma Parçası	125	275
Seç	3	1. B) METİN	Okuma Parçası	125	291
Seç	4	1.1 A) ANLAMA	Okuma Parçası yada İsteddiğiniz Bir İçerik	125	277
Seç	5	1.1 B) ANLAMA	Okuma Parçası yada İsteddiğiniz Bir İçerik	125	278
Seç	6	1.1 C) ANLAMA	Okuma Parçası yada İsteddiğiniz Bir İçerik	125	279
Seç	7	1.2 KONUŞMA	Okuma Parçası yada İsteddiğiniz Bir İçerik	125	287
Seç	8	1.2 A) KONUŞMA	Okuma Parçası yada İsteddiğiniz Bir İçerik	125	298
Seç	9	1.2 B) KONUŞMA	Okuma Parçası yada İsteddiğiniz Bir İçerik	125	299
Seç	10	1.2 C) KONUŞMA	Okuma Parçası yada İsteddiğiniz Bir İçerik	125	298
Seç	11	1.3 A) YAZMA	Okuma Parçası yada İsteddiğiniz Bir İçerik	125	290
Seç	13	1.3 B) YAZMA	Okuma Parçası yada İsteddiğiniz Bir İçerik	125	353
Seç	14	1.3 C) YAZMA	Okuma Parçası yada İsteddiğiniz Bir İçerik	125	297
Seç	15	1.3 Ç) YAZMA	Okuma Parçası yada İsteddiğiniz Bir İçerik	125	350
Seç	16	1.4 A) DİNLEME	Okuma Parçası yada İsteddiğiniz Bir İçerik	125	305

12

Sayfa Ekleme, Silme ve Düzeltme İşlemleri

Sayfa ID : 291
 Sayfa Türü : Okuma Parçası yada İsteddiğiniz Bir İçerik
 Sıra : 3
 Sayfa Adı : 1. B) METİN

Aktif kaydı: Düzelt, Ekle, Sil, Gerçekleştir

📄
🗑️
🔧
🔍

Sayfa Süre Tanımları

Resim 5. Sayfa ekleme, silme, düzeltme ve listeleme ekranı

Öğretmen bu listeden istediği içerik seçerek o içeriğe bağlı konuları listeleyebileceği gibi yeni içerik girişi, silme ve düzeltme işlemlerini de gerçekleştirebilmektedir. İsteddiği içerik giriş ekranında içeriğe ilgili olarak sadece istediği içeriğe bilgi girilmektedir.

2.1.1. TÜRKZÖS'un Teknik özellikleri

Bu bölümde TÜRKZÖS'un Yapay Zekâ teknikleri Yapay sinir ağları ve Bulanık Mantık sistemi açıklanmaktadır. Öğrencilerin sayfaları yeterli düzeyde çalışıp çalışmadığını belirleyip yeterli düzeyde çalışmadığı sayfalara yönlendirmek diğer bir alt amaçtır. Bu amaçla yapay sinir ağı (YSA) sisteme eklenmiştir [11].

Yapay sinir ağını oluşturmak ve eğitimini gerçekleştirmek için MATLAB programı kullanılmıştır. Test ve eğitim işlemleri YSA modeline Çok Az Süreli, Az Süreli, Orta Süreli, Fazla Süreli ve Çok Fazla Süreli izleme sayıları giriş olarak verilip değeri çıkış olarak alınarak gerçekleştirilmiştir [11].

TÜRKZÖS'de kullanılan diğer bir yöntem Bulanık Mantık Sistemi kullanıldığı karma değerlendirme yöntemidir. Bu yöntem, bu çalışma kapsamında bulanık mantık temelli uyarlanabilir sınav modeli olarak

geliştirilmiş yeni ve orijinal bir değerlendirme yöntemidir. Bu değerlendirme yönteminde öğrenciye göre uyarlama sağlanmaktadır. En önemlisi, geliştirilen uyarlanmış sınav modülünde öğrencinin öğrenme düzeyini belirlemek için değerlendirme yöntemi bulanık mantık karar sistemi vasıtasıyla birleştirilmiştir. Aslında bulanık mantık, bu birleşimden elde edilen puandaki belirsizliği belirli bir öğrenme düzeyi olarak ortaya çıkarmaktadır.

TÜRKZÖS’de harita adaptasyon tekniği ve doğrudan kılavuzluk tekniği kullanılmaktadır. Aslında harita adaptasyon tekniği bağlantıları gizleme, bağlantıları sıralama ve bağlantıları açıklama tekniklerini de kapsadığı için TÜRKZÖS’de gezinme adaptasyon teknikleri kullanılmaktadır [12, 14].

Kullanılan gezinme adaptasyonu teknikleri ve TÜRKZÖS içinde nerede kullanıldığı aşağıda ayrıntılı olarak açıklanmaktadır.

• Öğrenci ders içeriğini izlerken giriş izni olan, izni olmayan ve izlenmiş olan içerikler farklı ikonlarla tanımlanmaktadır. Burada uygulanan gezinme adaptasyonu tekniği “Bağlantıları Açıklama” tekniğidir.

İzlendi

İzlenebilir

İzin yok

• Ders içeriği bir ağaç şeklinde sunulduğu için öğrenci sadece çalışacağı bölümdeki konu ve sayfaları görebilmektedir. Onun dışındaki konu ve sayfalar kapalı gelmektedir. Burada uygulanan gezinme adaptasyonu tekniği “Bağlantıları Gizleme” tekniğidir.

• Öğrenci ders içeriğini izlerken sadece öğretim modeli tarafından izin verilen sayfalara girebilmekte onun dışındaki sayfalara girememektedir. Aynı zamanda sınav bitiminde öğretim modeli tarafından öğrencinin eksik olduğu sayfalar ve konular link olarak listelenmekte ve öğrenci bu linkler üzerinden kolayca geçiş yapabilmektedir. Burada uygulanan gezinme adaptasyonu tekniği “Bağlantıları Sıralama” tekniğidir.

• Öğrenci sınav sayfasında bir önceki ve bir sonraki sorulara ileri ve geri butonları vasıtasıyla geçiş yapabilmektedir. Sınav sonuçlarını görme, sınavı bitirme gibi işlemleri yine bir buton vasıtasıyla yapabilmektedir. Burada uygulanan gezinme adaptasyonu tekniği “Doğrudan Kılavuzluk” tekniğidir.

Teknik özellikler sayfa tanımı yapılırken 3 farklı sayfa türü seçilebilecektir:

- Okuma parçası ya da istediğiniz bir içerik,
- Etkinlik sayfası,
- Sınav sayfası.

Bu sayfaların kendi teknik özellikleri vardır. Yapay zekâ ve web teknolojileri kullanılarak yapılmaktadır. Sayfa türleri Resim 6 (a, b, c, d)’de gösterilmektedir.

1. METİN: BEN ve ARKADAŞLARIM >> 1. A) METİN

Ses İle İçerik Oluşturma Kaydet
Önizleme

Resim, Animasyon yada başka bir içerik ekleme bölümü: Sayfada Gözükmesin

Источник

NOTES:
1. All tokens are represented by 's' sign in the template.

Okuma Parçası Başlığı:

Okuma Parçası Metni: Sayfada Gözükmesin

Sayfanın alt kısmında yer alacak içerik (Seçimlik): Sayfada Gözükmesin

Источник

body p

Resim 6(a). Okuma parçası

Birinci sayfa türü olan Okuma parça sayfası 6(a) resminin öğrenci sayfasındaki etkin olan hali Resim 6(b)'da gösterilmektedir.

Türkzo Öğrenci Bilgi Ekranı

Ders İçerikleri

1. METİN: BEN ve ARKADAŞLARIM >> 1. A) METİN

Kullanıcı Adı Değiştirme Şifre Değiştirme Geçmişe Gözetme Çıkış

Merhaba!

Merhaba! Benim adım Hamis.
Benim ülkenin adı Tanzanya.
On yedi (17) yaşındayım.
Öğrenciyim.

1. BÖLÜM: MERHABA
1. METİN: BEN ve ARKADAŞLARIM
1. B) METİN
1.1 A) ANLAMA
1.1 B) ANLAMA
1.1 C) ANLAMA
1.2 KONUŞMA
1.2 A) KONUŞMA
1.2 B) KONUŞMA
1.2 C) KONUŞMA
1.3 A) YAZMA
1.3 B) YAZMA
1.3 C) YAZMA
1.4 A) DİNLEME
1.5 KONU SONU SINAVI
2. METİN: BEN KİMİM?
3. METİN: O NASIL BİRİ?
4. METİN: EVİM ve ÇEVREM
DEĞERLENDİRME
2. BÖLÜM: İLETİŞİM KURUYORUM
3. BÖLÜM: DİKKATİ
4. BÖLÜM: TEKNİK İŞLEMLER

Ünite, Konu yada Sayfa Çalışıldı.
Ünite, Konu yada Sayfa Çalışılabilir.
Ünite, Konu yada Sayfaya Giriş İzni Yok

Takip
Konuşma Hızı

Resim 6(b). Okuma parçası Resim 6(a) Etkin hali

İkinci sayfa türü Etkinlik sayfası resminin öğrenci sayfasındaki doğru cevaplanmış etkin olan hali Resim 6(c)'da gösterilmektedir.

Turkzo Öğrenci Bilgi Ekranı

Sayın aa aa Hoş Geldiniz
Kullanıcı Adı Değiştirme Şifre Değiştirme Geçmişe Gözetim Çıkış

Ders İçerikleri

- 1. BÖLÜM: MERHABA
  - 1. METİN: BEN ve ARKADAŞLARIM
    - 1. A) METİN
    - 1. B) METİN
    - 1.4 A) ANLAMA
      - 1.1 B) ANLAMA
      - 1.1 C) ANLAMA
    - 1.2 KONUŞMA
      - 1.2 A) KONUŞMA
      - 1.2 B) KONUŞMA
      - 1.2 C) KONUŞMA
    - 1.3 A) YAZMA
    - 1.3 B) YAZMA
    - 1.3 C) YAZMA
    - 1.4 A) DİNLEME
    - 1.5 KONU SONU SINAVI
  - 2. METİN: BEN KİMİM?
  - 3. METİN: O NASIL BİRİ?
  - 4. METİN: EVİM ve ÇEVREM
- DEĞERLENDİRME
- 2. BÖLÜM: İLETİŞİM KURUYORUM
- 3. BÖLÜM: DİKKATİ
- 4. BÖLÜM: TEKNİK İŞLEMLER
- 5. BÖLÜM: NEREDE, NE ZAMAN, NASIL?

Ünite, Konu yada Sayfa Çalışıldı.
Ünite, Konu yada Sayfa Çalışılabilir.
Ünite, Konu yada Sayfaya Giriş İzni Yok

1. METİN: BEN ve ARKADAŞLARIM >> 1.1 A) ANLAMA

Ben ve Arkadaşlarım / Anlama / A

Aşağıdaki soruları metne göre cevaplayınız.

1. Erkin nereli?

a) Tanzanyalı
b) Kırgızistanlı
c) Bosnalı

Cevabı Göster 1/4

Resim 6(c). Etkinlik sayfası

Üçüncü sayfa türü Sınav sayfası resminin öğretmen sayfasındaki sınav sayfa tanımlama hali Resim 6(d)'da gösterilmektedir.

Sayın Ortaokul Öğretmeni Hoş Geldiniz

Sınav Tanımları

Yeni Sınav Ekleme, Değiştirme Ve Silme İşlemleri

Ünite Adı: 1 BÖLÜM: MERHABA

Sınav Değerlendirme Türü: Klasik Değerlendirme

Sınav Açıklama: 1. METİN: BEN ve ARKADAŞLARIM Sınavı

Sınav Aktiflik Durumu: Aktif On Test

Sınav Süresi (Dakika): 0

Seçili Ünitelerde Tanımlı Sınavların Listesi

Ünite: 1 BÖLÜM: MERHABA Seçili Sınavı Sayfaya Bağla Sayfa Bağlantısını Kaldır

Sınav ID	Sınav Açıklama	Sınav Değerlendirme Türü	Ön Test Durumu	Sınav Süresi	Parametre Tanımla
56	Bölüm Sonu Değerlendirme Sınavı	Klasik Değerlendirme	☐	0	Parametre Tanımla
58	1. METİN: BEN ve ARKADAŞLARIM Sınavı	Klasik Değerlendirme	☐	0	Parametre Tanımla
59	2. METİN: BEN KİMİM? Sınavı	Klasik Değerlendirme	☐	0	Parametre Tanımla
60	3. METİN: O NASIL BİR? Sınavı	Klasik Değerlendirme	☐	0	Parametre Tanımla
61	4. METİN: EVİM ve ÇEVREM Sınavı	Klasik Değerlendirme	☐	0	Parametre Tanımla
62	1. BÖLÜM: MERHABA DEĞERLENDİRME Sınavı	Klasik Değerlendirme	☐	0	Parametre Tanımla
63	dedede	Klasik Değerlendirme	☐	0	Parametre Tanımla

Soru Listesi (Aktif sınavta soru eklemek için lütfen aşağıdaki listeden seçerek "EKLE" butonuna tıklayın.)

Ünite: 1 BÖLÜM: MERHABA Konu: 1. METİN: BEN ve ARKADAŞLARIM Sayfa: 1. A) METİN

Seçmiş olduğunuz kritere uygun soru bulunamadı...

Seçili Sınav Aktarılmış Soru Listesi

Soru Çıkarma	Yukarı Aşağı Taşı	Sıra Taşı No	Soru Metni	Soru Şıkların Sayısı	Doğru Cevap	a	b	c	d	e
Çıkar	<<	>>	2 Aşağıdaki diyalogları uygun ifadelerle tamamlayınız. Birinci diyalog boşluğunu tamamlayınız.	Boşluk Doldurma	0	Teşekkür ederim. İyiyim, siz nasılsınız?				
Çıkar	<<	>>	3 Aşağıdaki resimde ne var, ne yok? 1. Sınıfta öğretmen var / yok.	Çoktan Seçmeli	2	A	var	yok		
Çıkar	<<	>>	4 Aşağıdaki diyalogları uygun ifadelerle tamamlayınız. Üçüncü diyalog boşluğunu tamamlayınız.	Boşluk Doldurma	0	İyilik, sağlık.				
Çıkar	<<	>>	4 Aşağıdaki resimde ne var, ne yok? 2. Sınıfta buzdolabı.....	Çoktan Seçmeli	2	B	var	yok		
Çıkar	<<	>>	5 Aşağıdaki sorulara resme göre cevap veriniz. 1. Bugünün tarihi ne?	Boşluk Doldurma	0	27 Ağustos Cumartesi				
Çıkar	<<	>>	7 Haritaya bakınız ve cümleleri uygun ifadelerle tamamlayınız. 2. Ben ..... yasıyorum. .... çalışıyorum.	Boşluk Doldurma	0	Türkiye'de Hastanede				
Çıkar	<<	>>	8 Soruları okuyunuz. Kimlik kartına göre doğru cevapları seçiniz. 1. Ena, Kosovalı mı?	Çoktan Seçmeli	2	A	Evet, Ena Kosovalı.	Hayır, Ena Kosovalı değil.		
Çıkar	<<	>>	9 Aşağıdaki resimlerde neler var? İsimlerini yazınız. 2.	Boşluk Doldurma	0	Defter				
Çıkar	<<	>>	10 Soruları okuyunuz. Kimlik kartına göre doğru cevapları seçiniz. 2. Ena, bekar mı?	Çoktan Seçmeli	2	B	Evet, Ena bekar.	Hayır, Ena bekar değil.		
Çıkar	<<	>>	11 Metne göre doğru kelimeyi seçiniz. 3. Benim ülkemin adı	Çoktan Seçmeli	2	B	Istanbul	Türkiye		
Çıkar	<<	>>	12 Metne göre doğru kelimeyi seçiniz. 4. Ben ..... yaşındayım. Öğretmenim.	Çoktan Seçmeli	2	A	otuz dört	iki bin on altı		
Çıkar	<<	>>	13 Cümleleri eşleştiriniz ve diyalogu tamamlayınız. 2. Senin boyun kaç?	Boşluk Doldurma	0	183 cm.				
Çıkar	<<	>>	14 Cümleleri eşleştiriniz ve diyalogu tamamlayınız. 3. Peki, sen kaç kilosun?	Boşluk Doldurma	0	Yetmiş iki.				

Sınav Eklenecek Soru Sayısı: 13

Resim 6(d). Sınav tanımlama sayfası

Öğretmen sayfaya içerik girerken içerik yönetim sistemi modülü seçilen bu sayfa türüne göre öğretmenin karşısına içerik oluşturma ekranını getirmektedir. Öğretmen bu ekranda web sayfası tasarımı bilgisine sahip olmadan içeriği istediği gibi oluşturabilmektedir.

2.1.2. TÜRKZÖZ'ün Öğretmene Sunduğu olanaklar

Öğretmen öğrenciye ait sayfasını ve sınav sonucu ayrıntılı olarak izlenebilmektedir. Öğrencinin doğru cevap sayısı, yanlış cevap sayısı, cevaplanmayan soru sayısı, sınavdan aldığı puan, dilsel ifade olarak öğrenme düzeyi, yanlış cevapladığı sorular, doğru cevapladığı sorular, geçiş şartını sağlayarak belirlenen ünitelere geçiş yapıp yapamadığı, sınav sonucuna göre eksik olduğu konu ve sayfalar gibi bilgiler öğretmene sunulmaktadır [11].

Konular arasında ve Üniteler arasında geçiş sınav sayfalardan oluşan değerlendirme sınavlar yer almaktadır. Ayrıca sınavın değerlendirme türü klasik değerlendirme ise öğrencinin aldığı puanın öğrenme düzeyi dilsel ifadesine çevrilmesinde öğretim modeli tarafından kullanılacak olan klasik sınav parametreleri de mutlaka tanımlanmalıdır. Klasik sınav parametre tanımlama ekranı Resim 7'de gösterilmektedir.

KLASİK SINAV PARAMETRE TANIMLARI

(Lütfen sadece üst sınırları girin. Alt sınırlar otomatik olarak hesaplanacaktır.)

Alt Sınır (Dahil Değil)	Üst Sınır	Sonuç
0	5	Kesinlikle Bilmiyor
20	20	Büyük Olasılıkla Bilmiyor
30	40	Muhtemelen Bilmiyor
40	60	Biliyor Olabilir
45	80	Muhtemelen Biliyor
60	90	Büyük Olasılıkla Biliyor
80	100	Kesinlikle Biliyor

Resim 7. Klasik sınav parametre tanımlama ekranı [12]

Bu ekranda öğrencinin öğrenme düzeyi dilsel ifadesini klasik değerlendirmeye göre belirlemek için gerekli olan puan aralıkları girilmektedir. Puan aralıkları girilirken sadece üst sınırlar girilmelidir. Çünkü alt sınırlar girilen üst sınırlara göre sistem tarafından otomatik olarak hesaplanmaktadır.

Alan modeli oluşturulurken öğretmen tarafından gerçekleştirilmesi gereken ilk işlem ünite tanımlarıdır (Resim 3). Öğretmen, ünite tanımlama yapmadan diğer seçeneklere girmek isterse sistem buna izin vermemekte ve öğretmeni tekrar ünite tanımlama ekranına yönlendirmektedir. Ünite tanımlama işleminden sonra sırayla ünitelere bağlı konuları tanımlama ve daha sonrada konulara bağlı sayfaları tanımlama işlemleri gerçekleştirilir.

Sayfalar tanımlandıktan sonra sayfalara içerik yüklenir. Ayrıca sayfalarla ilişkili sorular tanımlanır. Tanımlanan sorular kullanılarak sınav sayfası içeriği oluşturulur. Bunun dışında öğrencinin öğrenme düzeyine göre hangi ünitelere geçebileceğini belirleyen üniteler arasındaki geçiş koşulları da öğretmen tarafından belirlenmelidir. Ayrıca tüm sayfalara içerik yüklendikten sonra öğrencinin sayfayı ne düzeyde çalıştığını belirlemek amacıyla YSA temelli modelde parametre olarak kullanılacak olan sayfa süre tanımları da girilmelidir Resim 8'de gösterilmektedir.

Sayfa Süre Tanımları

Ünite Adı.....: 1. BÖLÜM: MERHABA ▼

Konu Adı.....: 1. METİN: BEN ve ARKADAŞLARIM ▼

Sayfa Adı.....: 1. A) METİN ▼

	Alt Sınır (Dakika)	Üst Sınır(Dakika) (Dahil Değil)
Çok Az Süreli İzleme	<input type="text" value="0"/>	<input type="text" value="1"/>
Az Süreli İzleme	<input type="text" value="1"/>	<input type="text" value="2"/>
Orta Süreli İzleme	<input type="text" value="2"/>	<input type="text" value="3"/>
Fazla Süreli İzleme	<input type="text" value="3"/>	<input type="text" value="4"/>
Çok Fazla Süreli İzleme	<input type="text" value="4"/>	<input type="text" value="5"/>

Öğrenci tarafından ulaşılmaması gereken sayfa izleme düzeyi

Resim 8. Sayfa süre tanımlama ekranı

Öğrenme düzeyini dilsel ifade olarak öğrenciye bildirme: Öğrenme düzeyleri üniteler arası geçiş sınavındaki başarı durumuna göre belirlenmektedir. Üniteler Arası Geçiş Koşulları aşağıda Resim 9'da gösterilmektedir.

Üniteler Arası Geçiş Koşulları

(Bir üniteden diğerine geçiş için gerekli olan öğrenme düzeylerini ilgili ünite ve öğrenme düzeylerini seçerek belirleyebilirsiniz.)

Kaynak Ünite	Öğrenme Düzeyi	Geçilebilecek Ünite	Ekle	Düzeltil
1. BÖLÜM: MERHABA	Kesinlikle Biliyor	2. BÖLÜM: İLETİŞİM KURUYORUM		
Kaynak Ünite	Öğrenme Düzeyi	Geçilebilecek Ünite		
Seç Sil 1. BÖLÜM: MERHABA	Kesinlikle Biliyor	2. BÖLÜM: İLETİŞİM KURUYORUM		
Seç Sil 5. BÖLÜM: NEREDE, NE ZAMAN, NASIL?	Büyük Olasılıkla Biliyor	3. BÖLÜM: DİKKAT!		
Seç Sil 3. BÖLÜM: DİKKAT!	Muhtemelen Biliyor	4. BÖLÜM: TEKNİK İŞLEMLER		
Seç Sil 4. BÖLÜM: TEKNİK İŞLEMLER	Büyük Olasılıkla Biliyor	5. BÖLÜM: NEREDE, NE ZAMAN, NASIL?		

Resim 9. Üniteler Arası Geçiş Koşulları

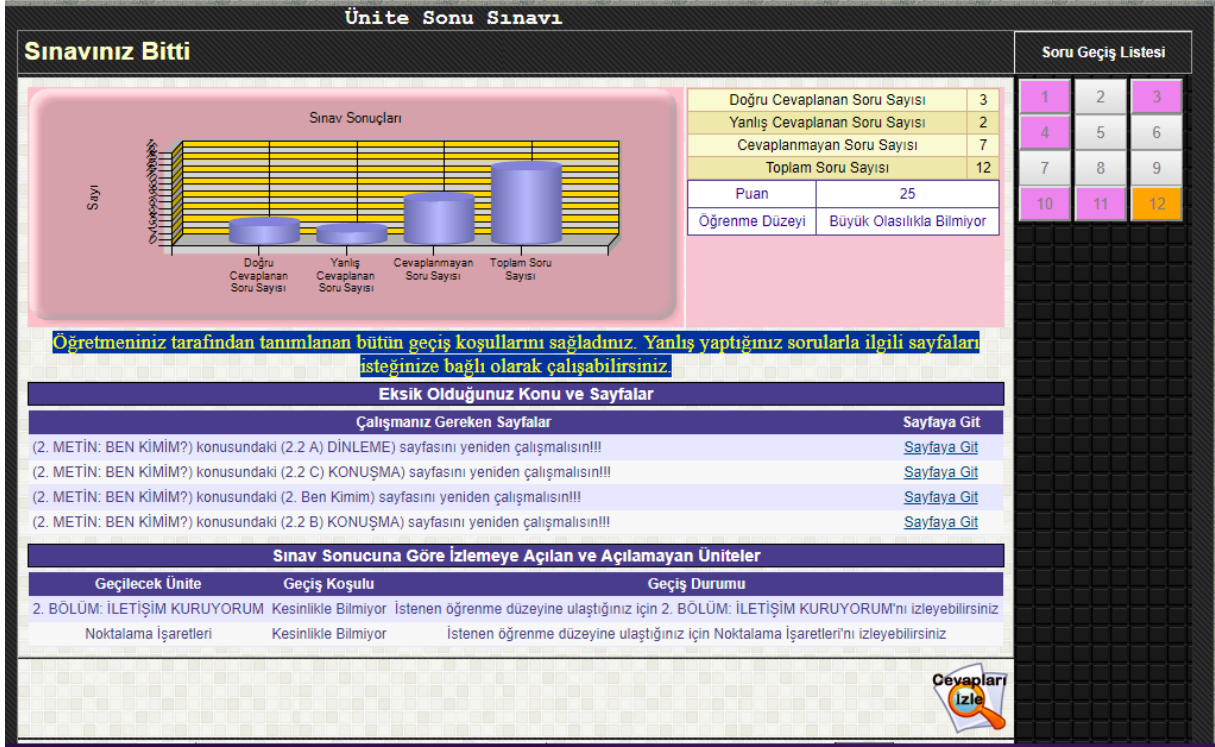
Örneğin öğrenci “büyük olasılıkla biliyor” düzeyinde ise geçiş sınavından yüz üzerinden 70-80 puan almıştır. Öğretmen üniteler arasındaki geçiş için “büyük olasılıkla biliyor” öğrenme düzeyi belirlemiş ise öğrenci de bu şartı sağlamış ise bir sonraki üniteye geçmekte ve yeni konular öğrencinin çalışmasına açılmaktadır.

2.1.3. TÜRKZÖZ’ün Öğrenciye Sunduğu olanaklar

ZÖS’ün, öğrencilere kendi kendilerine öğrenme imkânı yaratması, her bir öğrenciye göre bireysel eğitim sunması, zeki yardım ve yönlendirme yapması, zaman ve mekândan bağımsız bir şekilde çalışmayı sağlaması nedeniyle eğitim alanında kullanımı oldukça artmıştır [5].

TÜRKZÖS öğrenciyi öğrenme sürecinin her aşamasında öğrenci izleme modülü vasıtasıyla takip etmekte ve ihtiyaçları öğrenme doğrultusunda yönlendirmektedir.

TÜRKZÖS öğretici materyaller vasıtasıyla öğrencinin sınıf içinde ve dışında öğrenmesine yardımcı olan bir araçtır. Zeki öğretim sistemlerinin en temel amacı, öğrenciye göre uyarlamalı bir ortam sağlayabilmektir. Bunu gerçekleştirebilmek için sistem, öğrencinin hangi konuyu bildiğini, hangi konuyu bilmediğini anlayabilmeli ve o anki öğrenci durumuna bağlı olarak karar verebilmelidir [12]. Yapay zekâ teknolojilerinin eğitimde başarılı bir şekilde kullanılması ile öğrencinin seviyesine uygun içeriği veren, süreç içinde aldığı veriler doğrultusunda aldığı kararlarla eğitim içeriğini güncelleyebilen, bireysel farklılıkları göz önünde tutarak bunlara göre çeşitli öğretimleri gerçekleştirebilmektedir. Öğrenci süreçlerinin izlenmesi ve öğrenci modelinin uzman model ile karşılaştırılması vasıtasıyla öğrencinin hangi konuda zorluk yaşadığı, nerede yardıma ihtiyacı olduğu ve hangi aşamada yeni bir konuya geçeceği Resim 10’de gösterilmektedir.

Resim 10. Öğrenci süreçlerinin izlenmesi ve öğrencinin hangi konuda zorluk yaşadığı, nerede yardıma ihtiyacı olduğu ekran görüntüsü

3. Sonuç

Sonuç olarak, kullanıcı görüşlerine göre TÜRKZÖS ise okuma, yazma ve dinleme etkinliklerini içeren genel konuların öğretimini, öğrenmeyi bireyselleştirerek hızlı ve etkili bir şekilde gerçekleştirebilecek değerli ZÖS'lerden biridir. Gönüllü çalışma grubunun TÜRKZÖS ortamından sunulan öğrenme oturumlarına katılımları, takip etmeleri ve tamamlamaları sağlanacaktır. Bu süreçte gönüllü çalışma grubunun listesi oluşturulup sisteme ait olan kayıt yapılacaktır. Öğrenme oturumlarındaki her bir etkinlik TÜRKZÖS'ün Log Dosyalama sisteminde kayıt altına alınacaktır.

4. Kaynakça

- Beck, J., Stern, M., Haugsjaa, E. (1996). In Proceedings of the Third International Conference on Intelligent Tutoring Systems, *Applications of AI in Education*, 22 (1-2), 1532-1538.
- Dağ, F. (2003). *Zeki Öğretim Sistemi Bileşenlerinin Prolog ile Gerçekleştirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Kocaeli.
- Körez, A. (2009). *Durum Tabanlı Öğrenci Modeli ile Zeki Öğretim Sistemi (ZÖS) Tasarımı*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Şeref, İ. (2013). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde yazma ve konuşma becerileri kazandırmada iletişimsel yaklaşımın kullanımı için model önerisi, *International Journal of Language Education and Teaching*, 1, 43-60.
- Karacı, A., Arıcı, N. (2014). Determining students' level of page viewing in intelligent tutorial systems with artificial neural network, *Neural Computing and Applications*, 24(3-4), 675-684.
- İnce, B., Altun, M. (2015). The readiness of the students learning Turkish as a second language regarding the process of e-learning, *International Journal of Languages' Education and Teaching*, UDES 2015. 2824-2834
- Mahmoud, M., Abo El-Hamayed, S. (2016). An intelligent tutoring system for teaching the grammar of the Arabic language, *Journal of Electrical Systems and Information Technology*, 3, 282-294.
- Keleş, A. (2017). BİDEMAT- Zeki Öğretim Sistemi, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12(6), 547-564.
- Karacı, A. (2018). Intelligent tutoring system model based on fuzzy logic and constraintbased student model, *Neural Computing and Applications*, <https://doi.org/10.1007/s00521-017-3311-2>.

- 10.Li, C. (2018). Intelligent System for College English Listening and Writing Training, *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 13(10), 121-133.
- 11.Karacı, A., Arıcı, N. (2012). Zeki Öğretim Sistemleri için Bilgisayar Uyarlamalı Test Modülünün Geliştirilmesi, *Journal of Polytechnic*, 15(3), 127-134.
- 12.Karacı, A. (2013). *Ses Sentezleme ve Tanıma Teknolojilerini Kullanarak Türkçenin Ana Dil Olarak Öğretimi İçin Zeki Öğretim Sistemi Geliştirilmesi*. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Bilişim Enstitüsü, Ankara.
- 13.Aricı, N., Karacı, A. (2013). Türkçe Öğrenimi İçin Web Tabanlı Zeki Öğretim Sistemi (Türkzös) ve Değerlendirmesi, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(8), 65-87.
- 14.Erdemir, M. (2015). *İnternet Tabanlı Bir Zeki Öğretim Sisteminin Fizik Eğitimine Uyarlanması ve Uygulanması*. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Teşekkür: Örnek ders materyallerin hazırlamamızda verdikleri destekten dolayı, Gazi Üniversitesi Türkçe Öğrenim, Araştırma ve Uygulama Merkezi (TÖMER) yönetimine ve öğretim elemanlarına teşekkür ederiz.

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ

Nihat ŞİMŞEK

Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi, Nizip Eğitim Fak.

M. Emin KALGI

Çukurova Üniv. Sosyal Bilimler Enst.

ÖZET

Değer eğitimi, hangi yaş ve statü de olursa olsun her insana verilmesi gereken eğitimlerin en önemlilerindedir. Çünkü bireyin kendi varlığını devam ettirebilmesi, toplum tarafından doğru kabul edilen davranışları sergilemesi ile doğrudan ilgilidir. Doğru davranış ise, sağlıklı bir değer eğitimi ile mümkün olur.

Üniversitede okuyan öğretmen adaylarının değer yönelimlerini tespit etmeyi amaçlayan araştırma, öğretmen adaylarının değer yönelimlerinin cinsiyete ve sahip oldukları aile tiplerini göre farklılaşp farklılaşmadığını ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Öğretmenlerinin değer yönelimlerini tespit etmek amacıyla Schwartz tarafından geliştirilen Kağıtçıbaşı ve Kuşdil tarafından Türkçeye uyarlaması yapılan 59 maddelik bir ölçeğe, Yapıcı v.d. tarafından 3 madde daha eklenen 62 maddelik değer yönelimleri ölçeği kullanılmıştır. Ölçek, Gaziantep Üniversitesi, Nizip Eğitim Fakültesinde okuyan toplam 315 öğretmen adayına araştırmacının kendisi tarafından uygulanmıştır. Araştırmacı tarafından uygulanan ölçeğin güvenirlik katsayısı .86 olarak ölçülmüştür. Araştırmanın sonucunda öğretmen adaylarının değer yönelimlerinin, cinsiyete ve sahip oldukları aile tiplerine göre anlamlı düzeyde farklılaşmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Schwartz Ölçeği, Değer Yönelimleri, Öğretmen Adayları

Giriş

İnsan, doğumundan ölümüne kadar gelişim içerisindedir. Bu gelişim süreci içerisinde hep en doğru davranışı sergilemeye çalışmıştır. Doğru davranışı sergilemek toplumun bir noktada doğrudan ya da dolaylı baskısıyla ortaya çıkmaktadır. Doğru davranış diye karşılığını bulan değerler, insanların içinde bulunduğu dönem ile ilgili önemli ipuçları verir. Bu açıdan bakıldığında değerler, insanların yaşadığı dönemde ki davranış kalıpları, gelenek görenekler hakkında fikir sahibi olmamızı sağlar. Başka bir anlatımla değerler, toplumların dilini, ekonomik ve sosyal faaliyetlerini, inancını, geleneksel yapısını nelerden hoşlanıp hoşlanmadıklarını, muhafazakar olma veya demokratik olma gibi değer yargılarını v.s. kısaca kültürünü tanımamıza yardımcı olmaktadır.

Değer, bir sosyal grup veya toplumun kendi varlık birlik ve işleyiş ve devamını sağlamak ve sürdürmek için üyelerinin çoğu tarafından doğru ve gerekli oldukları kabul edilen ortak düşünce, amaç, temel ahlaki ilke ve inançlardır (Özgüven,2000) bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü (TDK, 2005: 483), Değer; arzu edilen, ilgi ve ihtiyaç duyulan şeydir. Kavramsal olarak, “olması gerekeni” ifade eder (Bolay, 2007)

Değerlerin toplumda çok önemli karşılığı bulunmaktadır. Bu bağlamda sosyal düzeni sağlamada ve toplumların varlıklarını sağlıklı bir biçimde devam ettirmesinde de birleştirici rolü bulunmaktadır. Değerler toplumda karşılığı olmayan davranışları engelleyen önemli bir bariyer görevine sahipken, toplumca kabul gören yararlı davranışların ortaya çıkmasını da teşvik etmektedir. Bu anlamda sosyal düzenin sağlanmasında en önemli faktördür. Değerler;

Toplum ya da birey tarafından benimsenen birleştirici olgulardır.

Toplumun sosyal ihtiyaçlarını karşıladığına ve bireylerin iyiliği için olduğuna inanılan ölçütlerdir.

Sadece bilinç değil, duygu ve heyecanları da ilgilendiren yargılardır.

Değerler, bireyin bilincinde yer eden davranışı yönlendiren güdülerdir (Özgüven, 1994, Akt: Dilmaç, 1999).

65'ten fazla kültürde geçerli, dairesel şekilde sıralanan “güç”, “başarı”, “hazcılık”, “uyarılım”, “özyönelim”, “iyilikseverlik”, geleneksellik”, “uyma/itaat”, “evrensellik” ve “güvenlik” olmak üzere toplamda 10 adet temel değer bulunmaktadır (Schwartz,1992).

Her ne sebeple olursa olsun, toplumlar bir değişim ve dönüşümün içerisinde. Bunun bir sonucu olarak toplumun benimsediği ve değişmez zannedilen değerler sürekli değişmektedir. Bu değişim karşısında insanın durması çok zor olup, bazen bunun doğal bir sonuç olduğunu kabul etmek ve ona göre davranmak gerekir. Burada önemli olan bu değişimin olabildiğini görebilmek bahsedilen değişimin daha çok tahribat yaratmaması için gerekli tedbirleri almaktır. Bu tedbirlerden biri, belki de en önemlisi, okullardan başlamak kaydıyla, öğretmenlerden de destek alarak bahsedilen değerlerin yaşama şansını devam ettirebilmesi için öğrencileri bilinçlendirmektir (Şimşek, 2012).

Değer eğitimi, okullarda verilen eğitimin en önemli konularından biridir. Çünkü değer eğitimi doğru ve etkili bir şekilde yapıldığı zaman bireyin gelişimine önemli katkıları olmaktadır. Ancak yanlış ve sistemli yapıldığında ise bireylerde mutsuzluk ve sorun kaynağı olabilmektedir (Lickona, 1991). Birçok ülkede öğretmenlerin önemli görevlerinden birisi temel değer ve ahlak standartlarını gelecek nesillere aktarmaktır (Kirschenbaum,1995).

Hill (2004,akt: Hökelekli ve Gündüz, 2007) değerlerin öğretiminde öğretmenlere şu önemli görevlerin düştüğünü ifade etmektedir.

- a)Değerleri benimsemiş bir model olması
- b)Sınıf içerisinde ortak bir doku oluşturması
- c)Her öğrenciye sorumluluk vermesi
- d)İyi ve kötü sonuçlarıyla davranışların taşıdıkları olumlu ve olumsuz değerleri hissettirmesi
- e)Öğrencelere karar verme olanağı tanınması
- f)Paylaşım fırsatı vermesi
- g)Ortaklaşa çalışmayı teşvik etmesi... Görüldüğü gibi değerler eğitiminde öğretmenlere büyük sorumluluklar yüklenmiştir. Ancak öğretmenin, kendisinin değerleri özümsemiş ve yaşantısına uyarlamış olması ve bu noktada öğrenciler bir model oluşturması önemli bir husustur. Hiç kuşku yok ki bu bağlamda değerlerin en önemli görevi, çeşitli durumlarda davranışa rehberlik eden standartlar sağlamasıdır. Öğretmenler değer eğitimi verirken aşırı sıkıcı ve didaktik olmaktan kaçınılmalı öğrencileri doğru davranışa yönlendirecek kadar rehber olmalıdır.

Değerler kendimizi başka insanlara tanıtmada başkalarının davranışını ve kendi davranışımızı yargılamada kendimizi başkalarıyla karşılaştırmada başkalarını ikna etmede temel oluşturur (Rokeach,1973). Değerler kültürel normlarla ilgilidir; fakat normlardan daha evrensel ve soyuttur (FrouzanFar, Meimar and Tagipour, 2012: 183). Değerlerin inceleme konusu yapılmasını gerektiren bir özelliği de benimsenen değerlerin davranışları etkilemesidir. Çünkü değerler, inanç, tutum ve davranışların rasyonelleşmesini sağlayan standartlardır. Değerler bireylerin davranışlarını belirleyen rehberdir (Rokeach, 1973) Değerler, bireylerin seçeceği bilgi, düşünce ve duyuşsal davranışlar için önemli bir süzgeç görevi görmekte ve değer sistemlerinin oluşmasında etkili olmaktadır (Huitt,2004

Toplumsal düzenin sağlanmasında, tartışmasız değerlerin rolü çok büyüktür. Düzenin sağlanmasında bazen birtakım değerler diğerlerine göre daha önemli bir role sahip olabilmektedirler. Bu durum, daha önemli olan değerlere doğru bireyin yönelim göstermesine neden olabilmektedir. Popüler kültür diye ifade edilebilecek bu değerlere yönelim, bireyin içinde bulunduğu şartların bir sonucudur. Örneğin günümüzde popüler kültürün ortaya çıkardığı özellikle gençler arasında çok yaygın olan birtakım davranışlar, gençlerin hayatının tamamına tesir ederek adeta esir almış durumdadır. Gençler başta olmak üzere, insanların tamamını etkileyen bu popüler kültür aktarımı internet başta olmak üzere, televizyon, gazeteler gibi kitle iletişim araçları ve okullar vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Bu araç ve kurumların yeterince denetlenememesi hiç kuşku yok ki değerler eğitimini de zorlaştırmaktadır.

Son zamanlarda yapılan araştırmalarda görev ve düzen değerleri etrafında gelişen yönelimler önemini yitirirken, kişisel gelişimi vurgulayan değerlerin popülerlik kazandığı tespit edilmiştir (Ziebert,2007).

Birey kendi değerleri ile davranışları arasında dışarıdan gelen yeni bir bilgi yüzünden tutarsızlık olduğunda veya kendi değer sisteminde tutarsızlık olduğunu fark ettiğinde değerler değişmektedir (Rokeach 1973)'. Schwartz'ın değerler sisteminde bir değerdeki yükselme, "yanında" bulunan değerlerin yükselmesine yol açmakta, "karşısında" bulunan değerlerde ise düşmeye yol açmaktadır (Bardi, Lee, Towfigh ve Soutar, 2009 akt; Yapıcı vd. 2012).

Araştırmanın amacı

Bu araştırmanın temel amacı öğretmen adaylarının değer yönelimlerini belirlemektir. Bu amaçla aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

1. Üniversitede okuyan öğretmen adaylarının değer yönelimleri cinsiyete göre farklılık göstermekte midir?
2. Üniversitede okuyan öğretmen adaylarının değer yönelimleri sahip oldukları aile yapısına göre farklılık göstermekte midir?

Yöntem

Araştırma nicel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı, tarama modelinde, betimsel bir araştırmadır. Araştırmanın evrenini, Gaziantep Üniversitesi Nizip Eğitim Fakültesi, örneklemini ise aynı fakültede öğrenim gören toplam 315 öğretmen adayı oluşturmuştur. Araştırmanın örneklemini, bu fakültede okuyan öğrencilerden tesadüfi örneklem yoluyla seçilen sosyal bilgiler, sınıf, Türkçe ve matematik öğretmenliği öğrencilerinden oluşturulmuştur. Araştırmanın ölçeği araştırmacı tarafından bizzat uygulanmış bu şekilde olası veri kaybının önüne geçmek amaçlanmıştır. Araştırmada veri toplama aracı olarak, Schwartz (1992) tarafından geliştirilmiş olan Kuşdil ve Kağıtçıbaşı tarafından Türkçeye uyarlanan 59 maddelik değer yönelimleri ölçeği kullanılmıştır. Daha sonra bu ölçeğe yapıcı ve diğ.(2012) tarafından 3 madde daha eklenmiş ve 62 maddelik bir ölçek elde edilmiştir. Araştırmacı tarafından ölçeğin Cronbach Alpha güvenirlik katsayısı .86 olarak ölçülmüştür. Bu durum daha önce geçerlik ve güvenirlik (yapıcı ve diğ. tarafından yapılan güvenirlik çalışmasında güvenirlik katsayısı 92 olarak ölçülmüştür.) çalışması yapılan ölçeğin güvenirlik katsayısının oldukça iyi olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Araştırmada verilerin analizi için, IBM SPSS 22 paket programı kullanılmıştır. Araştırmada, elde edilen verilerin analizi için cinsiyete ve aile yapısına göre farklılığın oluşup oluşmadığını test etmek için bağımsız guruplar t- testi kullanılmıştır.

Bulgular ve Yorum

Araştırmanın yapılan analizlerinin sonucunda aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır.

Tablo:1 Öğretmen adaylarının değer yönelimlerinin cinsiyet değişkenine göre t-testi sonuçları

Cinsiyet	N	X	S	sd	t	p
Kadın	204	251.42	29.33	313	1.46	.144
Erkek	111	246.64	24.11			

Tablo1'e bakıldığında öğretmenlerin değer yönelimleri toplam puanlarının cinsiyete göre anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturmadığı sonucu elde edilmiştir. $t(313)=1.46$, $p>.144$. Araştırmada kadın öğretmen adaylarının değer yönelimlerinin ($X=251.42$) erkeklere göre ($X=246.64$) daha olumlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Başka bir ifade ile kadın öğretmen adaylarının değer yönelimleri ölçeğine göre ortalama puanları, erkeklere kıyasla daha yüksek tespit edilmiştir.

Tablo:2 Öğretmen adaylarının değer yönelimlerinin adayların sahip oldukları aile tiplerine göre t-testi sonuçları

Aile Tipi	N	X	S	sd	t	p
Çekirdek Aile	243	250.31	27.65	313	.680	.497
Geniş Aile	72	247.79	27.76			

Tablo 2'ye göre, öğretmen adaylarının değer yönelimleri toplam puanlarının onların sahip oldukları aile tiplerine göre anlamlı düzeyde farklılık yaratmadığı sonucuna ulaşılmıştır. $t(313)=.680$, $p>.497$. Ancak araştırmada, öğretmen adaylarının değer yönelimlerinin sahip oldukları aile tiplerine bakıldığında ise, çekirdek aileden gelen öğretmen adaylarının değer yönelimleri ortalamalarının ($X=250.31$) geniş

aileden gelenlere göre ($X=247.79$) daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Başka bir anlatımla çekirdek aileye sahip öğretmen adaylarının değer yönelimlerinin, geniş aileye sahip öğretmen adaylarına göre daha olumlu olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Sonuç

İnsanın doğumundan ölümüne kadar ki süreçte değer eğitimi her dönemde çok gerekli ve önemlidir. Ancak kimlik arayışının olduğu özellikle ergenlik döneminde değer eğitimi çok daha önemlidir. Çünkü bu dönemde psikolojik bunalım ve buhranla karşı karşıya bulunan bireyin hata yapma olasılığı da çok daha yüksektir. Bu dönemde birey mantıktan ziyade duygularla hareket ettiği için beklentilerini yüksek tutmaktadır. O beklentilerine karşılık bulamadığı zaman da içine kapanmakta toplumdan kendini soyutlamaktadır. Bu durumda toplumun hoş karşılamadığı birtakım faaliyetlerin içerisinde bulunabilmektedir. Bu dönemde bireyin, değer eğitimi konusunda yakından takip edilmesi ve doğru örneklerin ortaya çıktığı ortamlarda bulunmasına özendirilmesi gerekir. Doğru örneklerle yönlendirme veya değer yönelimi doğru bir teşhisle mümkündür.

Öğretmen adaylarının değer yönelimlerini tespit etmek amacıyla yapılan bu araştırma, öğretmen adaylarının değer yönelimlerinin cinsiyete ve sahip oldukları aile yapısına göre farklılaşp farklılaşmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın sonucunda öğretmen adaylarının değer yönelimlerinin cinsiyete göre anlamlı düzeyde farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırma bulgularından elde edilen bir diğer sonuç, öğretmen adaylarının değer yönelimlerinin aile yapılarına göre anlamlı düzeyde farklılık göstermediğidir. Bu durum öğrencilerin ailelerinin geniş aile ya da çekirdek aile olması ile değer yönelimleri arasında anlamlı sayılabilecek düzeyde bir farklılık yaratmadığı şeklinde de yorumlanabilir.

Kaynakça

1. Bolay, S. H. (2007). Aşkın Değerler Buhranı. Uluslararası Değerler ve Eğitimi Sempozyumu (26-28 Kasım 2004) Kitabı, 55-69, İstanbul: Dem Yayıncılık.
2. Dilmaç, B. (1999). İlköğretim Öğrencilerine İnsani Değerler Eğitimi Verilmesi ve Ahlaki Olgunluk Ölçeği ile Eğitimin Sınanması. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
3. Frouzanfar, M. H., Meimar, S. and Tagipour, F. (2012). The Role of Reference Groups on Student's Cultural Values. Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business, January Vol. 3, No. 9, 183-193.
4. Hökeleki, H. ve Gündüz, T. (2007). Üstün Yetenekli Çocukların Değer Yönelimleri ve Eğitimleri, İstanbul: Değerler ve Eğitimi Merkezi Yayınları.
5. Kirschenbaum, H. (1995). Enhance Values and Morality in Schools and Youth Settings, Allyn and Bacon Company, Massachusetts.
6. Lickona, T. (1991). Educating for Character. New York: Bantam Books.
7. Özgüven, İ. E. (2000). Psikolojik Testler. Ankara: Pdrem Yayınları.
8. Rokeach, M. (1973). The Nature of Human Values. New York: The Free Press.
9. Şimşek, N. (2012). Değişen Toplumda Değerler ve Eğitimi: Bireysellik ve Dayanışma, Gaziantep University Journal of Social Sciences (<http://jss.gantep.edu.tr>) 2012 11(4):1358-1386 ISSN: 1303-0094
10. TDK (2013) Türk Dil Kurumu Yayınları ,2013, Ankara
11. Yapıcı, A., Kutlu, O., Bilican, F., I. (2012) Öğretmen Adaylarının Değer Yönelimleri, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:11 Sayı:42(129-151)
12. Ziebert, H.G. (2007). Çok kültürlü Bir Toplumda Değerler Eğitimi Modelleri, R. Kaymakcan vd.(Ed). Değerler ve Eğitimi (445-466). İstanbul: Dem Yayınları

JAPON EDEBİYATINDA 9-12. YÜZYILLAR ARASINDA ORTAYA ÇIKAN HEYAN DÖNEMİ

Muslima YULDASHEVA

*Özbekistan Devlet Şarkınaslık Enstitüsü, Doğu Filoloji ve Dil Eğitimi Fakültesi
Japon-İngiliz Edebiyat Bilimi, 1-Sınıf Yüksek Lisans Öğrencisi*

ÖZET

Heyan dönemi, Japonya tarihindeki en eski ve kültürel zirvelerden biridir. Khayan devri 794-1192 arasındadır. Bu dönemin adı “barışçıl ülke” anlamına gelen “Heyankyo” anlamına gelen başkent adından alınmıştır. Bu dönem edebiyatında çeşitli türler ortaya çıkmıştır: Bunlar arasında, örneğin, "nikki" (edebi) tür, "haiku" ve "monogatari" , "dzuihitsu" (şiir) bulunur.

Anahtar Sözcükler: Taketori Monogatari, Nikki, Monogatari, Heyan, Haiku, Tanka, Dzuihitsu.

ANNOTATION

The Heyan epoch is one of the most ancient and cultural peaks in the history of Japan. The epoch of Khayan dates from 794 to 1192. The name of this period was taken from the capital city, meaning "Heyankyo", meaning "a peaceful country". During this period, various genres have emerged: These include "nikki" (literary) genre, "haiku" and "monogatari" , "dzuihitsu" (poem) as an example.

Key words: Taketori Monogatari, Nikki, Monogatari, Heyan, Haiku, Tanka, Dzuihitsu.

ADABIY ASARDA TARIXIY SHAXS KONTSEPTSIYASI

Anvar ALLAMBERGENOV

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tayanch (PhD) doktoranti

O'zbek xalqi o'zining boy va qadimiy tarixi bilan hamisha faxrlanib kelgan. Buyuk bobokalonlarimiz, mard va jasur sarkardalarimiz, alloma ajdodlarimiz, qomusiy olimlarimiz o'zlarining faoliyati bilan nafaqat o'zbek xalqining balki butun dunyoning hayrat-u, taqsinlariga sazovor bo'lgan. Bundan ming yillar oldin yashab ijod etgan, samarali faoliyat olib borgan va dunyo ilm fani, madaniyati, ma'naviyati, tarixida o'zlarining o'chmas izlarini qoldirgan ko'plab olimlarimiz, sarkarda-yu, avliyo zotlarimiz talaygin. Bular sirasiga Al-Buxoriy, Termiziy, Naqshbandiy, Al-Xorazmiy, Al-Farobiy, Al-Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Boburlar kiradi sanoqni uzoq davom ettirish mumkin. Bugungi kunga qadar yuqorida nomlari zikr etilgan ulug' zotlarning faoliyati ilmiy nuqtai nazardan samarali tadqiq etilgan va etilmoqda. Ularning hayot yo'llari, olib borgan faoliyati, hayotida yuz bergan ijtimoiy ziddiyatlari ishonchli tarixiy manbalar orqali o'rganilib bugungi kun o'quvchilariga bor bo'y basti va asl qiyofasi bilan namoyon etilmoqda. Shu o'rinda tabiiy bir savol tug'iladi xo'sh milliy adabiyotimizda buyuk ajdodlarimiz, mutafakkir olimlar qanday akslantirilmoqda, qaysi ijodkorlar o'z asalarlarida tarixiy voqelikka tarixiy shaxslarning hayotiga murojaat qildi. Ushbu maqolamiz doirasida yuqoridagi savolga imkon qadar javob topishga harakat qilamiz. Bevosita ilmiy ishimiz "O'zbek adabiyotida Abu Rayhon Beruniy obrazi talqinlarining qiyosiy tahlili" mavzusida bo'lganligi sababli tahlillarimiz Abu Rayhon Beruniy obrazi atrofida bo'ladi. O'zbek adabiyotida qaysi ijodkorlar, qanday janrlarda alloma obrazini adabiyotimizga olib kirdi? Bular sirasiga quyidagi epik turning qissa hamda roman janrlaridagi Mirkarim Osimning "Jayhun ustidagi bulutlar", Pirmat Shermuhammedovning "Dahoning tug'ilishi yohud Abu Rayhon Beruniy qismati" qissalari. Odil Yoqubovning "Ko'hna dunyo", Qurbon Muhammadrizoning "Omonat tuhfa", "Sinov Sahnasi" kabi romanlari, kiritishimiz mumkin. Aynan Beruniy obrazi bosh qahramon sifatida olinmagan bo'lsa ham Maqsud Qoriyevning "Ibn Sino" va "G'aznaviylar" romanlaridagi ma'lum boblarda allomaning botiniy va zohiriy olami qisqa va yorqin ko'rinishlarda namoyon bo'lgan.

Epik turning qissa janrida bitilgan Mirkarim Osimning "Jayhun ustida bulutlar" hamda Pirmat Shermuhammedovning "Dahoning tug'ilishi yohud Abu Rayhon Beruniy qismati" asarlarida allamo hayoti xronalagik tarzda berilganligi va tarixiy ma'lumotlar badiiy bo'yoqlar bilan qorishiq shaklda keltirilishi o'quvchi uchun qiziqarli hisoblanadi. Qissalarning yozishida ju'ziy o'xshashliklar hamda tubdan farq qiluvchi jihatlar kuzatiladi. Dastlab o'xshashliklar haqida to'xtilib o'tsak buning sababi bizningcha bu asarlarning bir xil janrda yozilishi, bir tarixiy davr, bir tarixiy shaxs hayotiga murojaat qilinishidir. "Jayhun ustida bulutlar"da badiiyat yuki bosim kelsa unga tarixiy manbalar orqali yetib kelgan ma'lumotlarning qo'shilishi zeb berib turadi. "Dahoning tug'ilishi..." da esa aksincha qahramonlar harakati tarixiy faktlarni ko'rsatib berish uchun xizmat qiladi. Bundan tashqari Daho haqida ishonchli manbalar orqali bizgacha yetib kelgan faktlar iqtiboslar tarzida berilishi yozuvchining ilmiylikka chuqurroq kirishib ketganligini ko'rinadi. Lekin bu chuqurlashish sababini asar boshidagi *ilmiy-ma'rifiy qissa* atamasi bilan izohlashimiz mumkin. Adabiyotshunosligimizda adabiy asarda badiiylik birinchi o'rinda turishi kerak degan tushuncha mavjud, bu fikr to'g'ri aytilgan, albatta. Badiiylik va ilmiylikning qorishiq shakli bundan ming yil oldingi tarixni va Abu Rayhon Beruniyning olimlik qiyofasini yoritishda muayyan ma'noda o'ziga xos yo'ldan borilgan holda yozilgan. "Jayhun ustida bulutlar" qissasi hajm jihatdan "Dahoning tug'ilishi..." dan kichik, shu bilan birgalikda voqealar qamrovi jihatdan ham torroq desak yanglishmaymiz. Qissada allomaning ilmiy foliyatiga, kashfiyotlariga doir jami sakkizta o'rin mavjud. Bu o'rinlarda yozuvchi qahramonning yoshi, o'rganayotgan obyekt, voqeaning sodir bo'layotgan o'rni va vaqtiga qarab asar bo'ylab sochib chiqqan. Yozuvchi Beruniy tomonidan bajariladigan faoliyatga, kashfiyotlariga o'quvchi ishonishi uchun zamin tayyorlab boradi. Yanada aniqrog'i, olim yashagan davr nuqtayi nazaridan olib qaraganda uning aqlni lol qoldiradigan kashfiyotlari ishonarli tarzda beriladi. Alloma bolaligidan o'ta qiziquvchan, sinchkov

va tirishqoq ekanligiga adib asarning ikki o'rnida urg'u berib ketadi. Bulardan biri – bola Muhammad cho'lu biyobonga saksovol terish uchun borganda ham, bolalar bilan o'ynash uchun qiru adirlarga chiqqanda ham turli xil o't-o'lanlarni yig'ib kelishi. Bu hodisa alloma hayotida haqiqatdan ham ro'y bergani, shaharga ko'chib kelgan bir yunondan o't-o'lanlarning yunonchada va boshqa tillardagi nomlarining qandayligini so'rab bilib olgani bizgacha yetib kelgan ishonchli manbalardan ma'lum. Bu sa'y-harakatlar natijasida keyinchalik "Saydana" asari dunyoga kelgan. Qissadagi ikkinchi urg'u esa olimning yod olish qobiliyati bilan bog'liq. Bolaligidan xotirasi yaxshi bo'lgan Muhammad bu qobiliyati bilan ustozlarini shoshirib qo'yadi. "U ustozni ibn Iroqqa hozirgina o'qigan kitobining bir bobini yoddan aytib beradi"[1.37]. Qissada Abu Rayhon Beruniyning ilmiy faoliyatiga qisqa-qisqa ko'rinishlarda to'xtab o'tiladi. Lekin bu to'xtalishlar quruq bayon emas, sodir bo'layotgan voqelik zanjirining bir halqasi sifatida bo'y ko'rsatadi. Yuqorida ta'kidlaganimiz ikki holat o'quvchiga olimning keyingi kashfiyotlari uchun hozirlik ko'rayotganiga shahodatlik qiladi. Shiddatli tus olgan voqealar fonida katta bo'layotgan Muhammad yigirma bir yoshida yer shaklini yasaydi va unga mohirona ishlov beradi. Olimning bolalik chog'laridagi kuzatish va izlanishlarini yuqorida aytilgan ikki ko'rinish bilan urg'ulagan adib qissa imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda qahramonning keyingi izlanishlari haqida to'xtalib o'tadi. Bular quyidagilardir: 1) gulobusni yasashi; [1.38] 2) quyosh borasidagi tadqiqotlari; [1.39] 3) oftob davrasining eng baland cho'qqisini aniqlashdagi izlanishlari;[1.40] 4) g'am-anduhlarini og'ir mehnat, mutolaa va ilmiy mashg'ulot bilan yengishi;[1.42] 5) Oy tutilishi kunini aniqlashi va uni kuzatishi;[1.46] 6) javohirlarning turlari va xosiyatlarini aniqlashga kirishishi [1.48]. Bundan tashqari ilmu urfon haqidagi, bahosi tengsiz bo'lgan asarlaru kitoblar borasidagi suhbatlar maromida qo'llangan. Lekin "Beruniy obrazini yaratishda adib muayyan muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritgan bo'lsa-da uning xarakteridagi dinamikani birday harakatda bera olmaydi. Yoki keltirilgan manzara, parcha kishilar obrazi Beruniy xarakteri rivojiga xizmat qilavermaydi" [6.80]. Qissada qahramonning olimligini ochib beruvchi yuqorida sanab o'tilgan ta'kidlardan tashqari yana ikki voqea keltiriladiki, bular izlanishlar, tadqiqotlar bilan javobi topiladigan jumboqlar emas. Allomaning uddaburonlik, hozirjavoblik, so'zga chechanlik, vaziyatni tezda anglash va fahm-farosat bilan murakkab holatlardan chiqib ketishga iqtidorli ekanini namoyon qiladi. Ikkala ko'rinish qissaning yakuniy qismlarida bo'y ko'rsatadi. Bu voqealarning ikkisi ham G'aznaviy bilan bog'liq bo'lib, bunda yozuvchi Beruniy boboning yuksak aql-idrok sohibi ekanligini ko'rsatib berishi bilan birga, davr qahramonlari sulton Mahmud G'aznaviy va din peshvolarining o'ta mutaassib ekanligini ham ochib beradi. Birinchi voqeada qutb tomondan kelgan bir vakilning ular tarafda olti oy quyosh chiqib turishi-yu, olti oy chiqmasligi borasidagi gapiga shubha qilgan sulton uni kazzoblikda ayblab zindonga tashlaydi, qatl qilmoqchi bo'ladi. Alloma bir begunohning joni omon qolsin deb uning aytganlarini ilmiy asoslaydi, lekin sulton tushunmaydi. Shunda u taraflarda musulmonlar yo'q, shu sababli qish faslida xudo ulardan quyosh jamolini yashiradi, degan javobidan qoniqadi sulton [1.59]. Ikkinchi voqea esa har xil shakllarda og'izdan-og'izga, asardan-asarga ko'chib yurgan Sulton Mahmudning allomani sinash uchun sakkiz eshikli salomxonaning qaysi eshigidan chiqib ketishimni top, deyishidir [1.60]. O'quvchini yechim sari shoshishga undovchi bu voqealar asarning kulminatsion nuqtasidek tuyuladi. O'tgan asrning ikkinchi yarmida yozilgan bu qissa qiziqarli va o'qishli bo'lib, u haqda turli xil fikrlar, munosabatlar bildirilgan. Shulardan birini misol tariqasida keltirsak: tadqiqotchi Ko'bayev "Qissada Beruniyning ilm olish yo'lida chekkan zahmatlari tasvirida M.Osim ijodkordan ko'ra tarixchi sifatida namoyon bo'lgan, shu tufayli asarda umumiy qaydlar keragidan ortiq beriladi", [7.56] deya ta'kidlaydi. Bu fikr biroz bahsliday nazarimizda. Negaki badiiyat yuki "Dahoning tug'ilishi..." qissasiga nisbatan salmoqli ekanligini takidlab turgan bir pallada umumiy qaydlar deya "ayb" qo'yilishi bizni ikkilanishga olib keldi. Aslida "Jayhun ustida bulutlar" qissasi haqida aytilayotgan bu fikrlar haqiqatdan uzoq ekanligini "Dahoning tug'ilishi..." qissasi bilan muqoyasa qilgan holda isbotlashga harakat qilamiz. Har ikkala adib ham o'z asarlarini yozishda goh tarixchi, goh yozuvchi, goh olim nigohi bilan o'tmishga nazar solganligi ko'rinib turibdi. "Dahoning tug'ilishi..." o'n uch qismdan iborat bo'lib har bir qism sarlavhasidan so'ng qismning butun mohiyatini ochib bera oladigan aynan mavzuga monand bir yoki bir nechta epigrof tanlangan. Bayon qilinayotgan voqealar o'quvchiga ishonarli bo'lishi uchun aniq tarixiy faktlar iqtibos tarzida keltiriladi, iqtiboslar ba'zan sahifaning uchdan ikki qismini egallaydi. Lekin quruq faktlar, raqamlar va qaydlar o'quvchini zerektirib qo'yishi tabiiy buni inobatga olgan yozuvchi, alloma hayotiga doir mo'tabar manbalar orqali bizgacha yetib kelgan qiziqarli ma'lumotlar, afsonalar, rivoyatlar qissa zamiriga yedirib yuboriladiki bu holat o'quvchini asardan bezdirmaydi. "Jayhun ustida bulutlar" hajimi "Dahoning tug'ilishi..."ga nisbatan kichik ekanligini takidlab o'tgan edik. Buning bir nechta sabablari bor M.Osim

voqelikni ixcham bayon qilgan;
qahramonlarning ichki monologlaridan va diologlardan kam foydalangan;
allomaning shaxsiy hayoti bilan bog'liq bo'lgan jihatlarni kam urg'ulagan;
hayotining so'nggiga qadar bo'lgan voqealar aks ettirilmagan.

P.Shermuhammedovning "Dahoning tug'ilishi..." qissasida undan farqli o'laroq voqelikni batafsil bayon qilgan;[2.6-325]epigraf va iqtiboslarga keng o'rin ajratgan;
alloma asarlarining yozilish tarixi, jarayoni, unda parchalar keltirib o'tgan;
tarixdan ma'lum Ibn Sino bilan savol-javoblarining bizgacha yetib kelgan qismlari aynan keltirilgan;
tarixiy shaxs obrazini to'laqonli ochib berishda harakat qilgan holda ichki monologlardan foydalanilgan;
Abu Rayhon Beruniy qalamiga mansub she'rlarning aynan keltirilishi;
Beruniyning insoniylik qiyofasini nomoyon qilishda to'qima obrozlardan unimli foydalanilgan;

Qisqa taqqosdan ma'lum bo'lyaptiki "Jayhun ustidagi bulutlar" qissasi badiiylik bobida maromida bitilgan ixcham asar. "Dahoning tug'ilishi..." qissaning yana bir o'zigaxos jihati shundaki "Nisbiylik nazariyasi: Beruniy va Eynshteyn"[2.296-308] deya nomlangan bobda olim Abu Rayhon Beruniy obrazini ochib uchun ayni zamonimizdan uzoq mozeyga nigoh tashlanadi va Beruniy bobo qilgan kashfiyotlar yoki tamal toshini qo'ygan sohalar hamda ularning ba'zi tarmoqlari Yevropa olimlari tomonidan kashf qilingan, asos solingan, yaratilgan deya kelinishiga va fan tarixiga nazar solinganda Beruniy aqalli eslab ham o'tilmasligini achchiq haqiqat deya takidlaydi. Boshqa boblarda ham o'rni o'rni bilan muallif tilidan yuqorida takidlaganimiz kabi izohlar, sharhlar keltirib o'tiladi. Aytilganlardan ko'rinadiki "Dahoning tug'ilishi..." ilmiylikka asoslangan holda alloma obrazini ochuvchi asar hisoblanadi.

O'zbek adabiyotida shonli tariximizdan hikoya qiluvchi muhtasham badiiy bitiklar bor, ularning mutolaasiga kirishish orqali kitobxon adabiyot oynasidan olis tariximizga, buyuk ajdodlarimizning hayoti va faoliyatlariga nazar tashlaydi. Odil Yoqubovning "Ko'hna dunyo" romani ming yil oldingi tariximizni, o'sha davr ijtimoiy siyosiy ahvolini, buyuk bobokalonlarimiz Abu Rayhon Beruniyning g'oyat murakkab hayotini ko'rsatuvchi ko'zgidir. Romanda Abu Rayhon Beruniyning nisbatan keksalik davri va shuning bilan birgalikda tarixiy shaxslar Abu Ali ibn Sino, Mahmud G'aznaviy obrazlari gavdalantiriladi. Abu Rayhon Beruniy obrazi Ibn Sino va Mahmud G'aznaviy kabi bosh qahramonlarning biri sifatida berilgan bo'lsa ham, o'quvchida allomaning turli xil ziddiyatlarga boy hayot yo'li haqida muayyan tasavvur hosil qilish uchun qolgan qahramonlarga badiiy yuk yuklanganini sezamiz. Masalan: G'aznaviyga tutqun bo'lishi, hamisha uning amru farmoniga qulliq qilishi, ilmiy ijodiy ishlari uchun doimo shohdan izn kutishi kabi murakkab jarayonlarni to'laqonli tasavvur qilish uchun Mahmud G'aznaviy obrazi qatnashishi shart edi. Ibn Sino obrazining ham bosh qahramon darajasiga olib chiqilishiga bir nechta sabablar mavjud. Bular sirasiga, ulug' zotlarning bir davrda yashaganligi; o'zaro do'stlik aloqalarining mavjudligi; qaysidir ma'noda taqdirining o'xshashligi kiradi. Romanning 26-bobida ikki buyuk zot Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino uchrashuvi, suhbatlari akslantirilganki shu orqali ularning olimona madaniyati, do'stona munosabatlari, insoniylik fazilatlarini chuqurroq ochilgan.[3.321-332] romanning ilk boblaridanoq o'quvchi bu ikki ulug' zotning uchrashuvini kutadi, shu vaqtga yetib kelgunicha oshiqadi. Bu oshiqish bekor emas, albatta, bularning ilk uchrashuvlaridan to hozirgi ko'rinishlari vaqtigacha bo'lgan oralig'idagi o'quvchi uchun qorong'i bo'lgan voqea hodisalar ularning suhbatlari asnosida ochiladi. Musofirlik hayoti, ilm-u urfon olamida olib borgan say harakatlari, yozgan kitoblari, qilgan ishlari, xalq orasida ular bilan bog'liq bo'lgan gap so'zlar ham suhbat asnosida bo'y ko'rsatadi. Roman yigirma to'qqiz bobdan iborat, shulardan o'n to'rt bobida Abu Rayhon Beruniy hayoti, faoliyati, ijtimoiy hayotdagi ziddiyatlari yoritgan va ochishga xizmat qilingan. Odil Yoqubov Beruniy obrazini rahmdil va mehribon, oqil ustoz va sodiq do'st, adl-u insof borasida benazir inson, yetuk olim, xususan, hindshunos sifatida talqin qiladi. Ma'lumki Mahmud G'aznaviy Hindistonga yurishi chog'ida Abu Rayhon Beruniy o'ziga hamrox qilib olib ketadi. Lekin romanda bunday tafsilotlar batafsil yoritilmaydi, qahramonlar xotiralari orqali G'aznaviyning Hindistonga yurishi-yu, u yerda Beruniyning olib borgan izlanishlari, ilmiy-amaliy faoliyati qisqa-qisqa tarzida tasvirlanadi. Sulton va hindlar o'rtasida tarjimonlik qilgan Beruniy ko'pincha ruhiy jihatdan qiynaladi. "O'limga mahkum etilgan ellik ming mahbusning barobar tiz cho'kib aytgan va go'yo mungli qo'shiqday yangragan bu ibodati hanuz qulog'i ostida turibdi, eslasa hanuz larzaga soladi uni, go'yo bu beshavqat qirg'in sulton Mahmud G'aznaviyning amri bilan emas, uning amri bilan bo'lganday, a'zoyi

badani qaqshab ketadi. Uni Hindistonda qolishga da'vat qilgan narsa ham mana shu gunohkorlik tuyg'usi bo'ldi. Hindlar yurtiga jindak xizmat qilib bo'lsa ham, ko'nglidagi bu g'uborni yuvish bo'ldi.”[3.36] Tarixdan ma'lumki, Beruniy o'n uch yil mobaynida Hindistonda bo'lgan hind xalqining tilini, adabiyotini, madaniyatini, tarixini, urf-odatlarini, etnografiyasini, dinini mukammal o'rgangan. U qisqa vaqt ichida sanskrit tilini ham o'rganib olgan. “Beruniyning Hindiston madaniyati qiziqtirardi. Beruniy uchun tamoman yangi hisoblangan bu sohani bilish o'z davri ijtimoiy masalalarini tushinib yetishni anglatar edi. Shuning uchun, undan sanskrit tilida yozilgan hind faylasuflari va olimlarining asarlari ustida uzliksiz ishlash va mutolaa qilish, og'ir mehnatni talab etgan. Sanskrit tilidagi asosiy manbalar “Mahabharata”, “Bhagavathita”, Kapilaning “Sankhya”si, Patanjalaning “Yogasutra” asari va boshqalarni chuqur o'rgangan.” [8.21] 1030-yilda hind diyori bilan bog'liq bo'lgan “Tahqiq mo li-l Hind min ma'qula fi-l-aql av marzula” yoki “Hindlarning aqlga sig'adigan va sig'maydigan ta'limotlarini aniqlash kitobi”ni yozib tugatadi. Bu asar ko'pincha “Hindiston” deb ham yuritiladi. Yozuvchi Odil Yoqubov bu asar bilan yakindan tanishib chiqqanligini G'aznaviy, Beruniy va Hindiston uchligini hind diyori voqealarida kesishtirganini ko'rib bunga amin bo'lishimiz mumkin. Alloma tamonidan yaratilgan bunday muhtasham asarni butun dunyo olimlari e'tirof etgan. Xususan P.G. Bulgakov shunday takidaydi “Ming yillik taraqqiyot bizni Beruniydan ajratib tursa-da, bizdan ulug'likni talab qilmaydi, balki butun o'rta asr musulmon adabiyotidagi o'xshashi bo'lmagan asari bilan uning ulug'vorligi oshadi.”[9.206] Bu asar sakson bobdan iborat. 1965-yilda o'zbek tilida nashr etilgan. O.Yoqubov tarixan aniq manbalarni o'z asariga mohirona tadbiiq qiladiki, fakt materiallar yozuvchi loyabatoriyasida badiiylashadi. Mahmud G'aznaviy Hindistonni nechog'lik tahqirlagan bo'lsa, nechog'lik toptagan bo'lsa, eng yovuz va qabih ishlarini shu xalq vakillariga qo'llagan bo'lsa, alloma Abu Rayhon Beruniy hind xalqining yuksak madaniyatini, boy adabiyotini, uzoq tarixini, tilini, san'atini, urf-odatini tadqiq qildi. Beruniy shu orqali zolim sultonga o'z e'tirozini, o'z isyonini bildirdi. Romanda adib buyuk ajdodimizning millatlar va turli xalqlarga yuksak ehtiromini faqatgina “Hindiston” asarini yozganligi bilan ko'rsatib qo'ymaydi. Hindistonda uchratib qolgan yetim bola Subhuni o'z tarbiyasiga olib, xat-savod o'rgatganligi orqali ham ko'rsatib beradi. To'g'ri bu shunchaki badiiy to'qima bo'lishi ham mumkin, lekin kitobxonda ilm-fanda ham, mehr-shafqatda ham ajdodlarga munosib avlod bo'lish hissini uyg'otishga xizmat qiluvchi vosita hamdir. Yuqoridagi holat orqali yozuvchi bobokalonimiz Abu Rayhon Beruniy obraziga ijobiy xislatlarni yasama tarzda yopishtirmaydi, aksincha tarixiy haqiqatni ulug' hind farzandi Javoharlal Neru so'zi bilan isbotlaydi: “Men senga sulton Mahmud G'aznaviy yurishlari to'g'risida gapirgan edim. Biroq men Mahmud davrining boshqa bir buyuk vakili to'g'risida hali gapirmadim. Bu – al-Beruniydir. Cheksiz qirg'inbarot va shavqatsizliklar davrida u hayotga chuqur razm solib, haqiqatning tagiga yetishga intilgan ulug' olim sifatida ajralib turadi...” Javoharlal Neru, “Jahon tarixiga bir nazar” 1-jild, 300-bet.[3.20] Asarda Beruniy boboning Hindiston bilan bog'liq bo'lgan o'rinlari qisqa-qisqa berilishiga qaramasdan anchagina. Lekin biroz e'tirozli jihatlar ham uchraydi, masalan, Abu Rayhon Beruniy hind diyorinig Nanda shahrida ekanligida yer shaklining qandayligi haqidagi hayollari mukammal bir shaklga kelgan edi deb beriladi[3.241-242]. Aslida Beruniy G'aznaviy bilan uchrashmasdan oldin yerning shakli shamoilini yasab bo'lganligi haqida to'xtalib o'tmaydi. To'g'ri, adabiyotda badiiy to'qima, ijodiy fantaziya tushunchalari mavjud. Biz keltirib o'tgan nomutanosiblik romanning badiiy qimmatiga zarracha ham putur yetkazmaydi. Odil Yokubovning “Ko'hna dunyo” romani buyuk ajdodimizning badiiy adabiyotdagi ilk talqinlaridan biri ekanligi bilan ham qimmatlidir.

Xorazmlik yozuvchi Qurbon Muhammadrizoning “Omonat tuhfa”, “Sinov sahnasi” kabi romanlarini o'zbek adabiyotidagi Abu Rayhon Beruniy obrazi talqin qilingan asarlar sirasiga kiradi. Romanda Xorazmning ko'p asrlig tarixi bayon qilinadi. Birinchi kitob ya'ni “Omonat tuhfa”da Beruniy haqida so'z 146-sahifadan boshlanadi. Unga dovur salmoqli so'zboshi va milodiy 712-yillar voqealaridan [4.30] to Beruniy zamonigacha bo'lgan salmoqli tarixiy hodisalarga to'xtalinib o'tilgan. Alloma hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan trilogiya yozishga chog'langan adibimiz (“Bir siqim tuproq” deb nomlangan uchinchi kitob hali nashrdan chiqmagan) bu uchlik uchun batafsil kirish qilganidan dalolatdir. Birinchi kitobda berilgan ulkan tarixiy hodisotlar orasida allomaning bolaligi, o'smirlik yillari va yoshligi qisqa va qisman bayon qilinadi. Buni biz kitobda keltirilgan 85 bo'limning 19 bo'limida ko'rishimiz mumkin. Bu bo'limlar sirasiga quyidagi “Ahmad kitobchining o'g'li”, “Balogardon”, “Yamaniy qilich”, “Suyuqasd”, “Osor al-boqia”, “Farmoniy oliy”, “O'n kunlik Bosh vazir”, “Xaloskor” kabilar kiradi. Keng hajimli kitobning muqovasiga Abu Rayhon Beruniy nomi

bitilganligidan o'quvchida buyuk ajdodimizning surat va siyrati batafsil bayon qilingandir degan gumon paydo bo'ladi. Lekin romanni o'qish jarayonida uch asrlik voqealar qamrovi ichida Beruniy bobo tumanli parda ortida qolgandek tuyiladi.

“Sinov sahnasi”da ham deyarli shunday holatni kuzatishimiz mumkin. 57 bo'limdan iborat bu kitobning 17 bo'limida Beruniy obrazi gavdalantirilgan bu bo'limlarga quyidagi “Falakkiyot xonasi”, “Allomlarga tuhfa”, “Do'stona fikrlar”, “Beruniy - Bosh vazir”, “Sulton Mahmudning talabi”, “Kutubxona olov ichida”, “Oxirgi ogohlantirish” kabilar kiradi. Birinchi kitob muqovasidagi kitob nomidan tashqari Abu Rayhon Beruniy deb ko'rsatilgan yozuv bu kitobda ham berilgan, ichidagi holat voqealar bayoni, Beruniy obrazining yoritilishi va qamrovi huddi birinchi kitobdagiga monand. Kitobda asosan allomaning yigitlik yillari ilm ma'rifatga sho'ng'ishga kirishayotgan pallalari, sevgi tarixi tasvirlanadi. Voqealar Beruniy obrazini ochishga emas, Beruniy obrazi voqealar rivojiga turtki berish uchun xizmat qiladi. Umid qilamizki nashrdan chiqishi kutilayotgan uchinchi “Bir siqim tuproq” deb nomlangan kitobda Beruniy bobo haqida o'quvchilar uchun qiziqarli bo'lgan ma'lumotlar bilan birgalikda uning to'laqonli qiyofasi ochib beriladi.

Yuqorida nomlari zikr qilingan adiblarimizning asarlari buyuk bobokalonimiz Abu Rayhon Beruniy obrazini yoritishdagi dastlabki qadamlar bo'lib hisoblanadi. Yosh navqiron ijod ahli esa allomaning butun hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan katta katta asarlar yozishga ishonib qolamiz. Zeroki, tarix haqida, tarixiy shaxslar haqida xususan Beruniy bobo haqida yozish vaqti keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Osim M. “Jayhun ustida bulutlar” tarixiy qissalar. T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1975 y.
2. P.Shermuhamedov “Dahoning tug'ilishi yohud Abu Rayhon Beruniy qismati” T.: Voris-Nashriyoti, 2009.
3. O.Yoqubov “Ko'hna dunyo” T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2018.
4. Q.Muhammadrizo “Omonat tuhfa” T.: “Noshrlilik yog'dusi” nashriyoti, 2017.
5. Q.Muhammadrizo “Sinov Sahnasi” T.: “Noshrlilik yog'dusi” nashriyoti, 2017.
6. Sattorov M. “Vatan osmoni” –T.: Yosh gvardiya, 1974 y.
7. Ko'bayev Q. “O'zbek qissalarida tarixiy haqiqat va badiiy mahorat”, (60-80 yillar) fil. fanlari nomz. diss. 2001-yil.
8. Qurbonboyeva U. Abu Rayhon Beruniy asarlarida Hindiston tasviri // Tamaddun nuri. 2018 №5. –B 21.
9. Булгаков П.Г “Жизн и труди Беруний” Тошкент “Фан, 1972 г., с. 206.

O'ZBEK XALQ DOSTONLARIDA OT EGARLASH TASVIRI

Gulnoza DJURAKILOVA

O'zbekiston Fanlar Akademiyasi, O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tayanch doktoranti

Maqolada o'zbek xalq baxshilari Fozil Yo'ldosh o'g'li, Ergash Jumanbulbul o'g'li, Po'likan baxshi, Rahmatulla Yusuf o'g'li kuylagan dostonlarning ot egarlash jarayoni tasviri vaunda qo'llanilgan epik formulalar qiyosiy tahlil qilinadi.

Xalq eposida an'anaviy ot obrazlari muhim komponentni tashkil etadi. Botirning g'aroyibhodisalariga boy sarguzashtlarida ot unga sodiq do'st sifatida xizmat qiladi. Dostonda ot obrazining yanada mukammal tasvir topishida u bilan bog'liq epik formulalar salmog'ida yanada aniqko'rinadi. Jangovar otni egarlash o'ziga xos udum va tartib-qoidalarga ega. Baxshi doston kuylarekan voqelik bayoninini an'anaviy epik formulalarga tayanib kuylaydi. Baxshi shoirning mahorati bu formulalardan qanday foydalana bilishi va ularni muayyan epos voqeligiga mos ravishda yangicha talqin etishida ko'rinadi.

Barqaror epik formulalar an'anaviy epik axborot-epik xotirano'zlarida jamlab olganliklari sababli har doim ayni bir epik sharoit tasvirida qo'llanilib, qahramonlar nutqini, o'y-kechinmalarini, maqsadini, xatti-harakatlarini ifodalash uchun imkoniyat yaratadilar. Doston ijrosi jarayonida epik formula misralari bilan asosiy epik bayon yagona qofiya hamda vazn vositasida uyg'unlashadi. Ot egarlash tasvirida xalq baxshilari mazmunan bir xil, bir-biridan faqatgina shaklan qisman farqlanuvchi barqaror epik formulalardan foydalanganlar. Bu holat improvizatsiya jarayoniga bog'liq hodisa sanaladi. An'anaviy epik formulalar bu jarayonda yordamchi vosita vazifasini o'taydi, quyilib kelayotgan fikr oqimini boshqarishga ko'maklashadi. Baxshilar epik formulardan foydalanayotganda yangi ma'lumot, voqeani bayon etishga bir lahza bo'lsada ruhiy tayyorgallik ko'radi. Ular epik formulalarning butun bir to'plamini yodida saqlaydilar va ularni o'rni bilan mohirona qo'llaydilar. Buning natijasida epik asar matni har bir aytuvchi tilida yangidan tug'iladi. Epik formulalar turg'un birikmalar sifatida e'tirof etiladi. Ammo ularda barqarorlik doimo saqlanmaydi. Chunki xalq kuychisi xalq tomonidan yaratilgan asarlarni mexanik tarzda boshidan ohirigacha so'zma-so'z aytmaydi, balki ularga ijodiy munosabatda bo'lib, boyitib boradi.

Kalit so'zlar: Epos, Baxshi, Improvizatsiya, Epik Formula, Epik Klishe

КЕЛАЖАККА МАКТУБЛАР

Меҳрибон ЁДГОРОВА

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти,
таянч докторанти*

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухратнинг “Олтин зангламас” романи таҳлилга тортилган бўлиб, мақолада муаллиф романдаги хатларни, хусусан, “келажак”ка ёзилган хатларни роман суюжетида тутган ўрни, персонажлар руҳиятидаги эврилишларни мантикий асослашда тутган ўрни, ёзувчининг тарихий воқеликни бадиий ҳақиқатга айлантиришдаги услубий ўзига хослиги ҳамда ёзувчи бадиий ниятини рўёбга чиқаришдаги аҳамияти нуқтаи назаридан туриб баҳолайди. Умуман, Шухрат ўзининг “Олтин зангламас” романида мактублардан унумли фойдаланиб, романда жами ўн еттита хат берилган. Тадқиқотчи “Келажакка” ёзилган хатлар таҳлиliga ўтишдан аввал романдаги мактубларни қуйидагича таснифлайди:

1. Расмий хатлар.
2. Сиёсий-ташвиқот йўналишидаги хатлар.
3. Маиший йўналишдаги хатлар.
4. Юмалоқ-чақув хатлари.
5. Сохта мактублар.
6. Келажакка мактублар.

Шундан кейин муаллиф “келажак”ка ёзилган мактублар таҳлиliga ўтиб, бу хатлар таҳлили орқали мустабид ҳукмдор Сталиннинг ГУЛАГ ороллари Гутлерчи фашистларнинг концлагерлари билан таққослайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мақолада муаллиф хатларни таҳлил қилишда “Олтин зангламас” романининг китоб варианты Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи Ёзувчи ва шоирлар архиви фондида сақланиётган асл қўлёзмаси билан қиёслади.

Маълумки шоир ва ёзувчи Шухрат ҳам Иккинчи жаҳон урушининг, ҳам Сталин қатлиомларининг навбатдаги тўлқини, ўтган асрнинг эллагинчи йиллари қатағонларини ўз бошидан ўтказган бўлиб, айна пайтда бу нарса кўпчилик учун қизиқарли эди. Шу қизиқиш сабаб шоир ва ёзувчи Мирзо Кенжабек ўтган асрнинг саксонинчи йилларида Шухратнинг бошидан ўтганларини ёзувчининг ўз оғзидан ёзиб олиб у ҳақда қисса ёзишга ундади. Мазкур мақолада муаллиф романдаги хатларни таҳлил қилишда Мирзо Кенжабекнинг “Озод қалб. Ёзувчи Шухратнинг ҳибсдаги ҳаёти” қиссасидаги маълумотларни ҳам таҳлилга тортади.

Бундан ташқари, муаллиф ёзувчининг шахсий архивидаги биографиясига таалукли материалларни ҳам романдаги хатларни солиштириб, хатларнинг ҳаётий асослари ҳақида ҳам фикр юритади.

Калит сўз ва иборалар: Роман, Эпистоляр Жанр, Мактуб, Архив Маълумотлари, Ёзувчи Ижодий Лабораторияси.

Мактублар қадимдан алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, асосан, киборлар жамиятида фаол муомалада бўлган. Бу мактублар, ҳаттоки, жамланиб китоб шаклига ҳам келтирилган. (А.Навоийнинг “Муншаот” ҳамда А.Жомийнинг “Руқаот” китоблари бунга мисол.) Бундай мактублар бугунги кунда муҳим тарихий манба сифатида қадридир.

Мактубларнинг иккинчи хили бадий асарлар таркибига кирган мактублар бўлиб, бундай хатлар алоҳида эпистоляр жанр сифатида насрий асарларда “қаҳрамонларнинг хис-туйғуларини, воқеликни, кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларни эмоционал тарзда ифодалаш учун хизмат қилади”¹. Бадий адабиётда мактублардан фойдаланиш анъанавий усул бўлиб, фольклор асарларида ҳам, мумтоз адабиётимизда ҳам бу жанр унумли қўлланилган. XX асрга келиб ёзувчилар ўз асарларида мактублардан нафақат фойдаландилар, балки бутун бошли асарни ҳам мактуб асосига қурганлар ҳам бўлди. (Ў.Ҳошимовнинг “Чўл ҳавоси” қиссаси ҳамда Н.Боқийнинг “Изҳори дил” ҳикоялари шулар жумласидандир.)

Шухратнинг “Олтин зангламас” романида ҳам мактублардан унумли фойдаланилган. Романдаги мактубларни ўз хусусиятига кўра бир нечта турга бўлиш мумкин.

1. Расмий хатлар. (Содиқнинг бош прокуратурага ёзган хатлари ҳамда Содиқ портлашдан сақлаб қолган мактаб ўқувчиларининг Маратга йўллаган мактуби.)
2. Сиёсий-ташвиқот йўналишидаги хатлар. (Немис авиация қўшинларининг совет жангчилари устига самолётдан ташлаган ташвиқот варақалари. (Бу варақалар романда “хат” деб номланмаганига қарамасдан шартли равишда мактубларга кўшиб санадик.)
3. Маиший йўналишдаги хатлар. (Содиқ билан Жаннат ўртасидаги ёзишмалар, Қодирнинг Азизага ёзган хатлари ҳамда Мирсалимнинг савдо шерикларидан олган хати (Бу хатнинг фақат мазмуни берилган.)
4. Юмалоқ-чақув хатлари. (Мирсалимнинг Шукуров билан биргаликда Содиқнинг устидан ёзган хати ҳамда Мирсалимнинг Қодирни ўқишдан ҳайдатиш учун институт директорига ёзган хати.)
5. Сохта мактублар. (Мирсалимнинг аслида йўқ укаси Миркомил номидан ўзининг ўлими ҳақидаги Рашидахонга ёзган хати (бу хатнинг матни қўлёзмада мавжуд бўлиб, маълум сабабларга кўра роман нашридан тушириб қолдирилган) ҳамда Мирсалимнинг Қодир устидан органга ёзган хати. (Бу хат Мирсалим номидан орган ходимлари томонидан ёзилган.)
6. Келажакка мактублар. (Содиқнинг лагердаги қисматдошлари билан биргаликда ёзиб, деворга кўшиб уриб юборган мактуби ҳамда А.Овчаренконинг ўлими олдида ўз қони билан ёзиб, девор ковагига тиқиб кетган хати.)

Умуман, “Олтин зангламас” романида жами ўн еттита хат бўлиб, биз ушбу мақолада, асосан, “келажакка ёзилган” мактублар ҳақида сўз юритамиз. (Бошқа мактубларга, ўрни билан, кейинги тадқиқотларимизда тўхталамиз. – М.Ё)

Юқорида таъкидлаганимиздек, романнинг иккита жойида келажак кишиларига қарата муружатнома – мактуб битилган. Ҳар иккала мактуб ҳам маҳбуслар томонидан ёзилган бўлиб, уларнинг биринчиси Сталин лагеридан бирида тутқунда бўлган Содиқ ва унинг қамокдаги дўстлари томонидан битилган бўлса, иккинчи мактуб Гитлер концлагерида А.Овчаренко томонидан ёзиб қолдирилган.

Иккинчи мактуб романнинг “Синов дақиқалари” деб номланган ўттиз еттинчи бобида берилган бўлиб, бу хатни немислар томонидан “жазо” сифатида қарцерга “тиқилган” Қодир топиб олади. “... Қодирнинг унга раҳми келиб, ўз тақдирдан ваҳимага тушди: мен ҳам жинни бўлиб қолмасам!

Эртасига бу даҳшатли ваҳимадан кутулиб, камерага “кўниккан”дек бўлди. Уни кўздан кечирди: аввалгисидан сал ёруғ. Ташқаридан сал-пал товуш ҳам эшитилади. Бу товуш қулоғига илк бор кирганда бағрини тилиб кетди: инсон товушининг бунчалик ҳаётбахш эканини энди туйгандек эди. Чанқоқ киши сувга ёпишгандек қўлини ҳовуч қилиб, ташқарига қулоқ солди, лекин товуш келарди-ю, уни англаб бўлмас эди. Бу ҳам бора-бора жонига тегди. Камера деворларини “томошо” қилаётиб, бирдан чумчуқ кўзидек ковақдан бир нарсанинг чиқиб турганини пайқаб қолди. Гавҳарга йўлиққан гадодек энтиқиб, уни тортиб олди. У ҳимарилган қоғоз эди. Бу қафтдек қоғозга хат ёзилганини ёруғга солгандагина билди ва ўқиди:

¹ Qo'chqorova M. "O'tkan kunlar" romanida maktub janri. // Til va adabiyot ta'limi. 2015 yil 5-son. – B 38.

“Бу ерда сиёҳ йўқлигидан қоним билан гугурт чўпида ёзяман. Мен оддий совет кишисиман. Маслагим йўлида ҳалок бўляпман. Қалбим тинч. Хайр, дўстлар: Биз енгамиз! А. Овчаренко”.
Бу хат унга бир олам куч-қувват бахш этди.²

“Келажак” кишиларига атаб ёзилган яна бир мактуб эса, романнинг “Олижаноблик” деб номланган йигирма бешинчи бобида берилган бўлиб, бу мактубнинг матни маълум сабабларга кўра романнинг китоб нашридан тушириб қолдирилган. Романнинг китоб вариантыда фақатгина Содикнинг украин дўсти Микола Богун ҳамда туркман ошнаси Журменеклар билан “бетонлаштирилиш пайтида атайин қолдирилган ковакка жойлаб, устидан гишт териб юборилган”и (211-бет.) айтилади. Шу сабабли биз романнинг Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи Ёзувчи ва шоирлар архиви фондида сақланаётган асл қўлёзмасидаги ўша хат ёзилган эпизодга диққатимизни қаратамиз:

“Уч ўртоқ бир хилватга ўтиб, бино остига бостириб юборадиган “келажакка хатлар”ни маслаҳатлашиб ёзишди... Текстда шундай дейилган эди:

“Келажак кишилари! Биз сизга мурожат этамиз. Бу фабрика ва биноларни сиёсий маҳбуслар қурганини балки ўқиб билурсиз ва бизни нафратланиб тилга олурсиз. Агар шундай қилсангиз хатога йўл қўйган бўласиз. Тўғри, биз маҳбуслармиз, лекин жиноятчилар эмасмиз. Бизнинг кўпчилигимиз ноҳақлик қурбонимиз. Биз ҳам сиз келажак – коммунизм кишиларини жондан севардик, сизлар учун инқилоб қилган, эзувчи синфни йўқотган ватанпарварлар эдик. Ана шу йўлда ҳалоллик билан жон фидо этмоқчи эдик, лекин минг афсуски, туҳмат ва ҳаромдан ҳазар қилмайдиган маҳлуқсимон кишилар балосига қолиб, манглайимизга сиёсий маҳбус – халқ душмани тамгаси босилди. Ишонтириб айтамызки, биз “халқ душмани” эмасмиз. Бизни тўғри тушунинг ва ёмонлаб ёд этманг.

Гарчанд маҳбус бўлсак ҳам қалбимиз ва ниятимиз поклигига онт ичиб, сиз коммунизм кишиларига – башарият тарихининг энг бахтли кишиларига алангали салом йўллаймиз.

Бу хат сизларнинг қўлларингизга тушганда балки бизларнинг кўпчилигимиз номи пок бўлиб, катта ҳаёт рўйхатига қайта қўшилган бўлармиз. Шундай бўлса ҳам, бир ёдгор, ўтмишнинг лавҳаси сифатида бу хатни сизларга қолдирдик”³.

Ҳар иккала мактуб ҳам озодликка ташна кишилар томонидан, юксак пафосда ёзилган бўлиб, агар А.Овчаренконинг хати карцерга “наказание” учун ташланган Қодирнинг деярли тугаб бораётган сабрига сабр қўшган, юрагига жасорат бахш этган бўлса, Содик ва унинг дўстлари томонидан ёзилган мактуб унинг муаллифларига инсон бардош бериши мушкул бўлган “жаҳаннам”да маҳбусларга катта далда, бўлиши билан биргаликда, яхши кунларнинг келишига умид берганлигини ҳам кўришимиз мумкин.

Адиб романда бу иккала мактубни контрастда қўллаб Сталин қатлгоҳларининг Гитлер концлагерларидан кам бўлмаганлигини рамзлар орқали тасвирлайди. Балки шу сабабданми, Содик ва унинг дўстлари томонидан битилган мактубнинг матни роман нашридан тушириб қолдирилган.

Ҳақли савол туғилади: бу мактублар (келажакка мактублар) ўзининг ҳаётга асосига эгами ёки улар ёзувчи фантазияси маҳсулими? Бу саволга жавобни ёзувчи биографиясига оид материаллар орасидан излаб кўрамиз.

Шухрат Шўро ҳукуматининг авжи “гуллаган” пайтида яшаб ижод қилди. Бу пайтда эса мустабид тузумнинг қонхўр тегирмони “одам ютиб” ҳеч тўйя демасди. Бу “тегирмон”га бир илинган

² Шухрат. Олтин зангламас. Т.: Шарк. 1999. – Б 361-362. (Кейинги ўринларда ҳам ушбу манбадан иқтибос олинса, саҳифаси ёнида қавс ичида бериб кетилади.)

³ ЎзР ФА А.Навоий номидаги давлат адабиёт музейи. Ёзувчилар архиви. Ф.16.37-38 инвертар рақамли хужжат. “Олтин зангламас” романининг қўлёзмаси. – Б 397.

одамнинг ундан омон қолиши эса даргумон эди. Бунинг устига Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши бир томондан дард устига чипқон бўлган бўлса, бошқа томондан эса, бу тарихий жараён “қизил тегирмон”нинг муруватларини сал бўшаштирди. Урушнинг СССР ғалабаси билан тугаши Сталинчи жаллодларнинг иштаҳасини қайтадан очиб юборди. Ана шундай мураккаб бир даврда, қаҳрамон ёзувчимиз Саид Аҳмад таъбири билан айтадиган бўлсак, “хаёт ҳамма(миз)дан кўра Шухратни кўпроқ ва кескинроқ синади”⁴.

Лекин бу “синов”лар беиз кетмади. Таъбир жоиз бўлса, бу синовлар адибга бир неча романга етарли материал берди. Шу сабабли Шухрат асарларига прототипларни чор тарафдан излаб ўтирмаган бўлса ажабмас. Унинг қаҳрамонлари “ўзи(м) кўрган, билган одамлар”⁵ эди. Биз диққатимизни ёзувчининг шахсий кундалигидаги қуйидаги хотираларига қаратамиз:

“Мен Бокудаги ҳарбий мактабда курсант эдим. Микола Зубенко деган курсдошим бор эди. Ўзи иқтисодчи, лекин жуда кўп шеърларни ёд биларди... Бир куни у мендан:

- Сенда шоирлар кўп ўтганми, - деб сўраб қолди. Мен билганимни айтдим. Шунда Микола ўзига хос майин ва ёқимли товуш билан қисқагина бир шеър ўқиди. Кейин:
- Леся Украинка, - деди.

Гарчанд тушунмаган бўлсам ҳам, бу шеър нимаси биландир мени мафтун қилиб қўйган эди... Овчаренко деган украин дўсти ҳам унинг шеърдан ўқиб берди. Билдимки, шоира жуда машхур экан”⁶.

Бу хотирадаги иккита исм – Микола Зубенко ва Овчаренко исмлари бизнинг диққатимизни тортди. Булар ёзувчининг қуролдош дўстлари бўлиб, бу исмлар беихтиёр “Олтин зангламас” романи персонажларининг номларини ёдимизга солади. Овчаренко – бу ўлими олдидан қони билан хат ёзиб, девор ковагига тиқиб кетган марҳум аскарнинг фамилияси. Урушда бундай типдаги видолашув хатларининг кўплаб ёзилгани бор гап. Шухрат домланинг хотираларида Овчаренконинг немисларга аср тушгани ҳақида маълумот йўқ. Биз ўша хатни айнан Шухратнинг қуролдош дўсти Овчаренко ёзган деяолмаймиз. Лекин факт шуки, адиб қуролдош дўстининг фамилиясидан ўринли фойдаланган.

Энди иккинчи исм, Микола Зубенко номи ҳақда. Зубенко – бу Содиқ хизмат қилган полк командири. Микола эса, Содиқнинг оғир кунларда, лагерда топган дўсти. Ёзувчи бу дўстининг исм-фамилиясини иккита персонажга берган ёки, аксинча, Шухратнинг қуролдош дўсти Микола Зубенко иккита перонажга – ҳам полк командирига, ҳам Содиқнинг оғир кунларидаги дўсти, Микола Богун образларига проратип бўлган деб айта оламиз. Эътиборли жихати лагерда битилган “Келажакка мактуб”нинг муаллифларидан бири ҳам, айнан, Микола Богун эди. Ўз-ўзидан ҳақли савол туғилади: Содиқ билан Богуннинг учинчи шериги Журменекнинг протатипи ҳам ҳаётдан олинганмиди?

Шоир ва ёзувчи Мирзо Кенжабекнинг ўтган асрнинг саксонинчи йиллар охирида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухрат оғзидан ёзиб олиб нашрга тайёрланган “Озод қалб. Ёзувчи Шухратнинг ҳибсадаги ҳаёти” қиссасида туркман йигити Журменек бахши ҳақида шундай хотиралар келтирилган:

“Туркменистонлик Журменек бахши менга шерик бўлиб олди... Журменек бахши Москвадаги Плеханов институтида ўқиган, ўрисчани яхши биларди... 1968 ёки 1969 йили Туркменистонда ўзбек адабиёти декадаси бўлди. Ўзбек адиблари орасида мен ҳам бор эдим. Бизнинг Ашхободга

⁴ Шухрат замондошлар хотирасида. Т.: Ўзбекистон. 2008 йил. – Б 13.

⁵ Шухрат. Ўзим ҳақимда икки оғиз сўз. Танланган асарлар. 3 томлигига ёзилган сўзбоши. 1 том. –Т.: Ғ.Ғулом. 1969. – Б 9.

⁶ Ёзувчи Шухратнинг кундалигидан. Бу кундалик ёзувчининг шахсий уйида сақлангани учун инвентар рақамига эга эмас.

келганимизни эшитиб, Журменек бахши саҳродан мени йўқлаб келди. Ашхободдаги уйига таклиф қилди”⁷.

Бундан ташқари, Журменек бахши ҳақида ёзувчининг ўғли Бобур Алимов ҳам “у, Тошкентга, бизникига бир неча маротаба меҳмонга келган эди”, - деб хотирлайди.

Демак, “Олтин зангламас” романидаги келажакка ёзилган ҳар иккала мактубнинг ҳам муаллифлари адиб ҳаётида бўлган. Лекин бизни яна бир масала қизиқтиради, Шухрат ҳақиқатдан ҳам лагерда дўстлари билан юқоридаги хатни ёзганмиди? Бу хатнинг матни роман қўлёзмасидагидекми, ёки бошқачароқмиди? Бу саволларга жавоб топиш учун биз яна Шухрат домланинг хотираларига қулоқ тутамиз:

“Мис бойитиш комбинати энди қурилаётган эди, шунинг учун маҳбуслар аҳволини баён этиб, бошимизга тушган зулмларни билдириб, келажак авлодларга таъсирчан мактуб ёзиб, иншоот пойдевори остига кўмдик. Бир замонлар келиб, қандай хўрликлар кўрган аждодларининг ҳаётидан келажак насллар хабардор бўлсинлар... Мактубнинг мазмуни куйдагича эди.

КЕЛАЖАК АВЛОДЛАРГА МАКТУБ

Салом сизларга, эй озод қалбли инсонлар! Йигирманчи асрнинг 50-йилларида тўхматга қолиб, қамалган, хўрланган ва ҳақоратланган маҳбуслар сизларга муражаат қилади. Аждодлар хотирасини унутмангизлар. Вақти келиб, зулм иморати бузилиб, пойдевор остидан жун матога ўралган ушбу мактуб топилади ва қўлларингизга етади, деб умид қиламиз.

Билингизларки, бизлар эзгулик, озодлик ва бахт-саодат тарафдорларимиз. Бизлар, кўп озод халқлар ва республикалар бирлашиб, дўстлашиб, ҳақиқий тенг ҳуқуқли эркин иттифоқ қуришларига асло норози эмасмиз. Бизлар сохтакорликка, миллий, диний, ҳар қандай инсоний ҳуқуқлар топталиб, оёқости бўлишига, хўрлик ва ҳақорат, репрессия ҳаддан ошганига қаршимиз ва норозимиз.

Билингизларки, бу мустабид тузум оналарга шафқат қилмади. Онажонларнинг азоб-уқубат билан туғиб, боқиб улгайтирган жондан азиз фарзандларини ноҳақ қамоқларга тикди, осди, отди, қийноқларга дучор қилди.

Бу тузум оталарга шафқат қилмади. Оталарнинг ўрнини босадиган фарзандларини ноҳақ азобларга гирифтор қилиб, отажонларнинг белини букди, кўзларидан пинҳон ёшлар оқизди. Бу тузум опа-сингилларга шафқат қилмади. Опажон ва сингилжонларнинг тоғдай таянчи бўлган ака ва укаларини ноҳақ жазолаб, уларни зор-зор йиғлатди, қалбларини гамгин, бошларини эгик қилиб қўйди.

Оналар, оталар, опа-сингиллар ва хўрланган, ҳақоратланган маҳбуслар қарғишига қолган бу тузумнинг бузилиб барбод бўлганини бизлар кўрмасак ҳам, балки, сизлар кўрарсизлар. Ўшанда бизларни ҳам яхши сўзлар билан ёдга олгайсизлар. Ватан ва халқ бизларни унутмайди, чунки биз ватан ва халқни ҳеч қачон унутмадик. Биз халқ душмани эмасмиз, биз чин қалбдан халқнинг дўстларимиз. Шунин билсаларингиз, шу бизга улкан бахтдир. Ассалом, эй озод ва бахтиёр замонлар!

Шухрат ака мактубнинг тарихи: йил, ой, кунини эслай олмади. Аксинча, лаблари пир-пир учиб, қўллари титраб, кўзлари ёшланиб, ҳикояни шу жойда тўхтатди”⁸.

Кўриниб турганидек, бу мактуб қўлёзмадагидан бироз фарқ қилади. Бироқ бироз қисқартириш ва “тузатиш”ларига қарамадан бу иккала мактуб моҳиятан бир-биридан унчалик узоқ эмас. Шухрат романи ёзар экан мактубнинг матнига бироз таҳрир киритиб уни давр сиғдирган даражада силлиқлайди, аммо ёзувчининг бу “замонасоз”лигидан кейин ҳам мактуб матни

⁷ Кенжабек М. Озод қалб. Ёзувчи Шухратнинг хибсадаги ҳаёти. // Маҳалла газетаси. 2013 йил. № 51

⁸ Кенжабек М. Озод қалб. Ёзувчи Шухратнинг хибсадаги ҳаёти. // Маҳалла газетаси. 2013 йил. № 51.

цензуранинг чангалидан ўта олмади. Натижада мактуб матни роман нашридан тушириб қолдирилди.

Мирзо Кенжабек “Озод қалб. Ёзувчи Шухратнинг ҳибсдаги ҳаёти” қиссасини ёзар экан: “бу қиссани ҳужжатли асар деб даъво қилолмайман. Чунки бу оғзаки нақлга асосланган. Шухрат аканинг сўзларини баъзи мавжуд маълумотлар, сафдошларининг суҳбатлари билан қиёслаб, изоҳлар баён этсам-да, инсон ожиз банда, унутиши, қўшимча ва муболағалар қилиши мумкин. Шунинг учун китобхонлар мендан тарихий далиллар талаб қилмаслар, деб умид қиламан”⁹, деб қиссага “Котиб иловаси”ни киритади.

Биз эса ёзувчининг кундалигидаги қайдлар, ўғли Бобур Алимовнинг хотиралари ҳамда Мирзо Кенжабекнинг юқорида номи зикр этилган қиссасидаги маълумотларни романнинг китоб ва қўлёзма вариантларига солиштириб, бу хат (Келажак авлодларга мактуб) ҳақиқатдан ҳам ёзилган эди, дегимиз келади.

---

⁹ Кўрсатилган адабиёт.

ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИНГ ДАВРИЙ ЭВОЛЮЦИЯСИ

Й.Ғ.РАҲМАТОВ

ЎзР ФА, Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти докторанти

Мақол – халқ оғзаки ижодининг қони ва жони. Мақолларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва тараққиёти бевосита миллат тарихи, дунёқараши, тафаккури, руҳонияти билан боғлиқ. “...кўбчиликнинг тушунишига, завқига, туйғусига, руҳига қаратиб ёзилган” (Фитрат) ижод намуналари орасида мақол хос ўринга эга. Зеро, бошқа бирор бир жанр на миқдорига кўра ва на қўлланиш жиҳатдан мақолга тенглаша олади. Нутқ талабига мувофиқ жонли тилимизда мақолларнинг кўп ишлатилиши уларнинг кенгайиши, кўпайишига биринчи сабаб бўлса, шоиру ёзувчиларнинг ўз ижод намуналарида мақоллардан фойдаланиши уларнинг яшовчанлигини таъминлайдиган иккинчи омилдир.

Шаклланган ҳар қандай ҳодиса такомиллашув, тараққиёт – эволюцияга эришуви табиий. Худди шундай ҳолатни мақолларда ҳам кузатамиз. Тўғри, мақоллар эволюциясини уларнинг нутқ таркибидан ташқарида яқка келиши билан аниқлаб бўлмайди. Бизнингча, бунинг энг мақбул йўли мумтоз адабий ёдгорликлар таркибида қўлланган мақолларни туркий халқларнинг энг қадимги ёзма ёдгорликлари Ўрхун Енисей битиктошлари ҳамда Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғотит-турк”¹ асарида келтирилган мақоллар билан қиёсан ўрганишдир. Зеро, ушбу асарлар туркий мақоллар ҳақида маълумот берувчи биринчи манбадир. Шу боис дастлаб куйидаги вазифаларни ҳал этмоқ лозимдир:

1. Мақолларнинг қўлланиш даврини аниқлаш ва уларни ўзаро солиштириш.

Биламизки, туркий халқларнинг энг қадимги ёзма ёдгорликлари V-VIII асрда пайдо бўлган тош битиклар саналади. Демак, биз халқ мақолларининг дастлабки намуналари сифатида шу ёдгорликларга таянишимиз табиий. Бироқ X асрнинг қомусий олими Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғоти-т-турк” асарига халқ мақолларининг даврий тадқиқи учун асосий манба сифатида таянамиз. Чунки унда уч юз эллиқдан ортиқ мақол жамланган бўлиб, муаллиф бу мақолларни узоқ йиллар давомида туркий халқлар орасида юриб йиғганлигини таъкидлайди². Шундай экан асардаги мақоллар кейинги даврда яратилган адабий ёдгорликлар таркибида қўлланган мақоллар билан қиёсан ўрганилганда бевосита уларнинг эволюцияси кўринади. XV-XVI асрнинг мутафаккир шоири Алишер Навоий ижоди халқ мақолларининг такомиллашуви ва ривожланиши учун улкан хизмат қилди. Буюк шоир Алишер Навоий ўз асарларида халқ

¹ Маҳмуд Қошғарийнинг мазкур асари дастлаб тилшунос олим С.Муталлибов томонидан 1961-1967 йилларда “Фан” нашриётида 3 та китоб ҳолиди нашр қилинган, 1967 йилда асарнинг индекси чоп этилган. Олимнинг бу таржима девонининг 1333 йилда Истамбулда босилган босма нусхаси асосида амалга оширилганини қайд этиб шундай ёзади: “Ҳолбуки, таржимада энг ишончли қўлёзмага асосланиши зарур эди. Бироқ бу қимматли ёдгорликнинг бизгача етиб келган ягона қўлёзма нусхаси Истамбулда сақланиб, биз ундан фойдалана олмаганимиз учун шу босма нусхага асосланишга мажбур бўлдик. Асарнинг босма нусхасида кўр хатоларга йўл қўйилган” (1 китоб 5-бет). Асарнинг тўлиқ талқини иккинчи марта 2017 йил шарқшунос олим Қ. Содиқов томонидан амалга оширилган. Китобнинг сўзбошида олим шундай ёзади: “Китоб С. Муталлибовнинг таржимаси асосида қайта ишланган тўлдирилган, ўзгартиришлар киритилган мукамал нашри. Янги нашрни тайёрлашда асар қўлёзмасига таяниди. Туркийшунослиқда ўша давр туркийсига бўлган янги қарашлар, асарнинг сўнги йиллардаги талқинларини инобатга олиб, аввалги нашрда йўл қўйилган камчиликлар тузатилиди, тушиб қолган ўринлар тикланди. Асарда берилган туркий мисоллар қўлёзмага бирма-бир солиштирилиб, транскрипцияга қайта ўгириб чиқилди”. Кўринадики, бугунги кунда қўлимиздаги “Девони луғот-т-турк”нинг энг мукамал нусхаси 2017 йил Ғафур Ғулом нашриётидан чиққан нусхаси саналади. Шу боис биз ҳам шу китобга асосландик ва керакли ўринларда 1961 йилдаги нашрга мурожаат қилдик – Й.Р.

² Қаранг. Маҳмуд Қошғарий. Девони луғоти-т-турк. Тошкент. Ғафур Ғулом. 2017. 14-б. Маҳмуд Қошғарий ўз даврида 20 дан ортиқ туркий қабила тилларини ўрганиб, X-XI асрларда жонли халқ тилида учрайдиган 350дан ортиқ мақолларни тўплаган. “Девону луғоти-т-турк”ни нашрга тайёрлаган олим С.Муталлибов “мақол ва ҳикматли сўзлар махсус қонуниятлар асосида жойлаштирилганини қайд этган ва асарнинг 3-томида “Девону луғоти-т-турк”да учрайдиган мақолларнинг кўрсаткичини тузган. Ф.ф.номзоди Ҳ.Абдуллаев Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари таркибидаги мақолларни йиғган.(Қаранг:Абдуллаев Ҳ. “Қутадғу билиг”да халқ мақоллари. – Нукус: 2003.)

мақолларини қўллаш баробарида, уларнинг янги-янги вариантларининг юзага келишига сабаб бўлди. Унинг “Маҳбуб ул-қулуб”, “Ҳайрат ул аброр” каби панднома асарларида қўлланган ҳикматли сўзлар кейинчалик халқ мақолларига айланиб кетди. Кейинги даврларда яратилган “Бобурнома”(XVII), “Шажарайи Турк”, “Шажарайи тарокима” (XVIII) “Зарбулмасал”(XIX) каби асарлар ва шу давр ичида яратилган туркигўй шоирларнинг шеърӣ девонларида қўлланган мақолларни қиёслаш уларнинг даврий эволюциясини ўрганишда қўл келади.

2. Халқ мақолларининг шаклий ва маъновий такомиллашувини тадқиқ этишда ҳам ёзма ёдгорликларнинг аҳамияти катта. Мақол маълум бир давр, аниқ вазият, макон ва замоннинг эҳтиёжи ўлароқ юзага келади. Бироқ у ҳеч ҳам ўша яратилган, туғилган, айтилган вақт мазмуни билан қолиб кетмайди. Нутқ макони ва мазмунига кўра янгиланиб бораверади. Бу эса мақолларнинг доимий замон билан ҳамнафаслигини кўрсатади. XI асарда яратилган мақол мазмуни ўша даврда хизмат қилган мантиғини сақлаб қолмайди. Ҳар қандай мақол ўзи қўлланадиган даврнинг ижтимоий турмуши ва жамияти билан ҳисоблашади. Шу давр ижтимоий ҳаётига муносабат билдириш воситаси сифатида маъновий такомиллашади ва даврга мослашади. Бу мақолларнинг маъновий эволюциясини тадқиқ этишда ёрдамлашади. Жумладан, бир пайтлар жамият билан боғлиқ юзага келган мақоллар мазмунан янги давр талабига жавоб бермайди ва у ўша давр мақоли сифатида эскиради. Бироқ баъзи мақоллар мазмунан янги давр ҳаёти учун сабоқ вазифасини ўтайди ва у янада такомиллашади, балки мақолларнинг янгидан янги вариантларининг ҳосил бўлишига сабаб бўлади.

3. Мақоллар чуқур фалсафий мазмунга эга бўлиб, ёзма адабиётда улардан фойдаланишдан маълум бир мақсад кўзланади. Мумтоз адабиёт вакиллари ўз ижодий жараёнида халқ мақолларига қайта-қайта мурожаат этадилар. Бунинг сабабини аниқлаш тадқиқотнинг янги бир вазифасини белгилаб беради. Халқ мақоллари ўткир мазмуни ва қатъий ҳукмга эгаллиги билан ҳеч бир замонда эътирозга учрамайди, балки халқ ўз фикрининг жўяли эканини исботлаш мақсадида халқ мақолларидан фойдаланади. Мумтоз адабиёт вакиллари ҳам ўз асарларида халқ мақолларини қўллашдан уч муҳим мақсадни кўзлайдилар. а) ижодкор бадиий тафақурида етилган ғоявий фикрни тасдиқлаш мақсадида; б) бадиий асарда образ яратиш ва унинг характерини шакллантириш мақсадида; с) бадиий асар мазмунини бойитиш ва бадиий сайқаллаш мақсадида.

Мақоллар дастлаб алоқа аралашув воситаси сифатида шаклланган барқарор бирикма бўлиб, ёзма адабиётга бадиий восита сифатида кириб келган, унинг чуқур мазмунидан ижодкорлар тайёр материал сифатида фойдаланган ва уларни қўллаш жараёнида ўз даври тил хусусиятларига мослаган, мазмунан бойитишга ҳаракат қилган. Шу асосга кўра биз мақолларнинг тадрижий эволюциясида икки асосий ўзгаришни кузатишимиз мумкин.

1. Шаклий такомил – яъни, ижтимоий тил доимий ҳаракатда бўлиб вақт ўтиши билан тил фонетик, лексик, грамматик жиҳатдан ўзгариб бориши табиий ҳол. Жумладан, мақоллар ҳам лисоний бирлик сифатида сўз каби шаклий жиҳатдан ўзгаради. Бундай ҳолатда мақол мазмунини сақлаган ҳолда шаклий тадрижга эга бўлади.

“Девони луғоти-т турк” асаридан ўрин олган *“Yiparlig̃ kesürgüdin yipar ketsä, yidi qalir”*³ (340) мақолига эътибор қаратамиз. Мазкур мақолнинг яратилиш даври номаълум, бироқ ёзиб олинган даври XI аср. Бу мақол девонда икки вариантда қўлланган. 1) *“Yiparlig̃ kesürgüdin yipar ketsä, yidi qalir”* – мушк идишида мушк тугаса ҳам, ҳиди қолар” . Мазкур мақолнинг бойлиги қўлдан кетиб, юқи-юрунигина қолган бўлса ҳам, бирор нарса сўралса, унда топилаверадиган киши ҳақида айтилиши изоҳлаб ўтилган.⁴ (340). 2) *“Kizdäki kız yipar* – мушк ҳиди мушк қутида сақланиб қолади [*“Ипор ҳиди ипор сандигида сақланиб қолади”*]. Бу сўз хотинлар оғзининг ҳиди мушкка ўхшатиш вақтида қўлланади. (135) (Мақоллар изоҳи Муталлибовники)” демак бу мақол, Маҳмуд Қошғарий ёзиб олгунга қадар ҳам, эволюцион ривожланишда бўлган.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девони луғоти-т-турк. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриём. –Т.: 2017. 340-бет (Бундан кейин шу манбадан олинган мисоллар бети кавсда кўрсатилади –Й.Р).

⁴ Қаранг: Кўрсатилган асар. 340-бет.

Биринчи мақол таркибида иштирок этган сўзлар ўша даврнинг жонли тилига хос қадимги туркий тилга мансуб сўзлардир. Мақол грамматик жиҳатдан икки компонентли, гап қурилиши жиҳатдан тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап тарзида шаклланган. Олти сўздан иборат.

Yiparlıg` (Jiparlig`) – ифорлик – мушк – ясама от -лик қўшимчаси билан ясалган; *kesürgüdin (kesurgudin)* – идиш – чиқиш келишигидаги от; *yipar* - ифор туб от; *ketsa;*- шарт майлидаги феъл, эргашган қўшма гап таркибидаги тобе боғланишни вужудга келтирган; *yidi` (jidi)* - хиди – III шахс эгалик шаклини олган от; *qalir* - колар - сифатдош шаклидаги феъл.

Мақолнинг иккинчи варианты биринчисига нисбатан ихчам, яъни у бир компонентли содда гап, таркибидаги сўзлар ҳам учта: “*Kizdäki kiz yipar*” - мушк хиди мушк қутида сақланиб қолади(135). *Kizdäki* – қутидаги – замон-макон шаклидаги от; *kiz* – қути – бош келишик шаклидаги от; *yipar* – ифор (хид) – бош келишигидаги от. Мақол қадимги туркий тил граматикаси асосида шаклланган бўлиб, биринчи мақолнинг ихчамлашган шакли саналади.

Одатда, мақоллардаги вариантлашув икки асосда содир бўлади: худуд билан боғлиқ вариантлашув ёки давр ўтиши билан боғлиқ вариантлашув. Махмуд Қошғарий ўз асарининг муқаддимасида турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқиб, луғатларини тўплагани, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиққанини қайд этади⁵. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, юқоридаги мақол худудий вариантлашув ҳосиласи ўлароқ пайдо бўлган. Ушбу мақолнинг давр ўтиши билан ҳосил бўлган вариантларини ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, Алишер Навоий даврида ҳам бу мақол ўз мавқеини йўқотмаган, тадрижий эволюция натижасида мақол такомиллашиб борган:

*Чун масал бўлди сочинг зулм ичра, ёшурмоқ не суд
Мушк исин яшурса бўлмас, бу масал машхур эрур⁶.*

Байтда қўлланган “Мушк исин яшурса бўлмас” мақоли биз юқорида қайд этган мақолнинг XV асрда қўлланган шакли саналади. Мақол ёзма адабиётга кўчар экан у адабиёт қоидаларига бўйсунди ва асл шаклини сақламайди. Мақол бадиий асар таркибида ижодкор мақсадидан келиб чиқиб қўлланади ва байт вазни ва оҳангига мослашади. Бироқ мақолнинг мазмун-моҳияти сақланади. Боис ижодкор мақол ёрдамида ўзи айтаётган фикрнинг қимматини ва асар бадииятини оширади. Мақол XV асрда ҳам жонли тилда кенг қўлланган. Шу боис, Алишер Навоий ғазалида мазкур мақолга нисбатан “бу масал машхурдур” дейди. XI асрда қўлланган “*Kizdäki kiz yipar*” мақоли XV асрга келиб “*Мушк исин яшурса бўлмас*” шаклига келган. Кўринадики, мақол тўрт аср давомида грамматик структура жиҳатдан бир компонентлигини сақлаб қолган бўлса ҳам, гап қурилиши ва лексик жиҳатдан фарқланади. Бу ҳол мақолнинг шаклий эволюциясини кўрсатади.

Мақоллар доим ҳам даслабки ифодалаган мазмунида қатъий қолмайди. Унинг образли ифодаси қўлланаётган давр таффақурига кўра шу даврга мослашади. Даслабки мазмунига қўшимча фалсафий мушоҳада қўшилади. “*Kizdäki kiz yipar*” мақоли олим С.Муталлибов изоҳига кўра бу сўз хотинлар оғзининг хиди мушкка ўхшатишган вақтда қўлланган бўлса, Алишер Навоий ғазалида ўзгача мазмун касб этади.

Ҳар қаён боқсам кўзумга ул қуёшдин нур эрур,
Ҳар сари қилсам назар, ул ой манга манзур эрур.
Чун масал бўлди сочинг зулм ичра, ёшурмоқ не суд
Мушк исин яшурса бўлмас, бу масал машхур эрур.

Ғазалда ёрнинг гўзал тасвири баён этилар экан, аввал унинг жамоли қуёшга, юзи ойга тешбех қилинганч, қора сочлари ошиқ бағрини ўртагувчи золимга ўхшатилади ва мақол юқоридаги

⁵ Махмуд қошғарий. ДЛТ. 14-б

⁶ Алишер Навоий. Ғаройиб ус сиғар, 186-ғазал

фикрларга ҳамоҳанг тарзда бу гўзаллик олдида ошиқнинг оғир аҳволини яширишнинг имкони йўқлиги тасдиқланади. Яъни ғазалда мақолнинг бошқа бир мазмуни кашф этилади. “*чин ошиқлик савдосини яширишнинг иложи йўқ*” мазмунидаги фикр туғилади.

Мақол кейинги даврларда ҳам ўз мавқеини йўқотган эмас. “Ўзбек халқ мақоллари” тўпламида, унинг икки варианты қайд этилади.

Ипор иси сандиқдан кетмас⁷. Ипор исини яшириб бўлмас⁸. Кўринадики, мақол узоқ муддатли даврий эволюция натижасида ихчам шакл ва мукаммал мазмунга эга бўлган. Ушбу мақоллар бугунги кунда дастлабки мазмунидан йироқлашиб, “*қилинган хайрли ва яхши иш асло унутилмайди*” ва “*яхшилик, ёки ҳимматни эл орасида яшириб бўлмайди*” каби мазмунларда қўлланади.

Хуллас, халқ мақолларининг узоқ яшовчанлиги ва кўп қўлланилишини эътиборга олган ҳолда уларнинг тадрижий тараққиётини илмий жиҳатдан ўрганиш мумкин. Бу эса бир мақолнинг ҳар бир давр ёзма адабиётида қай тарзда қўллангани, ижодкорнинг унга муносабати, ғоявий-бадиий мақсади билан боғлиқликда ўрганиш асосида амалга оширилади. Мақолларнинг бундай ўрганилиши нафақат фольклоршунослик, балки тилшунослик, адабиётшунослик учун ҳам муҳим натижаларни беради, деб ўйлаймиз.

---

⁷ Ўзбек халқ мақоллари. I том . –Т.: Фан. 1987. 200-бет

⁸ Ўзбек халқ мақоллари. I том . –Т.: Фан. 1987. 200-бет

АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ЛИРИК ҚАҲРАМОН МАСАЛАСИ

Насиба БОЗОРОВА*филология фанлари номзоди. (Ўзбекистон)*

Шеърятда шоир шахсияти ва дунёқараши бир образ воситасида тўлақонли очилади. Бу – лирик қаҳрамон. Адабиётшуносликда таъкидланганидек, лирик қаҳрамон – шоирнинг шеърдаги образи¹, хатти-ҳаракати шоирнинг нуқтаи назари билан ўлчанган ва баҳоланган², шоир дунёқараши, кечинма ва ўзига хос қиёфасини акс эттирувчи³, шахсияти ва “биографияси” шоирниқига айнан ўхшаган, шоир идеалидаги “мен”дан ҳам бир қатор хусусиятларни ўзлаштирган поэтик образдир⁴. Шу боис шеърнинг мазмун-мундарижаси, бадиий эстетик қиймати шоир дунёқараши, тафаккури хусусида сўз борганда, албатта, биринчи галда, лирик қаҳрамонга мурожаат этилади. Лирик қаҳрамонга муносабат орқали шеъринг таҳлил ва талқин тўғри амалга оширилади ва шоирнинг ғоявий мақсади тўла ойдинлашади.

Мумтоз шоирларимиз, айниқса, Алишер Навоий шеърятини ўрганиш, таҳлил этишда бу ёндашув жуда тўғридир. Чунки шоир дунёқараши, кечинма ва туйғулари айнан лирик қаҳрамон образи орқали англашилади. Навоийшунос А.Ҳайитметов таъбири билан айтганда, “лирик қаҳрамоннинг қалби шоир қалбидан ҳарорат олади, лирик қаҳрамоннинг ақли шоир ақли билан фикр юритади”⁵, шу боис “шоир образини, дунёқарашини очишда лирик қаҳрамон образисиз асло иш битмайди”⁶.

Адабиётшуносликда Навоийнинг лирик қаҳрамони муаммоси Мақсуд Шайхзода, Абдуқодир Ҳайитметов, Ботирхон Акрам каби олимларимиз томонидан махсус ўрганилган⁷. Шунингдек, мазкур масалада бошқа бир қатор олимларимиз ҳам ўз тадқиқотларида фикр-мулоҳазаларини баён этишган. Ўрганилган аксар ишларда Алишер Навоий шеърятда лирик қаҳрамон ошиқ, ринд, ориф, ринд, зоҳид, мутафаккир сифатида келиши қайд этилган ва лирик қаҳрамонга собиқ шўро мафқураси нуқтаи назаридан ёндашилган⁸. Давр сиёсати талабидан келиб чиқиб Навоий шеърятдаги ниҳоятда кенгқамровли лирик қаҳрамон муаммоси жуда тор миқёсда ўрганилган. Янада аниқроқ айтганда, Алишер Навоийнинг эътиқодий қарашлари, шоирнинг тасаввуфга муносабати масалаларини ёритувчи обид, сўфий, дарвеш, ориф, абдол, аброр, факир каби образларни ўрганишга ўша давр мафқураси имкон бермаган. Тил ва дин эркинлигига эришилгани сабаб мазкур масалани тўғри ва холис ўрганиш бугунги кунда навоийшунослигимиздаги муҳим масалалардан саналади. Зеро, Алишер Навоий шеърятда кўпроқ маърифий мазмунда бўлиб, улуг шоир илохий-ирфоний қарашлардан холи бирор ғазал битмаган. Мутафаккир шоирнинг ўзи ҳам шеърнинг маърифий жиҳатини доим биринчи ўринга қўйган ва девон тартиб бериш анъанасига янгилик сифатида махсус маърифий характердаги ғазаллардан ташқари ҳар бир ғазалда “бирор-иккирор насихаторо ва мавъизатосо байт”⁹ киритганини эътироф этган. Бундай ғазалларнинг асосини инсон ва Ҳақ муносабати ташкил

¹ Литературный энциклопедический словарь. –М: СЭ,1987. С.185.

² Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминлари луғати. –Б. 165.

³ Мамажонов С. Поэзияда лирик қаҳрамон масаласи // Шарқ юлдузи. –Тошкент: 1961, №9. –Б. 9.

⁴ Норбоев Б.Истеъдод, эътиқод, замон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. –Б. 216.

⁵ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. –Тошкент: O'zbekiston, 2015. 170-бет.

⁶ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. 171-бет.

⁷ Шайхзода М. Навоийнинг лирик қаҳрамони / Улуғ ўзбек шоири. –Тошкент: Фан, 1948. 131-158- бетлар. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. –Тошкент: Фан, 1961.

⁸ Ўрганилган ишларда Алишер Навоий лирикасида кўпроқ ҳаётсеварлик (оптимистик) рух устуворлиги, тушқунлик (пессимистик) қайфиятлар тасвирдан эса тарбиявий қурол сифатида фойдаланиш мумкинлиги қайд этилган. Умуман, давр талаби билан ўрганилган мазкур ишларни коралаш ниятидан йироқмиз, бильякс шундай вазиятда улуг мутафаккир ижодини ўрганиш ва ўргатишни бош мақсад қилиб, шунга эришган олимларимизнинг меҳнатларини эътироф этиш лозим.

⁹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя. –Тошкент: Фан,1987. –Б.21 (Бундан кейин шу нашрдан олинган мисоллар бети қавс ичида келтирилади – Н.Б).

этади. Айтиш мумкинки, Навоий шеърятти – маърифий шеърят. У ҳайрат ва завқ, кашф ва илҳом самараси. Унда бори ҳикмат – одам ва олам ҳақиқати мужассам. Бу ҳақиқат эса улуг шоирнинг рамзу ишоратлари, бадиий тимсоллари воситасида юксак маҳорат билан куйланган. Улар билан танишар эканмиз шоирнинг чин маънодаги орифлигига иқрор бўламиз.

Биламизки, Ҳақ маърифати, Ҳақни таниш даражаси барча учун бир хил бўлмайди. У банданинг ўз ва ўзлигини топиш, камолотга эришиш истагидаги ҳаракатига қараб берилади. Соликнинг маърифий мушоҳадаси унинг ҳоли ва мақомига кўра фарқланади. Улуг шоирнинг ғазалларини диққат билан ўқисак, бунга тўла иқрор бўламиз. Ғазалларда шоир инсоний кечинма ва туйғуларни шундай чизадики, бу чизгилар лирик қаҳрамоннинг маънавий мақоми, маърифий ҳол ва даражасидан баҳс этади ва зукко шеърхон лирик қаҳрамоннинг Ҳақ ва инсон тариқидаги манзилини адашмай, тўғри белгилай олади. Лирик қаҳрамон ҳоли, кечинмалари, қолаверса, ғазалдаги поэтик ифода, рамз ва тимсоллардан сулук таври англашилади ва Навоий лирик қаҳрамони шу вақтгача эътироф этилган ошиқ, ориф, ринд, зоҳидгина эмас, *обид, толиб, сўфий, дарвеш, аброр, ориф, ганий, муҳаййир, фоний* эканлигига ишонч ҳосил қиласиз. Чунончи, Ҳақ талабидаги толиб ва ошиқ образи Алишер Навоий ғазалларида қандай тасвирланган? Дастлаб шу хусусда мулоҳаза юритсак.

Аслида, башар том маъноси ила толиб: кимдир талабгори дунё, кимдир талабгори уқбо ва яна ким талабгори висол. Мана шу талабгорлик туйғусидан жонга меҳнат, заҳмат ва машаққат этади. Истақлар ҳаракатни вужудга келтиради. Ҳаракат, изланиш, машаққат – Ўзни топиш пояси, мурод манзилининг остонаси. Толиб учун ҳаракатсизлик бегона. Толибликнинг биринчи шарт талаб этилгандан ташқари барча нарсани ташламоқ (Ҳар неким ғайри талабдур ташламоқ, Ўзни мақсад манзилига бошламоқ). “Тариқат йўлида биринчи босқич бўлган талаб мақомида толиб (яъни истовчи, талабга эга бўлган банда)да оддий мўминлик даражаси билан қониқиб қолмай, Ҳаққа етишиш, олий инсон бўлиш иштиёқи уйғонади. Унда комил инсон бўлиш иштиёқининг уйғонишида оддий мўмин сифатида шарият ва Қуръони карим, Хадислар асосида Ҳаққи мутлақдан – Оллоҳ ва унинг чексиз сифатларидан хабардорлик, ўзининг моҳиятан шу қудрат ва мўжизавий санъат соҳиби билан бирлигини пайкаш, Яратувчи қудрати ва гўзаллигидан хабардорлигини англаш ва бунинг натижаси ўлароқ мана шу буюкликка интилиш туртки бўлади”¹⁰. Талаб мақомидаги ғазалларда Ёр гўзаллиги, унинг чексиз қудрати, фазилат ва нафосати, зарофат ва латофатидан сўз юритилади. Бу васф толибни ўзига жалб этади ва уни топиш иштиёқи кўнгилни бир лаҳза тинч қўймайди. Излаш, таҳлика, қўркув, ҳаяжон ва умидворлик изтироблари сўзга кўчади ва лирик қаҳрамон “Сени топмоқ баса мушкулдур, топмаслиғ осонким, Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо”лигига иқрор бўлади. Лирик қаҳрамон кўнгли гирифтор, пайваста, вобаста, мубталолик шавқи билан ёнади. Ёрга асирлик иштиёқи уни бир дам ҳам тарк этмайди, ошнолик лаҳзама лаҳза ортиб боради ва шоир лирик қаҳрамони ўз дардини шундай изҳор этади:

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санга.
Ҳар неча дедимки кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга (49).

Ёр асирга айланган толиб зоҳирида ҳеч нарса аён бўлмайди. Ҳамма дард, шавқ унинг ичида кечади. Лирик қаҳрамон гарчи жисман соғ, зоҳиран сокин кўринсада, кўнглида англаб бўлмас дардни, ботинида ғалаён, беморликни туяди ва:

То бўлди кўнгул ул кўзи усрукка **гирифтор**,
Эл кўзига соғмен вале ўз-ўзима бемор (157), -

дея ўз ҳолини таҳлил этади. Лирик қаҳрамон – толиб талабда ихтиёрсиз ҳолга тушади. Ақл кўрсатмасидан кўра кўпроқ кўнгил майли, талабига қулоқ тутади ва шундай дейди:

¹⁰ Воҳидов Р., Неъматов Ҳ.... Сўз бағридаги маърифат. – Тошкент: Ёзувчи, 2001, 130 - бет.

Агарчи йўқ талабингдин даме қарор манга,
Иродат эмгагидур бу, не ихтиёр манга (54).

Толибнинг йўл бошиданок чалғимаслиги, адашмаслиги учун унга бир маънавий ҳодийнинг раҳнамолиги зарур. Толиб ўз азму иродасини пирга буткул таслим этади ва устоз ёрдами, мадади билан Ёрдан огоҳ бўла боради. Бу хусусда ғазалларда қатор тасвирлар учрайди. Уларда толибга *ровий*, *қосид*, *мусаввир* мададкор раҳнамо инсон образи сифатида гавдаланади. Толиб улар воситасида Ёр хабарини, пайғомини олади:

Қосидеким, ёрдин бир сўз ривоят айласа,
Истарам сўрғон сойи боштин ҳикоят айласа.
Телбалар янглиғ гаҳ ўз ҳолимдадурман, гоҳ йўқ,
Ул паридин ҳар киши бир сўз ривоят айласа (67)

Бундай ғазалларда лирик қаҳрамон сойир, саргардон, ҳайрон, саросар ҳолда Ёрга интилади, Ёрнинг бир боқиши, қош қоқиши, лаб буришию нозу фироғ ила хиром этишини марҳамат деб билади ва шундан илҳомланади. Толибнинг иштиёқи, Ёрга асирлиги бора-бора унинг сийрати билан бирга сувратига ҳам ўз таъсирини кўрсатади ва кўнгил ўзининг бошқа сифатларини зохир айлайди. Бу сифатлар толибнинг ошиққа айланганини далиллайди. Талаб мақомидаги ғазаллардан фарқли ўлароқ ишқ мақомидаги ғазалларда айрилиқ изтироблари, ҳижрон тасвирлари, вайронлик, синуклик ҳоллари тасвирланади. “Ёрнинг бепарволиги, ошиқ аҳволдан хабарсизлиги, унинг раҳмсизлиги, ошиқнинг заифлиги, азоб-уқубат бундай ғазалларнинг мағз-мағзига сингдириб юборилади”¹¹. Ошиқона ғазалларда Ёрнинг зулм шеvasин фан қилиб ошиқ ишқини рад этиши – аслида, иноят. Чунки Ёрнинг бу ҳаракати лирик қаҳрамон ошиқнинг ўз ҳолини мушоҳада этиш ва унинг васлига эришмоқ учун барча ранжу балоларга бардош беришга ўргатади. Ишқ олови эса кўнгилдаги шубҳа гумон – барча иллатларни кул этади. Ҳақиқий ошиқ ҳеч кимнинг панду насихатини олмайди. Уни Мажнун мисол Лайли ишқини тарк этишга мажбурласалар-да, билъакс у бу ишққа янада кўпроқ боғланади. Ишқ мақомидаги ғазалларда лирик қаҳрамоннинг дашту саҳрони макон этиши, одамлардан кўра ҳайвонлар билан улфат бўлиши, элнинг унинг ҳолидан кулишию болаларнинг масҳара этиши умумий равишда тасвирланса, лирик қаҳрамон ҳолати билан боғлиқ қаднинг дол бўлиши, юзнинг сариқ, заъфарон тус олиши, кўздан қон ёшнинг тўкилиши ва бошқалар хусусий планда тасвирланади:

Ғам хазонин зоҳир этмиш чехраи зардим менинг,
Борғали елдек баҳори нозпарвардим менинг.
Телбалардек сўзлашурман ўз-ўзум бирла мудом,
Чун ўзумдин ўзга йўқ оламда ҳамдардим менинг (294).

Ошиқона ғазалларда ошиққа *табиб*, *ҳаким*, *рафиқ* йўлбошчи – раҳнамолик қилади ва яна бир образ рақиб ҳам иштирок этади. Толибнинг ички олами зоҳирида акс этмаслиги юқорида таъкидланган эди, бироқ ошиқнинг ҳоли ичи ва ташида бирдек намоён бўлади ва ошиқ *маҳзун*, *мискин*, *мунғлуг*, *нолон*, *зор*, *заиф*, *захмлиғ*, *афғор*, *бечора*, *бемор* сифатлари билан васфланади. Ишқдан озор ва жароҳат топган кўнгил ўзида ёр меҳру муҳаббатига, ҳимоясига муҳтожлик сезади. Бу ошиқнинг зоҳири ва ботинида ёркин намоён бўлувчи ҳолдир. Бу ҳолатни шоир шундай ифодалайди:

Орзуйи васлидин ранжур эрур *мунғлуг* кўнгул,
Қут учун тазвир ила бемор бўлғондек гадо (64).

Кўнгилнинг бу ҳолати Ёр илтифоти билан ўзгаради. Агар ошиқ Ёр инояти, лутфу марҳаматига сазовор бўлса, у ўз хасталигию беморлиги, заифу нотавонлигини унутади. Ҳатто Ёрга оид ҳар бир сўз кўнгил ҳолини ўзгартиришга қодир. Бу ҳақда улуғ шоир шундай ёзади:

¹¹ Воҳидов Р., Неъматов Ҳ... Кўрсатилган асар. 133-бет.

Қоматингга ҳар замон юз жилва, эй зебо ниҳол,
Нотавон кўнглумда ҳар бир жилвасидин ўзга ҳол (347).

Ошиқнинг *чок, афтода, хароб, вайрон, синуқ, шикасталик* ҳолати рад этилган, лекин ишқдан тонмаган *кўнгил* ҳолини ифодалайди. Бу ҳолатдаги кўнгил тафаккур зиёсидан нурланади, атроф-борлиқ мушоҳадасига берилади, ўзини англаш йўлида илдам ва бардам бўлади:

*Бузуғ кўнглумки, атрофида ул юз шавқидин қондур,
Эрур вайронаеким, лолалар бутгай баҳор андин (440).*

Ёки:
*Шикаста кўнглума оз ғам бўлубтурур куллий,
Кесак қаноти синуқ куш кўзига тош кўринур (167).*

Ёрнинг анъанавий жафокорлиги ва ошиғига эътиборсизлиги лирик қаҳрамоннинг хис-туйғуси, руҳий ва жисмоний ҳолатига кучли таъсир кўрсатади. Бундай ҳолда ошиқ зоҳиран афтода, вайрон, шикаста кўринса ҳам, ботинан бой ва қувватли бўлади. Бу ҳолатда унинг мана бу сўзлари эътиборлидир:

*Синса кўнглумда ўқунг, суртиб исиг қондин анга,
Пай масаллик чирмағаймен риштайи жондин анга (48).*

Кўнгил асоси ишқ билан мустаҳкам. Ёр ишқни рад этганда эса ошиқ кўнглига, албатта, шикаст етади. Шунда кўнгил ўз ҳол ва ҳақиқатини янада чуқурроқ мушоҳада қилади, ҳар бир нарсга хушёр боқади. Бу хушёрликдан унга маърифат чироғини ёқади ва лирик қаҳрамон – ошиқдан орифга айлана боради.

Умуман олганда, Алишер Навоий ғазалларидаги лирик қаҳрамон том маъноси ила шоирнинг ўзини ифода этади. Ғазалларда тасвирланган толибнинг талаб йўлидаги интилишларию ошиқнинг ишқ водийсидаги изтироблари, шавқ ва ҳаяжонлари ёки ориф мушоҳадалари улғу шоирнинг ўз кечинма ва ҳолатлари тасвири эканига ҳеч иштибоҳ йўқ. Шундай экан, мутафаккир шоир шеъриятидаги лирик қаҳрамон масаласини кенг ва атрофлича ўрганишни Навоийни англаш борасидаги долзарб ишлардан бири дейиш мумкин.

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА АЙРИЛИҚ МОТИВИ

Урал НОРМАТОВ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти 2-курс докторанти

Шубҳасиз, халқ достонлари халқ оғзаки ижодининг улкан хазинаси бўлиб, улардаги умумий ва айри жиҳатларни ўрганиш муҳим ҳисобланади.

Шундай жиҳатлардан бири халқ достонларида жуда кўп учрайдиган айрилиқ мотивидир. Деярли барча халқ достонларида айрилиқ мотивининг у ёки бу кўринишини учратиш мумкин. Аввало, достонлардаги айрилиқ куйидаги кўринишларда намоён бўлади:

Юрт ва эпик қаҳрамон орасидаги айрилиқ – ватан, эл-юрт, халқчиллик ғоялари азалдан етакчи мавзулардан бири бўлиб, эпик қаҳрамоннинг она ватани ва эл-юрти олдида вазифасини ўташ жараёнида юртдан айрилиш мотивидан фойдаланилади(Ойчинор), (Равшан)

Ошиқ ва маъшуқа орасидаги айрилиқ – ишқ илоҳий тушунча бўлиб, романник достонларнинг асосий мавзуйини ташкил этади. Жумладан ишқ мукаммали бўлиши учун унинг олдида турли талаблар қўйилади. Шулардан бири ошиқнинг бирор шартини бажариш асносида (Тоҳир ва Зухра) ёки бирор сабаб билан бошқа юртага кўчиб ўтиш. (“Алпомиш”).

Оға-инилар орасидаги айрилиқ – қариндошлар орасидаги меҳр-оқибат ва қондошлик аҳамияти очиб берилади.(“Эрали ва Шерали”)

Ота-она ва фарзандлар орасидаги айрилиқ – бу мотив жуда қадимий бўлиб, унинг илдизлари диний ривоятларга бориб тақалади. Бундай айрилиқ асосида эпик қаҳрамоннинг кейинги тақдири ҳал қилинади, яъни эпик қаҳрамон юрт эгаси даражасига кўтарилади. (“Қиронхон”, “Кунтуғмиш”)

Халқ достонида учрайдиган айрилиқ мотивидан куйидаги мақсадлар кўзланади:

- ватанга бўлган муҳаббат ва унинг олдидаги бурчга садоқат масаласи;
- ошиқнинг ишқ йўлидаги садоқати ва вафо бобидаги матонат масаласи;
- қариндошлар орасидаги қондошлик ва ўзаро меҳр –оқибат масаласи;
- ота-она ва фарзанд орасидаги бурч ва масъулият, уларнинг эпик қаҳрамон сифатида камол топиши масаласи.

Хуллас, халқ достонларидаги айрилиқ мотиви алоҳида тадқиқот мавзуси бўлиб, уни ўрганиш орқали халқнинг дунёқараши ва эпик тафаккурини нечоғли кенг эканлиги ойдинлашади.

KADINA YÖNELİK VE AİLE İÇİ ŞİDDETE KARŞI MÜCADELEDE UZMANLAR GRUBU (GREVIO) TÜRKİYE RAPORU EXPERT GROUP'S (GREVIO) TURKEY REPORT ON THE STRUGGLE AGAINST DOMESTIC VIOLENCE AND WOMEN

Süheyla Suzan GÖKALP ALICA

Doç. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

ÖZET

Bağımsız bir insan hakları izleme organı olan Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddete Karşı Mücadelede Uzmanlar Grubu (GREVIO), İstanbul Sözleşmesi olarak bilinen “Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi”nin uygulanmasını izlemeye yönelik bir mekanizma kurmuştur. İnsan hakları, toplumsal cinsiyet eşitliği, kadına yönelik şiddet veya mağdurlara yardım ve mağdurların korunması alanlarındaki uzmanlıkları çerçevesinde görevlendirilen ve on bağımsız ve tarafsız uzmanın oluşturduğu GREVIO’nun yasal faaliyetleri, İstanbul Sözleşmesi’nin ülke bazında izlenmesi, Sözleşme’nin taraflarından birine özgü durumlar halinde araştırma başlatılması ve Sözleşme’nin konu ve amaçlarına ilişkin genel önerilerin kabul edilmesidir. İlk değerlendirme süreci birçok adımdan oluşmaktadır ve bu adımlardan her biri, raporların temellerini oluşturacak önemli bilgiler sağlanmasına ilişkindir. Ayrıca GREVIO, sivil toplum kuruluşları, sivil toplumun diğer üyeleri, ulusal insan hakları örgütleri, Avrupa Konseyi organlarının (Parlamenteler Meclisi, İnsan Hakları Komiserliği ve ilgili diğer organlar) yanı sıra diğer uluslararası sözleşme organları dahil çeşitli diğer kaynaklardan ek bilgi toplamaktadır. Türkiye’nin değerlendirilmesi çerçevesinde GREVIO, İstanbul Sözleşmesi İzleme Platformu; Bağımsız İletişim Ağı, Gökkuşluğu İstanbul Kadın Kuruluşları Platformu, Kadın ve Demokrasi Derneği ve Kadın Sağlıkçılar Eğitim ve Dayanışma Vakfı’ndan yazılı katkı almıştır. İstanbul Sözleşmesi’nin hükümlerinin hayata geçirilmesini sağlayan yasal ve diğer tedbirlere ilişkin GREVIO İlk Değerlendirme Rapor 15 Ekim 2018 tarihinde yayınlanmış olup, Türkiye hakkında gerçekleştirilen ilk değerlendirmeye ilişkindir. Bir bütün olarak İstanbul Sözleşmesi’ni ele almakta ve dolayısıyla, Sözleşme kapsamına giren tüm alanlarda Türk mevzuatı ve uygulamaların uyum seviyesini değerlendirmektedir. Rapor, bu değerlendirme temelinde, Sözleşme’nin uygulanışının güçlendirilmesi için tedbirler önermektedir.

GREVIO Türkiye’deki halen etkili olan durumu ortaya koymaktadır. GREVIO tarafından hazırlanan değerlendirme raporunda yer alan öneriler Türkiye’nin tüm ilgili makamlarınca incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Türkiye’nin görüşleri Sözleşmenin izlenmesi görevini üstlenmiş olan Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından koordine edilmiş ve hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aile İçi Şiddet, İstanbul Sözleşmesi, İnsan Hakları.

SUMMARY

A group of experts on the fight against violence and domestic violence against women, an independent human rights monitoring body (GREVIO) has established a mechanism to monitor the implementation of the Council of Europe Convention on the Prevention and Domestic Violence against Women. The legal activities of GREVIO, composed of ten independent and impartial experts who are assigned within the framework of their expertise in the areas of human rights, gender equality, violence against women and victims and protection of victims, monitoring the Istanbul Convention on a country-by-country basis. and the adoption of general recommendations on the issues and objectives of the Convention. The initial evaluation process consists of several steps, each of which involves the provision of important information that will form the basis for the reports. In addition, GREVIO collects additional information from non-governmental organizations, other members of civil society, national human rights organizations, bodies of the Council of Europe (Parliamentary Assembly, the Commissioner for Human Rights and other relevant bodies) as well as various other sources, including other international contracting bodies. Within the framework of evaluation of GREVIO Turkey, Istanbul Convention

Monitoring Platform; Independent Communication Network, Gökkuşuğu Istanbul Women's Organizations Platform, Women and Democracy Association and Women's Health Education and Solidarity Foundation received written contribution. GREVIO on legislative and other measures providing for the implementation of the provisions of the Istanbul Convention is the first evaluation report was published on October 15, 2018, it relates to the initial assessment carried out on Turkey. It considers the Istanbul Convention as a whole and therefore assesses the level of compliance of Turkish legislation and practices in all areas covered by the Convention. The report proposes measures to strengthen the implementation of the Convention on the basis of this assessment. GREVIO situation reveals that is still effective in Turkey. The recommendations in the evaluation report prepared by Turkey's GREVIO examined and evaluated all the relevant authorities.

Key Words: Domestic Violence, İstanbul Convention, Human Rights.

GİRİŞ

Kadına yönelik şiddet, özellikle de aile içi şiddet Türkiye'nin önemli sorunlarından biri olarak ne yazık ki gündemdeki yerini uzun süredir korumaktadır. İstanbul Sözleşmesi olarak anılan "*Kadına Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi*", kadına yönelik şiddet konusunda bağlayıcılığa sahip ilk uluslararası sözleşmedir. 11 Mayıs 2011'de İstanbul'da imzaya açılmış olan Sözleşmeyi onaylayan ilk devlet Türkiye'dir. 8 Mart 2012 tarihinde ise onaylanmasına dair karar Resmi Gazete'de yayımlanmıştır.¹ 1 Ağustos 2014'te yürürlüğe giren İstanbul Sözleşmesi, Avrupa Konseyine üye tüm diğer devletler bakımından da son derece önemli bir yere sahiptir. Sözleşmenin Sözleşmenin orijinal İngilizce başlığı: "Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence"dır. Bu başlıkta geçen "domestic violence" (ev içi şiddet) Türkçeye "aile içi şiddet" olarak çevrilmiş ve bu şekilde, "eşler veya partnerler" arasındaki "şiddet" ibaresi, "eşler veya ebeveynler arasındaki" şiddet (m.3/b) olarak çevrildiğinden dolayı Sözleşme, evli veya evlilik dışı tüm çiftler arasındaki şiddeti yasaklamasına rağmen, Türkçe çeviride sadece evli çiftler arasındaki şiddet yasaklanmıştır.²

Sözleşmenin 1. maddesinde göre; Sözleşme'nin amacı, kadınları her türlü şiddete karşı korumak ve kadına yönelik şiddet ve ev içi şiddeti önlemek, kovuşturmak ve ortadan kaldırmak; kadına yönelik her türlü ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına katkıda bulunmak ve kadınları güçlendirme yolu da dahil olmak üzere kadınlarla erkekler arasında maddi (fiili) eşitliği sağlamak; ev içi şiddetin tüm mağdurlarının ve kadına yönelik şiddet mağdurlarının korunması ve bunlara yardım edilmesi için kapsamlı çerçeve, politika ve önlemler geliştirmek; kadına yönelik şiddeti ve ev içi şiddeti ortadan kaldırma amacıyla uluslararası işbirliğini yaygınlaştırmak; kadına yönelik şiddet ve ev içi şiddetin ortadan kaldırılması için bütüncül bir yaklaşımın benimsenmesi amacıyla kuruluşların ve kolluk kuvvetleri birimlerinin birbiriyle etkili bir biçimde işbirliği yapmalarına destek ve yardım sağlamaktır.

İstanbul Sözleşmesi'nin en önemli özelliği, biyolojik veya hukuki, ailevi bağ olup olmadığına bakılmaksızın ev içi şiddetin (örneğin eski veya mevcut eşler, evlilik dışı partnerler, birlikte ikamet edilen aile fertleri, akrabalar veya birlikte ikamet edilen başkaları tarafından yöneltilen şiddetin) ve kadınlara yönelik her türlü şiddetin önlenmesi ve bunlarla mücadeleye ilişkin kurallar getiren ve Avrupa ülkelerini bağlayan ilk hukuki belge olmasıdır.³

"İstanbul Sözleşmesi, Kadına yönelik şiddetin engellenmesinin toplumsal cinsiyet eşitliği ile mümkün olabileceğini öngörmekte ve kadına yönelik şiddetin önlenmesinin bir devlet politikası haline getirilmesini zorunlu kılmaktadır. Sözleşme, ev içi şiddet mağduru olan yaşı ne olursa olsun (çocuk, genç, yetişkin, yaşlı) kadın ve erkek herkesi, ev dışında ise şiddet mağduru olan kadınları içermektedir. Acar'a göre İstanbul Sözleşmesi'nin dayandığı dört ilke bulunmaktadır. Bunlar; kadına yönelik her türlü

¹ 24.11.2011 tarihli ve 6251 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan "*Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi'nin onaylanması; Dışişleri Bakanlığının 12/1/2012 tarihli ve HUM/7771842 sayılı yazısı üzerine, 31/5/1963 tarihli ve 244 sayılı Kanunun 3 üncü maddesine göre, Bakanlar Kurulu'nca 10/2/2012 tarihinde kararlaştırılmıştır.*" RG. 8 Mart 2012 tarih ve 28227 mükerrer sayı.

² Kadriye Bakırcı, "İstanbul Sözleşmesi", Ankara Barosu Dergisi, 2015/ 4, sh. 133-204. Sh. 137.

³ Age. sh. 134.

şiddetin ve ev-içi şiddetin önlenmesi, şiddet mağdurlarının korunması, suçların kovuşturulması, suçluların cezalandırılması ve son olarak, kadına karşı şiddet ile mücadele alanında bütüncül, eş güdümlü ve etkili işbirliği içeren politikaların hayata geçirilmesidir.⁴ Acar, bu dördünün birlikte var olması durumunda kadın cinayetlerini veya daha genel olarak, kadına karşı şiddeti engelleme, önleme yolunda adım atılabileceğini, aksi halde tek başına önlemeye yönelik tedbirlerin çok mümkün olamayacağını, en başta bakış açısının değişmesi gerektiğini belirtmekte, toplumda yaygın şekilde kampanyalar yürütülmesi, farkındalık yaratılması ve bu farkındalığın, özellikle belli meslek gruplarında daha da çok vurgulanması gerektiğini ifade etmektedir.⁵

I. SÖZLEŞMENİN DENETİM MEKANİZMASI

Sözleşme, birbiriyle ilişki içinde olan iki ayrı mekanizma tarafından denetlenmektedir:

1-GREVIO kısaltmasıyla bilinen ve bağımsız uzmanlardan oluşan yapı olan Kadınlara Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddete Karşı Eylem Uzman Grubu,

2-Taraflar Komitesi olarak adlandırılan ve İstanbul Sözleşmesi'ne Taraf Devletlerin temsilcilerinden oluşan siyasi yapı.

GREVIO tarafsız ve bağımsız 10 uzmandan oluşmaktadır. GREVIO'nun görevi Sözleşme'nin üye devletler tarafından nasıl uygulandığını izleyerek haklarında rapor hazırlamaktır. Bu çerçevede, üye devletlere önerilerde bulunarak, önerilerin yerine getirilip getirilmediğini takip eder ve bu sayede ortak normlar yaratmayı amaçlamaktadır. GREVIO gerekli gördüğünde, Sözleşme'nin kavramları veya temaları üzerine genel tavsiyeler kabul edebilir. Taraflar Komitesi ise GREVIO'nun raporlarının ve sonuç gözlemlerinin takibini yapar ve ilgili Taraf Devletlere tavsiyelerde bulunur. Ayrıca GREVIO üyelerinin seçiminden sorumludur.

Sonuç olarak; GREVIO'nun yasal faaliyetleri, İstanbul Sözleşmesi'nin ülke bazında izlenmesi (değerlendirme prosedürü), Sözleşme'nin taraflarından birine özgü durumları bulunması halinde araştırma başlatılması (araştırma prosedürü) ve Sözleşme'nin tema ve konseptlerine dair genel tavsiyelerin benimsenmesidir.

Sözleşme çerçevesinde GREVIO bir soru formu hazırlamaktadır. Sözleşme uyarınca, her bir Taraf Devlet tarafından hazırlanan temel Raporun değerlendirilmesi bu soru formuna ve diğer bilgi isteklerine göre yapılmakta ve bu işlem dönemsel olarak bu tekrarlanmaktadır. GREVIO bu rapordaki bilgileri, diğer ilişkili Avrupa Konseyi kurumları ve Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi gibi uluslararası sözleşmeler çerçevesinde kurulan yapılar ve sivil toplum kuruluşları tarafından hazırlanan bilgileri de göz önüne alarak değerlendirmesini yapmaktadır. GREVIO üye ülkelerce verilen bilgileri yeterli bulmazsa o ülkeyi ziyaret de edebilir. Yetkili kurumlarla görüşmeler neticesinde, sonuç raporunu kabul ederek, ilgili Taraf Devlete ve Taraflar Komitesi'ne raporunu sunmakla görevlidir.

Bu kapsamda; izleme sürecinde, taraf devletler GREVIO'nun sorularını yanıtlayarak ve çizdiği çerçeveye uygun raporlar hazırlamak zorundadırlar. Bunun yanı sıra İstanbul Sözleşmesi, Sivil Toplum Kuruluşlarına (STK) özel önem vermiştir. Bu çerçevede STK'lar doğru uygulamaların hayata geçirilmesinde önemli bir paydaş olarak tanımlanarak, izleme sürecine de dahil edilmektedir.

II. GREVIO TÜRKİYE RAPORU

Türkiye'nin ilk izleme süreci 2017 yılında başlamış olup, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü koordinatörlüğünde hazırlanan Türkiye Devlet Raporu 3 Temmuz tarihinde İstanbul Sözleşmesi'nin denetim organı GREVIO'ya teslim edilmiştir.⁶ BU devlet raporu karşısında, izleme sürecine katkı sağlamak için Türkiye'deki kadın örgütlerinin işbirliği ile kapsamlı bir gölge rapor hazırlanmıştır. Bu

⁴ Gökçeççek Ayata, Feride Acar ile İstanbul Sözleşmesi ve GREVIO Üzerine, İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/blog/feride-acar-ile-istanbul-sozlesmesi-ve-grevio-uzer/>

⁵ Age. <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/blog/feride-acar-ile-istanbul-sozlesmesi-ve-grevio-uzer/>

⁶ The responses of Republic of Turkey to the questionnaire on legislative and other measures giving effect to the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention), <https://rm.coe.int/turkey-state-report/1680737201>

Rapor, kadına yönelik şiddet ve Sözleşme'nin uygulanmasındaki eksik ve yanlışlara ilişkin önemli hususları özetlemek amacıyla 8 sivil toplum örgütü tarafından yazılmış ve İstanbul Sözleşmesi Türkiye İzleme Platformu üyesi 81 kadın ve LGBTIQ örgütü⁷ tarafından imzalanmıştır.⁸ Raporu yazma görevini üstlenen örgütler⁹, büyük bir özveri ve sıkı çalışma ile var olan iş yükünün yanı sıra herhangi bir maddi kaynak olmaksızın bu süreci yerine getirmiş, Rapor alanda çalışan örgütlerin katkısını artırabilmek amacıyla Türkçe yazılmış ve İngilizce'ye çevrilerek GREVIO'ya sunulmuştur.¹⁰ GREVIO'nun Türkiye'nin İstanbul Sözleşmesi'ne ilişkin uygulamasını değerlendirme süreci 2017'nin ilk ayında başlamış ve değerlendirme raporu 15 Ekim 2018'de yayımlanmıştır.

Grevio'nun ilk değerlendirme raporunda yer alan analiz, öneri ve teklifler, GREVIO'nun sorumluluğunda hazırlanmıştır. Raporda, 9 Mayıs 2018 tarihi itibarıyla mevcut durum ortaya konulmuştur.

Bu rapor, Türkiye hakkında gerçekleştirilen ilk değerlendirme sürecinin bir ürünü olup, bir bütün olarak İstanbul Sözleşmesi'ni ele almaktadır. Sözleşme kapsamına giren tüm alanlarda Türk mevzuatı ve uygulamaların uyum derecesi değerlendirmiştir. Sözleşme'nin kapsamı çerçevesinde ilk değerlendirme, aile içi şiddet dahil kadınları orantısız şekilde etkileyen kadına yönelik şiddet türlerinin tamamına ilişkin alınan tedbirlere odaklanmıştır.¹¹ Bu raporda kullanılan "kadına yönelik şiddet" ifadesi, Sözleşme'nin V. Bölümü kapsamında suç sayılan (veya, uygun olması halinde, yaptırım uygulanan) kadına yönelik her türlü şiddet anlamına gelip psikolojik şiddet, ısrarlı takip, fiziksel şiddet, tecavüz dahil cinsel şiddet, zorla evlilik, kadın sünneti, zorla kürtaj, zorla kısırlaştırma ve cinsel tacizi içermektedir. Bunun yanı sıra, failin, mağdur ile aynı konutu paylaşmakta veya paylaşmış olduğundan bağımsız olarak, aile veya hane halkı içinde veya eski veya mevcut eşler veya partnerler arasında gerçekleşen fiziksel, cinsel, psikolojik veya ekonomik şiddet olarak tanımlanan kadına karşı aile içi şiddeti de kapsamaktadır. Bu nedenle, bu raporda kullanılan "mağdur" terimi, mağdur bir kadın veya kız çocuğu anlamına gelmektedir.¹²

Rapor, uygulamalardaki eksik ve yanlışlara ilişkin tespitlerin yanı sıra Sözleşme'nin bütüncül bir yaklaşımla, kapsamı ve amacına uygun biçimde etkili uygulanabilmesine yönelik somut önerileri de kapsıyor. Mevcut hizmetlerin ve mekanizmaların kadına yönelik şiddeti önlemekte yetersiz kalmasının sebeplerinin uygulamalar ekseninde değerlendirildiği bu çalışma alanda çalışan kadın örgütlerinin tespitlerini görünür kılmayı amaçlıyor.

III. RAPORDA TÜRKİYE İÇİN ÖNERİLER

İstanbul Sözleşme'nin 5. maddesi şiddete ilişkin en önemli maddelerinden birisidir. Bu hükme göre; *"Taraflar, kadınlara karşı herhangi bir şiddet eylemine girişmekten imtina edecek ve devlet yetkililerinin, görevlilerinin, organlarının, kurumlarının ve Devlet adına hareket eden diğer aktörlerin, bu yükümlülüğe uygun bir biçimde hareket etmelerini temin edeceklerdir"*.

Raporda, Türkiye'nin, aile içi şiddet vakalarında, söz konusu gerekli özen yükümlülüğünü yerine getirmemesi, AİHM'nin bazı kararlar almasına neden olduğu belirtilerek, bu kararlardan en öne çıkanının, Opuz'a karşı Türkiye davasındaki karar olduğu ifade edilmiştir. Opuz davaları grubu¹³ yetkili

⁷ İstanbul Sözleşmesi Türkiye İzleme Platformu'nun 81 üyesinin listesi Gölge Raporun Ek--1'de yer almaktadır. <https://www.morcati.org.tr/attachments/article/441/istanbul-sozlesmesi-izleme-platformu-golge-raporu.pdf>

⁸ İstanbul Sözleşmesi Türkiye İzleme Platformu, Shadow NGO Report on Turkey's First Report on legislative and other measures giving effect to the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, <https://www.morcati.org.tr/attachments/article/441/turkey-ngo-shadow-report-grevio.pdf>

⁹ Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı, Kadın Dayanışma Vakfı, Kadınlarla Dayanışma Vakfı, Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği, Eşitlik İzleme Kadın Grubu, Engelli Kadın Derneği, Kaos GL Derneği, Cinsel Şiddetle Mücadele Derneği.

¹⁰ Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı, <https://www.morcati.org.tr/tr/441-istanbul-sozlesmesi-nin-uygulanmasina-iliskin-kadin-orgutlerinin-golge-raporu-izleme-komitesine-grevio-sunuldu>

¹¹ Kadına Yönelik ve Aile İçi Şiddete Karşı Mücadelede Uzmanlar Grubu (GREVIO) GREVIO (İlk) Değerlendirme Raporu TÜRKİYE, sh.6. <https://ailevecalisma.gov.tr/media/3825/grevio-rapor-turkce-5bd99d7dbb799.pdf>

¹² Age. sh. 6.

¹³ Opuz, M.G. ve Halime Kılıç davalarında, Mahkeme, AİHS'nin 2. ve 3. maddelerinin yanı sıra 14. maddesinin (ayrımcılığın yasaklanması) ihlal edildiği sonucuna varmıştır. AİHM, bazı STK'ların, kadına yönelik aile içi şiddetin, yetkili makamlar tarafından tolere edildiğini ve hükümetçe değinilen mevcut tedbir ve uygulamaların, etkili biçimde işlemediği, dolayısıyla

makamların, başvuru sahipleri veya merhum akrabalarını, aile içi şiddetten koruyamaması ile ilgilidir. Raporda Türkiye'deki kadına karşı şiddetle ilgili olaylara yer verilerek, kadınların yeniden mağduriyetinin ve hatta öldürülmesinin önlenmesi için etkili koruma tedbirlerinin alınması gerektiğine vurgu yapılarak, hayatları risk altında olan kadınların korunmasına yönelik uygun, hızlı ve etkin koruma tedbirleri uygulanmış olsaydı, toplumsal cinsiyete dayalı cinayet mağdurlarının en azından bir kısmı kurtarılabilir miydi sorusunu sorarak, koruma tedbirlerinin; polisin hızlı müdahalesi, uygun risk değerlendirmesi, uzaklaştırma tedbir kararının derhal uygulanması, tazyik hapsi gibi tedbirleri içerdiği ve sadece bunlarla sınırlı olmadığı belirtilmiştir. Benzer şekilde, faillere yönelik soruşturma, yargılama ve cezalandırmaya dair net veriler olmadığından, GREVIO, eşlerini/partnerlerini öldürenler dahil şiddet faillerinin, Sözleşme'nin 45. maddesi doğrultusunda adalete teslim edilerek etkili, orantılı ve caydırıcı şekilde cezalandırıldığına dair bir sonuca varamamaktadır, ifadesini kullanmıştır.

Sonuç olarak; GREVIO Raporunda yer verilen öneriler ve teklifler dikkate alınarak, yetkili makamlara, aşağıdaki önerilerde bulunmuştur:

a. Gerekli özen yükümlülüğü doğrultusunda, kadına yönelik şiddete karşı kurumsal yanıtındaki boşlukların tespit edilmesi ve giderilmesi amacıyla tedbirlerin artırılması,

b. (1) Mağdurların daha fazla şiddet ve zarardan korunması amacıyla etkili tedbirler uygulanarak tekrar mağduriyet yaşama riskinin sistematik olarak değerlendirilmesi ve dikkate alınması (2) şiddet eylemlerinin araştırılması ve cezalandırılması amacıyla gerekli özenin gösterilmesi,

c. Görevlerini yerine getirmeyen, herhangi bir şiddet eylemine karışan, şiddeti tolere eden veya önemsiz gösteren veya mağdurları suçlayan devlet aktörlerinin hesap vermesinin sağlanması,

d. Toplumsal cinsiyete dayalı cinayetlerin ileride önlenmesi, kadınların güvenliğinin sağlanması, hem failler hem de taraflarla irtibat halinde olan çeşitli kurumların hesap vermesini sağlamak için tüm toplumsal cinsiyete dayalı kadın cinayeti vakalarının analizine yönelik çabaların sürdürülmesi,

e. Kadına yönelik şiddetle mücadele etmek, kadına yönelik şiddeti alenen kınamak ve bu toplumsal yara ile daha güçlü bir şekilde mücadele etmek için kamuoyunun güveninin kazanılması için çalışılması.

Bunun yanı sıra Raporda; hedefler, tanımlar, eşitlik, ayrımcılık yapmama, genel yükümlülükler, entegre politikalar ve veri toplama, önleme, koruma ve destek, Türkiye'deki maddi hukuka ve mevzuat, soruşturma, kovuşturma, usul hukuku ve koruyucu tedbirler ile göç ve iltica konularında bilgiler verilerek önerilerde bulunulmuştur. Rapor Türkiye'deki kadınların %25'inden fazlasının 18 yaşından önce evlendiğinin rapor edildiğini, hatta bu oranın kırsal bölgelerde %32'ye kadar yükseldiğini dile getirmiştir. GREVIO ayrıca Türkiye'deki kadınlara yönelik psikolojik şiddetin yaygınlığından da endişe duyduğunu belirtmiştir. GREVIO, en son araştırma verilerine göre Türkiye'deki kadınların %27'sinin yaşamları boyunca en az bir kez ısrarlı takibe maruz kaldıklarını ifade etmelerine rağmen, ısrarlı takibin Türk Ceza Kanunu'nda ayrı bir suç olarak tanımlanmadığına dikkat çekmiştir.¹⁴

Ayrıca, GREVIO sözleşme yükümlülükleriyle tam olarak uyumlu olması amacıyla iyileştirmeler gerektiren birçok ek alan tanımlamıştır. Bunlar (kırsal kesimde yaşayan kadınlar, belirli etnik gruplara ait kadınlar, engelli kadınlar, lezbiyen kadınlar, göçmen ve mülteci kadınlar dahil) kişisel ayrımcılığa maruz kalan ve kalabilecek olan kadınları etkileyen şiddetin önlenmesi ve mücadele edilmesi için tedbirler ve çocuk şahitler dahil, özellikle vesayet ve ziyaret hakları gibi konuların belirlenmesi sırasında olmak üzere çocukların desteklenmesi ve korunması için tedbirlerle ilgili hususlara vurgu yapmıştır.

SONUÇ

Kadına yönelik şiddetle mücadelede çok etkili bir düzenleme olduğunda kuşku bulunmayan "Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi"nin (İstanbul Sözleşmesi) 11. bölümü "İzleme Mekanizması" başlığı altında, "Kadınlara

---

failerin cezasız kaldığını belirten raporlarına atıfta bulunur. Bu nedenle AIHM, aile içi şiddetin daha çok kadınları etkilediği ve Türkiye'de genel ve ayrımcı yargı pasifliğinin, aile içi şiddete olanak sağlayan bir iklim yarattığı yönünde *bir* intibaya neden olan işaretler olduğu sonucuna varmıştır.

¹⁴ İstanbul Bilgi Üniversitesi, İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, GREVIO Baseline Evaluation Report, https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/news/none-grevio_turkiye_raporunu_acikladi/

Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddete Karşı Eylem Uzman Grubu “GREVIO” yu düzenlemektedir. GREVIO, Sözleşme’nin gereklerinin yerine getirilip getirilmediğini izlemek üzere alanında uzman üyelerden oluşturulması gereken bir denetleme organıdır. Çalışmamızda bu organın Türkiye’ye ilişkin raporu üzerinde durularak, önerileri ve eleştirileri belirtilmiştir. Bu çerçevede, kadına ve kız çocuklarına karşı aile içi şiddetin pek çok sebebi olduğu bilinmektedir. Bu coğrafyada savaş ve şiddet her zaman olagelmıştır. Ancak bu şiddetin öncelikli mağdurları olan kadınlar ile kız çocuklarına karşı aile içi şiddetin sebepleri tüm yönleriyle araştırılması gerekmektedir. Sonuç olarak, devletin, İstanbul Sözleşmesi’nin öngördüğü yükümlülükler ve ilgili mevzuat uyarınca kadına yönelik şiddet ile mücadelede konusunda sorumluluklarını yerine getirmesi ve toplumsal yaşamı olumsuz etkileyen bu soruna bir an önce çare bulması elzemdir. Geleneksel yapının bir çırpıda düzeltilmesi mümkün olamasa da bu konuda tüm yetkililerin kararlılığına ve bir devlet politikasına ihtiyaç olduğu açıktır. Kadına yönelik şiddete karşı alınacak tedbirlerin, toplumsal cinsiyet eşitliğini desteklemeye yönelik tedbirler ile birlikte bunların uygulamaya konulması için tutarlı ve kararlı bir yaklaşım da zorunludur.

KAYNAKÇA

1. Ayata, Gökçeçiçek, Feride Acar ile İstanbul Sözleşmesi ve GREVIO Üzerine, İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/blog/feride-acar-ile-istanbul-sozlesmesi-ve-grevio-uzer/>
2. Bakırcı, Kadriye, “İstanbul Sözleşmesi”, Ankara Barosu Dergisi, 2015/ 4, sh. 133-204.
3. İstanbul Sözleşmesi Türkiye İzleme Platformu, Shadow NGO Report on Turkey’s First Report on legislative and other measures giving effect to the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, <https://www.morcati.org.tr/attachments/article/441/turkey-ngo-shadow-report-grevio.pdf>
4. İstanbul Bilgi Üniversitesi, İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, GREVIO Baseline Evaluation Report, https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/news/none-grevio_turkiye_raporunu_acikladi
5. Kadına Yönelik ve Aile İçi Şiddete Karşı Mücadelede Uzmanlar Grubu (GREVIO) GREVIO (İlk) Değerlendirme Raporu TÜRKİYE,
6. <https://ailevecalisma.gov.tr/media/3825/grevio-rapor-turkce-5bd99d7dbb799.pdf>
7. Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı, Kadın Dayanışma Vakfı, Kadınlarla Dayanışma Vakfı, Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği, Eşitlik İzleme Kadın Grubu, Engelli Kadın Derneği, Kaos GL Derneği, Cinsel Şiddetle Mücadele Derneği.
8. <https://www.morcati.org.tr/tr/441-istanbul-sozlesmesi-nin-uygulanmasina-iliskin-kadin-orgutlerinin-golge-raporu-izleme-komitesine-grevio-sunuldu>
9. The responses of Republic of Turkey to the questionnaire on legislative and other measures giving effect to the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention), <https://rm.coe.int/turkey-state-report/1680737201>

ANKARA MERKEZ İLÇELERİ İÇİN GENÇLERİN SPORİF FAALİYETLERE KATILIMININ UYUM ANALİZİ İLE KARŞILAŞTIRMASI COMPARISON OF THE PARTICIPATION OF YOUNG PEOPLE IN SPORTING ACTIVITIES FOR THE CENTRAL DISTRICTS OF ANKARA USING CORRESPONDENCE ANALYSIS

Ayşe EDİZ

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü

Şenol ALTAN

Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü

ÖZET

Sportif faaliyetlerin kişiler üzerinde pozitif biyolojik, psikolojik ve sosyolojik önemli etkileri vardır. Toplumların daha sağlıklı bireyler yetiştirmesi ve geleceğini daha sağlam kılması adına sportif faaliyetler güçlü bir politika aracı olarak kullanılmaktadır. Bir toplumun spora bakışının ve spor alışkanlığının sayısal verilere dayanarak bilinmesi ise bu politikanın uygulanabilirliğini kolaylaştıracaktır. Bu çalışmada istatistiki bir yöntem olan uyum analizi kullanılarak Ankara'nın merkez ilçeleri temel alınmış ve 12-17 yaş aralığındaki gençlere uygulanan anket sonuçları karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Genç Kesim, Spor, Uyum Analizi

ABSTRACT

Sportive activities have positive biological, psychological and sociological effects on individuals. Sport activities are used as a powerful policy tool for societies to grow healthier individuals and to make their future more robust. Knowledge of a society's view of sports and sports habits based on numerical data will facilitate the applicability of this policy. In this study, using the statistical analysis of correspondence analysis, which is based on the central districts of Ankara, the results of the questionnaire applied to young people between the ages of 12-17 are given comparatively.

Key Words: Youth, Sport, Correspondence Analysis

1. Giriş

Sportif faaliyetler; hem kişi hem de toplum hayatında olumlu sosyal, kültürel ve psikolojik değişim yaratarak kişi ve toplumları daha ileri seviyeye taşıyan itici güce sahip olan etkinliklerdir. Bu nedendir ki spor, insanlık tarihinin çok eski zamanlarından itibaren kişi ve toplum yaşamlarının bir parçası olmuştur. Spor, salt fiziksel olarak yapılan bir aktivite olmayıp, aynı zamanda disiplin, sağlık, grup bilinci, kültür, ekonomi, rekabet, barış, v.b. gibi birçok amaca hizmet eden ve katkı sağlayan çok daha geniş bir kavramı ifade etmektedir. En geniş anlamda spor belirli ölçüde fiziksel güç ve beceri gerektiren, bireysel ya da takım halinde yapılan, kişilerin hem fiziksel, ruhsal hem de sosyal gelişimine pozitif katkı sağlayan ve belirli bir disiplin içinde yapılan tüm etkinliklerin genel ifadesi olarak tanımlanabilir (Atasoy ve Kuter, 2005).

Ergenlik ve yirmi yaş altı gençlik dönemi, çocukluktan çıkılıp yetişkinliğe geçilen dönemi ifade etmektedir. Bu dönem insan yaşamında fiziksel ve ruhsal anlamda gelişim ve değişimin en çarpıcı ve belirgin olduğu yılları kapsar. Bu dönemde düzenli olarak yapılacak sportif faaliyetler bu değişim sürecinin daha sağlıklı ve etkin geçirilmesine yardımcı olacak önemli bir etkinlik alanıdır. Bu dönemde sportif faaliyet içinde olan ergen genç, kendi gücünün, sınırlarının ve yeteneklerinin farkına vararak onları sınama ve geliştirme olanağını yakalayacaktır. Aynı zamanda rekabet, kazanma ve kaybetme, grup halinde hareket etme, karar verebilme, yardımlaşma, paylaşma gibi konuların sonuçlarını deneyimleme şansını zararsız bir şekilde yakalayacaktır (Çelik ve Şahin, 2013) . Bu ise hem ergen gence hem de topluma maddi manevi birçok avantaj sağlayacaktır.

İstatistiki bir yöntem olan uyum analizinde amaç, değişkenlerin kategorileri arasında var olan benzerlik ve farklılıkları haritalar üzerinde göstererek verileri yorumlamaktır. Bu yöntemdeki en önemli konulardan biri, veri setinin gösterdiği dağılım hakkında bir varsayım (ön şart) ve hipotez kontrolünün olmamasıdır. Ayrıca uyum analizinde anlamlılık testi de yoktur (Alpar, 2013; Clausen, 1998). Bu nedenle, analiz sonuçları, haritalar üzerinde yoğunlaşmakta ve sayısal sonuçlardan çok bu haritaların incelenmesine ve yorumlanmasına önem verilmektedir. Bu yöntemin tek ön şartı; negatif olmayan veri setinin kullanılmasıdır (Nishisato, 1994).

Bu çalışmada Ankara ili içinde yaşayan ergen ve yirmi yaş altı gençlere yönelik olarak 2017-2018 dönemini kapsayan bir anket çalışması yapılmıştır. Anket, Ankara'nın merkez ilçeleri olan Altındağ, Çankaya, Etimesgut, Gölbaşı, Keçiören, Mamak, Pursaklar, Sincan ve Yenimahalle ilçelerini kapsamaktadır. Anketten elde edilen verilerine uyum analizi uygulanarak sonuçlar yorumlanmış ve ilçeler arasında karşılaştırmalı bilgiler verilmiştir.

2. Uyum Analizi Yöntemi

Uyum Analizi, kategorik verilerin yorumlanmasını sağlayan, çapraz tablolarda satır ve sütun değişkenleri arasında benzerlik, farklılık ve ilişkilerin yorumlanmasını kolaylaştıran, birlikte değişimlerini daha az boyutlu bir uzayda grafiksel olarak gösteren bir yöntemdir. (Alpar, 2013). Bu yöntem, kategorik ya da kategorize edilmiş sürekli değişkenlerin kategorileri arasındaki benzerliklerin ya da farklılıkların, uzaklıklar cinsinden ifade edilmesini, hangi alt kategorinin diğer kategorilere göre daha çok benzer olduğunun bulunmasını amaçlar. Ayrıca çapraz tablolardaki değişkenlerin alt kategorileri arasındaki benzerlikleri daha az sayıda boyutta grafiksel olarak görüntülemeyi de sağlar (Suner ve Çelikoğlu, 2008).

Bu analiz, değişkenlerin alabileceği değerlere karşılık gelen olasılık dağılımlarına ait bir varsayımın olmaması ve nitel verilere uygulanabilir olması nedenleriyle anket yöntemiyle elde edilen nitel verilerin analizinde sıklıkla kullanılan bir analiz tekniğidir (Abar ve Karaaslan, 2013). Uyum Analizinin en basit hali olan basit uyum analizi iki yönlü çapraz tabloların incelenmesinde kullanılırken, değişken sayısının sınırlandırılmadığı, değişkenlerin bir matris olarak kodlanıp çok yönlü çapraz tablolarda uygulandığı hali ise Çoklu Uyum Analizi ya da Homojenlik Analizi olarak adlandırılmaktadır (Suner ve Çelikoğlu, 2010).

Uyum analizi için öncelikle değişkenlerden birinin kategorileri dikkate alınarak çözümlene yapılır. Bu çözümlenmede kategori **profiller, ağırlıklar ve uzaklıklar** belirlenir. Aynı durum diğer değişkenin kategorileri için de yapılır. Uyum analizinde boyut bulma sürecinde temel bileşenler analizinden yararlanır. Hem temel bileşenler analizinde hem de uyum analizinde tekil değer ayrıştırması kullanılmaktadır (Clausen, 1998).

2.1. Uyum Analizinin Temel Kavramları

Uyum analizinde kullanılan temel kavramlar; profil, ağırlık(kütle), uzaklıklar(ki-kare, öklit uzaklığı), nokta, inertia, koordinatlar ve özdeğerler'dir.

2.1.1. Profiller

Uyum analizi, çapraz tablodaki frekansların oranlara dönüştürülmesiyle başlar. Bu aşamada satır ve sütun toplamlarına göre elde edilen satır ve sütun yüzdelerine satır ve sütun profilleri adı verilir (Alpar, 2013).

2.1.2. Ağırlıklar

Ağırlık kavramı satır veya sütun toplamının tüm toplama oranlanması ile hesaplanmaktadır. Satır ağırlıklarının ortalama sütun profiline, sütun ağırlıklarının ise ortalama satır profiline eşit olduğu söylenebilir. Ağırlıklar analizdeki profillerin önemini gösteren bir ölçüdür. Her bir satır toplamının tüm toplama oranlanmasıyla her bir satırın ağırlığı, her bir sütunun tüm toplama oranlanmasıyla da sütun ağırlıkları bulunmaktadır. Bilgisayar programlarında bu ağırlıklar mass (kütle) olarak adlandırılmaktadır (Greenacre, 2007).

2.1.3. Ki-kare ve Öklit Uzaklığı

Uyum analizi ki kare uzaklığı ile açıklanabilir. Ki kare uzaklığı da Öklit uzaklığının ağırlıklandırılmış bir biçimidir (Alpar, 2013). Öklit uzaklığı;

$$d_{ij} = \sqrt{\sum_{k=1}^p (x_{ik} - x_{jk})^2}$$

olarak tanımlanır. Burada;

x_{ik} : i. gözlemin k. değişken değerini,

x_{jk} : j. gözlemin k. değişken değerini ve

p : değişken sayısını ifade etmektedir. Ki-kare uzaklığı ise;

$$d_{i,i'} = \sqrt{\sum_{j=1}^p \frac{(a_{ij} - a_{i'j})^2}{a_j}}$$

olarak tanımlanmaktadır. Burada; a_{ij} : satır profili, a_j ise ortalama satır profilidir.

2.1.4. Nokta

Her bir değişkenin bir kategorisi nokta olarak tanımlanmaktadır Örneğin cinsiyet değişkeninin bir kategorisi olan erkek ya da kadın olmak bir noktadır.

2.1.5. İnertia

Uyum analizinde varyans kavramı yerine inertia kavramı kullanılmaktadır. Toplam inertia, profil noktalarının merkeze olan uzaklıklarının toplam ölçüsü olup;

$$\Lambda^2 = \sum_i r_i d_i^2$$

şeklinde gösterilir. Burada d_i i. noktanın merkeze olan ki-kare uzaklığını, r_i ise i. noktanın ağırlığını temsil etmektedir (Greenacre, 1993).

2.1.6. Koordinatlar ve Özdeğerler

Koordinatlar noktaların konumuna ilişkin bilgi sağlar ve noktaların boyutlar üzerinde görel konumu olarak yorumlanmaktadır. Koordinatların bulunmasında matrislerden ve tekil değer ayrıştırmasından yararlanılmaktadır (Alpar, 2013).

Özdeğer ise toplam inertia'nın boyutlar tarafından parçalanmış halidir. Özdeğer boyutların görel önemliliklerini ya da toplam inertia'nın ne kadarlık kısmını açıklayabildiklerini ifade eder. Özdeğerler noktaların koordinatları kullanılarak da elde edilebilir (Alpar, 2013).

3. Ankara Merkez İlçelerinde Gençlerin Sportif Faaliyetlere Katılımına Yönelik Uyum Analizi

3.1. Çalışmanın Kapsamı

Çalışma, Ankara ilinin merkez ilçeleri olan Altındağ, Çankaya, Etimesgut, Gölbaşı, Keçiören, Mamak, Pursaklar, Sincan ve Yenimahalle ilçelerini kapsamaktadır. Bu ilçelerde 2017-2018 döneminde devlet ve özel okullarda eğitim alan öğrencilere toplam 980 öğrenciye anket uygulanmış ve çalışma kapsamında 946 anketten elde edilen bilgiler kullanılmıştır.

3.2. Değişken ve Kategorilerin Belirlenmesi

Analizin değişkenleri merkez ilçeler ve anketteki her bir soru olmak üzere iki tanedir. Değişken sayısı iki tane olduğu için basit uyum analizi yapılmıştır.

1. Değişken: Merkez ilçeler

Alt kategorileri: Altındağ, Çankaya, Etimesgut, Gölbaşı, Keçiören, Mamak, Pursaklar, Sincan ve Yenimahalle

2. Değişken: Ankette yer alan her bir soru

Alt kategorileri: Her bir sorunun alt kategorisi farklılık göstermektedir.

3.3. Uyum Analizi Sonuçları

Modelin ilk değişkeni olan merkez ilçeler ile ikinci değişkeni olan yaptıkları spor, spor yapmadaki amaç, spor sonrası hissiyat, spor yapmaya teşvik, spor yapma düzeyi, spor yapma sıklığı, ailenin ekonomik düzeyi ve ebeveynlerin eğitim düzeyi değişkenleri arasında uyum analizleri yapılmıştır. Birinci değişken olan merkez ilçeler satır, ikinci değişken olan her bir soru ise sütun olarak verilmiştir. Analiz sonuçları ilk değişken olan spor türü için detaylı olarak verilmiş, diğer değişkenler için ise sadece sonuç değerleri grafiksel olarak gösterilmiş ve yorumlanmıştır.

3.3.1. Merkez İlçeler İle Yapılan Spor Türü Arasındaki Uyum Analizi Sonuçları

Anket uygulanan gençlere takım sporları, bireysel sporlar, savunma sporları, raket sporları, doğa sporları, hedef sporları, kış sporları ve salon sporları olmak üzere sekiz farklı spor türünden hangisini yaptığı sorulmuştur. Merkez ilçeler ile bu spor türleri arasındaki uyum analizi yapılmış ve elde edilen boyutlara ilişkin inertia değerleri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Boyut Sayısı ve Açıklanan Inertia Değerleri

Boyut	Tekil Değer	Inertia	Ki-Kare	p	Açıklanan Inertia	
					Açıklanan	Kümülatif
1	0,160	0,026	104,624	0,000	0,488	0,488
2	0,112	0,013			0,242	0,729
3	0,071	0,005			0,098	0,827
4	0,070	0,005			0,093	0,920
5	0,058	0,003			0,065	0,984
6	0,028	0,001			0,015	0,999
7	0,006	0,000			0,001	1,000
Toplam		0,052			1,000	1,000

Tablo 1’den de görüleceği gibi ki-kare testi sonucunda toplam inertia 0’dan farklıdır ($\chi^2 = 104,624$, $p < 0,05$). Buna göre satır ve sütun değişkenleri arasında bir ilişki olduğu, satır ve sütunların birbirinden bağımsız olmadığı söylenebilir. Ayrıca toplam inertianın % 48,8’lik kısmının birinci boyut tarafından açıklandığı görülmektedir. Merkez ilçelerin ve spor türleri değişkenlerinin boyutlara katkısı ve açıkladıkları inertia değerleri Tablo 1a ve b’de verilmiştir.

Tablo 1a: İlçe Değişkeni ve Açıklanan Inertia Değerleri

ilçe	Mass	Boyut Puanları		Inertia	Katkı				
		1	2		Noktaların Boyutlara		Boyutların Noktalara		
					1	2	1	2	Toplam
Altındağ	0,065	0,226	0,437	0,005	0,021	0,110	0,097	0,255	0,352
Çankaya	0,126	-0,816	0,163	0,015	0,523	0,030	0,916	0,026	0,942
Etimesgut	0,107	-0,066	0,157	0,001	0,003	0,023	0,052	0,209	0,261
Gölbaşı	0,036	0,274	-0,763	0,005	0,017	0,184	0,080	0,439	0,519
Keçiören	0,128	-0,324	-0,045	0,004	0,084	0,002	0,599	0,008	0,607
Mamak	0,093	-0,104	0,074	0,001	0,006	0,004	0,166	0,059	0,225
Pursaklar	0,048	0,680	0,932	0,010	0,137	0,367	0,362	0,480	0,842
Sincan	0,138	0,085	-0,466	0,005	0,006	0,266	0,031	0,662	0,693
Yenimahalle	0,262	0,352	-0,076	0,006	0,203	0,013	0,824	0,027	0,851
Toplam	1,000			0,052	1,000	1,000			

Tablo 1a incelendiğinde satır kategorileri yani ilçeler tarafından açıklanan inertia oranlarına göre inertianın % 1,5’lik kısmı “Çankaya” tarafından açıklanmaktadır. Noktaların boyutlara katkısı yani boyutlardaki inertianın açıklama yüzdesinin ilçelere göre dağılımı incelendiğinde ilçe değişkeninin kategorileri arasında birinci boyutta en çok katkıyı “Çankaya”, ikinci boyutta ise “Pursaklar” yapmaktadır. Boyutların noktalara katkısı bakımından yani o noktanın boyut tarafından ne kadar iyi açıklandığı bakımından ise “Keçiören” ikinci boyut tarafından % 0,08 oranında açıklanırken “Sincan” ikinci boyut tarafından % 66,2 oranında açıklanmaktadır.

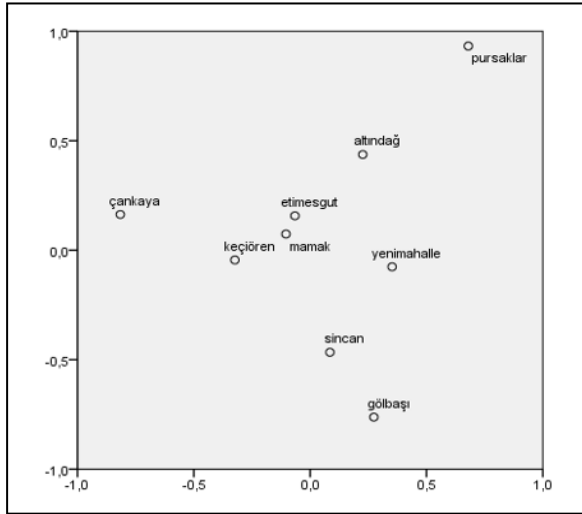

Tablo 1b: Yapılan Spor Türü Değişkeni ve Açıklanan Inertia Değerleri

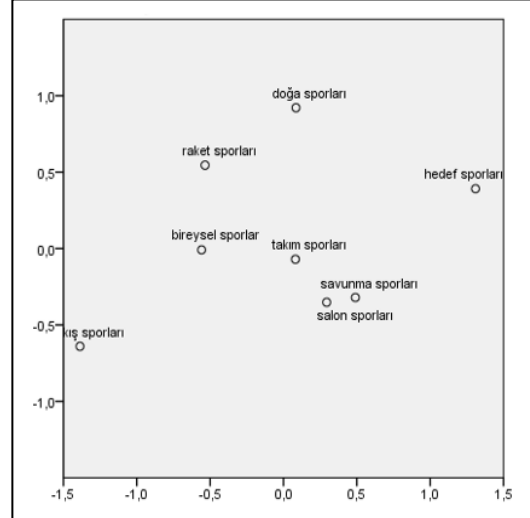
spor_tur	Mass	Boyut Puanları		Inertia	Katkı				
		1	2		Noktaların Boyutlara		Boyutların Noktalara		Toplam
					1	2	1	2	
Takım Sporları	0,553	0,081	-0,070	0,002	0,023	0,024	0,261	0,138	0,398
Bireysel Sporlar	0,131	-0,559	-0,009	0,007	0,255	0,000	0,880	0,000	0,880
Savunma Sporları	0,076	0,490	-0,321	0,005	0,113	0,069	0,590	0,178	0,768
Raket Sporları	0,050	-0,535	0,545	0,007	0,089	0,131	0,321	0,235	0,556
Doğa Sporları	0,078	0,085	0,921	0,008	0,003	0,584	0,011	0,909	0,920
Hedef Sporları	0,018	1,309	0,391	0,007	0,188	0,024	0,667	0,042	0,709
Kış Sporları	0,024	-1,388	-0,640	0,010	0,289	0,087	0,733	0,110	0,843
Salon Sporları	0,073	0,294	-0,352	0,005	0,039	0,080	0,188	0,189	0,377
Toplam	1,000			0,052	1,000	1,000			

Tablo 1b incelendiğinde sütun kategorileri yani spor türlerinden sütun kategorileri yani spor türleri tarafından açıklanan inertia oranlarına göre inertianın % 01’lik kısmı “kış sporları” tarafından açıklanmaktadır. Noktaların boyutlara katkısı yani boyutlardaki inertianın açıklama yüzdesinin spor türlerine göre dağılımı incelendiğinde spor türü değişkeninin kategorileri arasında birinci boyutta en çok katkıyı “kış sporları”, ikinci boyutta ise “doğa sporları” yapmaktadır. Boyutların noktalara katkısı bakımından yani o noktanın boyut tarafından ne kadar iyi açıklandığı bakımından ise “bireysel sporlar” ikinci boyut tarafından hiç açıklanmazken “doğa sporları” ikinci boyut tarafından % 90,9 oranında açıklanmaktadır.

Tablo 1a ve Tablo 1b’deki sonuçların yorumlanmasını bir harita üzerinde de göstermek mümkündür. Şekil 1a,b’de merkez ilçelerin spor türleri ile uyumluluğunun düzlemdeki gösterimleri verilmektedir.

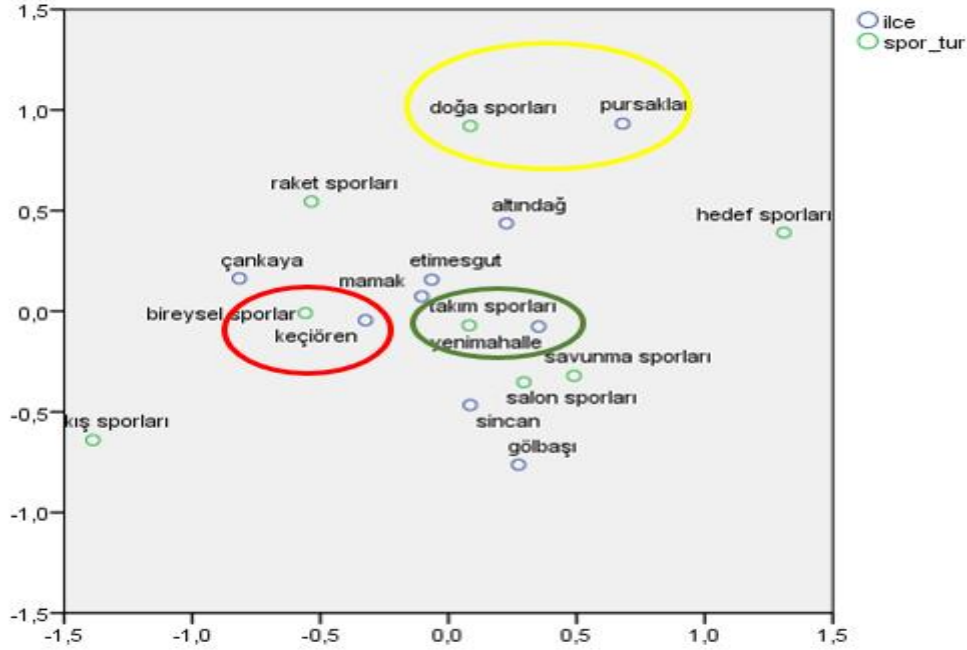

Şekil 1a: Merkez İlçe Kategorileri Gösterimi,

Şekil 1b: Spor Türü Kategorileri Gösterimi

Her iki değişkenin birlikte değerlendirildiği uyum sonuçları ise Şekil 1c’de verilmiştir.

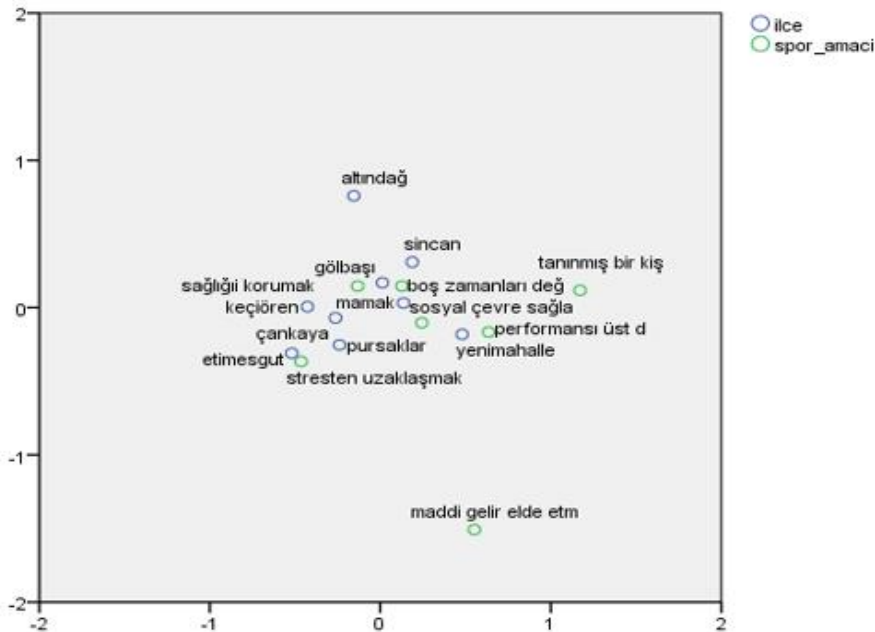

Şekil 1c: Merkez ilçeler ve spor türleri uyum analizi sonuçları

Şekil 1c incelendiğinde Keçiören’de “bireysel sporlar”ın Pursaklar’da “doğa sporları”nın Yenimahalle’de “takım sporları”nın yapıldığı görülmektedir. Ayrıca Keçiören’deki öğrencilerin raket sporlarını doğa sporlarından daha çok yaptıkları söylenebilir. “Kış sporları” ve “hedef sporları” ise ilçelerdeki gençler tarafından yeterince yapılmadığı yorumu yapılabilir.

3.3.2. Merkez İlçeler İle Spor Yapmadaki Amaç Arasındaki Uyum Analizi Sonuçları

Spor yapmadaki amaç boş zamanları değerlendirme, stresten uzaklaşma, performansı artırma, sosyalleşme, maddi gelir elde etme ve tanınma alt kategorileri ile sorulmuştur. Merkez ilçeler ile spor yapma amaçları arasındaki uyum analizine grafiksel gösterim Şekil2’ de verilmiştir.

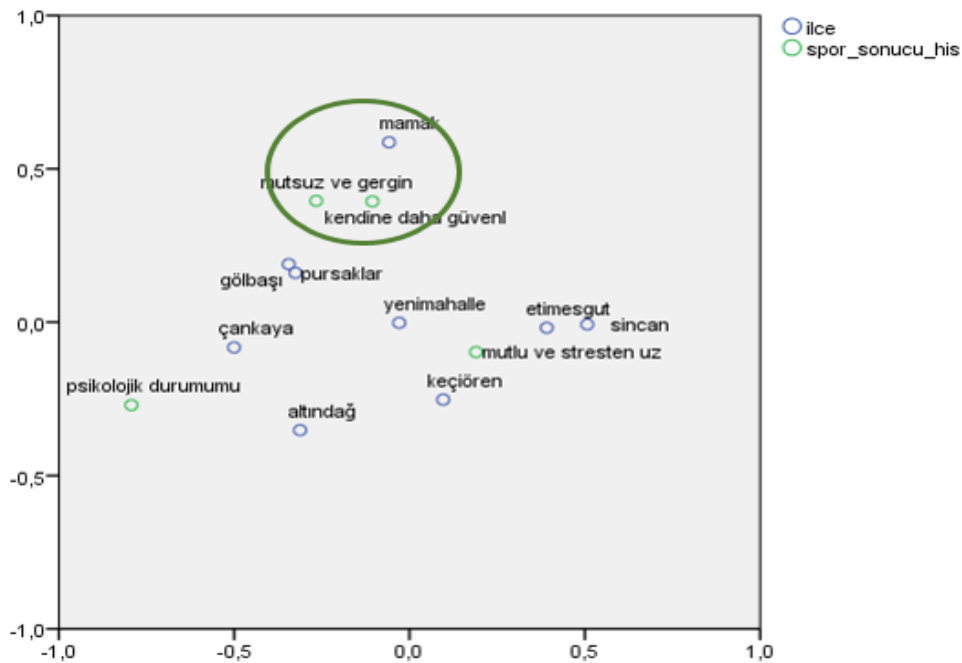

Şekil 2: Merkez ilçeler ve spor yapma amacı Uyum analizi sonucu

Şekil 2 incelendiğinde bütün ilçelerdeki gençlerin maddi gelir elde etme ve tanınmış bir kişi olma dışındaki tüm amaçlarla genel olarak uyumlu oldukları söylenebilir. Bunun yanında Yenimahalle ilçesindeki gençlerin daha çok performansını artırmak ve sosyalleşmek için spor yaptıkları, Mamak, Gölbaşı ve Sincan ilçelerinde boş zamanlarını değerlendirmek ve sosyalleşme amaçları ön plana çıkmaktadır. Keçiören ve Çankaya, Etimesgut ilçelerinde ise sağlık ve stres amaçları uyum göstermektedir. Altındağ ilçesinde yaşayan gençlerin ise spor yapma amaçları ile bir uyumluluğu görülmektedir. Yine “maddi gelir elde etmek” amacının da ilçelerdeki öğrencilerle herhangi bir uyumluluğunun olmadığı yorumu yapılabilir.

3.3.3. Merkez İlçeler İle Spor Sonrası Hissiyat Arasındaki Uyum Analizi Sonuçları

Ankete katılan gençlere sorulan diğer bir soru da spor sonrası ruh halleridir. Bu soru mutlu ve stresten uzaklaşmış, mutsuz ve gergin, kendine daha güvenli ve psikolojik açıdan etkilenmiyorum alt kategorileri ile sorulmuştur. Merkez ilçeler ile spor sonrası hissiyat arasındaki uyum analizi sonuçları Şekil 3’de verilmiştir.

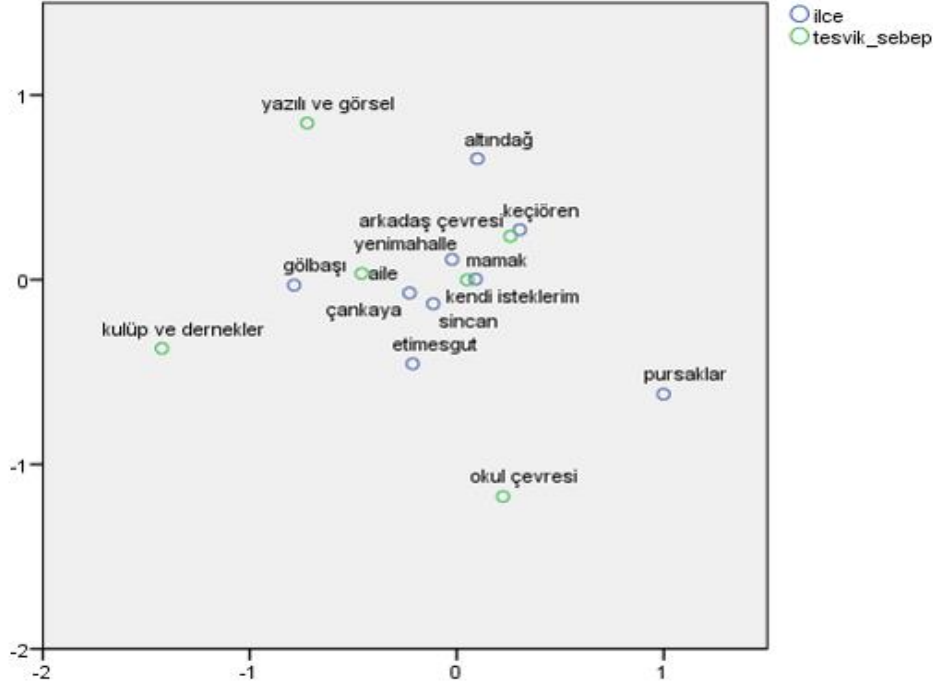

Şekil 3: Merkez İlçeler İle spor sonrası hissiyat uyum analizi sonuçları

Şekil 3’e bakıldığında Yenimahalle, Etimesgut Sincan ve Keçiören ilçelerinde spor sonrası kendini mutlu ve stresten uzaklaşmış seçeneğinin uyum içinde olduğu görülmektedir. Mamak, Pursaklar ve Gölbaşı ilçelerinde ise mutsuz ve gergin ile kendine daha güvenli seçeneklerinin uyumu söz konusudur. Psikolojik durumum etkilenmiyor seçeneği Çankaya ve Altındağ ilçeleri ile uyum göstermektedir.

3.3.4. Merkez İlçeler ile Spor Yapmaya Teşvik Arasındaki Uyum Analizi Sonuçları

Gençleri spor yapmaya teşvik eden unsurlar altı alt kategoride sorulmuştur. Bunlar yazılı ve görsel medya, birlikte yaşadığı ailesi, aile çevresi, okul ve sosyal çevresi, kulüp ve dernekler ve kendi isteğidir. Bu alt kategoriler ile Ankara merkez ilçeleri arasındaki uyum analizinin grafiksel gösterimi Şekil 4’de verilmiştir.

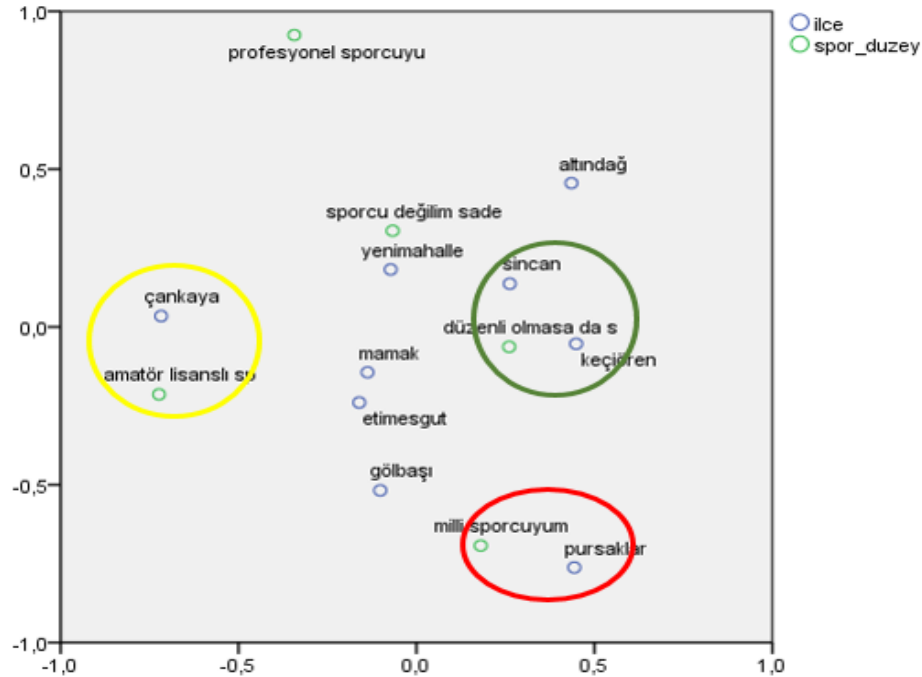

Şekil 4: Merkez İlçeler İle Spor yapmaya Teşvik Arasındaki Uyum analizi Sonuçları

Şekil 4 incelendiğinde Altındağ ve Pursaklar dışındaki diğer ilçelerin spor yapmaya teşvik türleri ile uyumlu olduğu görülmektedir. Ayrıca “yazılı ve görsel basın”, “klüp ve dernekler” ve “okul çevresi” teşvik türlerinin tüm ilçelerde diğer teşvik türlerinden ayrık bir yapı sergiledikleri görülebilir. Spor yapmaya teşvikte en çok aile, arkadaş çevresi ve kendi isteklerinin Pursaklar ve Altındağ ilçeleri dışında diğer tüm ilçelerde aynı uyumu göstermektedir.

3.3.5. Merkez İlçeler ile Ne Düzeyde Spor Yapıldığına İlişkin Uyum Analizi Sonuçları

Ne düzeyde spor yapıyorsunuz sorusu milli sporcu, profesyonel sporcu, amatör lisanslı sporcu, düzenli spor yapan ve arada sırada spor yapan alt kategorileri ile sorulmuş ve uyum analizi sonuçları grafiksel olarak Şekil 5’de verilmiştir.

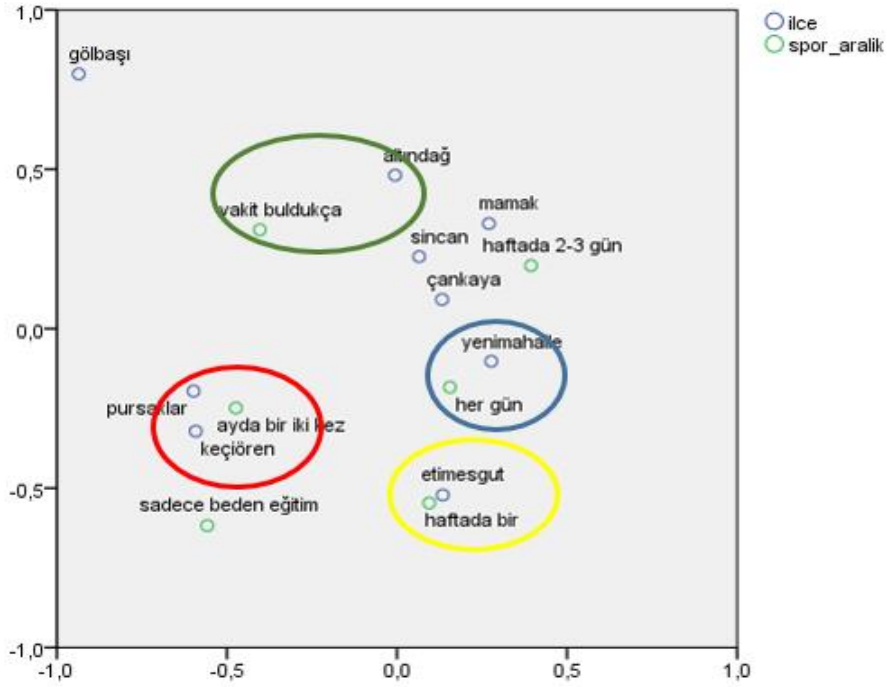

Şekil 5: Merkez İlçeler ve Ne Düzeyde Spor Yapıldığına İlişkin Uyum Analizi Sonuçları

Şekil 5 incelendiğinde Altındağ hariç bütün ilçelerle spor yapma düzeylerinin uyum gösterdiği görülmektedir. Keçiören ve Sincan'da “düzenli olmasa da spor yapıyorum”, Pursaklar'da “milli sporcuyum”, Yenimahalle ilçesinde ise sporcu değilim seçeneğinin uyum içinde olduğu söylenebilir. Çankaya ilçesinde ise spor yapan gençlerin amatör lisanslı oldukları görülmektedir. Spor yapma düzeylerinden biri olan “profesyonel sporcuyum“ alt kategorisinin hiçbir ilçelerdeki öğrenciler tarafından yeterince uyum göstermediği yorumu yapılabilir.

3.3.6. Merkez İlçeler ile Hangi Sıklıkta Spor Yapıldığına İlişkin Uyum Analizi Sonuçları

Anket uygulanan gençlere ne sıklıkla spor yaptıkları her gün, haftada iki-üç gün, haftada bir gün, ayda bir-iki gün, vakit buldukça ve hiç yapmıyorum seçenekleri ile sorulmuş ve sonuçlar Şekil 6 'de verilmiştir.

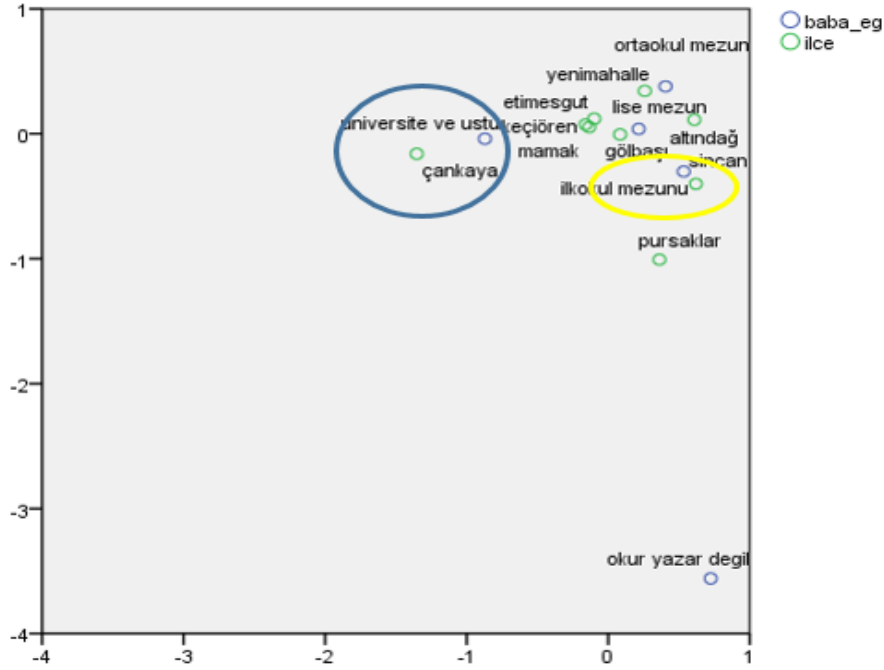

Şekil 6: Merkez İlçeler ve Ne Sıklıkla Spor Yapıldığına İlişkin Uyum Analizi Sonuçları

Şekil 6'dan da görüleceği gibi Gölbaşı dışındaki tüm ilçelerde, ilçelerle spor yapma sıklığı uyumluluk göstermektedir. Pursaklar ve Keçiören'de “ayda bir iki kez”, Etimesgut'ta “haftada bir” Altındağ'da “vakit buldukça” ve Yenimahalle'de “her gün” spor yapıldığı söylenebilir.

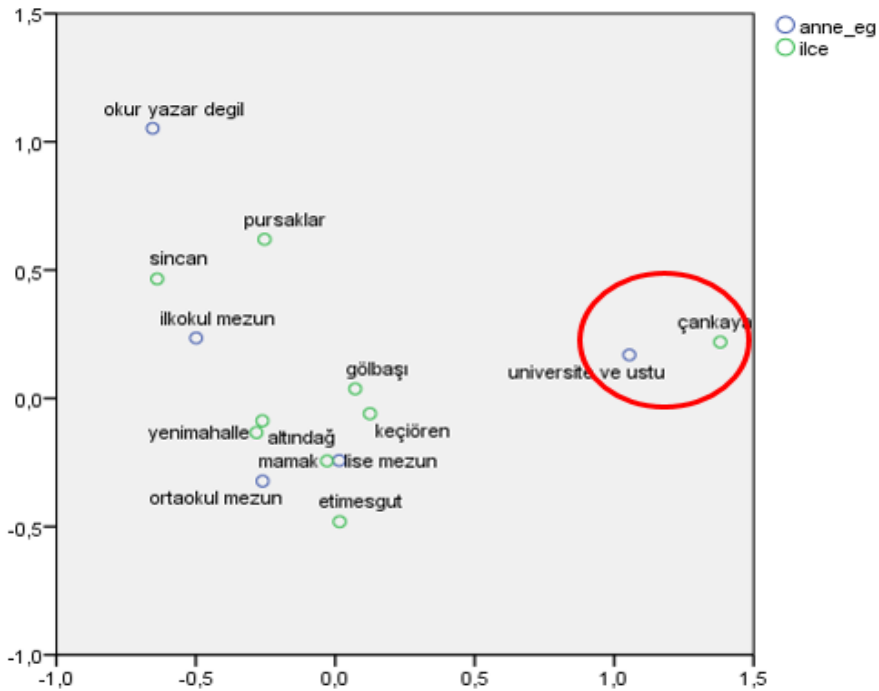
3.3.7. Merkez İlçeler ile Ebeveynlerden Baba ve Annenin Eğitimine İlişkin Uyum Analizi Sonuçları

Ebeveynlerin eğitim durumu okur-yazar olmayan, ilkokul mezunu, ortaokul mezunu, lise mezunu ve üniversite ve üzeri alt kategorilerde sorulmuş ve uyum analizi sonuçları Şekil 7a ve Şekil 7b 'de verilmiştir.

Şekil 7a: Merkez İlçeler ile Babanın eğitimine İlişkin Uyum Analizi Sonuçları

Şekil 7a incelendiğinde Pursaklar dışındaki ilçelerde ilçelerle baba eğitim durumlarının uyumluluk gösterdiği söylenebilir. Örneğin Çankaya “üniversite ve üstü” ile Sincan “ilkokul mezunu “ ile uyumluluk göstermektedir. “Okur-yazar değil” baba eğitim durumu ise tüm ilçelerle uyumlu değildir.

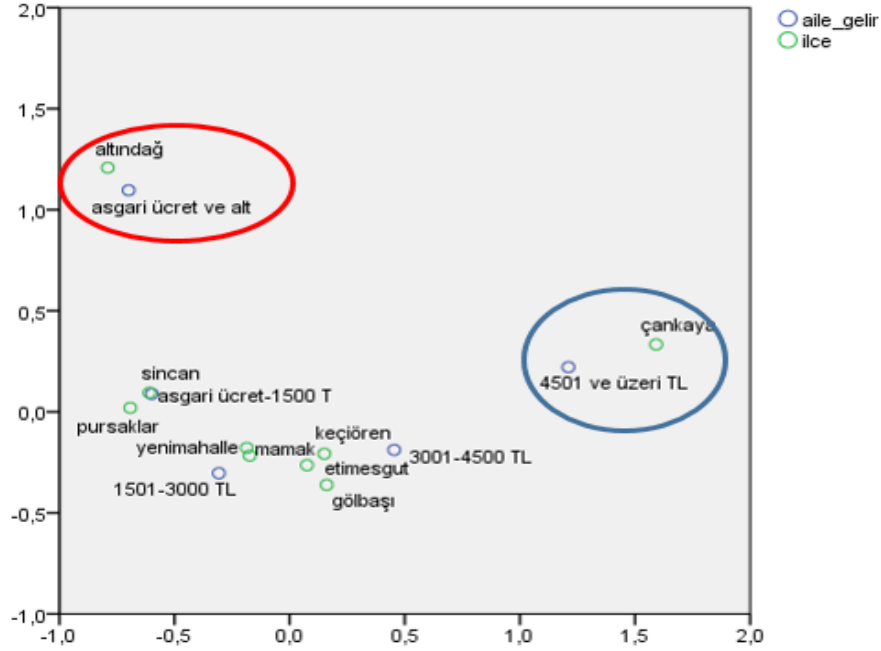

Şekil 7b: Merkez İlçeler ile Anne eğitimine İlişkin Uyum Analizi Sonuçları

Şekil 7b incelendiğinde okur-yazar olmayan anne seçeneğinin tüm ilçelerle uyum içinde olmadığı görülmektedir. Pursaklar ve Sincan ilçelerinde ilkokul seçeneği, Yenimahalle, Altındağ ve Mamak ilçelerinde ortaokul, Gölbaşı, Keçiören ve Etimesgut ilçelerinde ise lise mezunu seçeneği uyum göstermektedir. Üniversite ve üstü seçeneği ise sadece Çankaya ile uyumludur.

3.3.8. Merkez İlçeler ile ailelerin ekonomik gelirine ilişkin uyum Analizi Sonuçları

Ailenin aylık geliri asgari ücret ve altı, asgari ücret ve 1500 TL, 15001-3000 TL, 3001-4500 TL ve 4501 TL ve üzeri alt başlıkları ile sorulmuştur. Gelir ve ilçelerin uyum analizi sonuçları Şekil 8’de verilmiştir.

Şekil 8: Merkez İlçeler ile ailelerin ekonomik gelirine ilişkin uyum Analizi Sonuçları

Şekil 8’den de izleneceği üzere ilçeler içinde en ayrı duran Altındağ ve Çankaya ilçeleridir. Altındağ ilçesi asgari ücret ve altı gelir seviyesi ile uyum içindeyken Çankaya ilçesi üst gelir seviyesi ile uyum göstermektedir. Bu iki ilçe ve diğer gelir seviyelerinin uyumlulukları daha fazladır. Keçiören, Etimesgut ve Gölbaşı ilçelerinde orta gelir seviyesinin uyumlu olduğu, Mamak ve Yenimahalle ilçelerinde orta altı gelir seviyesinin, Pursaklar ve Sincan ilçelerinde ise alt gelir üstü seviyesinin uyum içinde olduğu görülmektedir.

Şekil 8 incelendiğinde ilçelerin ailenin toplam aylık gelir gruplarıyla uyumluluk gösterdiği söylenebilir. Bu yapıdan oldukça ayrı bir gösterimle Altındağ “asgari ücret ve altı” Çankaya ise “4501 ve üzeri TL” ile uyumluluk göstermektedir.

4. Sonuç

Spor ve sportif faaliyetler yarattığı etkilerle salt sporu yapan kişiye değil, o kişinin bulunduğu sosyal topluma da birçok açıdan pozitif katkı sağlamaktadır. Tarih boyunca toplumlar her açıdan daha sağlıklı bireyler yetiştirmek adına sporu toplumsal hayatın bir parçası yapacak politikalar uygulamışlardır. Yapılan çalışmalar göstermiştir ki spor yapma alışkanlığı çocukluk ve gençlik döneminde kazanılmaktadır. Bu nedenle bu dönemde verilen eğitimin ve sunulan olanakların önemi oldukça büyüktür.

Bu çalışmada Ankara ili merkez ilçelerinde eğitim gören ergen ve 20 yaş altı gençlerin spor ve spor yapmaya ilişkin bakışları sayısal olarak değerlendirilmiştir. Bu amaçla spor istatistiksel bir yöntem olan uyum analizi kullanılmıştır.

Uyum analizi kategorik değişkenlerin yorumlanmasını kolaylaştıran, çapraz ilişki tablolarında satır ve sütun değişkenleri arasındaki benzerlikleri ya da farklılıkları ilişkilendiren ve bu satır ve sütun değişkenlerinin birlikte hareketlerini daha küçük boyutlu bir uzayda grafiksel olarak gösteren bir istatistiksel yöntemdir.

Yapılan çalışmada ilk değişken Ankara'nın merkez ilçeleri olan Altındağ, Çankaya, Etimesgut, Gölbaşı, Keçiören, Mamak, Pursaklar, Sincan ve Yenimahalle ilçeleriyle ikinci değişken anket formunda spora yönelik sorulan her bir soru ve her sorunun kendi alt kategorileridir.

Ankara ilinin hiçbir merkez ilçesinde kış sporları ve hedefe yönelik sporların tercih edilmediği, buna karşın Yenimahalle'de takım sporlarının, Çankaya ve Keçiören'de bireysel sporların ön plana çıktığı görülmüştür. Tüm ilçelerde spor yapan gençlerin spor yapmadaki amaçları arasında maddi gelir elde etme ve tanınma isteği seçeneği yer almamaktadır. Bunun yanında Yenimahalle ilçesindeki gençlerin daha çok performansını artırmak ve sosyalleşmek için, Mamak, Gölbaşı ve Sincan ilçelerinde boş zamanlarını değerlendirme ve sosyalleşmek için, Keçiören ve Çankaya, Etimesgut ilçelerinde ise sağlık ve stresten uzaklaşmak için spor yaptıkları sonucu çıkmıştır. Yenimahalle, Etimesgut, Sincan ve Keçiören ilçelerinde spor yapan gençler spor sonrası kendilerini mutlu ve stresten uzaklaşmış, Mamak, Pursaklar ve Gölbaşı ilçelerindeki gençler ise mutsuz ve gergin, Çankaya ve Altındağ ilçelerindeki gençler ise psikolojik durumunun spordan etkilenmediğini ifade etmişlerdir. Gençleri spor yapmaya teşvik eden en önemli etmenin tüm ilçelerde aile ve arkadaş çevresi olduğu, buna karşın yine tüm ilçelerde yazılı ve görsel medya ile kulüp ve dernek teşviklerinin etkili olmadığı görülmüştür. Gençlerin hangi sıklıkla spor yaptıklarına ilişkin değişkene Gölbaşı ilçesi dışında diğer ilçelerin daha benzer bir yapı sergiledikleri, en fazla spor yapma alışkanlığının Yenimahalle'de en az spor yapma alışkanlığının ise Pursaklar ve Keçiören'de olduğu görülmektedir. Ankete katılan gençlere ailelerinin eğitim ve gelir seviyeleri ile ilgili sorular sorulmuştur. Buna göre tüm ilçelerde gençlerin anne ve babalarının en az ilkokul ve üzeri eğitim aldıkları, Sincan ve Pursaklar'da ilkokul seçeneğinin, Çankaya'da ise üniversite ve üzeri eğitimin yoğunlaştığı izlenmiştir. Ailelerin gelir seviyesine bakıldığında tüm ilçeler içinde en ayrı duran Altındağ ve Çankaya'dır. Altındağ ilçesinde asgari ücret ve altı gelir seviyesi daha fazlayken Çankaya ilçesinde üst gelir seviyesi daha fazladır. Keçiören, Etimesgut ve Gölbaşı ilçelerinde ise orta gelir seviyesinin, Mamak ve Yenimahalle ilçelerinde orta altı gelir seviyesinin, Pursaklar ve Sincan ilçelerinde ise alt gelir üstü seviyesinin daha fazla olduğu görülmektedir.

Kaynaklar

1. Abar, Hayri ve Karaaslan, A. (2013). "Konut Talep Edenlerin Özellikleriyle Talep Edilen Konutun Özellikleri Arasındaki İlişkinin Çoklu Uyum Analizi Yöntemi İle İncelenmesi: Atatürk Üniversitesi Personeli Örneği", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(3), 232-339.
2. Alpar, R. (2013). *Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemler* (4. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
3. Atasoy, B., Kuter, F. Ö. (2015). "Küreselleşme ve Spor", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18 (1), 11-22.
4. Clausen, S.E. (1998). *Applied Correspondence Analysis: An Introduction*. California: Sage Publications.
5. Çelik, A., Şahin, M. (2013). "Spor ve Çocuk Gelişimi", *International Journal of Social Science* Volume 6 Issue 1, p. 467-478, January.
6. Greenacre, M. (1993). *Theory and Applications of Correspondence Analysis* (3. Baskı). London: Academic Press.
7. Greenacre, M. (2007). *Correspondence Analysis in Practice* (2. Baskı). London: Chapman & Hall.
8. Nishisato, S. (1994). *Element of Dual Scaling: An Introduction to Practical Data Analysis*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum.
9. Suner, A. ve Çelikoğlu, C. (2010) "Toplum Tabanlı Bir Çalışmada Çoklu Uygunluk Analizi ve Kümeleme Analizi ile Sağlık Kurumu Seçimi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(2), 43-55.

AVRUPA TUTUKLAMA EMRİ ÇERÇEVESİNDE GKRY’NİN KARARININ CEZA HUKUKU AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF THE DECISION OF GKRY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE EUROPEAN ARREST ORDER IN TERMS OF CRIMINAL LAW

İslam Safa KAYA

Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

Ali CENGİZ

Arş. Gör., Kırıkkale Üniversitesi Hukuk Fakültesi Araştırma Görevlisi

ÖZET

Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY), Doğu Akdeniz’deki deniz yetki alanlarına ilişkin bazı bölgelerde Fatih ve Yavuz gemileriyle arama ve sondaj faaliyeti yapan Türkiye’nin bu adımına karşı, Fatih gemisi personelleri ve Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) ile işbirliği yapan şirket personelleri olmak üzere 25 kişi için ‘Avrupa Tutuklama Emri’ çıkarmıştır.

13 Haziran 2002 tarihinde ‘Konsey Çerçeve Kararı’ olarak yürürlüğe giren Avrupa tutuklama emri, cezai bir takibat gerçekleştirilmesi, bir hürriyeti bağlayıcı ceza veya bir tutuklama emrinin uygulanmasını sağlamak için talep edilen bir kişinin bir başka Üye Devlet tarafından tutuklanması ve teslimi amacı ile bir Üye Devlet tarafından çıkarılan adli karardır.

Bir Avrupa tutuklama emri, emri çıkartan Üye Devletin hukukunda en az on iki aylık azami bir süre için bir hürriyeti bağlayıcı ceza veya tutuklama emri ile cezalandırılabilen eylemlerle ilgili olarak veya bir mahkeme kararı ya da tutuklama emri ile öngörülmüş olan en az dört aylık cezalar için çıkarılabilir.

Bu hususlar dairesinde, GKRY’nin çıkarmış olduğu tutuklama emrinin ceza hukuku açısından bazı sonuçları olacak ve olası bu sonuçların uluslararası bir krize dönüşme ihtimali de söz konusu olabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Tutuklama Emri, Konsey Çerçeve Kararı, Türkiye.

ABSTRACT

Assesment of decision of Greek Cypriot of Southern Cyprus in terms of penal law within the frame of warrant of arrest of Europe.

Against Turkey’s step, which is related to exploratory and drilling activity with the drill ships, that are called as Fatih and Yavuz, in some areas which is related to maritime zone in Eastern Mediterranean, Greek Cypriot of Southern Cyprus has enacted warrant of arrest of Europe against 25 people, whom are staff of Fatih Ship and companies which have been cooperating with Turkish Petroleum Corporation.

The order Of arrest of warrant which entered into force on 13th June of 2002 as ‘council framework decision’, is a judicial decision which is enacted by a member state with the intend of arresting one person , to execute a liberty binding punishment or an arrest of warrant, from another member state to execute arrest and hand over to requestor.

An European arrest of warrant can be enacted for punishments which are at least for four months and are envisaged by a court order or a warrant of arrestor activities that can be punished with an arrest of warrant or liberty binding punishmentfor at least two month maximum time according to law of executer member state.

According to these points, there will be some results of the arrest of warrant, which is enacted by Greek Cypriot of Southern Cyprus, from the perspective of penal law and there will be possibility of conversion of these problems to the possible crisis.

KeyWords: TheEuropeanArrestOrder, Council Framework Decision, Turkey.

GİRİŞ

Doğu Akdeniz'deki deniz yetki alanlarının belirlenmesi uzun yıllardır çözüme kavuşturulamamıştır. Bölge devletlerinin Doğu Akdeniz'deki çeşitli faaliyetleri zaman zaman siyasi gerilimlere sebep olmaktadır. Doğu Akdeniz'in petrol ve doğalgaz kaynakları açısından zengin olduğunun ortaya çıkmasıyla özellikle son 20 yılda bölge bir siyasi çekişme alanı haline gelmiş, deniz yetki alanlarının belirsizliği beraberinde çözümsüzlüğü de getirmiştir. Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne (BMDHS) taraf olmaması ve münhasır ekonomik bölge (MEB) ilanında bulunmaması Doğu Akdeniz'e ilişkin hak ve yetkilerinin tespitini zorlaştırmaktadır. Diğer yandan Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY)'nin adanın tek temsilcisi gibi hareket ederek bazı bölge devletleri ile deniz alanı sınırlandırma anlaşmaları yapması ve Türkiye ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni (KKTC) yok sayması uluslararası hukuk açısından makul bir tavır olarak değerlendirilememektedir. Zira BMDHS hükümleri, Uluslararası Adalet Divanı (UAD) kararları ve uluslararası teamül hukuku incelendiğinde, kıyıdaş ya da karşılıklı kıyıya sahip devletlerin deniz yetki alanlarının belirlenmesinin bir araya gelerek anlaşma yoluyla çözüme kavuşturulması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Doğu Akdeniz'deki deniz yetki alanlarına ilişkin bu belirsiz tabloya rağmen GKRY, 10 Haziran 2019 tarihinde, deniz yetki alanlarını ihlal ettiği gerekçesiyle Doğu Akdeniz'de arama ve sondaj faaliyeti yapan Fatih gemisinin personelleri ile TPAO ile işbirliği yapan şirket personelleri olmak üzere 25 kişi için "Avrupa Tutuklama Emri" (ATE) çıkarmıştır. Türkiye, uluslararası hukuka uygun olarak sınırlandırılmayan bir deniz alanına ilişkin olarak GKRY'nin tek taraflı bir hukuki tasarrufta bulunmaya hakkı olmadığını ve söz konusu tutuklama emrinin uluslararası hukuka aykırı olduğunu açıklamıştır. Bu nedenle hem ATE'nin hukuki mahiyeti hem de Doğu Akdeniz'deki deniz yetki alanlarının belirsiz durumu, çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır.

A.DOĞU AKDENİZ'DEKİ DENİZ YETKİ ALANLARI SORUNU

Türkiye ile GKRY arasında yaşanan tutuklama krizini değerlendirebilmek için öncelikle sürecin bu noktaya nasıl geldiğini incelemek gerekmektedir. 2000'li yılların başında Doğu Akdeniz'de zengin doğalgaz kaynaklarının yer aldığına ilişkin bilimsel görüşlerin ortaya çıkması bölge devletlerinin ilgisini çekmiştir. O dönem GKRY, bölgedeki hakimiyetini meşrulaştırmak amacıyla başta Mısır olmak üzere diğer kıyıdaş ülkeler Lübnan, Suriye ve İsrail ile MEB¹ anlaşmaları için görüşmelere başlamıştır². Bu görüşmeler neticesinde GKRY, Avrupa Birliği'nin (AB) desteğini alarak 2 Nisan 2004 tarihinde, 21 Mart 2003 tarihinden geçerli olmak üzere 200 millik bir Münhasır Ekonomik Bölge ilanını gerçekleştirmiştir³. Türkiye ve KKTC, GKRY'nin Ada'nın tamamını temsil etmediğini ve bu sebeple tüm Ada'yı hukuken bağlayabilecek tek taraflı işlemlerin ve uluslararası anlaşmaların geçersiz olduğunu ifade etmiştir⁴. Türkiye, BM nezdinde üye devletlere dağıttığı 2 Mart 2004 tarihli mektubunda GKRY'nin Mısır ile yaptığı MEB anlaşmasını tanımadığını açıklamıştır. Mektupta Türkiye'nin bölgede Türkiye'nin *ab inito* ve *ipsofacto* haklara sahip olduğu ve bu nedenle bölgeye ilişkin sınırlandırma anlaşmalarının tüm kıyıdaş devletlerin bir araya gelmesiyle gerçekleştirilebileceği yer almaktadır. Türkiye, mektupda ayrıca deniz yatağının altı ve üzerindeki su kütlesi dâhil olmak üzere 36°16'18" D meridyenin batısında ve 33° 40' K paralelinde sınırlandırma sahası ile ilgili tüm hukuki haklarını saklı tuttuğunu da ifade etmiştir⁵.

2004 yılında GKRY ve Lübnan arasında imzalanan ve GKRY'nin, KKTC kararları da dahil adanın çevresini 13 petrol bölgesine ayırarak, petrol ve doğalgaz yataklarından yararlanma amacıyla Lübnan'la ortak ekonomik bölge sınırlandırma anlaşması sonrasında ise Türkiye Lübnan'a nota vermiş ve söz

¹Münhasır Ekonomik Bölge (MEB), bir devletin karasuları esas hattından başlayarak 200 deniz mili açığına kadar olan deniz bölgesinde, su altında, deniz yatağında ve toprak altında o devlete birtakım ekonomik haklar tanıyan bölgeyi ifade etmektedir. KURAN Selami, *Uluslararası Deniz Hukuku*, İstanbul, 2009, s. 215.

²KEDİKLİ, Umut, TAŞKIN, Deniz. "Enerji Kaynakları Mücadelesinde Doğu Akdeniz Havzası Ve Deniz Yetki Alanları Uyuşmazlığı" *Alternatif Politika/Alternatif Politika* Yıl 7 Sayı 3, 2015, s. 404.

³KEDİKLİ, s. 407.

⁴BAŞEREN, Sertaç H., "Kıbrıs Hidrokarbon Sorunu: Sondaj Krizi," *Enerji ve Diplomasi*, Cilt 1, Sayı:1, 2015, s. 40.

⁵BAŞEREN, Sertaç H., *Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Uyuşmazlığı*, TÜDAV Yayınları, İstanbul, 2010, s. 28-29.

konusu anlaşmayı tanımadığını açıklamıştır⁶. Mısır ve Lübnan'dan sonra İsrail de GKRY ile 17.12.2010 tarihinde MEB sınırlandırma antlaşması yapmıştır⁷.

2007 yılında GKRY AB'nin desteğini alarak 13 petrol arama bölgesinde faaliyete başlamak amacıyla uluslararası petrol arama şirketleri ile görüşmelere başlamış ve ABD'nin Noble ve Exxon Mobil şirketlerinin yanı sıra İtalyan ENI ve Fransız Total şirketleri ile yapılan anlaşmalar çerçevesinde söz konusu bölgelerde petrol arama faaliyetlerine başlamıştır. Bu durum Türkiye'yi harekete geçirmiştir. 2011 yılında Türkiye ile KKTC arasında yapılan görüşmeler neticesinde KKTC Bakanlar Kurulu, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'na (TPAO) KKTC deniz yetki alanları çerçevesinde petrol ve doğalgaz arama ruhsatı verilmesi kararı almıştır⁸. GKRY ise BM nezdinde bu kararı iptal ettirmek için bazı girişimlerde bulunmuş ancak başarılı olamamıştır. Ayrıca 21 Eylül 2011 tarihinde Türkiye ve KKTC arasında "Kıta Sahaneliği Sınırlandırma Anlaşması" imzalanmıştır⁹. Anlaşma sonrasında Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), önce Koca Reis gemisi ile Doğu Akdeniz'deki bazı bölgelerde sismik araştırmalar yapmış ve sonrasında Gazimağosa'da Türk Yurdu 1 adlı kuyuda sondaj çalışmalarına başlamıştır. Bu çalışmaların ardından KKTC ile Türkiye, 02.11.2011 tarihinde "Petrol Sahası Hizmetleri ve Üretim Paylaşımı Sözleşmesi" imzalamıştır. Bu sözleşmeye göre TPAO; arama, kuyu açma ve işletme yetkisine sahip olmuştur¹⁰. 2013 yılı Şubat ayında TPAO'ya ait Barbaros Hayreddin Paşa gemisi Doğu Akdeniz'de sismik arama faaliyetlerine başlamıştır. TPAO'ya ait bir diğer gemi olan Fatih Sondaj Gemisi 2019 yılı Mayıs ayında Kıbrıs Adası'nın batısında doğalgaz ve petrol arama faaliyetlerine başlamıştır¹¹. Son olarak 2019 yılı Haziran ayında yine TPAO'ya ait olan Yavuz Sondaj Gemisi KKTC'nin Magosa körfezinde petrol ve doğalgaz arama faaliyetlerinde bulunmak üzere denize açılmıştır¹².

GKRY'nin yabancı şirketlere petrol ve doğalgaz araması için ruhsat verdiği deniz yetki alanları ile KKTC'nin TPAO'ya petrol ve doğalgaz araması için ruhsat verdiği deniz yetki alanları arasında bazı bölgelerde çakışmalar meydana gelmiştir¹³. Gerek KKTC gerekse GKRY çakışan bölgelerin kendi deniz yetki alanlarında olduğunu iddia etmişlerdir. Bu çerçevede bölgede zaman zaman siyasi gerilim yaşanmıştır. GKRY 10 Haziran 2019 tarihinde, deniz yetki alanlarını ihlal ettiği gerekçesiyle Doğu Akdeniz'de Kıbrıs Adası'nın batısında arama ve sondaj faaliyeti yapan Fatih gemisinin personelleri ile TPAO ile işbirliği yapan şirket personelleri olmak üzere 25 kişi için ATE çıkarmıştır¹⁴. Türkiye, uluslararası hukuka uygun olarak sınırlandırılmayan bir deniz alanına ilişkin olarak GKRY'nin tek taraflı bir hukuki tasarrufta bulunmaya hakkı olmadığını ve söz konusu tutuklama emrinin uluslararası hukuka aykırı olduğunu açıklamıştır¹⁵. ATE'nin çıkarılabilmesi ve uygulanabilmesi birtakım koşulların varlığına bağlıdır. Şimdi ATE'nin hukuki mahiyetini inceleyerek GKRY'nin çıkarmış olduğu ATE'nin hukukiliğini değerlendireceğiz.

B. AVRUPA TUTUKLAMA EMRİ

ATE, 13 Haziran 2002'de Sevilla'da toplanan Avrupa Birliği Konseyi tarafından alınan "Avrupa Tutuklama Emri ve Üye Devletler Arasında Teslim Usullerine İlişkin Çerçeve Karar"¹⁶ ile kabul edilmiştir. ATE ile temel olarak AB'ye üye Devletler arasında uygulanan suçluların iadesi ve geri verme

⁶<https://www.cnnturk.com/2007/turkiye/01/29/ankaradan.lubnana.kibris.notasi/293599.0/index.html>, (Erişim: 25.07.2019)

⁷http://www.mfa.gov.tr/no_-288_-21_alarik-2010_-israil-ile-gkry-arasinda-imzalanen-meb-anlasmasi-hk_.tr.mfa, (Erişim: 25.07.2019)

⁸<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/kkct-den-tpao-ya-arama-ruhsati-18805687>, (Erişim: 25.07.2019)

⁹http://www.mfa.gov.tr/no_-216_-21-eylul-2011-turkiye_-kkct-kita-sahanligi-sinirlendirme-anlasmasi-imzalanmasina-iliskin-disisleri-bakanligi-basin-ac_.tr.mfa, (Erişim: 24.07.2019)

¹⁰<http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/kkctde-petrol-arama-calismalari-basliyor-20426323>, (Erişim: 21.07.2019)

¹¹<https://www.takvim.com.tr/ekonomi/2019/05/05/fatih-gemisi-kibrisin-batisinda-dogalgaz-ve-petrol-aramaya-basladi>, (Erişim: 25.07.2019)

¹²<http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/son-dakika-yavuz-sondaj-gemisi-akdenize-aciliyor-41250123>, (Erişim: 25.07.2019)

¹³COLLINSWORTH, D.A., "Doğu Akdeniz Gazı ve Türkiye'nin Durumu," Edit. GÜREL, A., FAUSTMANN, H. ve ERICHBERG G. M., Rapor 2012/1, ss. 23-29 24

¹⁴<https://www.cnnturk.com/dunya/ruumlardan-fatih-gemi-personeli-icin-tutuklama-emri>, (Erişim: 19.07.2019)

¹⁵<https://www.dha.com.tr/son-dakika/sozcu-aksoy-rum-yonetiminin-kararinin-gecerlilik-olmayacaktır/haber-1659603>, (Erişim: 28.07.2019)

¹⁶Kararın tam metni için bkz: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32002F0584>, (Erişim: 25.07.2019)

hukukunun basitleştirilmesi ve karşılıklı bir güven ortamı oluşturulması amaçlanmıştır¹⁷. Bununla birlikte çerçeve kararın alınmasında 11 Eylül 2001 tarihinde ABD’de yaşanan terör olayları da etkili olmuştur¹⁸. Günümüzde AB üyesidevletler arasındaki suçluların iadesi büyük ölçüde ATE’yi oluşturan Çerçeve Karar ile yer değiştirmiştir¹⁹.

Çerçeve Kararın 1. maddesi incelendiğindeATE, ceza soruşturmasının yürütülmesi, hapis cezasının infazı veya gözaltı kararının yerine getirilmesi amacıyla talep edilen kişinin tutuklama veya teslimini isteyen devlet tarafından tutuklama veya teslimle ilgili düzenlenen mahkeme kararı olarak tanımlanmıştır²⁰ Bu bakımdan ATE, Adalet Bakanlıklarını iade sürecinin dışında tutarak tüm yetkileri kanun uygulayıcı mercilere bırakmaktadır²¹. AyrıcaÇerçeve Kararı’nın 6. maddesi de ATE’nin gönderilmesinde ve uygulanmasında yargısal merciler münhasır bir şekilde yetkilendirmiştir.

ATE, talep eden devlet ceza adalet sisteminde suç olarak düzenlenmiş ve on iki ay hapis cezası öngörülmüş bir eylem veya halihazırda hükmedilmiş bir ceza olan durumda dört aydan az olmayan hapis cezası verilmiş mahkumiyette tutuklama emri çıkarılabilir²².

ATE’nin uygulanmaya başlaması ile birlikte AB üyesi ülkeler prensip olarak vatandaşın iade edilmezliği ilkesini artık uygulamayacaklardır²³. Zira her tutuklama emri karşılıklı tanıma kavramına tabi olarak, Çerçeve Karar hükümlerine uygun bir şekilde infaz edilmek zorundadır²⁴ Bununla birlikte Çerçeve Karar ATE’nin infazının reddedilebileceği veya ertelenebileceği üç ayrı düzenleme içermektedir.

Çerçeve Kararın 3. maddesiATE’nin reddedilebileceği üç durum düzenlemiştir.

Buna göre aşağıdaki hallerde ATE’nin reddi mümkündür;

- Tutuklama emrinin dayandığı suçun, uygulayıcı Üye Devletteki af tarafından kapsanması durumunda, bu Devletin, suçu kendi ceza hukuku kapsamında kovuşturma yetkisine sahip olması durumunda;
- Yürüten yargı otoritesine, talep edilen kişinin sonunda bir Üye Devlet tarafından, cezanın verildiği yerde, cezanın verilmiş olması veya halen hizmet verilmemesi şartıyla, aynı yasalar uyarınca yargılandığına dair bilgi verilmesi durumunda hüküm veren Üye Devletin kanunu uyarınca yürütülür;
- ATE’nin konusu olan kişi, yaşı nedeniyle, tutuklama emrinin yürüten Devletin yasasına dayandığı eylemlerden cezai olarak sorumlu tutulamaz.

İkinci olarak, Çerçeve Kararın 4. maddesi ATE’nin isteğe bağlı olarak uygulanamayabileceği halleri düzenlemektedir. Yani burada ATE’nin uygulanması uygulama merciinin takdirine bırakılmıştır. Buna göre:

- ATE’nin dayandığı yasa, yürüten Üye Devletin yasası uyarınca bir suç teşkil etmiyorsa;
- ATE’nin konusu olan kişinin, ATE’nin dayandığı eylemle aynı yasayı uygulayan Üye Devlet’te yargılanmışsa ya da ceza soruşturması devam ediyorsa;
- Yürüten Üye Devletin adli makamlarının ya Avrupa tutuklama emrinin dayandığı suçtan kovuşturmayaya ya da işlemleri durdurmaya karar vermemesi veya bir Üye Devlet’te talep edilen kişi hakkında nihai bir karara varılması durumunda;

¹⁷TOPAL, Ahmet Hamdi, “Uluslararası Hukuk Açısından Diplomatik Sığınma ve Assange Olayı”, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 1 Sayı 1, 2014, s. 50.

¹⁸APAP, J., CARRERA, S. “European Arrest Warrant: A Good Testing Ground for Mutual Recognition in the Enlarged EU“, *CEPS Policy Brief*, No: 46, 2004, s. 6.

¹⁹YAKUT Bahadır, Avrupa Birliği Ceza Hukuku İşbirliği Çerçevesinde Karşılıklı Tanıma Ve Harmonizasyon, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya, 2008, s.149.

²⁰APAP, CARREA, age, s. 10.

²¹BRADY, Hugo, ROMA, Mónica, *Let justice be done: punishing crime in the EU. Centre for European Reform – Policy Brief*, 2006, s. 2. https://www.cer.eu/sites/default/files/publications/attachments/pdf/2011/policybrief_justice_6april06-821.pdf, (Erişim: 25.07.2019)

²² Avrupa Tutuklama Emri Çerçeve Kararı Madde 2, Fıkra 1.

²³BRADY, ROMA, age, s. 2.

²⁴ Avrupa Tutuklama Emri Çerçeve Kararı Madde 1, Fıkra 2

- Talep edilen kişinin cezai kovuşturulması veya cezalandırılmasının, uygulayan Üye Devletin yasasına göre yasalara aykırı olduğu ve eylemlerin, bu Üye Devletin kendi ceza hukuku kapsamına girmemesi halinde;
- Uygulayan Üye devlette daha başka ceza yargılamasını engelleyen nihai hüküm verilmiş olması halinde;
- Eğer yetkisi varsa uygulayan üye ülkede eylemin zaman aşımına uğramış olması veya Eğer o karar infaz edilmişse, aynı eylem için daha önce bir karar bulunması halinde;
- Üye devletin kendi vatandaşlarından birine veya ikamet etmekte olan veya orada kalmakta olan bir kişiye karşı kararın kendisinin infaz edileceğine ilişkin Andlaşması olması; veya uygulayan ülkenin eylemin ya kendi yargı yetkisi alanında gerçekleşmekte olduğunu düşünmesi veya tutuklama emrini düzenleyen ülke toprakları dışında gerçekleşen eylemler için sınır aşan yetki kullanamayacağı durumlarda ATE'nin uygulanmaması mümkündür.

Son olarak, Çerçeve Kararın 5. maddesine göre uygulayan yargısal merci inintak diren uygulayan devletin hukukuna uygun olarak belirli garantileri talep edebileceği üç durum söz konusudur. Bunlardan birincisi, mahkumiyet hükmünün yoklukta verilmesi durumunda ilgili şahsın davet edilmemesi veya yargılamadan başka bir şekilde haberdar olması halinde, yeniden yargılama için başvurabilme imkanına sahip olmasıdır. İkinci olarak, ömür boyu hapis cezasının uygulanabileceği durumlarda, tutuklama emrini düzenleyen ülkeden cezanın en geç yirmi yıl içinde gözden geçirilebilir olmasını garanti etmesi istenebilir. Üçüncü olarak, yargı mercii, bir vatandaş veya uygulayan devlette ikamet eden kişinin o ülkede yargılamadan sonra cezasını çekmek üzere dönmek zorunda olması hususunda ısrarcı olabilir.

ATE'nin çıkarılabilmesi için, her şeyden önce ATE'yi çıkaracak devletin AB üyesi olması ve tutuklama emri çıkaracağı kişiler üzerinde yargılama yetkisinin bulunması gerekmektedir. GKRY Fatih Sondaj Gemisi personeli ve ortak şirketlerin personelleri hakkında tutuklama emri çıkarırken, "sınır ihlali" gerekçesine dayanmıştır. Dolayısıyla GKRY kendi sınırları içerisinde bir suç işlendiği iddiası ile hareket etmektedir. Ancak Fatih Sondaj Gemisi GKRY'nin 36 ila 50 deniz mili açıklarında faaliyet gösterdiği bilinmektedir²⁵. GKRY bu alanın kendi deniz yetki alanı içerisinde olduğunu iddia etmekte, Türkiye ve KKTC ise bunu kabul etmemektedir.

C. GÜNEY KIBRIS RUM YÖNETİMİ'NİN TUTUKLAMA EMRİ

10 Haziran 2019 tarihinde GKRY, TPAO'ya ait Fatih Sondaj Gemisi Personeli ve TPAO iş ortakları ile birlikte toplam 25 kişi hakkında tutuklama emri çıkarmıştır. Söz konusu tutuklama emrinin gerekçesi Fatih gemisinin GKRY'nin sınırlarını ihlal etmiş olmasıdır²⁶. GKRY AB üyesidir. Dolayısıyla çıkarmış olduğu tutuklama emri ile, söz konusu kişilerin AB üye devletlerinde bulunmaları halinde tutuklanarak GKRY'ne getirilmesini ve yargılanmasını amaçlamaktadır. Ancak ATE'nin hukuken geçerli olabilmesi için GKRY'nin iddia ettiği gibi bir sınır ihlali olup olmadığının tespiti gerekmektedir.

Türkiye BMDHS'ye taraf değildir. Dolayısıyla BMDHS hükümleri Türkiye için bağlayıcı nitelik taşımamaktadır. Bu nedenle Doğu Akdeniz'deki deniz yetki alanlarının belirlenmesi uluslararası teamül hukukuna göre belirlenmelidir. Bununla birlikte GKRY'nin BMDHS çerçevesinde tek taraflı olarak belirlediği deniz yetki alanlarını BMDHS hükümleri çerçevesinde incelemek konuyu daha anlaşılır hale getirecektir.

a. Karasularında GKRY'nin Yargı Yetkisi

GKRY, Fatih Sondaj Gemisi personeli ve TPAO ortakları hakkında tutuklama emri düzenlemiştir. Dolayısıyla konunun GKRY'nin yargı yetkisi açısından ele alınması isabetli olacaktır. BMDHS kıyı devletin yargılama yapabileceği durumlara ilişkin çeşitli düzenlemeler içermektedir. Fatih Sondaj Gemisinin GKRY'nin Baf bölgesinin 36 ila 50 deniz mili açıklarında arama faaliyetlerini sürdürdüğü

²⁵<https://www.takvim.com.tr/dunya/2019/06/10/rum-yonetiminden-fatih-sondaj-gemi-personeli-hakkinda-skandal-karar>, (Erişim: 25.07.2019)

²⁶<https://www.haberturk.com/guney-kibris-rum-kesimi-turk-murettebat-icin-tutuklama-emri-cikardi-2491390>, (Erişim: 21.07.2019)

ifade edilmektedir²⁷.BMDHS'nin 3. maddesine göre bir devletin karasularının genişliği kıyıdan en fazla 12 deniz mili uzaklığa kadar olabilir. Dolayısıyla Fatih Sondaj Gemisinin GKRY'nin karasularını ihlal etmiş olması mümkün değildir. Bu nedenle GKRY'nin sınır ihlali iddiası karasuları açısından geçersizdir.

GKRY, 2004 yılında 24 mil genişliğinde bitişik bölge²⁸ ve 200 mil genişliğinde MEB²⁹ ilan etmiştir.Fatih Sondaj Gemisinin bulunduğu alan bitişik bölge kapsamına da girmemektedir. Dolayısıyla GKRY'nin sınır ihlali iddiasını ilan etmiş olduğu 200 deniz mili genişliğindekiMEBve ilanı gerekli olmayan kıta sahanlığı açısından incelemek gerekmektedir.

b. Münhasır Ekonomik Bölge'de GKRY'nin Yargı Yetkisi

BMDHS'nin 73. maddesine göre kıyı devleti, münhasır ekonomik bölgesinde canlı kaynakların işletilmesi, muhafazası ve araştırılması için egemenlik haklarını kullanabilmek amacıyla yavaşma, kontrol, yargılama ve tutuklamaları da kapsamak üzere gerekli bütün önlemleri alabilir. Ancak aksi ilgili devletlerle kararlaştırılmadıkça hapis cezası bu önlemler arasında yer almaz.

GKRY 2004 yılında 200 deniz mili münhasır ekonomik bölge ilan etmiştir. Türkiye'nin münhasır ekonomik bölge ilanı yoktur. Ancak bölgede *ipsosfacto* (fiilen) ve *abinitio* (başlangıçtan bu yana) haklara sahip olduğunu ve bu nedenle bölgeye ilişkin sınırlandırma anlaşmalarının tüm kıyıdaş devletlerin bir araya gelmesiyle gerçekleştirilebileceğini ifade etmektedir³⁰. Zira BMDHS'nin 74. maddesi de kıyıları bitişik veya karşı karşıya bulunan devletler arasında münhasır ekonomik bölgenin sınırlandırılması için ilgili devletlerin anlaşma yoluna gitmesini düzenlemektedir. Dolayısıyla GKRY'nin Türkiye ve KKTC ile anlaşmadan tek taraflı olarak münhasır ekonomik bölge ilanı BMDHS'nin 74. maddesi çerçevesinde uluslararası hukuka aykırıdır. Bu nedenle söz konusu bölgenin MEB alanı olduğu ve Fatih Sondaj Gemisinin bu alanı ihlal ettiği gerekçesiyle 25 kişi hakkında çıkardığı tutuklama emri MEB açısından hukuki dayanaktan yoksundur.

c. Kıta Sahanlığı'nda GKRY'nin Yargı Yetkisi

Kıta sahanlığı (şelf), sahildar devletin, karasularının ötesinde ancak kıyıya bitişik ve 200 metre derinliğe kadar olan denizaltı alanların ve toprak altındaki cansız varlıkların (petrol, altın, doğalgaz vs.) araştırılması ve işletilmesi konusunda münhasır hak sahibi olduğu bölgedir ki bu bölge, kıyı çizgisinden 200 deniz mili uzaklığa ve hatta doğal kıta sahanlığı daha uzağa gidiyor ise deniz derinliğinin 2500 metreyi bulduğu izobet çizgisinin 100 deniz mili açığına kadar giden ve üst sınırı her halde 350 deniz mili olabilen bölgedir³¹.

BMDHS'nin 77. maddesi çerçevesinde kıta sahanlığı üzerinde sahildar devlet, egemen haklara sahiptir. Bu egemen hakların birtakım özellikleri mevcuttur. Öncelikle sahildar devletin bu haklarını kullanabilmesi için herhangi bir eylemde bulunması veya ilan, ön bildirim gibi işlemler gerçekleştirilmesi gerekli değildir. Yani bu hak, kıyı devletinin doğal hakkıdır.³² Her iki sözleşmeye göre de bu haklar *ipsosfacto* ve *ab initio* mevcuttur.

Ancak adaların kıta sahanlığı ile ilgili farklı bir durum söz konusudur. Zira adalara kıta sahanlığı tanınırken karşı kıyıda bulunan devlete olan yakınlığı, adadaki yaşamın varlığı gibi konular dikkate alınmakta ve adaların bazı durumlarda sadece karasuları sınırlandırması yapabileceği kabul edilmektedir.³³ Dolayısıyla GKRY'nin kıta sahanlığının yine bölge devletleri ile yani Türkiye ve KKTC

²⁷<https://www.takvim.com.tr/dunya/2019/06/10/rum-yonetiminden-fatih-sondaj-gemi-personeli-hakkinda-skandal-karar>, (Erişim: 20.07.2019)

²⁸http://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/cyp_2004_cz_proclamation.pdf, (Erişim: 25.07.2019)

²⁹http://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/cyp_2004_eez_proclamation.pdf, (Erişim: 25.07.2019)

³⁰BAŞEREN, Sertaç H, 2010, s. 28-29.

³¹PAZARCI, Hüseyin. Uluslararası Hukuk, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, s. 264-265.

³²KURAN, Selami, Uluslararası Deniz Hukuku, *Türkmen Kitabevi*, İstanbul, 2009, s. 199.

³³KAYA, İslam Safa, Uluslararası Deniz Hukuku Çerçevesinde Doğu Akdeniz'deki Petrol ve Doğalgaz Kaynakları, Adalet Yayınevi, Ankara, 2015, s. 196.

ile anlaşma yapmadan tek taraflı olarak belirlemesi mümkün değildir. BMDHS'nin 83. maddesi de bu görüşü destekler niteliktedir. Zira maddeye göre kıyıları bitişik ya da karşılıklı olan devletler, kıta sahanlığının sınırlandırılmasını hakkaniyete uygun bir çözüme kavuşturmak amacıyla anlaşma ile gerçekleştirebilirler. UAD içtihatları ile gelişen hakkaniyet ilkesine göre, hiçbir ada veya adacık, üzerinde yaşam olsa dahi bir başka devletin denizlerdeki coğrafi pozisyonunu kapatacak şekilde kıta sahanlığına sahip olamaz.

SONUÇ

GKRY'nin çıkarmış olduğu ATE'nin geçerliliği, Doğu Akdeniz'deki deniz yetki alanları ile doğrudan ilişkilidir. Zira GKRY'nin ATE çıkarmaktaki gerekçesi sınırlarının ihlal edilmiş olmasıdır. Yukarıda incelediğimiz gibi GKRY'nin tek taraflı olarak belirlediği deniz alanlarını uluslararası hukuk açısından geçerli kabul etmek mümkün görünmemektedir. Gerek BMDHS maddeleri gerekse UAD içtihatları ve uluslararası teamül, bölge devletlerinin bir araya gelmesini zorunlu kılmaktadır. Türkiye ve KKTC BMDHS'taraf olmadığı için yetki alanlarının çözümünde BMDHS değil, UAD kararları ve uluslararası teamül hukuku dikkate alınacaktır. Özellikle UAD içtihatlarında yer alan hakkaniyet ilkesi bölge devletlerinin bir araya gelerek hakkaniyetli bir sınırlandırma yapmasını gerektirmektedir. Zira Doğu Akdeniz, birçok devletin karşılıklı ya da bitişik kıyıların olduğu özel bir deniz alanıdır.

Doğu Akdeniz deniz yetki alanlarındaki belirsizlik, GKRY'nin sınır ihlali iddiasını geçersiz kılmaktadır. Uluslararası hukuka uygun bir şekilde belirlenmiş bir deniz yetki alanına sahip olmaksızın sınır ihlali iddiasında bulunmak ve buna bağlı olarak ATE çıkarmak hukuka uygun görünmemektedir. Zira Fatih Sondaj Gemisinin bulunduğu bölge açık deniz statüsündedir. Açık denizde kural olarak bayrak devletinin sorumluluğu esastır ve bir suç işlenmesi halinde yargı yetkisi bayrak devletine aittir. Her ne kadar bunun istisnaları olsa da BMDHS'nin tahdidi olarak saydığı bu istisnalar Fatih Sondaj Gemisi personeli tarafından işlenmiş bir suç olmadığı için konuyla ilgisizdir.

KAYNAKÇA

1. APAP, J., CARRERA, S. "European Arrest Warrant: A Good Testing Ground for Mutual Recognition in the Enlarged EU", *CEPS Policy Brief*, No: 46, 2004,
2. BAŞEREN, Sertaç H., *Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Uyuşmazlığı*, TÜDAV Yayınları, İstanbul, 2010
3. BAŞEREN, Sertaç H., "Kıbrıs Hidrokarbon Sorunu: Sondaj Krizi," *Enerji ve Diplomasi*, Cilt 1, Sayı:1, 2015, s. 28-53.
4. BRADY, Hugo, ROMA, Mónica, *Let justice be done: punishing crime in the EU. Centre for European Reform – Policy Brief*, 2006.
5. COLLINSWORTH, D. A., "Doğu Akdeniz Gazı ve Türkiye'nin Durumu," Edit. GÜREL, A., FAUSTMANN, H. ve ERICHBERG G. M., Rapor 2012/1, s. 23-29.
6. KAYA, İslam Safa, *Uluslararası Deniz Hukuku Çerçevesinde Doğu Akdenizdeki Petrol ve Doğalgaz Kaynakları*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2015,
7. KEDİKLİ, Umut, TAŞKIN, Deniz. "Enerji Kaynakları Mücadelesinde Doğu Akdeniz Havzası Ve Deniz Yetki Alanları Uyuşmazlığı" *Alternative Politics/Alternatif Politika* Yıl 7 Sayı 3, 2015, 399-424.
8. KURAN, Selami, *Uluslararası Deniz Hukuku, Türkmen Kitabevi*, İstanbul, 2009
9. PAZARCI, Hüseyin. *Uluslararası Hukuk*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004
10. TOPAL, Ahmet Hamdi, "Uluslararası Hukuk Açısından Diplomatik Sığınma ve Assange Olayı", *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 1 Sayı 1, 2014, s. 49-74.
11. YAKUT Bahadır, *Avrupa Birliği Ceza Hukuku İşbirliği Çerçevesinde Karşılıklı Tanıma Ve Harmonizasyon*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya, 2008.

İnternet Kaynakları

1. <https://www.cnnturk.com/dunya/rumlardan-fatih-gemi-personeli-icin-tutuklama-emri>, (Erişim: 19.07.2019)
2. <https://www.cnnturk.com/2007/turkiye/01/29/ankaradan.lubnana.kibris.notasi/293599.0/index.html>, (Erişim: 25.07.2019)

3. <https://www.dha.com.tr/son-dakika/sozcu-aksoy-rum-yonetiminin-kararinin-gecerlilik-olmayacaktır/haber-1659603>, (Erişim: 28.07.2019)
4. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32002F0584>, (Erişim: 25.07.2019)
5. <https://www.haberturk.com/guney-kibris-rum-kesimi-turk-murettebat-icin-tutuklama-emri-cikardi-2491390>, (Erişim: 21.07.2019)
6. <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/kktcde-petrol-arama-calismalari-basliyor-20426323>, (Erişim: 21.07.2019)
7. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/kktc-den-tpao-ya-arama-ruhsati-18805687>, (Erişim: 25.07.2019)
8. <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/son-dakika-yavuz-sondaj-gemisi-akdenize-aciliyor-41250123>, (Erişim: 25.07.2019)
9. http://www.mfa.gov.tr/no_-216_-21-eylul-2011-turkiye_-kktc-kita-sahanligi-sinirlendirma-anlasmasi-imzalanmasina-iliskin-disisleri-bakanligi-basin-ac_.tr.mfa, (Erişim: 24.07.2019)
10. http://www.mfa.gov.tr/no_-288_-21aralik-2010_-israil-ile-gkry-arasinda-imzalan-anlasmasi-hk_.tr.mfa, (Erişim: 25.07.2019)
11. <https://www.takvim.com.tr/ekonomi/2019/05/05/fatih-gemisi-kibrisin-batisinda-dogalgaz-ve-petrol-aramaya-basladi>, (Erişim: 25.07.2019)
12. <https://www.takvim.com.tr/dunya/2019/06/10/rum-yonetiminden-fatih-sondaj-gemi-personeli-hakkinda-skandal-karar>, (Erişim: 25.07.2019)
13. http://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/cyp_2004_cz_proclamation.pdf, (Erişim: 25.07.2019)
14. http://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/cyp_2004_eez_proclamation.pdf, (Erişim: 25.07.2019)

ANONİM VE LİMİTED ŞİRKETLERDE PAYIN DEVRİ SHARE TRANSFER IN JOINT-STOCK AND LIMITED LIABILITY COMPANIES

Burak ADIGÜZEL

Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ticaret Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

ÖZET

6102 sayılı TTK, şirketler hukukuna ilişkin hükümlerinde 6762 sayılı TTK'ya göre önemli değişiklikler yapmıştır. Bu değişiklikler şahıs şirketlerinde pek görülmemekle birlikte, 6102 sayılı TTK m.124/2'de belirtilen sermaye şirketlerinden olan anonim ve limited şirketlerde büyük oranda bir değişiklik yapıldığı göze çarpmaktadır.

Değişikler içinde, her iki sermaye şirketinde pay ve payın devrine yönelik yer alan hükümler, özellikle de devre ilişkin sınırlamalar bakımından 6762 sayılı TTK'ya nazaran büyük farklılıklar içermektedir.

Anonim ve limited şirketlerde payın devri, 6762 sayılı TTK döneminde de birbirinden farklı idi. İki şirketin yapılarının birbirinden farklı olması, bilhassa limited şirketin sermaye şirketi olmak yanında şahıs şirketlerine benzer nitelikleri, pay devrinin daha zorlaştırılmasına sebep olmuştur. Ancak 6102 sayılı TTK, limited şirketi, anonim şirkete yaklaştırırken, gerek payın devrinde gerekse paya ilişkin devir sınırlamaları da bundan etkilenmiş 6762 sayılı TTK'ya nazaran yumuşama meydana gelmiştir.

Bunun yanında paya ilişkin devir sınırlamaları açısından anonim şirketlerde daha liberal bir görüş benimsenmiş, 6762 sayılı TTK'da yer alan anonim şirketin payların devrine izin vermemesi imkânı belli şartlara bağlanmıştır. Limited şirketlerde ise payın devri sınırlamaları anonim şirkete karşı daha sert tutularak, limited şirketin şahıs şirketlerine yakın nitelikleri yine göz önünde tutulmuştur.

Bu değişiklikleri her iki şirket türü için ayrı ayrı ele alarak ve 6762 sayılı TTK açısından farklı olan hususlara da bakarak değerlendirmeye çalışacağız. Bunun yanında 6102 sayılı TTK'nın payın devrine ilişkin ele alacağımız hükümlerinde iki şirket için de var olan hükümleri karşılaştırmalı olarak da inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Anonim Şirket, Limited Şirket, Pay Devri

ABSTRACT

The Turkish Commercial Code (TCC) Nr. 6102 has made crucial changes to the articles of company law compared to the Turkish Commercial Code (TCC) no. 6762. Despite the fact that these amendments do not appear in personal companies, it is observed that there have been major changes in joint-stock companies and limited liability companies which are classified in the capital companies regulated in Article 124/2 of TCC.

Within these modifications, the articles regarding shares and the transfer of the shares in both capital companies have momentous dissimilarities compared to the TCC No. 6762, especially with regard to the restrictions on the transfer.

Handing over of the shares in joint-stock and limited liability companies was also disparate from each other in the duration of TCC no. 6762. The fact that the organization and format of the two corporations differ from one, in particular, the limited liability company's essences as a capital company counting personal companies, has made the share transfer further arduous. Notwithstanding at the same time the TCC no. 6102 led the limited company closer to the joint-stock company, both the transfer of shares and the transfer constraints of the shares were influenced by that, and a softening ensued correlated to the TCC numbered 6762.

Likewise, a more liberal vision was accepted in joint-stock companies from the standpoint of transfer restrictions on shares, and the remedy that is included in the TCC no. 6762 which allows that the joint-stock company would not let the transfer of shares was depended on to designated conditions. In limited liability companies, the transfer of shares was kept more binding than the joint-stock companies, and the characteristics of the limited liability company close to the personal companies were taken into consideration.

We will try to assess these modifications solely for both types of companies by considering at matters that are different in terms of the TCC no. 6762. Further, in the articles of the TCC no. 6102 regarding the transfer of shares, we will criticize the articles existing in both types of companies analogously.

Key Words: Joint-stock company, Limited liability company, Share transfer.

I.Giriş

6102 sayılı TTK, şirketler hukukuna ilişkin hükümlerinde 6762 sayılı TTK'ya göre önemli değişiklikler yapmıştır. Bu değişiklikler şahıs şirketlerinde pek görülmemekle birlikte, 6102 sayılı TTK m.124/2'de belirtilen sermaye şirketlerinden olan anonim ve limited şirketlerde büyük oranda olduğu göze çarpmaktadır.

Değişikler içinde, her iki sermaye şirketinde pay ve payın devrine yönelik yer alan hükümler, özellikle de devre ilişkin sınırlamalar bakımından 6762 sayılı TTK'ya nazaran büyük farklılar vardır.

Anonim ve limited şirketlerde payın devri, 6762 sayılı TTK döneminde de birbirinden farklı idi. İki şirketin yapılarının birbirinden farklı olması, bilhassa limited şirketin sermaye şirketi olmak yanında şahıs şirketlerine benzer nitelikleri, pay devrinin daha zorlaştırılmasına sebep olmuştur. Ancak 6102 sayılı TTK, limited şirketi, anonim şirkete yaklaştırırken, gerek payın devrinde gerekse paya ilişkin devir sınırlamalarında bundan etkilenmiş, 6762 sayılı TTK'ya nazaran yumuşama meydana gelmiştir.

Bunun yanında paya ilişkin devir sınırlamaları açısından anonim şirketlerde daha liberal bir görüş benimsenmiş, 6762 sayılı TTK'da yer alan anonim şirketin payların devrine izin vermemesi imkânı belli şartlara bağlanmıştır. Limited şirketlerde ise payın devri sınırlamaları anonim şirkete karşı daha sert tutularak, limited şirketin şahıs şirketlerine yakın nitelikleri yine göz önünde tutulmuştur.

Bu değişiklikleri her iki şirket türü için ayrı ayrı ele alarak ve 6762 sayılı TTK açısından farklı olan hususlara da bakarak değerlendirmeye çalışacağız. Bunun yanında 6102 sayılı TTK'nın payın devrine ilişkin ele alacağımız madde metinlerinde, iki şirket içinde var olan hükümleri karşılaştırmalı olarak da inceleyeceğiz.

II. Anonim Şirketlerde

A. Pay Kavramı

Anonim şirketlerde pay, esas sermayenin bir parçası olarak şirketin kuruluşunda veya sermaye artırımında ticaret siciline tescil ile doğmaktadır. Pay anonim şirketin temel kavramıdır. Zira bir ortağın anonim şirketle bağı, pay ile ortaya çıkmaktadır.

Pay, esas sermayenin belirli sayıda birim değeri olup, bu birim değer olan itibari değere bölünen her bir parçasıdır¹. İtibari değer, pay sahibi ortağın anonim şirkete iştirak oranını belirler. Bu açıdan esas sermayenin bir parçası olarak pay kavramından bahsedilebileceği gibi, pay sahipliği mevkii olarak paydan ve anonim şirkete karşı hakları ve borçları ifade etmesi açısından da paydan bahsedilebilir².

Anonim şirketlerde pay, senede bağlanmamış ve senede bağlanmış pay olarak ayrılabilir. Bu ayrım, payın tedavülü açısından ortaya çıkmaktadır. Pay senedine bağlanmış pay ise, kendi içinde nama yazılı

¹ Sevi Murat Ali; Anonim Ortaklıkta Payın Devri, 2.Baskı Ankara 2012, s.27.

² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Pulaşlı Hasan; Şirketler Hukuku Genel Esaslar, 5.Baskı, Ankara 2017, s.568-569, Poroy Reha/Tekinalp Ünal/Çamoğlu Ersin; Ortaklıklar ve Kooperatif Hukuku, Yeniden Yazılmış 13.Bası, C.I, İstanbul 2014, s.545-546.

pay ve hamiline yazılı pay olarak ayrılabilir. Senede bağlanmamış pay da esasen nama yazılı pay olup, senede bağlanmış nama yazılı paylardan yine tedavül kabiliyeti açısından farklılaşmaktadır. Payın senet dışında bir de ilmühabere bağlanmasından söz edilebilir. İlmühaberler, geçici senet veya ara senet da olarak adlandırılabilen, hamiline veya nama olacak pay senedinin yerini tutmak amacıyla çıkartılmaktadır³.

B.Payın Devri

Payların, senede bağlanmamış pay ya da doktrinindeki deyimle çıplak pay⁴ olması aynı zamanda devri açısından da önem taşımaktadır.

Çıplak pay, TTK m.490 uyarınca Kanunda ve esas sözleşmede aksi öngörülmedikçe herhangi bir sınırlandırma olmaksızın devredilebilir. Doktrinindeki hâkim fikre göre, çıplak payın devri, alacağın temliki (TBK m.183 vd.) muamelesi ile mümkündür⁵. Bu da devreden ve devralan arasında yazılı bir devir sözleşmesi yapılmasını gerekli kılar.

Buna karşılık senede bağlanmış paylar açısından, nama yazılı pay senetleri TTK m.490/2'ye göre ciro ve zilyetliğin devri ile devredilebilirler. Bu bakımdan nama yazılı paylara doktrinde kanunen emre yazılı pay niteliğinde senetler dendiği de olmuştur⁶. Çünkü ancak emre yazılı senetler ciro ve zilyetliğin devri ile devredilebilirler.

Hamile yazılı paylar senetleri için ise, TTK m.489'da belirtildiği üzere sadece zilyetliğin devri yeterlidir. Zilyetliğin devrinde doğudan doğruya bir zilyetlik devri şart olmayıp, zilyetliğin çeşitli geçiş yolları ile de zilyetlik devredilebilir⁷.

Anonim şirkette payın geçici olarak ilmühabere⁸ bağlanması halinde ise, payın devrinin nama yazılı pay senetleri için öngörülen devir şekline tabi olduğu TTK m.486/2'de öngörülmüş olup, ilmühaberlerin ciro ve zilyetliğin geçirilmesi yoluyla payın devri gerçekleştirilebilecektir. Bununla birlikte, 6762 sayılı TTK m.409/3 ve 411/2 hükümlerine dayanılarak hamiline yazılı paylar için ilmühaber çıkartılabileceği kabul edilirken, bu hükümlerin 6102 sayılı TTK'daki karşılığı olan TTK m.484 hükmünde ilmühaber ibaresinin olmaması ve nama yazılı payların devrine ilişkin TTK m.486/2 hükmünün ilmühaberler için kıyas yoluyla uygulanması hususları dikkate alındığında, kanımızca bu durum hamiline yazılı paylar için ilmühaber çıkarılamayacağı anlamına gelmektedir⁹.

Hâlbuki 6762 sayılı TTK'da m.411/2 hükmü hamine yazılı paylar için çıkarılan nama yazılı ilmühaberlerin ancak alacağın temliki hükümlerine göre devredilebileceğini kabul etmiş, hamiline yazılı payların karşılığı çıkarılan hamiline yazılı ilmühaberlerin ise hamiline yazılı paylar için uygulanan esaslar doğrultusunda devredilebileceklerini öngörmüştü. Bu açıdan ilmühaberler de 6102 sayılı TTK'da büyük bir değişiklik getirildiği anlaşılmaktadır¹⁰.

Bu bakımdan çıkarılmış ilmühaberler yönünden de ciro ve zilyetliğin devri ilmühaber devri için gerekli ve yeterli olacaktır.

Anonim şirketlerde payın devrinin kural olarak sınırlandırılmayacağını söylemiştik. Ancak ister pay senede bağlansın isterse bağlanmasın, bunların devrinin bazı şartlar altında sınırlandırılabilmesine TTK tarafından imkân verilmiştir.

³Tekinalp; (Poroy,Çamoğlu); C.II, s.163.

⁴ Bu tabir literatürde Tekinalp tarafından kullanılmıştır. Tekinalp; (Poroy,Çamoğlu); C.I, s.548.

⁵Tekinalp; (Poroy,Çamoğlu); C.I, s.548 vd, Sevi, s.295.

⁶Tekinalp; (Poroy,Çamoğlu); C.II, s.124.

⁷Tekinalp; (Poroy/Çamoğlu); C.I s.114, Meier-Hayoz Arthur/ Corone von der Caspar Hans; Wertpapierrecht, Zweite, überarbeitete Auflage, Bern 2000, § 2, N.225, Öztan Fırat; Kıymetli Evrak Hukuku,17.Bası, Ankara 2012, s.32, Pulaşlı Hasan, Kıymetli Evrak Hukukunun Esasları, 6.Baskı, Ankara 2018, s.55.

⁸ İlmühaberler, anonim şirketlerde geçici veya ara senet olarak adlandırılmakta olup, pay senedi bastırılıncaya kadar çıkarılmaktadır. Tekinalp; (Poroy/Çamoğlu); C.II, s.163.

⁹ Aynı yönde Sevi, s.292.

¹⁰ Sevi, s.292.

C.Pay Devrinde Sınırlamalar

Anonim şirketlerde payın devrine getirilen sınırlamalar bakımından TTK m.491-498 hükümleri, 6762 sayılı TTK'ya nazaran oldukça ayrıntılı ve farklı hükümler getirmiştir. 6762 sayılı TTK pay devrine getirilecek sınırlama için m.418-419 olarak iki maddede devre ilişkin sınırlamayı sınırlandıracak imkânları yok denecek az şekilde düzenlerken, 6102 sayılı TTK, pay devrine ilişkin getirdiği sınırlamalar ayrıntılı ve devir alanların haklarını koruyucu bir nitelikte ele alınmıştır. Bu yönden, 6012 sayılı TTK'nın 6762 sayılı TTK'ya nazaran pay devrinde daha liberal bir düşünce taşıdığı söylenebilir. Payın devrine sınırlama getirme düşüncesi, öncelikle şirkette yabancılaşma veya şirket paylarının rakip bir şirket tarafından ele geçirilmesine karşı geliştirilmiştir. Zamanla uygulamada farklı sebeplerle de bu sınırlamanın getirilmesi gerekliliği oluştuğu söylenebilir¹¹.

1.6762 Sayılı TTK'da

6762 sayılı TTK m.418, anonim şirketin pay devrine ilişkin bir hususu esas sözleşmeye yazmak kaydıyla, payın devrine kesin bir sınırlama getirebileceğini, hatta sadece esas sözleşmede pay devrinin yasaklandığını bir sebep göstermeksizin bile öngörülebileceğini belirtmişti. Bunun dışında 6762 sayılı TTK m.419'da bedeli tamamen veya kısmen olsun ödenmemiş payın devredilebileceğini, ancak yeni pay malikinin bu borçtan şirkete karşı sorumlu olacağını öngörmüştü.

6762 sayılı TTK, 418.maddesinin ikinci fıkrasında devir sınırlaması bakımından pay ile pay senedinin devrini birbirinden ayırarak, pay senetlerinin karşılığının tamamen ödenmemiş olması halinde, şirket teminat talep ve teminat gösterilmemesine bağlı olarak devri kabul etmeyebiliyordu. Fakat pay senetlerinin devri, miras, karı - koca mallarının idaresine ait hükümler veya cebri icra yoluyla iktisap edilmiş ise teminat istenmiyor, pay defterine kayıt yapılmasından kaçınılamıyordu. Yani bu durumlarda şirket, payın devrini her halükarda kabule zorunluydu.

Sadece istisnanın istisnası olarak; yönetim kurulu veya ortaklar bu pay senetlerinin borsa rayici bulunmadığı takdirde, devrin şirketçe kabulü için başvurduğunda gerçek değeri üzerinden almaya talip olarak, bu devri engelleyebilirlerdi.

2.6102 Sayılı TTK'da

6102 sayılı TTK belirttiğimiz üzere, pay devri sınırlamalarını hem daha ayrıntılı hem de devir alanlar bakımından daha liberal bir biçimde düzenlemiştir. Bu nedenle de, payın bedelinin ödenmemiş olmasına bağlı olarak kanuni sınırlama ile esas sözleşme ile sınırlamayı ayrı maddelerde ele almış, ayrıca borsaya kote olmamış nama yazılı pay senetleri ve borsaya kote olmuş pay senetleri bakımından ayrı ayrı maddelerde düzenlemeler getirmiştir. Her ne kadar borsaya kot olmamış nama yazılı paylar başlığı altında bir düzenleme getiriliyor ise de, bunun çıplak pay şeklindeki nama yazılı paylar için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Hamiline yazılı paylar bakımından ise, 6762 sayılı TTK'da olduğu gibi bir sınırlama getirmemiştir. Zaten hamiline yazılı payların devir şekli nedeniyle böyle bir sınırlama getirmek imkânsızdır.

a)Kanuni Sınırlama

Kanuni sınırlama, adı üzerinde kanundan doğan ve anonim şirketin pay devrine onay verememesi sonucu ortaya çıkaran bir kuraldır¹². Kanuni sınırlamanın konulmasının amacı, sermayenin korunması ilkesidir¹³.

6102 sayılı TTK m.491'e göre, bedeli tamamen ödenmemiş nama yazılı paylar ancak şirketin onayı ile devrolunabilir. Bunun istisnası ise, devrin miras, mirasın paylaşımı, eşler arasındaki mal rejimi hükümleri veya cebri icra yoluyla gerçekleşmesidir. Bu hükümden anlaşıldığı üzere, 6102 sayılı TTK kanuni sınırlama yönünden 6762 sayılı TTK m.418'de yer alan pay bedeli ödenmemiş olsa bile devrin engellenememesi yönünden var olan istisnayı benzer şekilde almıştır.

¹¹ Tekinalp; (Poroy/Çamoğlu), C.II,s.164, Bu konuda sebepler için bkz. Bozkurt Tamer; Anonim Şirketlerde Pay Devrinin Sınırlanması, İstanbul 2016, s.20-29.

¹²Tekinalp Ünal; Anonim Ortaklıkta Yeni Bağlam Sisteminin Esasları, İstanbul 2012, s.25.

¹³TTK m.491'in gereği.

6102 sayılı TTK m.491/2’de, şirketin, sadece, devralanın ödeme yeterliliği şüpheli ise ve şirketçe istenen teminat verilmemişse şirket yönetim kurulunun onay vermeyi reddedebilmesi hakkı olduğu kabul edilmiştir. Bir görüşe göre, TTK m.491/1 ile 491/2 birbirinden bağımsızdır¹⁴. Yani pay bedellerinin ödenmemiş olması ile ödeme yeterliliğinin şüpheli olması birbiriyle bağlantılı olmayıp, pay bedeli ödenmiş olsa bile anonim şirket yönetim kurulu ödeme yeterliliği olmayan bir kişinin payı devralması halinde dahi pay devrini reddedebilir. Buna karşılık diğer bir görüş, iki hükmün birbiriyle bağlantılı olduğunu ve anonim şirketin ancak ve ancak pay bedeli ödenmemiş olduğu durumda devralanın pay bedelini ödemesinin şüpheli görülmesi halinde bu devre onay vermeyebileceğini kabul etmektedir¹⁵. Kanımızca da 6102 sayılı TTK m.491’de iki fıkra olarak yer alan hükümler birbiri ile bağlantılıdır. Özellikle m.491/2’de yer alan “sadece” ibaresi açıkça ilk fıkra hükmünün şartı olduğunu belli etmektedir. Nitekim mehaz hüküm açısından da doktrindeki çoğunluk görüşü de buna tekabül etmektedir¹⁶.

TTK m.491/2’de ödeme yeterliliğinin şüpheli olmasından başka, istenilen teminatın verilmemesi de onay vermeyi reddetme açısından bir şart olarak ortaya konulmuştur. Buna göre, anonim şirket ödeme yeterliliğinin şüpheli olmasına bağlı olarak payları devralan kişiden ödemeyi sağlaması bakımından teminat isteyecek, eğer bu teminat payları devralan tarafından karşılanmazsa o zaman payları devre onay vermeyi reddedebilecektir.

Dolayısıyla, şirketin kanuni sınırlama çerçevesinde pay bedelleri ödenmemiş payların devrinde, payları devralanın ödeme imkânının şüpheli olduğunu tespit etmesi durumunda, bu payların bedellerinin ödenmesi ya da buna ilişkin teminat gösterilmesini istemesi, bunlar yerine getirilmediği takdirde payların devrine onay vermemesi ve payın devrinin şirkete karşı hüküm ifade etmemesi söz konusu olacaktır

b) Esas Sözleşmeye Dayalı Sınırlama

6102 sayılı TTK, 492.maddesinde esas sözleşmeye konulacak hükümle nama yazılı payların devrinin sınırlanabileceği belirtildikten sonra, bu sınırlamanın paylar üzerinde intifa hakkı kurulurken de geçerli olacağını kabul etmiştir. Ancak şirket tasfiyeye girmişse devredilebilirliğe ilişkin sınırlamalar ortadan kalkar.

Esas sözleşme ile sınırlama, şirketin pay bedelleri ödenmiş olan paylara karşı, devre onay vermeme imkânını sağlayan bir yöntemdir. Bununla şirket, Kanunda belirlenen şartlar çerçevesinde devri reddedebilir ve payların devrolmasını engelleyebilir.

Bu konuda TTK m.492’nin lafzından da açık olarak anlaşılacağı üzere, payların devrinin engellenmesinin tek yolu, bir esas sözleşme hükmünün bulunmasıdır. Başka yollar, örneğin tek başına bir genel kurul kararı, esas sözleşmede bu yönde hüküm olmadıkça bir sonuç doğurmaz¹⁷.

Esas sözleşmeye dayalı pay devri sınırlaması, TTK m.493’de borsaya kote edilmemiş paylar, TTK m.495’de ise borsaya kote edilmiş paylar açısından ikiye ayrılarak düzenlenmiştir. Böylelikle Kanun 6762 sayılı TTK düzenlemesinden farklı olarak, borsaya kote edilmiş pay ayrımı yapmış ve bunlar için esas sözleşmeyle devri sınırlamada farklı hükümler öngörmüştür.

Esas sözleşmeye konulan hüküm, anonim şirketin ilk kuruluşunda konulabileceği gibi, daha sonra bir esas sözleşme değişikliği ile de getirilebilir. Bu durumda genel kurulda, 6102 sayılı TTK m.421/3 b hükmü uyarınca sermayenin en az yüzde yetmişbeşini oluşturan payların sahipleri veya temsilcilerinin oylarıyla alınmalıdır.

¹⁴ Tekinalp, s.29.

¹⁵ Karasu Rauf; Türk Ticaret Kanunu Tasarısına Göre Nama Yazılı Payların Devrinin Sınırlandırılması, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XII, Y. 2008, Sa. 1-2, s.131-132.

¹⁶ Kendigelen Abuzer; Türk Ticaret Kanunu, Değişiklikler, Yenilikler ve İlk Tespitler, 3.Tıpkı Bası, İstanbul 2016, s.399, Şener Hami Oruç; Teorik ve Uygulamalı Ortaklıklar Hukuku Ders Kitabı, 2.Bası, Ankara 2015, s.615,

¹⁷ Karasu, s.133, Sevi, s.227.

aa)Borsaya Kote Edilmemiş Paylar Açısından

TTK m.493 hükmüne göre, şirket yönetim kurulu borsaya kote edilmemiş anonim şirkete ait payların devri açısından esas sözleşmeye konulmuş bir nedene dayanarak payların devrini reddedebileceği gibi, kendisine devir için yapılacak başvuru sırasında gerçek değeriyle, şirkete veya diğer pay sahiplerinin veya üçüncü kişilerin adına almayı önererek bu devrin gerçekleşmesini engelleyebilecektir.

Burada borsaya kote edilmemiş paylar bakımından, payların çıplak pay yahut da senede bağlanmış nama yazılı pay olmaları bakımından bir fark yoktur¹⁸.

6102 sayılı TTK, bu yolla anonim ortaklıkta kişisel olarak nitelendirilecek menfaatlerin korunmasını amaçlamıştır¹⁹.

6102 sayılı TTK m.493/1, esas sözleşmeye konulmuş bir nedenden bahsetmekte, 493/2 ise bu nedenlerin neler olabileceği gösterilmektedir. Hükmüne göre, pay sahipleri çevresinin bileşimine ilişkin esas sözleşme hükümleri, şirketin işletme konusu veya işletmenin ekonomik bağımsızlığı yönünden onayın reddini haklı gösteriyorsa önemli sebep oluşturur. Hâlbuki 6762 sayılı TTK m.418'de şirketin sebep dahi göstermeksizin kayıttan imtina edebileceği kuralı bulunuyordu. Böylelikle, 6102 sayılı TTK'da payını devretmek isteyen pay sahiplerini sınırlamak ancak belli ölçütlerle mümkün olabilecek ve ortaya çıkan hukuki olmayan sonuçlar engellenebilecektir²⁰.

Hükmün ortaya koyduğu birinci sonuç, önemli olarak kabul edilecek red nedenlerinin belirgin bir şekilde sözleşmede yer almasıdır. Dolayısıyla sadece TTK m.493 metninin yazılması ya da önemli bir neden olarak belirtilen ancak taşıdığı muğlaklık nedeniyle her şekilde yorumlanabilen ifadeler belirginlik oluşturamaz²¹.

Hükümden ortaya çıkan ikinci sonuç ise, belirtilen ve önemli neden şeklinde sayılan hallerin sınırlı bir biçimde yer aldığı, ancak bu sınırlı olarak sayılan önemli neden hallerine bağlı olarak esas sözleşmeye konulacak hükümlerin sınırlı sayı olmadığıdır²².

Önemli nedenler içinde yer alan pay sahipleri çevresinin bileşimine örnek olarak, payı devralanın mesleği ve kişisel durumu, rakipler, aile çevresi gösterilirken, şirketin işletme konusu veya işletmenin ekonomik bağımsızlığı yönünden şirketler topluluğu hâkimiyetine girmenin engellenmesi, şirketteki kontrol değişimine karşı koruma, yabancılaşmaya karşı koruma gösterilmektedir²³.

6102 sayılı TTK m.493/1'de, sadece esas sözleşmeye önemli bir neden olarak bir hüküm konularak, bu hükmüne bağlı bir biçimde devre onay vermeyi reddetme dışında, şirketin devredene, paylarını, başvurma anındaki gerçek değeriyle almayı da önererek, devri reddedebileceği belirtilmiştir. Ancak, yine esas sözleşmede bir hüküm bulunması gerekmektedir²⁴. Fakat bu hükmün sadece onay vermenin şirkete ait olduğu şeklinde olması yeter²⁵. Hatta esas sözleşmede devre ilişkin sınırlama getiren herhangi bir ifadenin varlığının bu hükmün uygulanması için yeterli olduğu da söylenmektedir²⁶.

Bu çerçevede şirketin onay vermeyi reddedebilmesi bakımından şu aşamaların geçmesi gerekecektir. Payı devreden ile devralan anlaşacak, bu anlaşma sonrası devralan şirkete payın kendi adına pay defterine yazılmasını isteyecek, şirket devre onaydan kaçınmak için esas sözleşmede yer alan hükmüne dayanarak payın başvuru anındaki gerçek değeri ile alım teklifini sunması gerekecektir.

¹⁸Uzel Necdet, Anonim Ortaklıkta Esas Sözleşmesel Bağlam, İstanbul 2013, s.108.

¹⁹Tekinalp, s.41.

²⁰Bozkurt, s.68

²¹Bozkurt, s.71-72, Böckli Peter; Schweizer Aktienrecht, Zürich-Basel-Genf 2009, § 6, N.247.

²²Bozkurt, s.80-81, Karasu, s.135, Sevi, s.233, Tekinalp, s.19, Uzel, s.233.

²³Bu hususta Bozkurt, s.83-125, benzer şekilde, Tekinalp, 43-47, Uzel, s.250-269

²⁴Bozkurt, s.139, Tekinalp, s.48, Şener, s.619.

²⁵Bozkurt, s.139, Böckli; § 6, N.295, Tekinalp, s.48, Uzel, s.307.

²⁶Bozkurt, s.143.

Alım teklifi illa ki şirketin bizzat kendisi için yapılması gerekmez. Bunun yerine şirket şirketteki pay sahipleri veya üçüncü bir kişi hesabına da bu teklifi yapabilir. Payın gerçek değeri ödenecek olup, bu değere ilişkin 6102 sayılı TTK m.493'ün gerekçesinde, değer ne olduğunun belirlenmesinin doktrin ve yargı içtihatlarınca tespit edileceği öngörülmüştür. Bununla birlikte, doktrinde ağırlıklı olarak bu değer, aktiflerin belirlenebilir satış değeri kapitalizasyon değeri ve işletme bilimi açısından şirketin tüm malvarlıkları açısından yapılan bir değerlendirme olduğu kanaati yaygındır²⁷.

Şirket ve payı devralan payın gerçek değeri konusunda anlaşıkıkları takdirde sorun yoktur. Buna karşılık anlaşma olmazsa 6102 sayılı TTK m.493/5'e göre, devralan, paylarının gerçek değerinin belirlenmesini, şirketin merkezinin bulunduğu yerdeki asliye ticaret mahkemesinden isteyebilir; bu hâlde mahkeme şirketin karar tarihine en yakın tarihteki değerini esas alır. Değerleme giderlerini şirket karşılar.

6102 sayılı TTK m.493/3, "Bundan başka, devralan, payları kendi adına ve hesabına aldığı açıkça beyan etmezse şirket, devrin pay defterine kaydını reddedebilir."²⁸ hükmüyle, şirkete payların devrini reddetmede başka bir imkân daha sağlamıştır. Elbette ki, şirket böyle bir şüpheyile devralan kişiye payları kendi adına ve hesabına alıp almadığını soracak, devralan da buna bir cevap verecektir²⁹. Bunun şifahi olması bir sorun doğurmaz. Ancak iş ispat meselesine geldi mi, yazılı olması gerektiği söylenmelidir. Bu işlemin uygulanması açısından da yine esas sözleşmede devre onay vermeyi reddetmeyi sağlayıcı nitelikte bir hükmün bulunması gerektiği kabul edilmektedir³⁰.

Beyan doğru olmamasına rağmen talep edildiği şekilde verilir ve şirket payların devrini kabul ederse, daha sonra beyanın yanlış olduğu öğrenildiği takdirde akıbet ne olacaktır sorusuna verilen cevap 6012 sayılı TTK m.500'dedir."Şirket, iktisap edenin yanlış beyanı sonucu pay defterine yapılan kayıt, ilgililerin görüşlerini alarak silebilir. Söz konusu kişilere, silinmeye ilişkin yazılı bilgi derhâl verilir."

Borsaya kote olmayan nama yazılı paylar bakımından son olarak değinilecek husus, bazı pay geçişlerine esas sözleşmede bağlam hükmü olsa bile sağlanan istisnadır. Bu istisna payların devrini reddetme hakkının ortadan kalkması değil, onay vermeyi reddetme hakkının sadece payların gerçek değeri ile devralmayı önerebilmesidir. İstisna, payların devrinin miras, mirasın paylaşımı, eşler arasındaki mal rejimi hükümleri veya cebri icra gereği gerçekleşmesidir. Esasen bu devir türleri iradi ve sözleşmeye dayalı olmayıp, pay sahibinin zorunluluğundan ortaya çıkan pay devir halleridir.

6102 sayılı TTK m.493/4, bu şekilde payların geçişi söz konusu olduğunda şirketin, payları edinen kişiye, sadece paylarını gerçek değeri ile devralmayı önerdiği takdirde onay vermeyi reddedebileceğini belirterek, payı devralanlara hakların geçtiğini kabul etmiştir. Ancak TTK m.494/2'ye göre genel kurula katılma haklarıyla oy hakları askıda kalır³¹. Ancak paya bağlı diğer haklar yani esasen malvarlığı hakları payın bu şekilde geçişi ile birlikte devralana geçer.

Oysaki TTK m.494/1'e göre payı bir satış, bağışlama ve benzeri şekilde devri halinde, devir için gerekli olan onay verilmediği sürece, payların mülkiyeti ve paylara bağlı tüm haklar devredende kalmaktadır. Bu nedenle, şirket devre onay vermeme yetkisini esas sözleşmedeki bağlam nedeniyle kullandığı takdirde, pay devri olmamakta ve pay ve paya bağlı haklar devredende kalmaktadır.

TTK m.494/3, şirket, onaylamaya ilişkin istemi, aldığı tarihten itibaren en geç üç ay içinde reddetmemişse veya ret haksızsa, onay verilmiş sayılır demektedir.

Bu hüküm, şirketin kendisine devralan tarafından devrin onaylanması, bir bakıma pay defterine yazılması için yapılan başvuruyu cevapsız bırakarak devralanın paydan doğan haklarının kullanılmasını uzun süreli askıda tutma imkânını ortadan kaldırmıştır. Böylece, bağlam hükmü gereğince, ister satış,

²⁷ Bu konuda, Bozkurt, s.176, Tekinalp, 49-50, Uzel, s.318-319.

²⁸ Burada pay devrine onay vermeme denilmesi gerektiği, pay defterine kayıt yapılmaması ifadesinin hatalı olduğu yönünde, Böckli; § 6, N.286.

²⁹ Aynı yönde, Bozkurt, s.197.

³⁰ Gerektiği yönünde, Bozkurt, s.199, Böckli; § 6, N.285, Pulaşlı Hasan; Şirketler Hukuku Şerhi, Ankara 2018, C.I, s.344, Uzel, s.184.

³¹ Tekinalp, s.52.

bağışlama ve benzeri şekilde, isterse miras, mirasın paylaşımı, eşler arasındaki mal rejimi hükümleri veya cibrî icra gereği olsun üç ay içinde olumlu veya olumsuz bir cevap verilmesi mecburidir. Aslında olumsuz cevabın yani reddin ya da pay bedelinin gerçek değerinin ödeneceği teklifinin bu üç ay içinde yapılmaması, şirketin pay devrini kabul ettiği anlamını taşıyacak ve payı devralan paydan doğan bütün hakları kullanabilir hale gelecektir.

bb) Borsaya Kote Edilmiş Paylar Açısından

6762 sayılı TTK'da payların devrinin esas sözleşme ile sınırlanmasına ilişkin olarak hiç ele alınmayan bir husus, 6102 sayılı TTK'da bulunmaktadır. Bu da, borsaya kote edilmiş payların devrinin sınırlanması için esas sözleşmeye hüküm konulmasıdır.

Nama yazılı payların kote olması, Türk hukukunda sermaye piyasası ve bunun hukukunun düzenlendiği zamandan beri kabul edilen bir durumdur. Ancak burada sadece TTK hükümleri değil sermaye piyasası mevzuatı hükümleri de önem kazanmaktadır. Zira nama yazılı payların borsayla ilişkilendirilmiş olması, direk olarak sermaye piyasasını ilgilendiren bir durum oluşturmaktadır. Bu bakımdan da kote olma kavramı ve bunun sermaye piyasası mevzuatındaki yeri, aynı zamanda TTK'nın borsaya kote nama yazılı payları ile alakalı hale gelmektedir. Bu konuda sermaye piyasası mevzuatı açısından öncelikle Sermaye Piyasası Kanunu'na (SerPK) tabi olan Borsa İstanbul A.Ş (BIST) düzenlemeleri önemlidir.

Bu açıdan 6102 sayılı TTK hükümlerine değinmeden önce SerPK m.137 hükmünü ele almak gereklidir. Bu hükme göre, halka açık ortaklıkların borsada gerçekleştirilen işlemler neticesinde satın alınan paylarının pay defterine kaydedilmesinden imtina edilemez. Hüküm TTK'ya göre özel bir hüküm niteliğindedir ve öncelikle uygulanır.

6102 sayılı TTK m.495/1'e göre ise, borsada kote edilmiş nama yazılı payları iktisap eden bir kimsenin, pay sahibi olarak tanınması, ancak esas sözleşmede, pay sahibi olarak tanıma, sermayeyi esas alan ve yüzde ile ifade edilen bir iktisap üst sınırı öngörülmüş ve bu üst sınır aşılmışsa ret konusu yapılabilmektedir.

6102 sayılı TTK m.495/2'ye göre ise, şirket bir talepte bulunmasına rağmen devralan, payları kendi ad ve hesabına aldığını açıkça beyan etmezse, şirket, payların devrine onay vermeyebilir.

Ancak SerPK m.137/3'ün açık lafzı karşısında bir şirketin nama yazılı payları borsada satılıyorsa, bu paylar bakımından bahsedilen sınırlama devre dışıdır. Bu anlamda 6012 sayılı TTK'nın payları nama yazılı olan ve borsada işlem görerek iktisap edilenler için 6102 sayılı TTK'nın sınırlamaya ilişkin tüm hükümleri de devre dışı kalmıştır³².

Nitekim 6102 sayılı TTK m.496'ya göre, borsaya kote edilmiş nama yazılı payların borsada satılmaları hâlinde, Merkezî Kayıt Kuruluşu (MKK), Sermaye Piyasası Kurulunun (SPK) düzenlemelerine uygun olarak devreden kimliğini ve satılan payların sayısını şirkete bildirir veya şirketin bu bilgilere teknik erişimini sağlaması hiçbir anlam ifade etmeyecektir. Yani bunun yapılmasının veya yapılmamasının bir sonucu yoktur.

O halde, 6102 sayılı TTK açısından, sadece borsaya kote ve borsada iktisap edilmeyen paylar açısından esas sözleşmede getirilmiş devre dair sınırlamaya ilişkin hükümler uygulanabilir.

Buna göre, öncelikle borsaya kote nama yazılı paylar bakımından esas sözleşmede pay devrine sınırlama getiren kural olmalı, ancak bu kural sermaye üzerinden belli bir iktisap üst sınırı öngörme şeklinde formüle edilmiş olmalı ve devralınan paylar da esas sözleşmede açıkça belirtilen bu üst sınırı aşacak oranda devir konusu olmalıdır. İktisap üst sınırı, bir kişi ya da bir grup tarafından ister borsadan isterse borsa dışından olsun toplamda belirtilen miktarın üstünde payların elde edilmesi anlamına gelir³³.

³² Aynı yönde Bozkurt, s.295-300, farklı bir görüş için bkz. Uzel, s.75 vd.

³³ Tekinalp, s.65.

Esas sözleşmede yazacak olan kuralın yüzde olarak ne kadara tekabül edeceği konusunda bir ayırım yapılmamıştır. Ancak kuralın amacının bir halka açık anonim şirkette payların belli bir oranda bir ya da birkaç kişinin eline geçmemesi, sermayenin tabana yayılmasını ortadan kaldırmaması düşünüldüğünde³⁴, belli bir yüzdenin altına düşmemesi de gerektiği söylenebilecektir. Burada temel alınması gereken ise dürüstlük kuralı olacaktır. Bir görüşe göre, buradaki yüzde sınırının belirlenmesinde 6102 sayılı TTK m.357’de yer alan eşitlik ilkesi de göz önüne alınır³⁵.

Formüle edilecek kural, farklı kişilere farklı şekilde öngörülebilir. Örneğin gerçek kişiler için yüzde üç, tüzel kişiler için yüzde bir gibi oranlar belirtilmesi söz konusu olabilir³⁶.

TTK m.497, borsaya kote olan nama yazılı payların borsadan iktisap edilmesi ile borsa dışı iktisap edilmesi şeklinde ikili bir ayırım yapmış olup, bunlara bağlı olarak payın sağladığı hakların geçişi yönünden farklılık yaratmıştır. Ancak biraz önce değindiğimiz SerPK m.137 hükmü gereğince, bu ikili ayırımda borsadan iktisap edilen paylar için TTK’daki hükümlerin bir anlamı yoktur. Nitekim 6102 sayılı TTK m.497/1’in ilk cümlesine göre, borsaya kote nama yazılı paylar borsada iktisap edildikleri takdirde, paylardan kaynaklanan haklar payların devri ile birlikte devralana geçer ibaresi sadece SerPK m.137’den zaten anlaşılan bir olayın tekrarı haline dönüşmüştür.

6102 sayılı TTK m.497/1 c.2’ye göre ise, borsaya kote nama yazılı payların, borsa dışında iktisap edilmeleri hâlinde, söz konusu haklar, pay sahipliği sıfatının şirket tarafından tanınması için, devralanın şirkete başvuruda bulunmasıyla devralana geçer.

Ancak 6102 sayılı TTK m.497/2’ye göre, devralan, şirket tarafından tanınmaya kadar, paylardan doğan, genel kurula katılma ve oy hakkını ve oy hakkına bağlı diğer hakları kullanamaz. Tüm diğer pay sahipliği haklarının, özellikle rüçhan hakkının kullanılmasında, iktisap eden herhangi bir sınırlamaya tabi değildir. Bunun sonucu olarak borsaya kote nama yazılı pay borsa dışında iktisap edildiğinde, esas sözleşmede yer alan sınırlama hükümlerine tabi olarak, şirketten onay alınması gerekecek, bu onay şirketçe belirlenen yüzde içinde bile olsa onay verinceye kadar şirkete karşı oy hakları ve oy hakkına bağlı diğer haklar kullanılamayacaktır.

TTK m.495/3, borsaya kote nama yazılı payların iktisabı bakımından eğer bu paylar miras, mirasın paylaşımı, eşler arasındaki mal rejimi hükümleri veya cebri icra yoluyla iktisap edilmeleri hâllerinde, devralanın pay sahibi sıfatını almasının reddedilemeyeceğini öngörmektedir. Bu hükmün de yine borsaya kote ama borsa dışında iktisap edilmiş nama yazılı paylar bakımından ele alınacağını belirtmeliyiz. Payların bu yollarla borsada iktisap edilmesi ise zaten mümkün değildir. Dolayısıyla bu yolla iktisap halinde nama yazılı paylar borsadan iktisap edilse idi ne olacak idiyse, aynı durum borsa dışı iktisapta da geçerlidir.

III.Limited Şirketlerde

A.Pay Kavramına Getirilen Farklılık

Limited şirketlerde pay kavramı, anonim şirketlere göre farklı şekilde ele alınmıştır. Anonim şirketlerde payın esas sermayenin belirli sayıda birim değeri itibari değere bölünen her bir parçası olduğu belirtmiştik. Buna karşın, limited şirketlerde esas sermaye payı ortağın şirketin sermayesine katılımının asgari miktarını gösteren nakdi bir değerdir³⁷.

6762 sayılı TTK’da limited şirketlerde her ortağın ancak bir paya sahip olacağı kuralı, 6102 sayılı TTK’da kaldırılmış, artık ortak sayısı ile değil esas sermaye payı ile bölünme getirilmiştir. Bu bakımdan 6102 sayılı TTK’da limited şirketler, pay açısından anonim şirketlerde yaklaştırılmıştır³⁸. Ancak limited şirketlerde paydaki pay konulan sermayeyi gösteren, fakat bazı işlemlerin yapılabilmesi bazı hakların belirlenebilmesi kullanılabilmesi için hesabi olarak bölünen bir niteliktedir.

³⁴ Bu yönde, Tekinalp, s.64-65.

³⁵Bozkurt, s.103. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Böckli; § 6, N.51-54 vd.

³⁶ Bkz. Tekinalp, s.66.

³⁷Pulaşlı; C.III, s.2724.

³⁸Farklı görüşte, Pulaşlı; C.III, s.2726.

Bunun yanında, 6762 sayılı Kanunda hiç olmayan bir şekilde, 6102 sayılı TTK ile limited şirket payının nama yazılı bir senede bağlanması imkânı da getirilmiştir (TTK m.593/2).

B.Payın Devri

Limited şirketlerde payın devri, anonim şirketlere nazaran oldukça şekli ve şirketin onayını gerektiren bir süreçle bağlanmıştır. Bu yüzden limited şirketler payın devri açısından kendiliğinden var olan yani Kanundan doğan bir sınırlama olduğu söylenmektedir³⁹.

Limited şirkette payın devri açısından 6102 sayılı TTK m.595'de düzenlenmiştir. Düzenlemedeki şekil açısından 6762 sayılı TTK m.520'dekine benzer bir hükümü ihtiva etmektedir. Ancak devirdeki usul içeriği açısından bazı önemli farklılıklar vardır.

Öncelikle, 6102 sayılı TTK m.595/1'e göre, esas sermaye payının devri ve devir borcunu doğuran işlemler yazılı şekilde yapılır ve tarafların imzaları noterce onanır. Ayrıca devir sözleşmesinde, ek ödeme ve yan edim yükümlülükleri; rekabet yasağı ağırlaştırılmış veya tüm ortakları kapsayacak biçimde genişletilmiş ise, bu husus, önerilmeye muhatap olma, önalım, geri alım ve alım hakları ile sözleşme cezasına ilişkin koşullara da belirtilir. 6762 sayılı TTK'da yer almayan bu husus, özellikle yeni limited şirket düzenlemesinde ele alındığı için pay devri anlaşmasına da bu hususların yazılması gereği açık bir şekilde gösterilmiştir.

Yazılılık ve noter onayı 6762 sayılı TTK m.520/5'de de benzer şekilde yer almaktaydı.

İkinci aşama şirket genel kurulunun devre onay vermesidir. Bu husus 6762 sayılı TTK döneminde ortaklar kurulu olarak benzer şekilde yer almaktaydı. Ancak iki düzenleme arasında en bariz farklılık onay veren genel kurulun bunu onaylaması açısından genel kurulda bulunması gereken pay ve onaylayan oy sayılarında ortaya çıkmaktadır. Zira 6762 sayılı TTK m.520/2 uyarınca ortaklardan en az dörtte üçünün devre muvafakat etmesi ve bunların esas sermayesinin en az dörtte üçüne sahip olması şartı aranırken, 6102 sayılı TTK m.595/2, şirket sözleşmesinde aksi öngörülmemişse, esas sermaye payının devri için, ortaklar genel kurulunun onayını yeterli görmüştür. Yani limited şirket genel kurulunun asgari toplanma ve karar alma için oy sayısı devre onay vermek için yeterli olup, bu sayı 6102 sayılı TTK m.620'ye göre, Kanun veya şirket sözleşmesinde aksi öngörülmediği takdirde, toplantıda temsil edilen oyların salt çoğunluğudur. Dikkat edilirse burada bir toplantı yeter sayısı da bulunmamaktadır.

Pay devrinin ticaret siciline bildirilmesi sadece bildirici bir işlemdir. Genel kurul karar aldığı andan itibaren devir şirkete karşı hüküm ifade etmeye başlayacaktır.

6102 sayılı TTK m.595/2, “şirket sözleşmesinde aksi öngörülmemişse...”, diyerek, istenildiği takdirde gerek kuruluşta, gerekse sonradan yapılacak bir değişiklikle, pay devrinde genel kurul onayını kaldırabilir. Bu durumda payın devrindeki yazılı şekil ve noter onayı olacak, ancak genel kurulda karar alınmaksızın, müdür ya da müdürler kuruluna ilgili belgelerin tevdi ile devrin şirketçe tanınması istenebilecektir.

Her ne kadar limited şirket payının nama yazılı pay senedi şeklinde çıkarılabilmesi imkanı getirilmiş de olsa, payın devrine ilişkin anlattığımız şekil ve usul şartları varken, bu pay senetlerinin devir açısından hiç anlamı olmayacaktır.

C.Pay Devrinde Sınırlamalar

Limited şirkette, payın devri bakımından öngörülen sınırlama kanuni bir sınırlamadır. Bu açıdan 6102 sayılı TTK m.595/3, sınırlamayı şu şekilde belirtmiştir. Şirket sözleşmesinde başka türlü düzenlenmemişse, ortaklar genel kurulu sebep göstermeksizin onayı reddedebilir.

---

³⁹Pulaşlı; C.III, s.2751.

Görüldüğü üzere, limited şirkette, pay devrinin reddedilmesi için anonim şirket hükümlerine nazaran herhangi bir önemli sebep, hatta bir sebep dahi gösterilmesine gerek yoktur. 6102 sayılı TTK, anonim şirkette pay devri bakımından gösterdiği liberalleşmeyi, limited şirkette hiç göstermemiştir. Bunda limited şirkette payın kişiye bağlı olması, kişisel özelliklerin şirkette ön planda olması bir neden olarak gösterilebilir. Bir başka neden de limited şirketin paylarının ticaret konusu olmasının engellenmesidir⁴⁰. Diğer bir husus da yabancılaşmanın önlenmesidir⁴¹.

Ancak durum her ne kadar bu şekilde ise de, yine de şirkette ait olan bu yetki keyfi ve dürüstlük kuralına aykırı olarak kullanılamaz⁴².

Devre onay verecek olan şirket genel kuruldur. Zira pay devrinin ona mercii genel kuruldur. Dolayısıyla, taraflar arasında sözleşme yapıp, noterde onaylandıktan sonra genel kurula gelen devir işlemi, genel kurul bunun onaylamadıkça şirkete karşı hüküm ifade etmediğinden, genel kurulun devre ret vermesi veya genel kurulda gerekli çoğunluğun sağlanmaması aynı sonucu doğurmaktadır. Bununla birlikte, eğer şirket sözleşmesinde genel kurulun devre onay vermesi kaldırılmışsa, pay devri bakımından durum ne olacaktır? Kanımızca bu durum kanuni bir sınırlama olduğu ve bunun da sebep gösterilmeden yapılması mümkün olduğuna göre, genel kurulun devre onay vermesi hususu şirket sözleşmesi ile kaldırılmış olsa bile, sözleşmeye konulacak bir hükümlerle müdürler ya da müdürler kurulunun sebep göstermeden devre onay vermeye yetkisi tanınabilecektir. Zira 6102 sayılı TTK m.495/3 hükmü ele alındığında, şirket sözleşmesinde başka türlü düzenlenmemişse, ortaklar genel kurulu sebep göstermeksizin onayı reddedebileceğine göre, aksi düzenleme olmadıkça, genel kurul onayı kaldırılmış olsa bile, şirket sözleşmesine konulacak bir sebep ile müdür ya da müdürler kurulu aynı yetkiyi kullanabilir. Çünkü devre onay vermeye yetkisinin genel kuruldan alınmış olması, bunun diğer bir organda baki kılacak bir sözleşme hükmü olmasını ortadan kaldırmaz.

6102 sayılı TTK m.595/4'e göre, şirket sözleşmesiyle sermaye payının devri yasaklanabilir. Bu, hiçbir sebep göstermeksizin devre onay vermeyen daha ağır bir durum oluşturmaktadır. Zira şirket sözleşmesinde devir yasağı varsa, devreden devralanla yapacağı devir sözleşmesi baştan itibaren geçersiz olmaktadır. Hâlbuki sözleşmede bu hüküm olmadıkça, devredenle devralan arasında yapılan devir sözleşmesi geçerli olup, ancak şirket devre onay vermezse, şirkete karşı hüküm ifade etmez hale gelmektedir.

Böylelikle, anonim şirketlerdeki sadece ana sözleşme ile pay devrinin sınırlandırılması imkânı, limited şirketlerde şirket sözleşmesinde hüküm olmaksızın pay devrinin zaten şirket tarafından her zaman sınırlandırılması imkânına dönüşmüş, limited şirket, şirket sözleşmesi ile pay devrinin tamamen yasaklama hakkına da kavuşmuştur.

TTK m.595/6 hükmüne göre, şirket sözleşmesinde ek ödeme veya yan edim yükümlülükleri öngörüldüğü takdirde, devralanın ödeme gücü şüpheli görüldüğü için ondan istenen teminat verilmemişse, genel kurul şirket sözleşmesinde hüküm bulunmasa bile, onayı reddedebilir.

Bu hüküm, anonim şirketlerde pay bedeli ödenmeden yapılan devirlerde, şirket için tanınan pay devrini engelleme hâlini, limited şirketler bakımından pay sahiplerine şirket sözleşmesince getirilen ek veya yan ödeme yükümlülükleri olduğu takdirde öngörmüştür. Çünkü söz konusu yükümlülükler pay sahibine yüklenen bir yükümlülük olduğundan, payı devralanan bu yükümlülükleri yerine getireceği şüpheli bir hal taşıyabilir. Bir görüşe göre, bu durumda payı devralanın illaki teminat göstermesi gerekmekte, yükümlülükleri ödeme gücü olduğunu kanıtlaması yetmektedir⁴³. Teminat bakımından ise, miktar ve türün takdiri şirkete ait olmakla birlikte, dürüstlük kuralı bunun sınırlarını tayinde devreye girer⁴⁴.

⁴⁰ Koşut Doğrusöz Hanife; Limited Şirkette Nama Yazılı Senede Bağlanmış Esas Sermaye Payının Devir Şartları, MÜHAD, C.22, S.1, Yıl 2016, s.370-371.

⁴¹ Çamoğlu; (Poroy/Tekinalp), C.II, s.410.

⁴² Pulaşlı; C.III, s.2765.

⁴³ Çamoğlu; (Poroy/Tekinalp), C.II, s.412.

⁴⁴ Şener, s.691.

6102 sayılı TTK m.595/7'de, pay devirlerinde başvuru sonrası şirketin belli bir süre cevap vermemesini kabul sayan bir hüküm, aynı anonim şirketlere ilişkin pay sınırlamalarında olduğu gibi (6102 sayılı TTK m.494/3) başvurudan itibaren üç ay içinde genel kurul reddetmediği takdirde onayı vermiş sayılır şeklinde yazılmıştır⁴⁵. Şirketin susmasına bağlanan sonuç, ancak şirket tarafından hükümde belirlenmiş üç aylık sürenin içinde yazılı bir ret ve kabul beyanıyla ortadan kaldırılabilir. Bu beyanın kanımızca 6102 sayılı TTK m.596/4 hükmü dikkate alındığında açık ve yazılı olması gerekmektedir.

6102 sayılı TTK m.596, aynı anonim şirkette payın hukuki muamele ile geçişi dışındaki diğer yollar olan sermaye payının, miras, eşler arasındaki mal rejimine ilişkin hükümler veya icra yoluyla geçmesi hâllerinde, genel kurulun onay verme zorunluluğunu kaldırmıştır. Bu hallerle şirket payı başka kişilere geçtiğinde tüm haklar ve borçlar, genel kurulun onayına gerek olmaksızın, esas sermaye payını iktisap eden kişiye geçecektir.

6102 sayılı TTK m.596/2'ye göre ise, şirket, iktisabın öğrenilmesinden itibaren üç ay içinde esas sermaye payının geçtiği kişiyi onaylamayı reddedebilir. Bunun için, şirketin, payları kendi veya ortağı ya da kendisi tarafından gösterilen üçüncü bir kişi hesabına, gerçek değeri üzerinden devralmayı, payın geçtiği kişiye önermesi şarttır. Bu hüküm de anonim şirketlerde payın bu gibi hallerdeki iktisabı durumlarda şirkete gerçek değeri ödeyerek, kişiyi payın sahibi yapmama imkânının limited şirkete yansımalarıdır.

Hükümde geçen üç aylık süre hak düşürücü süredir ve şirkete başvuru tarihinden itibaren başlar.

Gerçek değer belirlenmesindeki ölçütler, aynı anonim şirketin payları alım şeklindeki teklifinde değindiğimiz çerçevede olacaktır. Bunun yanında TTK m.597, Kanunda veya şirket sözleşmesinde esas sermaye payının bedeli olarak gerçek değer öngörüldüğü durumlarda, taraflar anlaşamamışlarsa bu değer, taraflardan birinin istemi üzerine, şirket merkezinin bulunduğu yerdeki asliye ticaret mahkemesince belirleneceğini öngörmüştür. Bu husus anonim şirketler için TTK m.493/4'deki ile aynıdır.

SONUÇ

6102 sayılı TTK, 6762 sayılı TTK'ya göre, sermaye şirketlerinde payın devri ve bu devre getirilen sınırlamalar hususunda daha liberal ve oldukça farklı hükümler getirmiştir.

Anonim şirketlerde bilhassa payın devrine ilişkin sınırlamalarda, kanuni sınırlama 6762 sayılı TTK m.418'deki pay bedelinin ödenmemesi haline bağlanmış, ancak bu devrin şirket yönetim kurulunca reddedilmesi, devralanın ödeme yeterliliği şüpheli ise ve şirkete istenen teminat verilmemişse mümkün olduğu öngörülmüştür.

Buna karşılık 6762 sayılı TTK'nın hiçbir gerekçe olmaksızın payın devrinin esas sözleşme ile sınırlanmasından vazgeçilerek, pay devri sınırlamalarında ancak önemli bir sebebe bağlı olarak esas sözleşmeye hüküm konularak sınırlama yapılabileceği kabul edilmiş, bu önemli sebepler bakımından ise bir çerçeve sınırlama getirilmiştir. Bu çerçeve sınırlama, pay sahipleri çevresinin bileşimine ilişkin esas sözleşme hükümleri, şirketin işletme konusu veya işletmenin ekonomik bağımsızlığı yönünden olabilir.

Bu durum borsaya kote olan ve olmayan nama yazılı paylar bakımından kote olmayan paylar için öngörülmektedir. Borsaya kote olan paylarda ise bu sınırlama, iktisap eden kişi için sermayeyi esas alan ve yüzde ile ifade edilen bir iktisap üst sınırı öngörülmüş ve bu üst sınır aşılmışsa devre onay vermeme şeklinde olabilir.

Bununla birlikte, borsaya kote olan nama yazılı payların borsadan iktisap edilmesi ile borsa dışı iktisap edilmesi şeklinde de bir ayırım bulunmaktadır. TTK m.497'de yer alan bu ayırım, paya bağlı hakların devralana geçişi açısından olup, nama yazılı payların borsa dışı iktisap edilmesinde, paya bağlı haklar,

⁴⁵Bu hüküm hususunda eleştiriler için bkz. Kendigelen, s.502-503.

pay sahipliği sıfatının şirket tarafından tanınması için, devralanın şirkete başvuruda bulunmasıyla devralana geçer. Devralan, bu nedenle şirket tarafından tanınmaya kadar, paylardan doğan, genel kurula katılma ve oy hakkını ve oy hakkına bağlı diğer hakları kullanamaz. Borsadan iktisap halinde hiçbir sınırlama olamaz. Zaten özel hüküm SerPK m.137 bunu tamamen engellemiştir.

Anonim şirket bakımından nama yazılı payların iktisabı açısından son olarak söylenecek ise, borsaya kote nama yazılı payların iktisabı miras, mirasın paylaşımı, eşler arasındaki mal rejimi hükümleri veya cebri icra yoluyla iktisap edilmeleri hâllerinde, devralanın pay sahibi sıfatını alması hiçbir zaman reddedilememektedir.

Diğer sermaye şirketi olan limited şirkette ise payın devrinin belli bir şekle ve usule bağlılığı 6102 sayılı TTK'da da 6762 sayılı TTK'dan pek farklı düzenlenmemiştir. Ancak en önemli farklılık usulde yer alan ortaklar kurulunda nitelikli çoğunlukla kabul yoluyla, payın devrinin geçebilmesinin, artık hiçbir nitelikli çoğunluk olmaksızın mümkün olmasıdır. Genel kurulda, toplantıya katılan payların yarısından bir fazlasının olumlu oyu payın geçişine onay verilmesi için yeterlidir.

Bir başka husus ise yine 6762 sayılı TTK'da yer almayan bir şekilde, şirket sözleşmesine konulacak bir hükümlerle genel kurul onayının kaldırılabilmesidir.

Bundan başka limited şirket payının kanuni bir sınırlama ile limited şirketçe devrinin ve sebep gösterilmeksizin sınırlanabilmesine karşın, sermaye payının, miras, eşler arasındaki mal rejimine ilişkin hükümler veya icra yoluyla geçmesi hâllerinde, genel kurulun onay verme zorunluluğunu kaldırılmıştır. Yani bu şekillerdeki devirlerde, onay olmadığı gibi reddetmede mümkün değildir.

Limited şirketlerde, anonim şirketten farklı olarak şirket sözleşmesine konulan hükümlerle pay devrini tamamen yasaklama imkânı da getirilmiş, ayrıca, şirket sözleşmesinde ek ve yan ödeme yükümlülükleri öngörülmüş ve pay devredilmiş ise, yine şirketin bu yükümlülükleri ödeme açısından devralan kişiyi şüpheli görmesi durumunda ve teminat istenmesine rağmen bunun getirilmemesi halinde devri reddetme kararı verebileceği kabul edilmiştir.

Gerek anonim şirkette gerekse limited şirkette pay devri bakımından red süresi başvuru anından itibaren üç aydır. Bu süre zarfında pay devrini reddedecek organ bir karar almazsa, devre onay vermiş sayılır.

Bütün bu hususlardan anlaşılacak 6102 sayılı TTK'nın sermaye şirketlerinde pay devrinde 6762 sayılı TTK'nın şirketlerin özelliklerini de dikkate alarak, devirde şirkete yetki veren katı tutumunu bırakarak, payların devrinin mümkün olduğunca engellenmemesi yönündedir. Bu özellikle anonim şirketlerde öne çıkmakta olup, bilhassa sermayenin tabana yayılmasında ana rol üstlenen bu şirkette, pay devri sınırlamalarının çok net hükümlerle düzenlenmesi, liberal görüşün varlığını ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

1. Bozkurt Tamer; Anonim Şirketlerde Pay Devrinin Sınırlanması, İstanbul 2016.
2. Böckli Peter; Schweizer Aktienrecht, Zürich-Basel-Genf 2009.
3. Karasu Rauf; Türk Ticaret Kanunu Tasarısına Göre Nama Yazılı Payların Devrinin Sınırlandırılması, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XII, Y. 2008, Sa. 1-2.
4. Kendigelen Abuzer; Türk Ticaret Kanunu, Değişiklikler, Yenilikler ve İlk Tespitler, 3.Tıpkı Bası, İstanbul 2016.
5. Koşut Doğrusöz Hanife; Limited Şirkette Nama Yazılı Senede Bağlanmış Esas Sermaye Payının Devir Şartları, MÜHAD, C.22, S.1, Yıl 2016.
6. Meier-Hayoz Arthur/ Corone von der Caspar Hans; Wertpapierrecht, Zweite, überarbeitete Auflage, Bern 2000.
7. Öztan Fırat; Kıymetli Evrak Hukuku, 17.Bası, Ankara 2012.
8. Poroy Reha/Tekinalp Ünal/Çamoğlu Ersin; Ortaklıklar ve Kooperatif Hukuku, Yeniden Yazılmış 13.Bası, C.I-II, İstanbul 2014.
9. Pulaşlı Hasan; Şirketler Hukuku Genel Esaslar, 5.Baskı, Ankara 2017.
10. Pulaşlı Hasan; Şirketler Hukuku Şerhi, C.I-II-III, Ankara 2018.

- 11.Pulaşlı Hasan, Kıymetli Evrak Hukukunun Esasları, 6.Baskı, Ankara 2018.
- 12.Sevi Murat Ali; Anonim Ortaklıkta Payın Devri, 2.Baskı Ankara 2012.
- 13.Şener Hami Oruç; Teorik ve Uygulamalı Ortaklıklar Hukuku Ders Kitabı, 2.Bası, Ankara 2015.
- 14.Tekinalp Ünal; Anonim Ortaklıkta Yeni Bağlam Sisteminin Esasları, İstanbul 2012.
- 15.Uzel Necdet, Anonim Ortaklıkta Esas Sözleşmesel Bağlam, İstanbul 2013.

MIGRATION, ADAPTATION, COMMUNICATION

Sedat CERECİ*Prof. Dr., Hatay Mustafa Kemal University Communication Faculty 31001 Hatay***Çağrı GÜÇLÜTEN***Lecturer, Hatay Mustafa Kemal University International Relations Department 31001***ABSTRACT**

In the last 50 years, people around the world have moved to other geographies and they met new lives, often experienced problems. Immigrants needed the most communication and wanted to communicate their problems with others. Migration has caused huge problems, people are overwhelmed. Immigrants had long time adaptation problems, could not communicate with people around them easily. Immigration is one of the most widespread mobility and major problems of the recent times in the world. Migrations, which were formerly made domestically, have now moved to the international arena and have become one of the basic dynamics of the world economy. The money-based political system that has spread to the world and the economic and technological infrastructure of this system have also shaped migrations. However, each migration brings with it a number of problems. Sociological and cultural problems, economic problems, migrants' new settlement adaptation, and migration become a heavy burden. No matter how prepared they are, immigrants live in a state of absolute astonishment and adaptation. Migrants can not easily break their emotional ties with the places they have migrated to, and they have been suffering for a long time. The new living space filled with foreign elements is perceived as an unrecognized place, and fear and insecurity arise. People in the new living are also cautious, so they can not communicate quickly. Communication is the greatest need of migrants. Although accommodation and nutrition seem to be the most important needs, communication is becoming a greater need because of the psychological distress experienced by immigrants. The communication that migrants establish with their close relatives comforts them, gives them confidence, and adapts them to the environment. Daily greetings and short conversations make it easy for migrants to adapt to the new residential area. Adaptation and orientation in a systematic way, even in official institutions, makes the matter easier. National government, local governments, non-governmental organizations, international organizations, educational institutions and individuals should develop ways and instruments for the communication needs of migrants. The formal education institutions should organize special courses for migrants and language and behavior training courses for immigrants. The state and the private sector should work together to meet the training and communication needs of migrants.

Key Words: Migration, Communication, Adaptation, Language, Culture.

Öz

Son 50 yılda, dünyanın dört bir yanındaki insanlar başka coğrafyalara taşınmış ve sık sık sorun yaşayan yeni hayatlarla tanışmışlardır. Göçmenler çok fazla iletişime ihtiyaç duymuşlar ve sorunlarını başkalarıyla paylaşmak istemişlerdir. Göç büyük sorunlara neden olmuş, insanlar bunalmıştır. Göçmenlerin uzun zamandır uyum sorunları vardır, etraflarındaki insanlarla iletişim kuramamaktadırlar. Göç dünyadaki son zamanların en yaygın hareketlilik ve büyük sorunlarından biridir. Eskiden yurt içinde yapılan göçler, şimdi uluslararası arenaya taşınmış ve dünya ekonomisinin temel dinamiklerinden biri haline gelmiştir. Dünyaya yayılan para temelli siyasi sistem ve bu sistemin ekonomik ve teknolojik altyapısı da göçleri şekillendirmiştir. Ancak, her göç beraberinde bir takım sorunlar da getirmektedir. Sosyolojik ve kültürel problemler, ekonomik problemler, göçmenlerin yeni yerleşim adaptasyonu ve göç ağır bir yük haline gelmiştir. Ne kadar hazırlıklı olursa olsun, göçmenler mutlak bir şaşkınlık ve uyum sorunu yaşamaktadır. Göçmenler, göç ettikleri yerler ile olan duygusal bağlarını kolayca kıramazlar ve uzun zaman acı çekerler. Yabancı unsurlarla dolu yeni yaşam alanı tanınmayan bir yer olarak algılanır, korku ve güvensizlik ortaya çıkmaktadır. Yeni yaşam alanındaki insanlar da temkinlidir, bu yüzden hızlı iletişim kuramamaktadır. İletişim, göçmenlerin en büyük ihtiyacıdır. Konaklama ve beslenme en önemli ihtiyaçlar gibi görünse de, göçmenlerin yaşadığı psikolojik sıkıntı nedeniyle iletişim daha fazla ihtiyaç olarak görünmektedir. Göçmenlerin yakın akrabaları ile kurdukları iletişim onları

rahatlatmakta, güven vermekte ve çevreye adapte etmektedir. Günlük selamlamalar ve kısa konuşmalar göçmenlerin yeni yerleşim alanlarına uyum sağlamalarını kolaylaştırmaktadır. Resmi kurumlarda bile sistematik bir şekilde uyarılma ve yönlendirme, konuyu kolaylaştırmaktadır. Ulusal hükümet, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları, uluslararası kuruluşlar, eğitim kurumları ve bireyler, göçmenlerin iletişim ihtiyaçları için yollar ve araçlar geliştirmelidir. Örgün eğitim kurumları, göçmenler için özel kurslar ve göçmenler için dil ve davranış eğitimi kursları düzenlemelidir. Devlet ve özel sektör, göçmenlerin eğitim ve iletişim ihtiyaçlarını karşılamak için birlikte çalışmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Göç, İletişim, Adaptasyon, Dil, Kültür.

Introduction

Migration is one of the main problems of the world in modern age. One of the biggest problems faced by migrants who move from one place to another for different reasons is the problem of harmony and communication. Migrants often suffer from an emotional depression and burden in the new settlement where they relocate, adapting to existing conditions and communicating with people around them. Immigrants and asylum-seekers, who do not feel themselves at first place in the new settlement, also have psychological problems in a short time because they have difficulty in communicating (Zhu, 2015: 17). In some countries such as Canada and the United States, adaptation and orientation trainings are provided and adaptation is facilitated in order to facilitate the integration of migrants or asylum-seekers in new settlements and to facilitate their lives.

This study examines the concept and practice of migration starting from the nature of immigration, evaluates the communication problems experienced by migrants and asylum seekers and proposes convenient ways for migrants. In recent years, wars, conflicts, racial or religious reasons have accelerated the migration and many countries in the world have started to struggle with the problems caused by immigrants or asylum seekers (Kofman, 2018: 42). Migration is now a huge global problem. In 2015, there are 244 million migrants in the world (WorldMigrationReport, 2018: 13). Migration is experienced not only in certain regions of the world, but also in all regions without a developed undeveloped difference. Migration changes the demographic structure and changing the demographic structure causes communication problems.

Migration, which is the reality of changing the entire habitat and the world emotionally rather than changing a place, firstly leads to insecurity and anxiety. In a new setting, people are looking for people, acquaintances, and objects they can trust (Gurieva and Kinunen, 2014: 180). While psychological effects of migration vary depending on the personality traits, characters, experiences and accumulations of people, a constant condition becomes the need for communication. Because of the physical and emotional changes experienced by the people who migrate, they need communication environments and people who can share their feelings and opinions and explain themselves (Esses et al., 2010: 643). Due to the communication needs of migrants, some states form private institutions or institutions.

Human beings, as well as other people, have a relationship with the objects in the area and the place where they live. This means new relations with the new environment and assets (Wickramasinghe and Wimalaratana, 2016: 26). Undoubtedly, it is directly related to the concepts of migration, existence, identity, sovereignty, status, and directly affects the position and roles in human relations. In this context, some people or groups may also migrate to change their status, identity or roles, or with sovereignty accounts (Kasnauskiene and Seskaite, 2012: 147). Migration emerges as a multifactorial movement that cannot be based on a single cause, sometimes due to material and sometimes non-material reasons.

Migration Theory

Immigration, which is one of the biggest problems of the world, is transformed into a disaster with the problems of immigrants communicating or not communicating. It is one of the main problems that migrants can communicate, explain and understand both among themselves and with people in the place they migrate (Iversen et al., 2013: 75). Migrants, on the one hand, try to carry the memories of the places they are sent emotionally, while still trying to keep them alive, while also trying to adapt to where they came from. They are trying to communicate with each other and with other people in the place where

they live in a new atmosphere in the adaptation process, which they have been forced too hard (Vansoa and Boso, 2014: 63). Communication, which is a natural requirement of man, must be resolved in every situation.

Lee, who described immigration as a permanent or partial permanent change of the place of residence, did not comment on the other details of the migration (Lee, 1966: 53). Mangalam gave a more comprehensive definition and defined migration as a move away from a geography, creating different effects, with an emphasis on values and social order (Price, 1969: 135). Peterson evaluated migration in three groups as forced migration, immigration and mass migration (Krishnan and Odynek, 1987: 391). Theorists such as Zimmerman and Massey argue that immigration is about absolute money, labor and economy (Gheasi and Nijkamp, 2017: 3). Nowadays, it is known that most of the migrations in the world are made for economic reasons besides war and conflict.

Zelinsky argues that migration is an inevitable reality of the modern age and it also relates the migration to the development of societies (Zelinsky, 1971: 233). According to Ravenstein, migration is experienced towards developing cities (Wright and Ellis, 2016: 21). The industrial cities are attracting people more naturally with their light, glamorous urban charm.

People have migrated from one place to another throughout history, as a result of migrations to resources, where resources and yield are abundant, there are problems of power, sharing, education and communication (Verschueren, 2008: 31). The existing means of communication, tools, roads or guides were often inadequate, and migrants experienced problems for a long time. According to the macro-migration theory, migrants with large capital, where labor wages are high, are intense (Wimalaratana, 2016: 26). Micro theory, on the other hand, speaks of migrations of personal material.

In the modern world, which is governed by the capitalists and the monetary equivalent of almost everything, migrations are realized by making business, wages and money calculations. (210). According to immigration theorists, the period of individual migration has been over, and the period of international mass migration, in which global capital has led people and shaped by markets, has begun (King, 2013: 28). In the modern world where physical existence and human relations become increasingly complex, the problems experienced by the immigrants have also increased.

Various sociological theorists, who set off from Wallerstein's work (1974), have linked the origins of international migration to the structure of the world market, which has evolved since the 16th century, not by the division of labor market into specific national economies. According to this theory, the influence of capitalist economic relations on environmental and non-capitalist societies creates a mobile population prone to immigration abroad. According to this theory, the expansion of the surrounding capitalist relations creates a mobile population that is prone to migrate abroad in non-capitalist societies (Massey et al., 2014: 24). In the modern world, almost all of the younger generation are inclined to migrate and migrate.

Anatomy of Migration

Migration is an action to find better, more comfortable and safer physically and spiritually is defined as a sociological and anthropological. The fact that migration is now an intercontinental movement is interpreted as the fact that people, in spite of all possibilities in the modern age, feel safe and unwell (Brettell, 2009: 665). Migration since the early ages is mostly due to concerns about nutrition and shelter, then with security concerns and in the modern age with work and money concerns.

Roughly, migration, which is defined as people being displaced for different reasons and living in another place, is characterized as a movement that causes economic, political, cultural and many other effects all over the world and leads to many problems (Dingle and Drake, 2007: 119). Political problems, disagreements, customs, education and work obligations, marriages, job assignments, religious and racial reasons lead people to immigration (Khan et al., 2012: 28). Some of the immigrants are willing / voluntary, while others are made obligatory or involuntary.

One of the necessary conditions for human life is the feeling of belonging to the place where man lives. Feeling belonging to the place where he lives, brings with him confidence and peace (Ralph and Staeheli, 2011: 525). Migration is damaging all these. People can not find in the new settlement where they have left before they lived and left. This is a spiritual state (Leon and Dziegielewski, 1999: 77). Newly settled place, the environment is very similar to the old, even though the people there are very familiar, initially due to the first foreigner concerns and concerns are experienced for a while.

Migration is not only a physical movement, but perhaps an affect that affects a person's spiritual existence and behavior. In this context, communication, which is basically a spiritual action, is gaining a new form with the migration and immigrants feel the need for communication (Collett and Gidley, 2012: 34). Although migrants move to a new place with new hopes, dreams or promises, the effects, memories, friendships, material or spiritual remnants of the place they live in before constitute some problems. At the very least, they need intensive communication to share troubles and to get used to the new place as soon as possible (Taglieri, 2013: 141). At this point, they need tools, environments, guides that are easily accessible.

Migrants who are in a state of surprise and anxiety because of physical and emotional change are looking for people from where they are prepared to migrate, to feel close to themselves, to discuss their concerns, and to learn what can be done where they migrate. The facilities and activities provided by the official institutions on this subject are very useful (Arbogast, 2016: 63). Migration, which is a struggle for survival, is no longer an individual or a group, it is a social movement. Every phase of migration directly affects the society and leads to new forms and structures in social structure (Wiese, 2010: 149). Most of the migrants are settled in the same or near places, because they are concerned about continuing to live by adapting to the new settlement.

Character of Communication

Communication, which is a compulsory action to be a human being, does not change from geography to geography, climate to climate, genetic structure or political regime such as other humane features; the most natural elements of the most natural form of developing human interaction (Ruggiero, 2016: 14). Basically, the communication action based on understanding and telling involves the efforts of transferring people's thoughts, feelings and views to other people. The communication process, which consists of a transmitter transmitting a message, a channel for transmitting the message, a receiving element receiving the message, and the feedback, which is the complementary message sent by the receiving element back to the transmitting element, is the humane that brings people together, understanding, reconciling, merging, integrating, solving problems. It is a process (Cereci, 2002: 64). The communication action, which is the result of human mental efforts, requires a rational logic as in other areas of life (Sayles, 1987: 67). It is the intellectual conditions required by the communication process to regulate the thoughts, emotions and views of the human being, in which environment, by which means to use, which rhythms to repeat and in detail the other elements of communication.

Taking into account the actions, productions and remnants of the history, it can be said that all the efforts of people are towards transferring their thoughts, thoughts, feelings, impressions to other people and future generations (Morreale et al., 2000: 21). It is seen that all the elements that make up the life of the art products that enable other people to understand themselves are formed on the basis of explaining, understanding and communicating. People believed that by communicating, human beings will find a way to feel human and to share life with other people (Cereci, 2002: 28). The communication adventure, which they started by using natural ways to establish the easiest and most accurate communication, has reached the techniques that convey the messages in the highest quality and eye-catching manner in the age of technology.

Communication, both physically and culturally far away from each other, bringing together people, bringing together and sometimes they have the quality of a whole (Constantin, 2014: 2013). Many different tools are used in the communication processes, which often bring people who are unlike each other closer, and bring them together on a consensus basis. Through communication, individuals learn to recognize each other and themselves, learn what kinds of relationships and collaborations with each

other and how they can participate in production (Stafford and Reske, 1990: 277). The relations developed with communication accelerate the process of creating culture and civilization.

Communication is a process that involves every message a person wants or wants to share with other people. Because it is based on mutual exchange of messages, it is said as *ğ* communication *ğ* in which "ş" is used. Only one person is sending a message and the other is the transmission of action. The letter *bir ş katılım* is used to describe an action taken with the participation of more than one person. It is mentioned about the communication actions that occur between more than one *kash*, to communicate from the recognition, to see from seeing, to see from the point of view to communicate, to derive from the act of conveying, and in the name state communication. Because communication is an action that takes place between more than one person, it is the basis of civilization, which means living in a decent manner.

Communication Problems of Immigrants

The first problem experienced by those who migrated to a new settlement is the problem of belonging to the newly settled place. This is because the effects of the old settlement, where the emotional migration begins, still remain intact in the memory, in the emotional world (Kenneth and Naerssen, 2003: 72). Migrants encountering a new environment and new people are trying to adapt to the new settlement by looking for a familiar acquaintance, an article, a voice. It's not time to feel any belonging. Everything is very new and unfamiliar (Roa, 2016: 237). A new settlement, the new people, the new conditions to get used to and to feel self-educated, large-minded people in a shorter time for real people, uneducated, narrow-minded people have great problems in this regard (Reed-Danahay and Brettell, 2008: 69). Especially those who migrate due to economic or cultural reasons feel that they belong to the new settlement after a long time, some of them do not have this feeling.

While migration is a heavy psychological burden in itself, there is also a physical weight of migration. Preparation, transportation, preparation of new settlement area, installation of goods, infrastructure expenses etc. it is a great distress for man (Niebuhr, 2006: 21). At the new place of migration, trying to keep some pieces of old life alive is another problem. Leaving old life alone is a cause of depression (Kaushik and Drolet, 2018: 9). One of the biggest problems of immigrants is their fearful and cautious attitudes at the place they migrate, as well as their cautious behavior towards the people they settle in. In the beginning, no one quickly adopt and communicate with each other (Budarick, 2016: 173). While the process of adaptation and adaptation is sometimes completed in a few days, sometimes it takes months, years.

One of the issues that migrants suffer most is that they cannot find someone who will introduce them to the environment and culture and introduce themselves to the inhabitants. They clearly need a guide (Kofman, 2018: 42). Almost everyone who immigrates is trying to be with the people who know the same fate in their immediate surroundings, who come from the same place, if possible, they already know. A new environment, new people and a new culture always confuse, bocalat, sometimes turn into obsession (Romankiewicz et al., 2016: 104). When migrants cannot communicate with those around them, they are stretched, they think they are inadequate, they are overwhelmed.

No one emigrates for arbitrary reasons, and moves from one place to another for a more peaceful, comfortable and safer life. However, the first subject to which migrants are compulsory is the need to adapt to the conditions and culture of the place they are newly settled (Fielmua et al., 2017: 165). Like other indigenous people, migrants must first respect the law and then respect ethics and social values. While it is difficult to follow the rules introduced for the first time under the heavy burden of immigration, adaptation with the help of the people in the region is facilitated (Gemenne & Blocher, 2016: 8). One of the first conditions for adaptation and orientation is the provision of adequate means and means of communication for migrants.

Conclusion

Migration throughout the world since the early ages has reached a dimension that even the administrations cannot control with the modern age, and individual or group migration has turned into

international mass migrations. Migrations due to political, economic, social and other causes are not only physical displacement, but also cause spiritual consequences and problems. Migration has also changed the form and meaning for the money based, capitalist and colonialist approach of the modern age, and the migration based on labor, wages and monetary interest accounts has increased. The effects of immigration did not only remain material, but there were spiritual problems that would undermine the emotional structures of the migrants.

The biggest problem that migrants face at the place they migrate is communication. Abandoned by leaving their important values where they came from, people who migrate cannot leave their old life emotionally and want to share their memories, aspirations and distresses and adapt to the new settlement areas as soon as possible. For this, they need people, roads and vehicles to communicate with. Because they have so much to say, they are very comforting to listen to. For this reason, in their new world, they need shelter, nutrition facilities, more than money, communication environments and tools.

While some states are trying to address the migrants' communication needs through institutional means, the indigenous peoples of some cities help them to adapt and orient themselves. While providing the official opportunities for the immigrants to solve the communication problems, adapt them to the new settlement as soon as possible and enter into the positive communication processes with the people around them, the whole community should be educated and assisted the immigrants.

The problem of migration requires not to tolerate migrants, but to manage migration in a systematic way.

References

1. Arbogast, L (2016). Migrant Detention in the European Union. Paris: Migreurop.
2. Brettell, C. B. (2009). Anthropology, Migration, and Comparative Consciousness. *New Literary History*, 40 (3): 649-671.
3. Budarick, J. (2016). Tracing the Global Themes of Media and Migration. *Cultural Studies Review*, 22 (2): 171-173.
4. Cereci, S. (2002). To communicate is to be human. İstanbul: Metropol.
5. Collett, E. and Gidley, B. (2012). Attitudes to Migrants, Communication and Local Leadership (AMICALL). Oxford: ESRC Center on Migration, University of Oxford.
6. Constantin, E. C. (2014). The Need for Effective Communication. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 116: 2010 - 2014.
7. Dingle, H. and Drake, V. A. (2007). What Is Migration? *BioScience*, 57 (2): 121.
8. Druckman, J. N. (2001). The Implications of Framing Effects for Citizen Competence. *Political Behavior*, 23 (3): 225-256.
9. Esses, V. M. and Deaux, K. and Lalonde, R. N. and Brown, R. (2010). Psychological Perspectives on Immigration. *Journal of Social Issues*, 66 (4): 635-647.
10. Fielmua, N. and Gordon, D. and Mwingyine, D. T. (2017). Migration to North-Western Ghana. *Journal of Sustainable Development*, 10 (6): 155-168.
11. Gemenne, F., and Blocher, J. (2016). How Can Migration Support Adaptation? . *Adaptation Nexus. Migration, Environment and Climate Change: Working Paper Series*, 1: 1-16.
12. This document has been produced by the European Union (EU). The views expressed by the EU or the International Organization for Migration. No. one/
13. Gheasi, M. and Nijkamp, P. (2017). A Brief Overview of International Migration Motives and Impacts, with Special Reference to FDI. *Economies*, 5 (31): 1-11.
14. Gurieva, S. and Kinunen, T. (2014). Social-Psychological Model of the "Migrant Circle": Potential Emigrants, Migrants, Remigrants. *Open Journal of Social Sciences*, 2: 174-182.
15. Hargie, O. (2016). The Importance of Communication for Organizational Effectiveness. *Psicologia do Trabalho e das Organizações*, Portugal: Axioma, Braga.
16. Heavey, C. L., and Larson, B. M., and Zumtobel, D. C. and Christensen, A. (1996). The Communication Patterns Questionnaire: The Reliability and Validity of a Constructive Communication. *Journal of Marriage and the Family*, 58 (3): 796-800.

45. World Migration Report, (2018). World Migration Report 2018. https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2018_en.pdf. 30/07/2018.
46. Wright, R. and Ellis, M. (2016). Perspectives on Migration Theory, Geography, International Handbooks of Population 6, Ed. M. White, S: 11-30, Washington: Springer.
47. Zelinsky, W. (1971). The Hypothesis of the Mobility transition. Geographical Review, 61, 219-249.
48. Zhu, Y. (2015). Brokering Identity and Learning: Citizenship: Immigration. Journal of Social Science Education, 14 (3): 9-19.

BATI AFRİKA AİLE KÜLTÜRÜ WEST AFRICAN FAMILY CULTURE

Güray ALPAR

Dr. Antropolog ve tarihçi, Stratejik Düşünce Enstitüsü

ÖZET

Afrika kıtası kendine has kültürü ile ilginç ve güçlü özellikleri bünyesinde taşır. Özellikle maddi imkansızlıklar ve geçim güçlüğü nedeniyle aile bağları güçlüdür ve güçlü bağlar kişiyi olduğu kadar toplumu da zor günlerinde ayakta tutan en büyük etkidir. Batı Afrika bölgesi de bu özellikleri taşıyan bir bölge olarak kültürel yönden araştırılmayı hak eder. Bu bölgede de aile bağları oldukça güçlüdür. Bu bölgede “Genişletilmiş Aile” kavramından söz edilir ki bu aile bağlarının nerede ise kabile seviyesine kadar çıkması demektir. Örneğin bir eve gelen yeni gelin diğer bütün kardeşlere “kocam” diye hitap ederken, erkek kardeşler de geline “eşim” şeklinde hitap eder. Bütün amcalara da “Babam” şeklinde hitap edilir. Diğer taraftan bu coğrafyada işten çıkan birisine çalışan diğer aile bireyleri yardım etmek zorundadır. Eğer yardım etmez ise aile üyeleri onu dışlar. Bu nedenle işini kaybeden birisinin fazla üzülmediğini görürsünüz. Zaten yurtdışına giden kişilerin diğer aile bireyelerine para göndermek zorundadır ve gönüllü olarak gönderir de. Bekar kadın ve erkek ise günah olduğu gerekçesiyle eğer kısmeti varsa evlenmek zorundadır. Bu aynı zamanda o kişinin hayatta kalmasının da güvencesidir. Bu kültür tamamen şartlara ve zorunluluklara göre zaman içinde gelişmiş bir kültürdür.

Batı Afrika’da bulunulan iki yıllık sürede yapılan alan araştırmalarına dayanılarak yapılan bu incelemede Batı Afrika aile kültürü ile ilgili tespit edilen özellikler tarafsız olarak ve her kültürün kendine has özellikler taşıdığı gerçeği unutulmadan ve etik ilkeleri koruyarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Afrika, Kültür, Antropoloji, Aile

ABSTRACT

The African continent carries interesting and powerful features with its unique culture. Family ties are strong, especially due to financial difficulties and livelihoods, and strong ties are the biggest factor that keeps people as well as society in difficult times. As a region with these characteristics, West Africa deserves cultural research. Family ties are also strong in this region. In this region, the term “extended Family” terms is mentioned, which means that family ties almost reach the tribal level. For example, the new bride who comes to a house addresses all husband’s brothers as “my husband”, while the brothers call him as “my wife”. All uncles are called “my father”. On the other hand, other family members who work in this geography have to help someone who has lost their jobs. If he does not help, his family members exclude him. So can you see that someone who lost their job is not upset. Anybody who has already gone abroad has to send money to other family members voluntarily. Single men and women have to marry if they have the fortune on the grounds that it is a sin. This is also the assurance of the survival of that person. This culture is completely developed according to the conditions and obligations over time.

Based on the two-year field surveys conducted in West Africa, this study will attempt to reveal the characteristics identified in West African family culture impartially and without forgetting the fact that each culture has its own characteristics and preserving ethical principles.

Keywords: Africa, Culture, Anthropology, Family.

BATI AFRIKA GENİŞ AİLE YAPISI
EXTENDED FAMILY STRUCTURE OF WEST AFRICA**Güray ALPAR***Dr., Antropolog ve tarihçi, Stratejik Düşünce Enstitüsü***ÖZET**

Afrika kıtası küreselleşmenin bütün baskısına rağmen coğrafi ve kültürel çeşitliliğini bünyesinde barındırmaya devam etmektedir. Birçok etnik yapı ve dilin bulunduğu kıta, geleneklerine ve kültürüne en fazla sahip çıkan toplumlara da içinde taşıyor. Bizden farklı olan kültürler ve gelenekler hep insanın ilgisini çekmiştir. Son dönemlerde ise insanın dünyası daha fazla ilgi çekiyor. Afrika kıtası kendine has kültürü ile ilginç ve güçlü özellikleri bünyesinde taşır. Özellikle maddi imkansızlıklar ve geçim güçlüğü nedeniyle aile bağları güçlüdür ve güçlü bağlar kişiyi olduğu kadar toplumu da zor günlerinde ayakta tutan en büyük etkidir. Batı Afrika bölgesi de bu özellikleri taşıyan bir bölge olarak kültürel yönden araştırılmayı hak eder. Aidiyet duygusu fizyolojik bir var olmanın ötesinde, kişinin yaşadığı grupla birliktelik bilincinin yansımasıdır. Bu bölgede de aile bağları oldukça güçlüdür. Bu bölgede “Genişletilmiş Aile” kavramından söz edilir ki bu aile bağlarının nerede ise kabile seviyesine kadar çıkması demektir. Örneğin bir eve gelen yeni gelin diğer bütün kardeşlere “kocam” diye hitap ederken, erkek kardeşler de geline “eşim” şeklinde hitap eder. Bütün amcalara da “Babam” şeklinde hitap edilir. Diğer taraftan bu coğrafyada işten çıkan birisine çalışan diğer aile bireyleri yardım etmek zorundadır. Eğer yardım etmez ise aile üyeleri onu dışlar. Bu nedenle işini kaybeden birisinin fazla üzülmediğini görürsünüz. Zaten yurtdışına giden kişilerin diğer aile bireylerine para göndermek zorundadır ve gönüllü olarak gönderir de. Bekar kadın ve erkek ise günah olduğu gerekçesiyle eğer kısmeti varsa evlenmek zorundadır. Bu aynı zamanda o kişinin hayatta kalmasının da güvencesidir. Bu kültür tamamen şartlara ve zorunluluklara göre zaman içinde gelişmiş bir kültürdür.

Batı Afrika’da bulunulan iki yıllık sürede yapılan alan araştırmalarına dayanılarak yapılan bu incelemede Batı Afrika aile kültürü ile ilgili tespit edilen özellikler tarafsız olarak ve her kültürün kendine has özellikler taşıdığı gerçeği unutulmadan ve etik ilkeler koruyarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Afrika, Batı Afrika, Kültür, Antropoloji, Aile

ABSTRACT

Despite all the pressure of globalization, the African continent continues to contain its geographical and cultural diversity. The continent, which has many ethnic structures and languages, also includes the societies that have the most tradition and culture. Cultures and traditions that are different from us have always attracted human attention. Recently, the human world has attracted more attention. The African continent carries interesting and powerful features with its unique culture. The sense of belonging is more than a physiological being, it is a reflection of the consciousness of association with the group. Family ties are strong, especially due to financial difficulties and livelihoods, and strong ties are the biggest factor that keeps people as well as society in difficult times. As a region with these characteristics, West Africa deserves cultural research. Family ties are also strong in this region. In this region, the term “extended Family” terms is mentioned, which means that family ties almost reach the tribal level. For example, the new bride who comes to a house addresses all husband’s brothers as “my husband”, while the brothers call him as “my wife”. All uncles are called “my father”. On the other hand, other family members who work in this geography have to help someone who has lost their jobs. If he does not help, his family members exclude him. So can you see that someone who lost their job is not upset. Anybody who has already gone abroad has to send money to other family members voluntarily. Single men and women have to marry if they have the fortune on the grounds that it is a sin. This is also the assurance of the survival of that person. This culture is completely developed according to the conditions and obligations over time.

Based on the two-year field surveys conducted in West Africa, this study will attempt to reveal the characteristics identified in West African family culture impartially and without forgetting the fact that each culture has its own characteristics and preserving ethical principles.

Keywords: Africa, West Africa, Culture, Anthropology, Family.

Giriş

İnsanlar için farklı kültürler ve gelenekler hep bir ilgi ve araştırma alanının konusu olmuştur. Bu anlamda folklor; alanı insan kültürü olan ve toplumun maddi ve manevi kültürünü kendine özgü yöntemlerle araştıran, derleyen, sınıflandıran ve çözümleyerek onun üzerine derlemeler yapan bir bilim olurken (Alpar, 2013: 54), kültürel antropologlar kültürün zaman içinde diğer kültürlerle iletişime girerek nasıl değiştiğini inceleyerek bireyler ve toplumlar arasında anlayışın gelişmesine katkıda bulundular (Alpar, 2014: 5).

Başka kültürleri anlamak için sosyal yapının incelenmesi ise ayrı bir konudur. İnsanın uygar bir varlık olarak yaşamasının en güzel yolu kendini ve ötekileri önyargılardan arınmış bir şekilde tanımaya ve anlamaya çalışmasıdır (Brandmeyer ve Blackwell: 1972: 168-179). Sosyal yapı, insanın mevcut toplumsal yapı içerisinde nasıl davrandığını anlamamıza yardım ederken kavramın özünü sosyal ilişkiler oluşturur.

Diğer taraftan çoğu zaman farklı kültürler hakkında fikirler yüzeysel olduğundan, birtakım önyargılara göre karşıdaki hakkında haksız yargılamalar yapılır. Bilginin doğru ve yararlı olması arzu edilir. Bunu yaparken kendi davranışlarımıza bakarak karşımızdakinin kültürel davranışlarını yargılamak bizleri “etnosentrizm” denilen dar bir alana hapseder. Etnosentrizm, kişinin kendi kültürel kalıplarına göre diğer kültürleri yargılamasıdır (Castel: 2004: 103).

Günümüz dünyasında sosyal araştırmalar bilimsel yöntemlere dayalı olarak yürütülmektedir. Aidiyet kişinin yaşadığı grupla birliktelik bilincinin yansımasıdır (Türkdoğan 2008: 29). Aile bu birlikteliğin en temel taşıdır ve kültürün oluştuğu birimdir. Bu açıdan değerlendirildiğinde tıpkı antropolog Ruth Benedict’in “Krizantem ve Kılıç” isimli eserinde Japon Kültürünü Japon aile yaşantısını anlama üzerinden anlamlandırdığı gibi, aile yapısının anlaşılmasının da Batı Afrika kültürünü anlamada ve bu bölgedeki davranışların altında yatan temel nedenleri anlamlandırmada son derece yararlı olacağı değerlendirilmektedir.

Araştırmanın Amacı

Her çalışmanın amacı önceden belirlenir ancak kültürel konularda yapılan çalışmalarda araştırmanın amaçları ve hedeflerinin belirlenmesi süreci saha çalışması sırasında da devam eder. Bu konuda bilgi verenlerin düşüncelerine de başvurulur ve görüşülen kişilerin fikirleri doğrultusunda araştırma geliştirilir (Spradley, 1980: 22).

Bu araştırmanın amacı Batı Afrika aile yapısı ve kültürünün ana özelliklerinin ortaya çıkarılmasıdır. Bu kapsamda özellikle genişletilmiş aile kavramının incelenmesi oldukça önemlidir. Şüphesiz başka kültürde de benzer özellikler vardır ancak Batı Afrika’da birçok bölgede mevcut “genişletilmiş aile” kavramının, kendi ihtiyaçlarından ortaya çıkmış güçlü özellikleri birçok bakımdan diğer kültürlerden farklılıklar gösterir. Bu konuda daha önce yapılan araştırma sayısı sınırlıdır. Bu açıdan aile yapısının ve kültürel özelliklerinin incelenmesinin araştırmaya özgünlük katacağı değerlendirilmektedir.

Araştırma Yöntemi

Antropolojiyi diğer toplum bilimlerinden ayıran onun yöntemidir. Bu yöntemin asıl tekniği “objektif gözlem” yoluyla veri toplamaktır. Sosyal/Kültürel antropologlar inceleme yapacakları toplumun yaşamına katılarak ve bilgi toplayacakları toplumlarla bir süre birlikte yaşayarak, gözlem ve incelemeler yaparlar (Güvenç, 1996: 72). Bir antropolog için alan çalışmasında bulunmanın manası; konuşmak, dinlemek, kayıt etmek, gözlemlere katılmak ve bazen belirli bir yerde bir süre yaşamaktır (Chiseri, 1996: 1). Bu anlamda doğru bilginin bizzat o toplumun içine girerek temin edilmesi önemlidir (Güvenç, 1996:

131). Gözlem ve inceleme yapılırken ideal olan araştırma yapılan toplum üzerinde hiçbir önyargının olmamasıdır.

Bu araştırmada; Afrika için yazılı kaynak bulmanın zorluklarından dolayı çoğunlukla yapılan gözlem ve kişilerle yapılan mülakatlardan faydalanılmıştır. Zaten yakın döneme ait sosyal araştırmalarda kişilerin tanıklığına başvurma artık bir yöntem olarak karşımıza sık sık çıkmaktadır. Tosh gibi dünyanın sayılı sosyal bilimcileri de bu anlamda “Afrika gibi yazılı kültürün gelişmediği toplumlar için sözel kaynaklar kullanılabilir” şeklinde yorumlarda bulunmaktadır (Tosh 1997:5; Prins,1993:114-5).

Romsan ve Tuben de araştırmaların başarılı olmasını katılımcı gözleme bağlar (1998: 11). Bu yöntem bir taraftan olayların anlaşılmasında empatik yaklaşımı mümkün kılarken, diğer yandan olayların geniş olarak değerlendirilmesini sağlamaktadır (Clifford, 1998: 127).

Bununla birlikte toplumsal bilimler alanında bütün yer ve zaman koşulları altında geçerli, değişmez yasalara ulaşmak çok güçtür (Seyidoğlu, 2003: 18). Bu açıdan araştırmacının yaptığı çalışmalarda bu türden bir yanlışlığa düşmemesi de önemlidir.

Batı Afrika’da aile yapısının araştırılmasında “Dolaylı Gözlem” (veri toplama) kullanılırken, günlük yaşamda tanık olunan bazı olayların “Dolaysız Gözlem” tekniği ile araştırılması, “Yoğun Gözlem” ile doğrudan incelenmesi, bazı olayların ise herhangi bir sistemleştirme yapılmadan olduğu gibi gözlenmesi yöntemine başvurulmuştur. Yapılan araştırma sonuçları da mümkün olduğu ölçüde daha önce yapılan araştırmalarla karşılaştırılmıştır. Bu araştırmada bizzat o kültürün içinde yaşayan kişilerden faydalanılması ise araştırmacının doğruluğuna katkı sağlamıştır.

Etik İlkeler

Bilimsel bir araştırmada bulguların zenginliği kadar o bilgilerin nasıl elde edildiği de önemlidir. Bazı durumlarda araştırmacının yargıları ile araştırma yaptığı toplumun değer yargıları uyum içinde olmayabilir (Spradley, 1980: 20). Bu açıdan etik ilkelerin uygulanması önemli olup araştırmacının kendi ahlaki duruşu bu konudaki en önemli unsurdur (Gürsoy: 2008). Diğer yandan eğer araştırmacının ilkeleri ile etik ilkeler karşı karşıya geldiğinde “insanlık” çıkarlarının her zaman önde tutulması gerekir. Yine elde edilen bilgilerin herhangi bir kişi ve kuruluşun çıkarına kullanılmaması da önemlidir.

Araştırma konusu bazen o toplumdaki insanlara maddi ve manevi olarak zarar verebilir. Bu nedenle araştırmacı hassas konularda bilgi verenleri ve o toplumdaki mahremiyeti de korumak zorundadır. Araştırmacının bu bakımdan kendisi yanında kendisinden bilgi edinecekler için bir sorumluluğu bulunmaktadır (Haviland, 2002: 58).

Etik değerlerin uygulanması kolay değildir. Risksiz bilim de yoktur. Araştırmacı araştırmacının her aşamasında etik davranışlara uygun olma yönünde kendini sorgulamalıdır (Bernard, 1995: 109). Antropolog çalışma yaptığı yerdeki doğal hayata, bölgede yaşayan insanların özel yaşantısına, şeref ve haysiyetlerine saygı duymalı, araştırmada elde edilen bilgilerin ne amaçla kullanılacağı araştırma yapılan gruba bildirilmelidir.

Genelleme ve önyargı araştırmalarda bütün ile parça arasındaki bağlantıyı kaçırmaktır (Dolan, 1994: 155). Deneyimli bir araştırmacı çok az örneğe dayanarak genelleme yapmaktan kaçınır (Barzun, 1999: 134).

Araştırmalar esnasında bu etik ilkelere uymaya gayret edilmiştir. Özellikle araştırmacının amacı kendilerine bildirilmiş, görüşme yapılan insanların verdikleri bilgilerden dolayı zarar görmemesi için tedbir alınmış, kendileri izin vermediği sürece kimliklerinin gizleneceği garantisizdir. Diğer taraftan genelleme ve önyargılardan kaçınılmış, bilimde etik ilkeler olan ve gerçekliğin tahrifatına karşı oluşturulan; dürüstlük, açıklık, sosyal sorumluluk ve karşılıklı saygı gibi ilkeler de araştırma esnasında göz önünde bulundurulmuştur.

Afrika

Afrika 30.8 milyon kilometre kare alanı (Dünyanın %24.4'ü) ve 1.215 milyar nüfusu (1916) ile (Dünyanın %15'i) alan ve nüfus bakımından dünyanın ikinci büyük kıtasıdır. Kıtada halen 54 ülke bulunmaktadır. Bu büyüklüğü ile etnik, kültür ve dil olarak büyük bir çeşitliliğe ev sahipliği yapar. Bu çeşitliliğinden dolayı Afrika kıtası şüphesiz antropologlar için de ilgi çeken bir alan olmuştur.

Afrika kıtasının büyük sorunları bulunmaktadır. Kıta; açlık ve kuraklık yanında, sıtma ve AIDS başta olmak üzere hastalıkların ve ölümlerin yoğun olarak yaşandığı bir bölgedir. Ancak kıta diğer taraftan zengin doğal kaynakları da bünyesinde barındırmaktadır. Afrika kıtasının tarihi incelendiğinde, Afrika'nın zengin doğal kaynakları nedeniyle geçmişte Batılı sömürgeci ülkelerin hedefi haline geldiği ve bu durumun günümüzde de devam ettiği görülmektedir. Bu nedenle Afrika kendi kaynaklarını kendi kalkınması için yeterince kullanamamaktadır.

Dünya üzerinde insanın ne zaman doğduğu bilinmiyor ancak muhtemelen ilk insanın 7 milyon yıl kadar önce Afrika'da ortaya çıktığı bu kıtada bulunan belgelerden anlaşılıyor (Diamond, 2010: 31). Yine bilinen en eski insan yapımı aletler, Doğu Afrika'da bulunan taş aletlerdir. Bunlar, bilimsel yöntemlerle incelendiğinde 3 milyon yıllık olduğu anlaşılmaktadır (Alpar, 2014: 10). Şüphesiz bu derinlik kıtanın kültürüne de yansımaktadır.

Afrika sadece coğrafi olarak değil dil olarak da bölünmüş bir görünüm gösterir. Kıtada 1.000'den fazla dil konuşulur. Günümüzde Afrika kıtası genelde çatışmalar, yoksulluk, hastalıklarla gündeme gelmektedir.

Afrika'nın bir dönem yaşadığı sömürge tecrübesi onu geçmişinden koparmayı başaramamıştır. Dünyanın ikinci büyük kıtası olan Afrika, küreselleşmenin bütün baskısına rağmen coğrafi ve kültürel çeşitliliğini bünyesinde barındırmaya devam etmektedir. Birçok etnik yapı ve dilin bulunduğu kıta, geleneklerine ve kültürüne en fazla sahip çıkan toplumları da bünyesinde barındırmaya devam ediyor. Bu geleneklerin birçoğu insana garip gelmekle birlikte birtakım birikimleri bünyesinde taşıyor. Örneğin; Kenya ve Tanzanya'nın bazı bölgelerinde yaşayan Masailer, selamlaşırken birbirlerinin yüzüne tükürüyorlar. Türklerdeki nazar anlayışına benzer bir şekilde Masailer aynı zamanda yeni doğan bebeklerin de yüzlerine tükürüyorlar. Böylece kötü ruhların bebeklerden uzaklaşacağına inanıyorlar. Afrika'nın Madagaskar adasında yaşayanlar ise belirli yıllarda mezarlara giderek ölmüş aile üyelerine ve atalarına saygılarını göstermek için şarkılar eşliğinde onları mezarlarından çıkarıyorlar.

Batı Afrika ve Batı Afrika Kültürüne Dair Bulgular

Batı Afrika denilince Afrika kıtasının "orta batı" bölgesi anlaşılır. Bu bölge her ne kadar Afrika kıtasının karakteristik özelliklerini yansıtsa da kültür ve yaşantı bakımından kıtanın diğer bölgelerinden bazı bakımlardan farklılıklar gösterir. Birleşmiş Milletler Batı Afrika'yı 5 milyon kilometrekarelik bir alanda 16 ülke olarak tanımlar (Alpar, 2019: 14). Bölgede ekonomik entegrasyonu oluşturmak üzere 1975 yılında oluşturulmuş Batı Afrika Ülkeleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS) ise 15 ülkeyi kapsamaktadır. Burkina Faso, Fildişi Sahili, Gambiya, Senegal, Benin, Gine, Gine Bissau, Liberya, Mali, Nijer, Nijerya, Sierra Leone, Togo ve Cape Verde'nin üye olduğu topluluğun amacı ortak bir pazar ve para birimi ile üye ülkeler arasında sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınma sağlayarak bütünleşmeye katkıda bulunmaktır.

Batı Afrika diğer Afrika ülkeleri ile benzer kültürel özellikleri ve onlardan kısmen etkilenme yanında kendine özgü kültürel özellikleri bünyesinde barındırır. İnsanlar yaşamları boyunca birtakım değer, inanç ve sosyal ilişkileri öğrenerek sosyal bir varlık olur. Bu süreçte kültür insanların öğrendiği bütün bilgi gelenek, sanat ve benzeri yetenekleri içine alan bir bütündür (Güvenç, 1999: 101). Kültür öz niteliklerini kaybetmez ancak zaman içerisinde birtakım tesirler altında gelişir. Bu değişimde bazı kültürel unsurlar daha fazla değişime uğrarken, bazı unsurlar üzerindeki değişim daha yavaştır. Kültürel görecelik görüşü, her kültürün biricik olduğunu ve diğerleriyle kıyaslanamayacağını savunur (Wulf, 2009:132). Bu açıdan Batı Afrika kültürü de kendine has özellikleriyle farklıdır.

Kültür bir semboller sistemidir. Antropoloğun görevi bu semboller sisteminin anlamını bulmaktır (Rosman ve Rubel, 1998: 22). Dikkatle değerlendirildiğinde Batı Afrika kültüründe de bu semboller sisteminin çok gelişmiş olduğu görülür. Sadece Batı Afrika’da kabile dillerinin incelenmesi bile, bu sembollerin toplumun yaşamına ne kadar nüfus ettiğini ortaya çıkarır (Alpar, 2019). Önemli olan kültürel konuda araştırmalar yapan kişinin bu parçalar arasındaki ilişkileri ortaya çıkarıp, yorumlayabilmesidir.

Afrika’nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Batı Afrika’da da dil anlamında birlik zayıftır. Summer Institute of Linguistic tarafından yayınlanan bir raporda, sadece Senegal ve Gambiya’nın bulunduğu bölgeden 50’den fazla değişik dil konuşulduğu belirtilmektedir. Bunlardan sadece 15 tanesi ise 15 binin üzerinde konuşanı bulunan dil konumunda bulunuyor. Batı Afrika’da en yaygın olarak kullanılan dillerden birisi wolofça’dır. Bu dil Atlantik dilinin Nijer-Kongo dil ailesinden olup Fula ve Serer kabilesinin dilleri ile de alakalıdır. Wolof kabilesi en büyük kabile olmasa da bu dili diğer kabilelerin mensupları da kısmen bilirler. Senegal, Gambiya ve kısmen Moritanya, Mali ve Gine gibi Batı Afrika’nın diğer bölgelerinde konuşulan bu dilin değişik lehçeleri vardır. Bu bölünmüşlük şüphesiz kültürel farklılıkları da beraberinde getirmektedir.

Batı Afrika’da bulunulan süre içerisinde tespit edilen bulgular şu şekildedir:

Batı Afrika kültürü ilginç özelliklere sahiptir. Bu özelliklerin tespiti maksadıyla yapılan çalışmalar sonucu önemli ve değişik olanları aşağıya çıkarılmıştır.

Marabut ve Cucu: Bölgede dini inançlara büyük önem verilir. Batı Afrika’da “Marabut” ismi çok duyulur. Bunlar “din adamı” manasındadır ve üstün güçleri olduğuna inanılır. Marabut’lardan bazılarının bu güçlerini “gelecekte haber vermek” ve “üfürükçülük yapmak” için kullandıkları da görülür. Bir makam ve mevki bekleyen kişilerin de zaman zaman buralara gidip bunun gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini bunlara sorduklarına şahit olunmaktadır.

Bunun dışında “Cucu” denilen muskalara da aşırı bir ilgi vardır. “Cucu”ların insanları kötülüklerden koruduğuna inanılır. Hatta “cucu” taşıyanlar kendilerine kurşun işlemeyeceğine inanırlar. Çoğunlukla bunlar boyunda taşınır.

Dini İnançlar: Batı Afrika’nın bazı bölgelerinde dinler arası geçiş normal karşılanır. Bir Müslümanın Hristiyan olduğu, sonra ise geri dönerek tekrar Müslümanlığı seçtiği görülebilir. Hristiyanların da Müslüman olmasalar bile bazı durumlarda “Allah” ismini kullandıkları görülür. Toplumda dini inançlar konusunda hoşgörü vardır. Müslüman dünyası ile yoğun ilişkilerinden dolayı sözler de diğer Müslüman toplumlarla benzer şekilde oluşmuştur. “Allah uzun ömürler versin. Dualarını kabul etsin. Allah seni korusun. Allah razı olsun, Allah her şeyi gönlüne göre versin.” gibi deyimleri her dinden insanın bu bölgede kullandığı görülür.

Kadere İnanç: Her şeyin Allah’tan geldiğine inanılır ve bu konu abartılarak her konu Allah’a bağlanır. Öyle ki sınıfa geç gelen bir öğrencinin bile öğretmen neden geç geldiğini sorduğunda “Allah öyle istedi.” dediği duyulur.

Bedduadan Kaçınmak: Bölgede beddualar yaygındır. Beddua’ya maruz kalmak insanlar için kaçınılan bir durumdur. Beddua etmesin diye çoğu hatalar göz ardı edilir ve insanlarla kötü olmaktan kaçınılır.

Azla Yetinmek ve Zaman Kavramı: Bölge insanı gerek geleneksel gerekse dini inançları nedeniyle azla yetinmeyi bilir ve genelde mutludurlar. Küçük şeylerden mutlu olurlar. Aşırı bir beklentileri yoktur. Acele etmezler. Zaten ulaşım imkanları yetersiz olduğundan genelde bir yerden başka yere gitmek zaman alır. Toplantılarda geç gelenlere rastlanır ve bu hoş görülür. Bazı zamanlar randevulara gelinmediği de görülür. Bu durumda telefonla arasanız bile cevap verilmeyebilir. Birkaç gün sonra karşılaşıldığında duyulacak tek söz “üzgünüm” olur. Bu sık karşılaşılan bir durumdur. İşin garip olan tarafı ise “eğer siz de aynı durumla karşılaşırsanız ve randevunuza zamanında gidemezseniz” bu durum da hoşgörü ile karşılanır.

Özgürlük Kavramı: Uzun bir dönem sömürge yönetimi altında kalmış olmanın getirdiği bir düşünce yapısı oluşmuştur. Bu nedenle yerli birisi “bardağı siz kırsanız” bile sizden özür dileyebilir. Bazen de bu özgürlük duygusu tersine yansır. Örneğin evinizin dış kapısının önünde uyuyan veya dinlenen bir yerliye “Neden burada duruyorsunuz?” dediğiniz zaman “Burası özgür bir ülke istediğim yerde dinlenirim.” cevabını almak mümkündür. Birçok konuda hoşgörülü olabilirler ancak en fazla kızdıkları söz “Sen benim kölemsin.” sözüdür ve bunun için sizinle kavga bile edebilirler.

Tübab: “Tübab” beyaz adam demektir. Bu kavram bölge insanının kafasında sömürgeci ırkı da temsil eder. Sizin sömüren ülkenin vatandaşı olup olmamanız da fark etmez. Önemli olan “beyaz” ve “tübab” olmanızdır. Tübab zengin ve varlıklı kabul edilir. Fiyatlar tübab için fazladır. Bir şey alırken “bu biraz pahalı” deseniz hemen “siz de bizi sömürdünüz” cevabını verebilirler.

Kadın Sünneti: Bütün Afrika’da olduğu gibi Batı Afrika’da da “kadın sünneti” geleneği yaygındır. Kadın sünneti bu bölgedeki kadınların maruz olduğu kültürel uygulamalardan birisidir. Bu gelenek kadınların cinsel isteklerini kırma amacıyla genital olarak kesilmesi/sakatlanması olarak isimlendirilmektedir. Geleneğin uygulaması eski çağlara dayanır. Eski Mısır’da bu geleneğin uygulamasının olduğu bilinmektedir (Burson, 2007). Kadına acı veren ve çoğu zaman sakatlanmasına yol açan bu uygulama bugün de devam etmektedir. Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA) raporlarına göre halen 30’a yakın Afrika ülkesinde kadın sünneti uygulaması vardır (UNFPA, 2014: 16). Gelenek daha çok din ile irtibatlandırılmasına rağmen; gerçekte sadece Müslümanlar arasında değil, Hristiyan (Pacho 2015: 66) ve Animist (Animizm doğada insan ruhuna aş çok benzeyen ruhların da bulunduğunu kabul eden bir din anlayışıdır. Bu inanca göre evrendeki bitki ve hayvanlar dahil tüm varlıkların, denizlerin göklerin vs. giz dolu birer ruhları vardır.) Afrikalı kadınlara da uygulanması, bunun din ile ilgili olmayıp daha çok geleneksel alışkanlıklara dayalı olarak uygulandığını kanıtlamaktadır.

Kültürel görecelik kavramına göre bir toplumun ve kültürün ahlaki ve toplumsal farklılıklarına göre eleştiri konusu yapılamayacağı kabul edilir (Coşkun, 2014: 186). Ancak kadınlara verdiği acı ve zarar nedeniyle bu kültürel uygulamanın eleştirilen tarafları vardır.

Batı Afrika’da bulunulan süre içerisinde kadın sünneti ile ilgili uygulamaların sık sık gündeme geldiği, bir gelenek olarak kabul edilip, çoğu zaman sorgulanmadığı tespit edilmiştir. Hatta bazı kadın memurların “sünnet yenileme” adı altında izin talep eden dilekçeler yazdığı da görülmüştür.

Sessizlik Kültürü: Batı Afrika kültüründe öne çıkan diğer bir özellik ise “sessizlik kültürü” dür. Bu toplumda insanlar diğerlerinin işleri ile pek ilgilenmezler. Birisinin yaptığı işe karşı genelde görseller ve bilseler dahi ilgisiz davranırlar. Onun hakkında konuşmayı pek sevmezler. Bu açıdan toplumda dedikodu yok denecek kadar azdır. Birçok toplumda yaşanan birbirini çekiştirme kültürünün de burada daha az olduğu görülür.

Gölgelerde Sosyalleşmek ve Ataya: Havanın sıcak ve nemli olması insanları gölgelik yerlerde bir araya getirir. Buralar sohbet yerleridir. Maddi durumları iyi olmadığından yiyecek ikram etme durumları pek olmasa da bu toplanmalarda eğer mümkünse yerel dilde “ataya” denilen bir çay içilir. Bu çayı hazırlamak oldukça uzun sürer. Bardaktan bardağa boşaltırken soğutulur ve koyulaştırılır. Bu işlemi özel bir tören haline getirir ve önemserler. Sonrasında ise bu çayı sırasıyla paylaşılarak içerler. Bu toplumda o kadar önemli bir olaydır ki, son derece sakin ve barışçı olan kişiler bazen ataya için kavga bile edebilirler.

Aile ve Genişletilmiş Aile Kavramı

Aile bir toplumun temel kurumlarının başında gelir ve o toplumu ayakta tutan temel unsurdur. Bu kurum içerisinde yer alan; evlenme, nişan, çocuk bakımı, akrabalı gibi ilişkiler toplumdan topluma farklılıklar gösterebilir. Kültürler arası çalışmalarda birbirinden farklı aile modelleri görülür. Bu anlamda Murdock aileyi ekonomik işbirliği ve üreme ile ilişkili olarak tanımlarken (Murdock, 1949:2), Merton kültürel standartların nesilden nesile aktarılmasında en önemli rolü aileye yükler (1970: 177-180). Diğer taraftan

Doğan geleneksel olarak ailenin ekonomik işlevinin yanında; eğitim, koruyuculuk, dini eğitim, üreme ve manevi tatmin gibi işlevlerinin de bulunduğu bahsetmiştir (Doğan: 48-50).

Aile kavramı değişik biçimlerde tarif edilse de antropolojik olarak; kan, evlilik bağı ya da evlat edinme yoluyla bir araya gelmiş en az iki insanın oluşturduğu temel bir birim olarak açıklanır (Haviland vd., 2008: 462). Tezcan'da benzer bir ifade ile aileyi; biyolojik ilişkiler sonucu insan türünün sürekliliğini sağlayan, karşılıklı ilişkilerin çoğu zaman yazılı olmayan kurallara bağlandığı, toplumsal kültürü sonraki kuşaklara aktaran ve bu nedenle psikolojik, biyolojik, ekonomik, toplumsal ve hukuksal yönleri bulunan toplumsal bir birim olarak tarif eder (Tezcan, 2000: 13-15).

Aile yapısı toplumsal yapı ve değerleri etkiler veya toplumdaki bu değerlerden etkilenir. İki insan evlendiğinde aralarında bir akrabalık bağı oluşur ve evlilik bağı daha geniş bir hısımlar dizisini birbirine bağlar (Giddens, 2008: 246). Aile çocuğu kültürlemenin ilk aracıdır. Burada anne başta olmak üzere diğer aile üyelerinin kişinin üzerinde büyük bir etkisi vardır. Birey büyürken diğer aile üyeleri ve hane halkı dışındaki akrabalar ve yakın çevre de bu kültürleme sürecine dahil olur.

Tönnies, geleneksel toplumlarda grupların, daha duygusal ve bireylerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olduğunu, akrabalık bağları ile geleneklerin önem kazandığını ve bu toplumlarda insanların birbirlerine daha yardım amaçlı yaklaştığına vurgu yapar. Tönnies'in ortaya koyduğu diğer bir ilişki biçimi ise daha kalabalık ve gelişmiş toplumlarda görülen çıkarılara dayalı ve her şeyin bir ücretinin olduğu ilişki biçimidir (Turner, 1972: 294-295). Gerçekten de organik dayanışma türünde ilişkiler daha resmi, katı ve kurala dayalı iken, birçok durumda küçük topluluklarda ilişkilerin daha sıcak ve samimi olduğu görülür (Curan, 1977: 72). Böyle toplumlarda üye, herhangi bir çıkar beklemeden birbirleri için her türlü fedakarlığı yaparlar (Cooley, 1962: 296). Yine bu toplumlarda bizlik duygusu yüksektir ve insanlar birbirine kötü günlerinde destek olurlar.

Batı Afrika kültüründe aile yapısı da kendine özgü nitelikleri bünyesinde taşır. Bu kültür kendi ihtiyaçlarından ortaya çıkmış tarihi bir derinliğe sahiptir. Dışarıdan gelen tehlikelere, ekonomik ihtiyaçlara ve kendini korumaya yönelik maksatlar taşır ve bu nitelikleri taşımazsa kişilerin hayatta kalması ve yaşama ayak uydurması zorlaşır.

Bu kültürle irtibata geçildiğinde ilk başta bu aile yapısını anlamakta zorlanılabilir veya yanlış anlaşılabilir. Örneğin; durup dururken yanınızdaki biri diğer birinin eşine "bu benim karım veya kocam derse" o an anlaşılabilir bir sessizlik yaşanabilir. Fakat bu onun söylediği gibi, gerçekte karısı ve kocası olduğu veya bir ilişki yaşadığı değil, "onu kardeşi veya yakın gördüğü" manasına gelir. Bu durum ilk başlarda anlaşılmasa da zaman içinde o kültürü içine girip onları anladığımızda daha iyi ortaya çıkar. Bu durum yakın akrabaları da içeren "genişletilmiş aile" kavramından ortaya çıkan bir durumdur. Şöyle ki; bu kültürde çok evlilik normal karşılanır. Erkek dört kadımla evlenebilir. Ailede bir erkek evlenirse, onun karısı erkeğin diğer erkek kardeşlerine "benim kocam" diye hitap eder. Diğer erkek kardeşler de kardeşlerinin eşlerine "benim karım" diye hitap eder. Bu gerçekte karısı veya kocası olduğu için değil, tamamen onlara duyduğu yakınlığı ifade etmek içindir. Doğan çocuklar da aynı yakınlığı ifade etmek için amcalarına "baba" diye hitap ederler. Aynı şekilde teyzelere de "anne" şeklinde hitap edilir. Zaten buradan hareket edilirse "genişletilmiş aile" kavramı daha iyi anlaşılabilir. Erkek dört kadımla evlenebilir ve daha sonra bir kısmını boşayıp yeni eşler alabilir. Boşanan kadın eğer birisi kendisi ile evlenmek isterse inançları gereği boş kalmaması için evliliği çoğu zaman kabul etmektedir. Bu durumda bir erkeğin dörtten fazla eşi olabileceği gibi kadının da birden fazla kocası olabilmektedir. Bu durumda öz veya üvey olduğuna bakılmaksızın herkesin birbirine; "kardeş, anne, baba, karım ve kocam" diye hitap ettiği düşünüldüğünde olay daha karmaşık bir hal almaktadır. Ancak bu kültür anlaşıldıktan sonra size birisi "Babam öldü cenazesine gideceğim" dedikten sonra ertesi hafta yine gelip "Babam öldü cenazesine gideceğim." derse şaşırmanız çünkü ölen amcası da olabilir.

Daha önce bahsedildiği şekilde bu tamamen o toplumda ihtiyaçlardan çıkmış ve zaman içinde gelişmiş bir modeldir. Aile birbirine çok bağlıdır. Toplumda ekonomik yapının güçlü olmaması nedeniyle işsiz kalan veya ekonomik ihtiyacını karşılayamayan kişinin hayatta kalması zordur. Ancak oluşturulan bu aile yapısı kişiyi korur. Batı Afrika aile yapısı çok güçlüdür ve karşılıklı yardımlaşmaya çok önem verir.

İmkânı olduğu halde diğer aile üyelerine yardım etmeyen aileden dışlanır. Yurt dışına gidip ekonomik imkanını geliştiren kişi aldığı kültür gereği mutlaka yardıma muhtaç aile üyelerine yardım eder. Aynı şekilde işini kaybeden kişinin hiç üzülmediği, hatta sevindiği bile görülür. Çünkü artık o çalışmayan aile üyelerini desteklemek yerine, çalışan aile üyeleri onu destekleyecektir.

Sonuç

Afrika kıtası kendine has kültürü ile ilginç ve güçlü özellikleri bünyesinde taşır. Ancak bu kültürel özellikler çoğu zaman yazılı olmaktan uzaktır. Afrika'nın birçok bölgesinde olduğu gibi bu bölgede de maddi imkansızlıklar ve geçim güçlüğü nedeniyle aile bağları güçlüdür ve güçlü bağlar kişiyi olduğu kadar toplumu da zor günlerinde ayakta tutan en büyük etkidir. Batı Afrika bölgesi bu özellikleri taşıyan bir bölge olarak kültürel yönden araştırılmayı hak eder. Bu bölgede başka kültürler tarafından başlangıçta tam olarak anlaşılmasa da "Genişletilmiş Aile" kavramı ile diğer ilginç kültürel bulgular tamamen şartlara ve zorunluluklara göre zaman içinde gelişmiş ve mantıklı gerekçeleri olan bir kavramlardır.

Bu çalışmada kendine has ilginç ve güçlü özellikleri bulunun Batı Afrika kültürü, bu bölgede bulunulan iki yıl süresinde derinlemesine yapılan araştırma ve incelemeler ile bölge kültürünü bilen yerel Afrikalılardan yararlanılarak incelenmiş ve sonuçları o kültürü yargılamadan kendi şartları göz önünde bulundurularak antropolojik açıdan ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın eksik ve tamamlanmamış yönlerinin bulunduğu da bir gerçektir. Ancak Batı Afrika kültürünün ilginç özelliklerini ve genişletilmiş aile yapısını ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmanın bundan sonra yapılacak olan çalışmalar için bir kaynak ve dayanak oluşturacağı değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

1. Alpar, Güray. (2014). *Antropolojik Bakış Açısıyla Stratejik Dünya Tarihi*, Palet Yayınları, Konya.
2. Alpar, Güray. (2019). *Batı Afrika Kabile Dilleri*, Palet Yayınları, Konya.
3. Alpar, Melek. (2013). *Bingöl Ağzı ve Folkloru Üzerine Bir İnceleme*, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/4 Spring 2013, Ankara.
4. Barzun, Jacques (1999). *Modern Araştırmacı*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitabı, Nurol Matbaacılık, İstanbul.
5. Bernard, H. Russell. (1995). *Research Methods in Anthropology*, Altamita Pres, London.
6. Brandmeyer G. Ve Blackwell T. (1972). "The Rural, Urban Continuum is Culture Free" R.S. Denisoff (Ed). *Sociology: Theories in Conflict*, Wordsworth Publishing Comp.
7. Burson, Ike. (2007). *Social work and female genital cutting*. Journal of Social Work Values and Ethics 4/1.
8. Castel, Robert. (2004). *Sosyal Güvensizlik*, Çev. Işık Ergüden, İletişim yayınları, İstanbul.
9. Clifford, James. (1998). *On Ethnographic Authority*, Representations, USA.
10. Cole, Stephen. (1999). *Sosyolojik Düşünme Yöntemi*, Çev. Bekir Demirkol, 2. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 1999.
11. Coşkun, Vahap. (2014). *İnsan Hakları*. Liberte, Ankara.
12. Curan, Joseph. (1977). *Introductory Sociology*, Mc Grawhill Book Comp. USA.
13. Diamond, Jared (2010). *Tüfek Mikrop ve Çelik*, Çev. Ülker İnce, Tübitak Bilim Kitapları, Ankara.
14. Doğan, İsmail (2005). *Modern Toplumda Vatandaşlık Demokrasi ve İnsan Hakları*, Pegem Yayıncılık, 6. Baskı, Ankara.
15. Dolan, Üstün. (1994). *İletişim Çatışmaları ve Empati*, Sistem Yayıncılık, İstanbul.
16. Giddens, Anthony. (2008). *Sosyoloji*, Haz. Cemal Güzel, Kırmızı Yayınları, İstanbul.
17. Gürsoy, Akile. (1978). "Sosyal Antropoloji'de Fonksiyonalist Teoriye Toplu Bir Bakış", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Bülteni, No.2, Ankara.
18. Gürsoy, Akile. (2008). "Araştırma Yöntemleri", Yeditepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü Ders Notları, İstanbul.
19. Güvenç, Bozkurt (1994). *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitapevi, İstanbul.
20. Havilant, William vd. (2008). *Kültürel Antropoloji*, Kaknüs Yayınları, İstanbul
21. <http://www.unfpa.org/publications/implementation-international-and-regional-humanrights-framework-elimination-female>.

22. *Implementation Of The International And Regional Human Rights Framework For The Elimination Of Female Genital Mutilations*, UNFPA, 2014.
23. Spradley, James. (1979). *The Ethnographic Interview*, Holt, Rinehart and Winston, Inc. Orlando.
24. Merton, K. Robert. (1970). *Social Structure and Anomie*, Sociological Theory: An Introduction. Der. W. L. Wallace, Adline Pub. Co., Chicago.
25. Murdock, George Peter. (1949). *Social Structure*, Macmillan, New York.
26. Pacho, O. Titus. (2015). *Complexity of Female Genital Mutilation/Cutting*. Journal of Social work Values and Ethics, 2/2, 63-76.
27. Prins, Gwyn. (1993). "Oral History", *New Perspectives on Historical Writing*, (Ed.: Peter Burke), Cambridge: Polity Press.
28. Romsan, Abraham ve Paula G. Rubel. (1998). *The Tapestry of Culture: An Introduction to Cultural Anthropology*, 6. Baskı, Boston: Mc Graw Hill, USA.
29. Seyitoğlu, Halil. (2003). *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, Kurtiş Matbaası, İstanbul.
30. Tezcan, Mahmut. (1993). *Sosyolojiye Giriş*, TDFO, Ankara, 1993.
31. TOSH, John. (1997). *Tarihin Peşinde*, (Çev.: Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
32. Turner, H. Jonathan. (1972). *American Society: Problems of Structure*, Hamper and Row, New York, 1972.
33. Türkdoğan, Orhan. (2008). *Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler*, Timaş Yayınları, İstanbul.
34. Wulf, Christoph. (2009). *Tarihsel Kültürel Antropoloji*, Dipnot Yayınları, Ankara.

SU ÜZERİNDE YÜRÜME MOTİFİNİN KÖKENİ ÜZERİNE TESPİTLER: SARI SALTİK ÖRNEĞİ

DETERMINATIONS ON THE ORIGIN OF “WALKING MOTIF ON WATER”: A SAMPLE OF SARI SALTİK.

Kübra Merve TAŞ

Necmettin Erbakan Üniversitesi Yüksek Lisans

ÖZET

Doğadaki tüm canlıların yaşam kaynağı olan su, halk edebiyatı ürünlerinde de özel bir yere sahiptir. Su, arınma ritüellerinin kutsal aracıdır. Su, arınmanın ve paklanmanın kutsiyetini taşımaktadır. Suyun başlangıç olarak kabul edildiği yaratılış mitlerinde yerden önce sonsuz su var olmuştur. Dinî ve mitolojik anlatılarda suyun önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Su birçok yaratılış mitosunun temel taşıdır.

Bu mitlerde kara parçasının yaratımı için denizin dibinden alınan toprağa ihtiyaç duyulmuştur. Yaratılış mitlerinde görülen sonsuz su başlangıcı dünyayı saran sel felaketinde sonu hazırlamıştır. Bir çeşit yenilenme olan Tufan, varoluşu ve sonsuzluğu simgelemektedir. Su ile ilgili anlatılan şifahi ürünlerin fazlalığı zamanla yazılı türlere de yansımıştır. Suyun kutsallığı en eski Türk mitlerinde görülmektedir. Su, Türkler tarafından bereketin ve arınmanın simgesi olarak kabul edilmiş ve suya karşı her zaman saygı duyulmuştur. Türk yaratılış mitinde kozmos, sudan türemiştir, başka bir deyişle yaratılışın başlangıç nüvesi sudur. Bütün canlılar da sudan yaratılmıştır.

Bu çalışmada bir şaman efsanesinden hareketle su üzerinde yürüme motifinin kökeni hakkında bilgi verilmesi amaçlanmakta ve özellikle Sarı Saltık'ın su üzerinde yürümesi kerametinin kökenini bulmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Yaratılış Mitleri, Efsane, Sarı Saltık, Su Üzerinde Yürüme, Şaman

ABSTRACT

Water, which is the source of life for all living things in nature, has a special place in folk literature. Water is the sacred instrument of purification rituals. Water is the sanctity of purification and clearing. In myths of creation wherewater is regarded as the beginning, infinite water has existed before the earth. It is known that water has an important place in religious and mythological narratives. Water is the cornerstone of many creation myths.

In the semyths, land taken from the bottom of the sea was needed for the creation of the landpiece. Begining of the infinite water seen in the myths of Creation prepared the end in flood disaster that surrounds the World. The flood, a kind of iteration ritual, symbolize sexistence and eternity. The surplus of water-related healing products reflected in written worksover time.

In this work, it is aimed to give im formation about the origin of “walking on water” pattern with reference to a shaman legend. The seexplanation saimed to find the origin of miraculouseed that Sarı Saltık walked on water.

Key Words: Myths of Creation, Legend, Sarı Saltık, Walking On Water, Shaman.

Giriş

Folklor; halkın maddi ve manevi kültürünü kendine özgü metotlarla derleyen, araştıran, sınıflandıran, çözümleyen ve halk kültürü üzerine değerlendirmeler yapan bir bilimdir (Alpar, 2013: 54). Kültür ise insanın öğrendiği ve kazandığı beceri ve alışkanlıklar ile gelenek ve görenekleri için alan bir bütün olarak insanın kendi üzerine düşünmesini sağlayan bir kavramdır (Alpar, 2014: 4). Bir toplumun varlığı

bir kültürün mevcudiyetini gösterir (Alpar, 2019: 77). Şüphesiz inançlar ve mitler de bu kültürün bir parçasıdır.

Su, arınma ritüellerinin kutsal aracıdır. Su, arınmanın ve paklanmanın kutsiyetini taşımaktadır. Su, hayatın başlangıcıdır. Su; yeniden doğuşun, değişimin simgesidir. Suyun kutsallığı en eski Türk mitlerinde görülmektedir. Su, Türkler tarafından bereketin ve arınmanın simgesi olarak kabul edilmiş ve suya karşı her zaman saygı duyulmuştur. Türkler için suyun önemi kitabelerde de yer almaktadır. Bilge Kağan Anıtında “Türk milleti yerinden ve suyundan ayrılmazsan iyilik göreceksin” denilmektedir (Ögel, 1995: 325). Bu cümlede özetle Türk milletinin yerinden yurdundan olmaması için; suyunu, özellikle o suyun çizdiği sınırlarını korumakla mükellef olması gerektiği gündeme getirilmektedir.

Doğadaki tüm canlıların yaşam kaynağı olan su, halk edebiyatı ürünlerinde de özel bir yere sahiptir. Dinî ve mitolojik anlatılarda suyun önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Su birçok yaratılış mitosunun temel taşıdır. Türk mitolojik dünya modelinde ebedî başlangıç olan kaosu bildiren ve yaratılış sürecinde rol oynayan, yapı yaratıcı bir mitolojem olan su, çeşitli mitolojik sistemlerde ilk başlangıçla bağlıdır, ilk kaosu tanıtır ve onun eş değeri yerine ortaya çıkarır (Beydili, 2003: 502).

Su altında yaşayan canlılar ve ruhlar da bu anlatılarda yerlerini almışlardır. Suyun bu dinsel çok yönlülüğü tarihi gelişiminde pınarlar, nehirler ve ırmaklar gibi birçok su kaynağının çevresinde tapınakları meydana çıkarmıştır.

“Bu tapınlar öncelikle suyun evrenin mayasında bulunan madde olarak edildiği kutsal değerden, aynı zamanda bulunduğu yerin epifanisi olmasından, herhangi bir akarsuya ya da pınara kutsallık kazandırmasından kaynaklanmaktadır. Bu yerel epifaniler dinsel yapısından bağımsızdır.” (Eliade, 2000: 206).

Su üzerinde yürüme konusu ise su ile ilgili anlatıların içerisinde en ilgi çekici olanlardan birisi olmuştur. Kaostan kozmosa geçişin en belirgin özelliği yaratılış mitleridir. Eski Türk kozmogonisinde evren sonsuz bir su ile kaplıydı, bu suyun üzerinde yürüten yaratıcı metaforu bu motifin kökeninin mitolojik zamana kadar uzanabileceğini düşündürmektedir. “*Henüz ne Gök ne de Yer vardı. Sadece Ülgen vardı. O uçsuz bucaksız deniz üzerinde oradan oraya koşturuyordu ve dalgalandırıyordu; denizde tutunacak sert bir yer de yoktu.*” (Radloff: 2010). Aynı zamanda insanın yaratılışı da Verbitskiy’in derlemiş olduğu bilgiler doğrultusunda denizin üstünde yüzen bir buz parçasına şekil verilerek insan yapılması ve ona “Ülgen” isminin verilmesi sonucundadır. Mitolojinin devamında insan olan bu yaratık insandan çok ikinci bir Tanrı izlenimi vermektedir (Verbitskiy 1893: 89’dan Taş 2011: 116). Su üstünde yaratılan bu canlının sonradan yaratılacak insanlardan farkı doğaya hükmetmesidir.

Türk yaratılış mitinde kozmos, sudan türemiştir, başka bir deyişle yaratılışın başlangıç nüvesi sudur. Bütün canlılar da sudan yaratılmıştır (Bayat 2016: 248). Yaratılış mitlerinin pek çoğunda sonsuz evrende her yerin su ile kaplı olduğu söylenmektedir. İnsanın yaratılışı da uçsuz bucaksız denizin ortasında cansız bir nesneye can verilmesi sonucunda olmuştur. İnsanın yaratılışı, diğer canlılardan üstün kılınması, ona yaratıcının birtakım özelliklerinin geçişi Türk inanç sisteminde var olan anlatılara konu olmuştur. Bu anlatılardan birisinde insanın yaratılışı şu şekilde izah edilmiştir:

“Bir gün Tanrı Ülgen denize bakarken su üzerinde yüzen bir toprak parçası gördü. Bu toprağın üzerinde insan vücuduna benzeyen kil tabakası vardı. ‘Nedir bu cansız nesne? Kişi olsun!’ dedi. Toprak derhal kişi oldu. Ülgen buna Erlik adını verdi ve bunu orada bıraktı” (İnan, 2015: 20).

Tufan öncesi sonsuz suyun olduğu bir evren tasviri tufan sonrasında da yerini sonsuz suya bırakmaktadır. Evren’in yaratılışı ile ilgili bu mitin birçok eski medeniyette aynı sırayı izlediği bilindiğinde ortak bir motifin kökenini mitolojik zamana dayandırmak muhtemeldir. Tufan yeni dünyanın başlangıcı eski dünyanın ise sonudur. Buradaki değişim metaforu ise ilginçtir. Sonsuz su üzerinde başlayan dünya, tufan öncesinde aynı şekilde son bulur ve yeni dünya sonsuz suyun üzerinde

değişimini tamamlar. Bu bağlantı eski Türk evren sisteminde de desteklenmektedir. Tufandan öncesinde yeryüzünün hükümdarı Tengiz (Deniz) Handır. Yeryüzünde sonsuz bir su olduğu algısı anlatılarda bir rastlantı değildir.

Suyun devranını doğum ve ölüm ritüellerinde de görmek mümkündür. Yeni doğanın yıkanması ve kırklanması ve ölen kişinin yıkanması bu ritüellerin esasını oluşturmaktadır.

Kült olarak su Türk halk anlatılarında önemli bir yere sahiptir. Kült kavramı yüce ve kutsal varlıklara gösterilen saygı ve tapınmadır. Kült kavramına giren bu varlıklar Tanrısal olmaları açısından önem arz ederler (Bayat 2016: 80). Türkler, yaşayan her varlığın bir ruhu olduğunu tasavvur etmişlerdir. Su kutsaldır ve ruhu vardır. Bu ruhu incitmek ve ona saygı göstermek halk kültürüne ve halk edebiyatı ürünlerine yansımıştır. Bu ruh suya ait olan tüm varlıklarda aranmaktadır. Suyun önemi onun üzerine anlatılan metinlerin çeşitliliğini de artırmıştır.

Anlatıları oluşturan en küçük yapı taşları motiflerdir. Anlatılar motiflerin birleşmesi sonucunda bütün hale gelmektedir. Maddeyi oluşturan en küçük yapı taşları kuarklar gibi hikâyeler de motiflerin dizilimi ile anlam kazanmaktadır. Destan ve menâkıbnâme özelliği gösteren Saltıknâme’de motif kavramı incelenirken hem destanî unsurlar hem de menkıbevi unsurlar göz önünde bulundurulmuştur. Menâkıbnâmeler üzerinde önemli çalışmalar yapan Ahmet Yaşar Ocak menâkıbnâme motifini şu şekilde izah etmiştir:

“Evliya menkıbelerinde bu motifler, velilerin gösterdiklerine inanılan kerametleri temsil ederler. Her motif bir şeyi yoktan var etme, çok kısa zamanda uzun mesafeler aşma, ırmak veya deniz üstünde yürüme ve ölü diriltme gibi birtakım tabiatüstü olaylardan ibaret bulunan unsurlar olup evliya menkıbelerindeki motifler işte bu ve benzerleridir” (Ocak 2016: 107).

Saltıknâme’de yer alan ve diğer evliya menâkıbnâmelerinde sık görülmeyen su üzerinde yürüme motifi İncil’de Hz. İsa’nın su üzerinde yürümesi ile de ortaktır. Bu motifin Sami dinlerden öncesinde var olup Hıristiyanlığa geçmesinin mümkün olduğu gibi İslamiyet öncesi Gök Tanrı inancının kalıntısı olarak çeşitli alışverişler yoluyla geçmiş olabileceği de düşünülebilir.

Hız. İsa’nın Su Üzerinde Yürümesi

Arınmanın ve yüce güce ulaşmanın işareti olan ruhun bedenden ayrılması, dünyadan vazgeçmenin ve adanmışlığın sonrasında bedeni hafifletmek ruhu ise maneviyat ile yüceltmektir. Su üzerinde yürüme günahattan arınmış, insanî duygu ve hasletlerden belli dönemlerde elini eteğini çekmiş; kimi zaman bir veli kimi zamanda peygamber olan yaratılana, yaratıcı tarafından bir işaret olarak verilmiştir.

İncil’de su ile ilgili anlatıların önemli bir örneği vardır. Hz. İsa’nın su üzerinde yürümesi ve çevresindekilere bu konudaki gücünü ispat etmesi onun kuvvetli imanına delil olacak şekilde anlatılmaktadır. Bu hadisede onun gücü, temizliğinin mükâfatı olarak kendisine bahşedilmiştir. Hz. İsa’nın su üzerinde yürümesine dair kaynak İncil’de şu şekilde nakledilmiştir:

“Bundan hemen sonra İsa öğrencilerine, tekneye binip kendisinden önce karşı yakaya geçmelerini buyurdu. Bu arada halkı evlerine gönderecekti. Halkı gönderdikten sonra dua etmek için tek başına dağa çıktı. Akşam olurken orada yalnızdı. O sırada tekne kıyıda bir hayli uzakta dalgalarla boğuşuyordu. Çünkü rüzgâr karşı yönden esiyordu.

Sabaha karşı İsa, gölün üstünde yürüyerek onlara yaklaştı. Öğrenciler, O’nun gölün üstünde yürüdüğünü görünce dehşete kapıldılar. ‘Bu bir hayalet!’ diyerek korkuyla bağıştılar. Ama İsa hemen onlara seslenerek, ‘Cesur olun, benim, korkmayın!’ dedi.

Petrus buna karşılık, 'Ya Rab' dedi, 'Eğer sen isen, buyruk ver suyun üstünden yürüyerek sana geleyim.' Petrus da tekneden indi, suyun üstünden yürüyerek İsa'ya yaklaştı. Ama rüzgârın ne kadar güçlü estiğini görünce korktu, batmaya başladı. 'Ya Rab, beni kurtar!' diye bağırmaya başladı. İsa hemen elini uzatıp onu tuttu. Ona, 'Ey kıt imanlı, neden kuşku duydun?' dedi." (Matta, 14: 22-31).

Bu metinde görüldüğü üzere Hz. İsa'nın deniz üzerinde yürümesi ve beraberinde buyruğu sayesinde öğrencisini de su üzerinde yürütebilmesi sıra dışı tasarrufta oluşmuştur. Bedenin hafifliği imanın kuvvetindedir. Burada imanı kıt olan öğrenci, korkusu sonucunda rüzgâra kapılıp yardım istemiştir. Ruhunu iman ile besleyen Hz. İsa'nın karşısında korkuları ile mücadele eden öğrencisi inancın önemini göstermektedir. Korkusuzca inanıp iman gücü olanın, bedenini eğitmesi sadece semavî dinlerde değil pek çok inanışta da yer alabilmektedir. Bu inanışı Nirvana'ya ulaşan Budistlerde de görmekteyiz. Günahlarından arınan ve minimalist yaşam döngüsünde hiçliği benimseyen kişi, yapmış olduğu ayının vecdi ile kendisinden geçerek başka bir boyuta ulaşır, bu yükseliş onu suyun üstünde tutar.

Tevrat'ta Su Üzerinde Yürüme Var Mıdır?

Tevrat'ta su ve yaratılış konuları birbirine bağlantılı olarak anlatılmıştır. Yaratılış mitlerinin genelinde görülen başta her tarafın sularla kaplı olması Tevrat'ta da yer bulmuştur: *"Yer boştu, yeryüzü şekilleri yoktu; engin karanlıklarla kaplıydı. Tanrı'nın Ruhu suların üzerinde dalgalanıyordu."* (Yaratılış, 1: 2). Asa ile denizin yarılması üzerine Hz. Musa'nın müritleri denizi aşabilmişlerdir. Tevrat'ta su üzerinde yürüme hadisesi tam olarak olmasa da suyun karaya dönüşmesi ve bu zorluğun aşılması Saltıknâme'de suların kara olması ile benzerdir. Hz. Musa'nın ve müritlerinin sudan sağ salim çıkması sonucunda Firavun ve askerleri de açılan bu yoldan suyu geçmek isteseler de geçemeyip boğulmuşlardır. Açıkça su üzerinde yürümeye dair bir beyan ise yoktur.

Semavî dinlerde bu motif Hz. İsa'nın su üzerinde yürümesi ile örneklendirilmektedir. Semavî dinlerde su üzerinde yürümenin yaygınlık bulamaması bu motifin eski bir mit olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca Hıristiyanlığın paganizm kaynaklı düşüncelerin üzerine inşa edilmesi ve misyonerlik faaliyetleri sonucunda yayılmış olması da mitolojik kökeni düşündürmektedir.

Tevrat'ta ise su ile ilgili pek çok anlatı olmasına rağmen su üzerinde yürüme motifini açıkça işaret eden bir kaynak yoktur. Burada asa ile yarılan su kara parçası olur ve bu yüzeyde yürünür. Hz. Musa'nın suya hükmedebilmesi sonucunda deniz yarılar ve müritleri ile Firavun'un zulmünden kurtulurlar. Bu durum Tevrat'ta şu şekilde yer almıştır:

"İsrail ordusunun önünde yürüyen Tanrı'nın meleği yerini değiştirip arkaya geçti. Önlerindeki bulut sütünü da yerini değiştirip arkalarına, Mısır ve İsrail ordularının arasına geldi. Gece boyunca bulut bir yanı karartıyor, öbür yanı aydınlatıyordu. Bu yüzden, bütün gece iki taraf birbirine yaklaşamadı. Musa elini denizin üzerine uzattı. RAB bütün gece güçlü doğu rüzgarıyla suları geri itti, denizi karaya çevirdi. Sular ikiye bölündü, İsraililer kuru toprak üzerinde yürüyerek denizi geçtiler. Sular sağlarında, sollarında onlara duvar oluşturdu. Mısırlılar artlarından geliyordu. Firavunun bütün atları, savaş arabaları, atlıları denizde onları izliyordu. Sabah nöbetinde RAB ateş ve bulut sütunundan Mısır ordusuna baktı ve onları şaşkına çevirdi. Arabalarının tekerleklerini çıkardı; öyle ki, arabalarını zorlukla sürdüler. Mısırlılar, 'İsraililer'den kaçalım!' dediler, 'Çünkü RAB onlar için bizimle savaşıyor. RAB Musa'ya, 'Elini denizin üzerine uzat' dedi, 'Sular Mısırlılar'ın, savaş arabalarının, atlılarının üzerine dönsün.' Musa elini denizin üzerine uzattı. Sabaha karşı deniz olağan haline döndü. Mısırlılar sulardan kaçarken RAB onları denizin ortasında silkip attı. Geri dönen sular savaş arabalarını, atlıları, İsraililer'in peşinden denize dalan firavunun bütün ordusunu yuttu. Onlardan bir kişi bile sağ kalmadı. Ama İsraililer denizi kuru toprakta

yürüyerek geçmişlerdi. Sular sağlarında, sollarında onlara duvar oluşturmuştu.” (Mısır’dan Çıkış, 14: 19-29).

İnananlar ve şahitlik edenlerin kurtuluşa erişmesi inanmayanların ise boğularak can çekişmesini anlatan bu metinde İncil’de olduğu gibi kutuplaşmaların vurgulandığı önemli nokta imanın gücüdür. Bedeni eğiten ona gerekli besini iman yolu ile veren kişi sıra dışı olan zorlukta-muvaffak olmaktadır.

Eski Türk İnanç Sisteminde Su Üzerinde Yürüyen Şaman

Şaman metinlerinin konuları halk kültürü motiflerinin önemli bir bölümünü oluşturur. Efsanevi arkaikteki birçok mitolojik karakter, şaman özellikleri taşır. Şaman mitolojisinden gelen unsurlar eski mitolojik düşüncenin daha sonraki aşamalarında da açık bir şekilde kendini gösterir (Beydili 2003 520). Göçerevli yaşam şeklinin egemen olduğu ve yazılı kültürün etkin olmadığı dönemlerin en büyük eksikliği Türk mitolojik sisteminin ana hatlarının ortaya koyulamamasında hissedilmektedir. Konargöçer kültürlerde bireyler yerine toplumlar ön plandadır. Ekonomik faaliyetler imece usulü ile dönüşümlü olarak yapılmaktadır. Ekonomik faaliyetlerin etkisi hayatın diğer alanlarına da yansımıştır. Birey kaygısından ziyade toplum kaygısı olan konargöçer kültürlerde iletişim kulaktan kulağa sözlü olarak aktararak kitleye ulaşmaktadır. Edebî ürünlerde de yazı yerine sözlü kanallar kullanılmıştır. Yazıya duyulan ihtiyacın az olması ve sözlü kültürün yaygınlık kazanması sebebiyle bugün mitolojik parçalardan hikâye bütünleri oluşturulmakta ve Türk mitolojik sistemini kavrama konusunda zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu hikâyelerin kalıntısı efsane ve kerametlere yansımıştır. Bir türün ve şahsın önemi zamanla başka bir tür ve şahsa geçmiştir. Şamanların su üzerinde yürüme mitleri de zamanla evliyaların kerametleri haline gelmiştir. Bugün efsanelerde ve kerametlerde yerini alan su üzerinde yürüme motifi köken olarak Şamanizm’e dayandırılabilir mi?

Şamanlar güçlerini inançlarından alan sıra dışı insanlardır. Onlar olağanüstülükler sergilemeleri sonucunda toplumdan soyutlanmış, uzaklaşmış ve yalnızlığa çekilmişlerdir. Şamanlar tarafından gerçekleştirilmiş olan olağanüstülükler belli bir zaman sonra evliya hikâyelerinde de görülmeye başlanmıştır. Nitekim Türk Şamanlığı hususunda çalışmalar yapan Fuzuli Bayat, bu dönüşümü şu şekilde açıklamaktadır:

“Sosyo-kültürel bağlamda kalıcı olan keramet olgusu, dinî ve siyasi engelleri aşarak yeni medeniyet çevresinde de kendi varlığını koruyabilmiştir. Türk evliya menkıbelerinin esasını oluşturan keramet kavramı, Şamanist olgunun transformasyonundan başka bir şey değildir. Ateşte yanmayan Şamanlardan balta yutan, kuşa dönüşen, suyun üstünde yürüyen, cansız eşyayı canlandıran, öldükten sonra da kendi kavmini koruyan Şamanlara kadar çeşitli keramet formları, Şamanlığı bir kültür ögesi haline getirmiştir” (Bayat 2006: 162-163).

Aziz Ayva’nın *Anadolu Göl Efsaneleri* adlı çalışmasında Beyşehir Gölü ile ilgili anlatılan göl üzerinde yürüme efsanesinin kökeni bir şaman efsanesine bağlanılarak izah edilmiştir. Çalışmada göl üzerinde yürüme efsanelerinin kökeninin Kitab-ı Mukaddes kaynaklı olabilmesinden ziyade tespit edilmiş olan şaman efsanesi sayesinde Türk kaynaklı olduğu açıklanmaktadır. Burada sözü edilen şaman efsanesi şu şekildedir:

“Çok eski zamanlarda, Kaçikat boyunda, Kaçikat Oyun isimli meşhur bir şaman vardı. Onun hakkında çeşitli olaylar anlatılır. Bir gün Kaçikat, Nemyugin boyuna giderek, orada şaman olan Solkolooh’tan, kendisine yardımcı olmasını rica etti. Sokolooh bu isteği kabul etti. Her iki şaman da farklı yerlere gittiler. Kaçikatlı şaman, ayağına rengarenk kestiği söğüt çubuğunu bağlayarak, Lena ırmağının üstünde yürüyüp, karşı sahile geçti. Şaman Solkolooh ise Lena’nın diğer sahilinde durup, ıslık çalmaya başladı. O anda karşı sahilden bir kayık onun yanına geldi. Şaman bu kayığa binerek karşıya geçti (Bayat 2004: 124-125. Özetlenmiş şekli için bk. Güngör 1997: 7-8, Aziz Ayva 2007: 194).

Kaçikat isimli şamanın bir söğüt çubuğu vasıtasıyla denizden yürüyerek geçmesi bu motifin temelini oluşturmaktadır. Az bilinen şaman efsanelerinin zamanla gün yüzüne çıkarılması sonucunda köken konusunda Türk mitolojisinin ne kadar zengin olduğu ispat edilecektir. Budist rahiplerin ve şamanların efsanelerinde görülen su üzerinde yürüme motifi zamanla evliya menkıbelerine tezahür ederek keramet olarak yansımıştır. Ayva'nın çalışmasından hareketle su üzerinde yürüme motifinin kökeninin Türk mitolojik sistemine ve şaman pratiklerine bağlanması muhtemeldir.

Ali Berat Alptekin, Saltıknâme'de yer alan efsanelerin günümüz sözlü kültüründe yansımalarını tespit ettiği çalışmasında belirlemiş olduğu başlıklarda su üzerinde yürüme motifine de yer vermiştir. Kültürün sürekliliğinin incelendiği bu makalede Saltıknâme'de bulunan efsane motiflerinin Şamanizm kökenli olduğu vurgulanmıştır:

“Sarı Saltuk’a bağlı olarak anlatılan efsanelerin kökeni Şamanizm’e kadar götürülebilmektedir. Bilindiği gibi şaman obasının her şeyidir. Saltukname’de ve günümüzde anlatılan kerametlerin büyük çoğunluğunun İslam öncesinde şaman göstermektedir. Bize göre Türkler yeni dinleri İslamiyet’e geçince eski inançlarında bazı hususları yeni dinin emrine vermişlerdir. Böylece bir dinin hatırası zayıfladıkça eski inanışlar yeni dine adapte edilmiştir” (Alptekin 2013: 17).

Sarı Saltık’ın Su Üzerinde Yürümesi:

Cem Sultan’ın emriyle *Ebu’l- Hayr-ı Rûmî* tarafından Anadolu ve Rumeli’den yedi yılda (1473-1480) derlenen bu metinler, Türk dili, Türk folkloru, Türk tarihi ve kültürü açısından oldukça önemlidir. Özellikle dinî, inandırıcı ve kısa olmasıyla diğer halk anlatmalarından ayrılan Saltıknâme’deki pek çok efsane örneğinin benzerlerini günümüz sözlü kaynaklarında tespit edebiliyoruz (Alptekin 2013: 6).

Anadolu sahası Alevî-Bektaşî menkıbelerindeki *Baba, Eren, Alp, Alperen, Abdal, Dede, Sultan*, vb. makam sahiplerinin gösterdikleri kerametlerin hemen hepsinin, kamlık / şamanlık geleneğindeki menkıbelere, efsane ve inanmalara dayandığını söyleyebiliriz (Ayva 2007: 196). Bu düşünceden hareketle Sarı Saltık’ın su üzerinde yürümesi hikmetinin kökenini şamanlık geleneğinde şamanın su üzerinde yürümesinin kabuk değiştirmiş haline benzetmek yanlış olmayacaktır. Rum diyarında İslamiyet’i yayan Sarı Saltık’ın gerçekleştirmiş olduğu pek çok hikmet vardır. Su üzerinde yürüme motifi bu eserde şu hikâyelerde görüldüğü şekilde geçmektedir:

Sarı Saltık denize düşeceği zaman ayağının altında bir taş çıkar. Sarı Saltık avucuyla denize toprak serper bu topraklar denizde büyür kara olurlar (Yüce 1987: 148). Altay yaratılış mitinde bu olaya benzer bir örnek şu şekilde geçmektedir:

“Büyük Ak yaratıcı Ürüng-ayığ-toyon, ta başlangıçlarda, büyük denizin üzerinde, yükseklerde durup dururken, su üstünde yüzen bir köpük gördü. Tanrı durdu ve köpüğe sordu : —“ Sen kimsin ?” Diye. Köpük baktı Tanrı’ya, dedi : —“ Ben bir Şeytanım. Ta su dibinde yerde, ben orada yaşarım.” Tanrı döndü Şeytana —“ Gerçek mi bilmem sözün! Var mı su altında yer! öyleyse getir bana, yerden bir parça toprak!” Şeytan daldı denize, epey bir zaman geçti. Sonra Şeytan göründü, elinde az toprakla. Tanrı eline aldı, kara toprağa baktı. Takdis etti toprağı, elinden suya attı. Sonra Şeytan düşündü, şu Tanrı’yi ben nasıl, suya batırayım da, suda boğayım diye. Fakat tam bu sırada, toprak nasıl olduysa, başladı büyümeğe, etrafa yayılmağa. Sertleşti katılaştı. Denizin büyük kısmı, hemen toprakla doldu” (Ögel 2010 448).

Sarı Saltık kâfirleri mağlup edince atını denize sürer ve elindeki toprağı denize atıp denizi karaya çevirir. Kendisi ve müritleri kolaylıkla bu engeli aşarlar. Düşman gemilerinin denizi geçememesi için beddua eder, sonrasında çıkan şiddetli fırtına düşman gemilerini yok eder ve yerle yeksan olurlar:

“Alyanos helak olunca kâfirler tarumar oldular, kaçtular. Müslümanlar kaleden çıkıp kâfirleri ele aldılar, kırdılar. Kırk parça gemilerini ele geçirdiler. Gerisi kaçtı, gitti. Karadeniz içine girip gittiler. Server (Sarı Saltık) atını denize sürdü, ardlarınca denize girdi. Eliyle toprak saçardı. Su, kara olurdu. Bu yer, Boztepe'nin önünde bellidir. Kâfirler denize girip gittiler. Şerif:

-İnşallah helak olurlar, diye beddua etti. Raviler rivayet ederler ki, o gemiler Karadeniz'e çıkınca Hak Teâlâ bir yel verdi. O gemilerin her birini bir taşla vurdu. Kimini kenara vurdu, kimini batırdı. Ancak üç parça gemi kurtulup İstanbul'a ulaştı. Onları da şehir önünde kenara attı. (Demir-Erdem 2013: 60-61).

Hız. İsa'ya atfedilen mucizelerden biri de ayakları ıslanmadan deniz veya su üzerinde yürümesidir. Bu mucize Saltuk-nâme'de bazen aynen bazen de değişik biçimde Sarı Saltuk'a mal edilmektedir. Sarı Saltık denizde yürür su topuklarına kadar çıkmaz. Elinin işareti ile düşman gemilerini bir çark gibi döndürür. Sarı Saltuk'un atı da denizde yürümekte ve su topuklarına kadar çıkmamaktadır. Tabii olarak denizde yürüyen nesnenin cinsi de zaman zaman değişmektedir (Yüce 1987: 139-140). Kahramanın atının da su üzerinde yürümesi ise oldukça ilgi çekicidir.

Sarı Saltık kendisi su üzerinde yürür ve yanındaki dervişleri de ona eşlik ederler. Bu hikâyeye ise Hz. İsa'nın öğrencisi ile arasında geçen hadiseye oldukça benzer:

“O üç derviş, Şerif'e: - Ya Server! Bize bu gemi lazım idi. niçin koyverdin, dedi. Şerif:

- Bize bir kişi lazım. Sabredin, gemisiz de geçeriz, dedi. Sözü tamam olmadan karşıdan bir derviş gelip selam verdi. Şerif, selamı alıp:

-Dediğim kişi işte geldi, dedi.

Oturdular, bir müddet sohbet ettiler. Dervişler:

- Server! Biz seninle Rum'a geçmek, gaza yapmak istiyoruz, dediler. Şerif kabul etti. Sonra ayağa kalktı, sırtındaki keçesini çıkardı, denize bıraktı.

Keçe suya batmadı. O dervişlere:

- Babalarım! Bu keçe suya batmaz. İsterseniz bunun üstünde durarak denizi geçebiliriz, dedi. Onlar:

-Evet, isteriz, dediler. Server:

- Ben “Allah!” diyeyim. Sizler de “ya Baba!” deyiniz. Zira sizler, bana yetiştiniz. Be, Allahutealaya yakınlık derecesiyle yetiştim. Nitekim Tanrı, Kelam- ı Kadim'de şöyle buyurur “Ve nahnü akrebü ileyhi min habli'l-verid.” Şimdi ben de size bu hususta aracı olayım, dedi. Dervişler razı oldu. Beşi de keçe üzerine bindiler, batmayıp gittiler. Biraz yer gittiler.

Sonra gelen dervişin aklına bir şey geldi, “Biz niçin ‘Allah!’ demiyoruz. Bizim derecemiz bu sözü söylememize engel değil. Hak yanında herkes birdir, fark nedir? dedi. “Baba” demeyip “Allah, Allah!” dedi. En ortada olan derviş oturmuştu. Hemen keçenin bir yanı suya battı. Derviş de suya batmaya başladı. Su boğazına kadar geldi. Baktı ki hakikaten boğuluyor:

-İmdat batacağım, diye çağırdı. Server(Sarı Saltık):

- “Babacığım!” de ki kurtulasın, dedi.

Üç derviş bunu gördü. “Babacığım!” diye çağırıştılar. O derviş de “Baba!” dedi. Server mübarek elini sundu. Derviş de sudan çıkarıp elini uzattı. Server üç derviş ile yürüdü, denizi geçti. Bir yere çıktılar (Demir-Erdem 2013: 283- 284).

Hız. İsa'nın, imanı zayıf olan öğrencisine suda boğulma tehlikesi karşısında yardım edip denizi yürüyerek geçmesini sağladığı gibi Sarı Saltık da imanı zayıflayan dervişlerine yardım eder ve onları boğulmaktan kurtarır. Hz. İsa ve Sarı Saltık arasında bu hikâyeye ile bir benzerlik kurulması Hristiyanlıkta

gerçekleşen bir mucizenin Müslüman dervişler tarafından da gerçekleştirilebileceğini ispat etmek için kullanılmış olabilir. Sarı Saltık, İslamiyet’i yaymak için gaza yapan hilal-hac mücadelesinin temsilcisi, batılın kovucusudur. Her ne kadar olaylar dinî anlatılar çerçevesinde gelişse de eski Türk inanç sisteminden izler ve kültürel kodlar bulunmaktadır. Hem göçün lideri hem de şeyh olan Sarı Saltık çifte statüye sahiptir. Ahmet Yaşar Ocak’a göre bu çifte statünün kökü İslam öncesi Orta Asya’ya kadar gitmektedir. Orada da şamanlar aynı durumda idiler. Bir şaman hem kabilenin reisliğini hem dini liderliğini yürütmekteydi. Bu durum Alevilikte de korunmuştur. Alevi dedeleri de Türkmen babalarının bu çifte kimliğini sürdürmüşlerdir (Ocak 2016: 93). Sarı Saltık’ın kimliği hakkında önemli çalışmalar yapılmaya devam etmektedir. Bu çalışmada asıl sorgulanmak istenen husus sadece diğer Sami dinler ve İslamiyet karşılaştırmasından ziyade Sarı Saltık’ın su üzerinde yürümesi motifinin mitolojik kökenli olabileceğidir. Tabiat kuvvetleri üzerinde hâkimiyet kuran Sarı Saltık, İslam öncesi eski Türk inancını tam olarak kaybetmiş değildir. Su üzerinde yürüme motifinin kökeni Kitab-ı Mukaddes kaynaklı olabileceği gibi Şamanizm’e de dayanabilir.

Sarı Saltık seccadesi sayesinde denizde boğulmadan ibadet eder. Onun derin iman gücü sayesinde zorlukları aşması metinde şu şekilde yer alır:

“Bazen seccadesini Tuna’nın suyuna bırakır. Üstüne çıkar, gezerdi. Suya batmazdı. Büyük bir direği vardı. Onu seccadenin üstüne bırakıp Tuna’yı öte geçirdi. Eli ile büyük direği kaldırırdı”(Demir- Erdem 2013: 303).

Şerif gördü ki kâfirler kendisini ok yağmuruna tuttu. Hemen yerinden kalktı. Büyük bir mermer direği, iki eli ile başının üzerine getirdi. O gemiye fırlattı. O direk gemiyi deldi. Kâfirler, hep birlikte gemi ile battı. Mermer direk suya batmayıp Şerif’in yanına geri geldi, durdu. Şerif o direği aldı, seccadenin üstüne koydu. Geri gelip Baba şehrine çıktı (Demir- Erdem 2013: 306-307).

Sarı Saltık kimi zaman da atı sayesinde su üzerinde batmadan yürüyebilirdi. ... Şerif atına bindi, denizdeki lainlerin üzerine yürüdü. Deniz, atının dizlerine çıkmazdı (Demir- Erdem, 2013: 324). Sarı Saltık’ın suda batmamasına yardımcı hayvan atı Ankabil’dir.

Aynı zamanda İlyas peygamber duası sayesinde de Saltık su üzerinde durabilirdi. Şerif, Abşurak’a gitti. Deniz içinde yürüdü. Deniz topuğuna bile gelmezdi. Zira İlyas peygamber duasını okurdu. Deniz ona arkadaş oldu, batmadı. Mudan kâfirleri onu görünce çok korktular (Demir- Erdem, 2013: 312).

Sonuç

...Velî bakar ki, az evvel kendisinin dizlerine kadar girerek geçtiği gölden çoban adeta yürüyerek geçmektedir; topuklarına kadar suya ya girmiştir veya girmemiştir. Onun ibadet etmedeki samimiyetini ve ayakları suya girmeden gölden geçişini birlikte düşünen velî, çobana şu cevabı verir: “Sen yine bildiğin gibi ibadet, bildiğin gibi dua et Allah’a hepsi kabul olunur.” (Sakaoğlu 1976: 113-114). Bu özetlenmiş efsaneden anlaşıldığı üzere gölden yürüyerek geçmeye yardımcı olan imanın gücüdür. Su üzerinde yürüme motifi pek çok göl efsanelerine konu olmuştur. Bu konu üzerinde detaylı bilgi için Aziz Ayva’nın “Anadolu Göl Efsaneleri” ve Saim Sakaoğlu’nun “Eğirdir’de Anlatılan Gölden Yürüyerek Geçme Efsaneleri Üzerine” adlı çalışmaları referans olmaktadır.

Saltıknâme adlı eserde Hıristiyan çevre ile kurulmuş olan ilişkilerden dolayı anlatılar ve inanmalar birbirine benzemektedir. Saltıknâme adlı eserde su üzerinde yürümenin kökeni şaman hikâyelerinde şamanın su üzerinde yürümesi ile benzerlik gösterir. Bu çalışma şamanın su üzerinde yürümesini temele olarak yaratılış mitlerinin de vasıtasıyla bu motifin kökeninin Şamanizm kaynaklı olduğunu söylemektedir. Şamanın su üzerinde yürümesi hikâyesi zamanla velinin kerameti halini almıştır. Şahıs ve tür değişmiş olsa da motif aynı kalmıştır. Bu motifin kökeni eski Türk inancı kaynaklıdır.

Özü bir olanın sözü de birdir. Türk devletleri arasında bu ve buna benzer pek çok motif bulunmaktadır. Bu çalışmalar daha çok şaman efsaneleri bilindiği takdirde daha kalıcı olacaktır. Bu sayede Türk devletleri ve toplulukları arasında yakın temaslar kurulacaktır.

Kaynakça

1. **ALPAR**, Melek, (2013). Bingöl Ağzı ve Folkloru Üzerine Bir İnceleme, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/4 Spring 2013, p. 53-65, Ankara.
2. **ALPAR**, Güray, (2014). Antropolojik Bakış Açısıyla Stratejik Dünya Tarihi, Konya: Palet Yayınları.
3. **ALPAR**, Güray, (2019). Sosyal ve Kültürel Yönüyle Bingöl, Konya: Palet Yayınları.
4. **ALPTEKİN**, Ali Berat. (2013), Saltuknâme'de Yer Alan Efsanelerin Günümüz Sözlü Kültürüne Yansıması, Milli Folklor, Yıl:25, Sayı:98, 5-18.
5. **AYVA**, Aziz (2007). Beyşehir Gölü Üzerine Anlatılan “Göl Üzerinden Yürüyerek Geçme” Motifi Üzerine, Milli Folklor, Yıl: 19, Sayı: 76, 191-201.
6. **BAYAT**, Fuzuli (2006). Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
7. **BAYAT**, Fuzuli (2016). Türk Mitolojik Sistemi 2, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
8. **BEYDİLİ**, Celal (2003). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çeviren: Eren Ercan, Ankara: Yurt Kitap Yayınları.
9. **DEMİR- ERDEM** Necati, Dursun (2013). Saltuknâme: Saltık Gazi Destanı, TİKA-UKİD, İstanbul: Alioğlu Yayınevi.
10. **ELİADE**, Mircea (2000). *Dinler Tarihine Giriş*, Çev: Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yay.
11. **İNAN**, Abdulkadir (2015). Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
12. **İNCİL**, (2016). İstanbul: Yeni Yaşam Yay.
13. **KUTSAL KİTAP**, (Tevrat, Zebur, İncil), (2011). İstanbul: Yeni Yaşam Yay.
14. **OCAK**, Ahmet Yaşar (2016). Sarı Saltık Popüler İslamın Balkanlar'daki Destani Öncüsü 13.Yüzyıl, İstanbul: Kitap Yayınevi.
15. **OCAK**, Ahmet Yaşar (2016). Evliya Menâkıbnâmeleri, İstanbul: Timaş Yayınları.
16. **ÖGEL**, Bahattin (1995). Türk Mitolojisi 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
17. **ÖGEL**, Bahattin (2010). Türk Mitolojisi 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
18. **RADLOFF**, Wilhelm. (2008). Türklük ve Şamanlık, İstanbul: Örgün Yayınları.
19. **SAKAOĞLU**, Saim (1976). 101 Anadolu Efsanesi, İstanbul: Damla Yayınevi.
20. **YÜCE**, Kemal (1987). Saltuk-nâme'de Tarihi, Dinî ve Efsanevi Unsurlar, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

UNIFYING FEATURE OF SYMBOLS AND MOTIFS

Kübra Merve TAŞ

Necmettin Erbakan University, MA

Heart bond (Gönül Bağı) is a brotherhood without boundaries in today's environment where everything is tried to be understood with the concept of interest and artificial boundaries in international relations. The bond of heart is not to despise, disdain, and respect their beliefs and traditions and culture as a whole (Alpar, 2019: 842). Investigation of cultural components between societies and cultures also will make an important contributions to this link.

When many symbols and motifs in epic and fairy tales are examined, it is seen that they have more or less similar characteristics in many cultures. Just looking at the myths and motifs about the flood gives signs of it. According to holy books; The flood took place and the person in the flood is Noah. In Sumerian legends, the same event is told. Ziusudra (Eternal Life) is the hero of the event (Alpar, 2014: 13). The Babylonians are also called Atramkhasis. In the Epic of Gilgamesh, Utnapištim is granted eternal life (Mitoloji, 2010:28).

In Africa, according to the Masai belief, when the world is decided to be submerged, a man named Tumbainot is told to build a wooden boat and take various animals with his family. So they remain alive. Provisions run out as the water is drawn. A pigeon is released to come back to understand that the water is drawn. A vulture is then sent with an arrow attached to its tail. When the vulture dropped the arrow, it was understood that the waters were being drawn. Aztec, Inca and Mayas have similar narratives (Babacan, 2010: 16).

In the holy book of the Mayans Popol Vuh: "The sea swelled as it rose... A terrible flood swept around... People drowned in a sticky liquid falling from the sky. The earth became dark and a black rain, rained for days and nights... Everything was destroyed and ruined. Everyone is dead... The same event in the Old Chinese Encyclopedia "Nature was violently shaken. Sea overflowed out of bed. Waves gushed from the ground. Rivers changed the direction of flow. Everything on earth, including human beings, was devastated. All the artifacts of the past have vanished. Anlatıl In an inscription in a temple in Tibet, Uighur Turks mentioned that they disappeared in a flood (Candan, 2011: 116, 552). In the Altai legends, a new era began after Yayık (Flood). In Altai mythology: "7 days of earthquakes, 7 days of mountains erupted, rained 7 days... 7 saints understood that the Flood T"entions. In this legend, the cock was released first to realize that the water had drawn.

It is possible to duplicate these examples further. Water and the walking motif on the water are examples of this (Ocak, 2016: 107). Water, which is the source of life for all living things in nature, has a special place in folk literature. Water is the sacred instrument of purification rituals. Water is the sanctity of purification and clearing. In myths of creation wherewater is regarded as the beginning, infinite water has existed before the earth.It is known that water has an important place in religious and mythological narratives. Water is the cornerstone of many creation myths.

In the semyths, land taken from the bottom of the sea was needed for the creation of the landpiece. Begining of the infinite water seen in the myths of Creation prepared the end in flood disaster that surrounds the World. The flood, a kind of iteration ritual, symbolize sexistence and eternity. The surplus of water-related healing products reflected in written worksover time.In this work, it is aimed to give im formation about the origin of "walking on water" pattern with reference to a shaman legend. The seexplanation saimed to find the origin of miraculousdeed that Sarı Saltık walked on water (Yüce, 1987: 139-140).

Water as a cult has an important place in Turkish folk narratives. The creation of man, its superiority to other living things, and the passing of certain characteristics of the creator to him have been the subject of narratives existing in the Turkish belief system.

It is also possible to see the transfer of water in birth and death rituals. The Turks imagined that every living being had a soul. Water is sacred and has spirit. Not to hurt this spirit and respect it is reflected in folk culture and folk literature products. This soul is sought in all beings that belong to water. The importance of water has increased the variety of texts on it.

Saltıknâme and the other Evliya narratives frequently seen on the water walking motif quite similar Jesus walking on water in the Bible. It may also be thought that this motif may have passed through various cultural exchanges as a remnant of the pre-Islamic Sky God belief (Bayat, 2006: 162-163).

In Saltıknâme, narratives and beliefs are similar due to the relations established with the Christian environment. In Saltıknâme, the origin of walking on water is similar to that of shaman walking in water in shaman stories. This work is said to be based on the shaman's walking on water and through the myths of creation, the origin of this motif originates from Shamanism. The story of the shaman walking on water became a miracle in time. Although the individual and species have changed, the motif remains the same. The origin of this motif originates from ancient Turkish faith.

As a result, there are many similar motifs among the cultures. The existence of a community indicates the existence of a culture. As a member of a society, culture or civilization is a complex whole that includes all of the knowledge, art, tradition, tradition and similar skills and habits that one learns or gains (Alpar, 2019: 77).

By examining the written and verbal sources of societies and revealing the common features of these communities, it may be possible to bring cultures closer together and thus contribute to peace.

REFERENCES:

1. Alpar, Güray. (2019). *Türk Gönül Coğrafyası Kavramına Antropolojik Bakış*, Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi Cilt 54 Sayı (2), Haziran 2019, s. 841-856.
2. Alpar, Güray. (2019). *Sosyal ve Kültürel Yönüyle Bingöl*, Konya: Palet Yayınları.
3. Alpar, Güray. (2014). *Stratejik Dünya Tarihi*, Konya: Palet Yayınları.
4. Babacan, Reha. *Mayalar*, Kalipso yayınları, İstanbul, 2010.s.16.
5. Bayat, Fuzuli (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
6. Bayat, Fuzuli (2016). *Türk Mitolojik Sistemi 2*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
7. Candan, Ergün. (2011). *Türklerin Kültür Kökenleri*, İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları
8. *Mitoloji*, (2010). İstanbul: NTV Yayınları.
9. Ocak, Ahmet Yaşar (2016). *Evliya Menâkıbnâmeleri*, İstanbul: Timaş Yayınları.
10. OCAK, Ahmet Yaşar (2016). *Sarı Saltık Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destani Öncüsü 13. Yüzyıl*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
11. Yüce, Kemal (1987). *Saltuk-nâme'de Tarihî, Dinî ve Efsanevî Unsurlar*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

**ДИАЛЕКТИЧЕСКОЕ ЕДИНСТВО И РАЗЛИЧИЕ А.ЧЕХОВА И А.КАХХАРА В
ЭТИЧЕСКОМ И ЭСТЕТИЧЕСКОМ ПОСТИЖЕНИИ ПРОБЛЕМЫ ЧЕЛОВЕКА И
БЫТИЯ****Нигора ХОЛМУРАДОВНА***Старший преподаватель кафедры Языковой подготовки**Ташкентского государственного юридического университета, кандидат филологических наук.***НИЯЗОВА Насиба Журабековна****АННОТАЦИЯ**

Литературоведение XXI века испытывает огромный интерес к исследованию рассказа, как в направлении общей типологической жанровой специфики, так и в плоскости исследования проблематики индивидуальных авторских трактовок «бытийности». В данном контексте большое значение для сегодняшнего изучения проблемы образа героя в прозаической форме имеют историко-литературные и теоретические работы классиков литературоведения XX века. Наиболее значимыми в обозначенной проекции исследования являются труды В.В. Виноградова («О языке художественной литературы», «Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика»); М.Бахтина («Поэтика Достоевского», «Эстетика словесного творчества», «Автор и герой в эстетической деятельности»); Л.Гинзбург («О литературном герое», «О психологической прозе»); Е. Добиная («Сюжет и действительность. Искусство детали»); Д.С.Лихачева («Внутренний мир литературного произведения»); А.Ф.Лосева («Проблема символа и реалистическое искусство»); Ю.М. Лотмана («Структура художественного текста»); А.А.Потебни («Из записок по теории словесности»); Б.В.Томашевского («Стилистика», «Теория литературы»); М.Б.Храпченко «Язык художественной литературы»); В.В.Шкловского («Книга о сюжете»); Б.М.Эйхенбаума («О прозе»).

Ключевые слова: А. Чехов, А. Каххар, Узбекской Литературе, Рассказ, Классики, Культура, Язык.

Два великих писателя: в русской литературе – А. Чехов, в узбекской литературе – А. Каххар принадлежавшие разным культурным и национальным традициям и, в принципе, разным эпохам (один перенес в двадцатый век девятнадцатый, другой захватил «трагедию» перехода внутри двадцатого) воплотили в своих рассказах эстетическую и этическую многомерность, сосредотачивающую большое в малом, раскрывающую вечное в сиюминутном, постигающую беспредельное в бренном. Тем самым не только раздвинув привычные рамки рассказа, но и создав качественно иное отношение к «малому жанру», сделал его призмой постижения самой большой «сложности» бытия (человека и его внутреннего мира), – призмой психологического постижения образа, раскрытия противоречивости и многогранности человеческой природы.

А.Чехов и А.Каххар при всем различии своего национального мировоззрения и культурно-религиозной принадлежности, едины в стремлении постичь внутреннюю сокровенную суть личности и через понимание «одного» человека прийти к решению «вечных» этических, религиозных, философских и социальных проблем бытия.

Творчество этих писателей остается актуальным всегда как для русской, так и для узбекской культуры. Самое ценное в прозе Чехова и Каххара заключено в тонкой культуре языка, в многовековых национальных и мировых литературных традициях и, главное, в глубоком «психологизме» раскрытия образов героев.

Сопоставление творчества Каххара с творчеством Чехова стало классическим не только в силу продолженных Каххаром чеховских традиций, их нового воплощения в другой национальной

среде, но и потому, что роли обоих писателей в истории их национальных литератур во многом равнозначны.

Анализ творчества А.Чехова и А.Каххара с позиций современных литературоведческих тенденций, комплексного и системного изучения особенностей жанра рассказа с точки зрения специфики образа героя, актуально и значимо в силу возможности в ее ракурсе провести исследование единой эстетической и этической системы. Систематизация принципов поэтики Чехова и Каххара позволяет говорить о синтезе этических и эстетических категорий в едином стремлении «этико-психологического» изображения образа героя, дает возможность рассматривать творчество писателей в свете системы литературного, этического, эстетического и философско-психологического анализа, изучать возможности многомерного изображения образа героя в жанре рассказа в плане сопоставления художественных манер Чехова и Каххара, а также внутренних закономерностей развития поэтики обоих писателей на фоне русской и узбекской литературы.

И в этом играет большую роль и представляет особую ценность упругость жанровой формы рассказа предоставляемой возможностью цельного постижения образа героя, выявления его многогранности сквозь призму краткости, воплотившей бесконечность взгляда на жизнь автора рассказа, открывающего читателю «единый смысл времени, судьбы народа, а то и человечества»¹.

В творчестве Чехова и Каххара жанр рассказа развивается как в русле общелитературных и национальных традиций, так и в соответствии со своими внутренними законами. Многогранность, внутренняя подвижная сущность художественного образа реализуется в его двусторонней обращенности: от реального к идеальному, от эстетического (восприятия) к этическому (содержанию), от философского (внешнего) к психологическому (внутреннему).

Образ героя в рассказах Чехова и Каххара многолик и многосоставен в силу взаимопроницаемости реального (действительность) и духовного внутреннего мира «Я» или единичного и общего, синтез которых обеспечивает цельность восприятия характера, что позволяет говорить о том, что структура художественного образа – «одно через другое» – в творчестве Чехова и Каххара реализуется на этико-эстетическом уровне.

Несмотря на тот факт, что сопоставление творчества Чехова и Каххара является классическим, и очень длительный период было принято считать, что творчество Каххара идентично творчеству Чехова. Метод исследования в свете системы литературного, этического, эстетического и философско-психологического анализа творчества писателей позволяет говорить о существенном различии в их творчестве.

Только целостное исследование этих уровней в художественном мире рассказа позволило аналитически определить специфику авторского мироощущения. Так вот, именно понимание мироощущения, как конечного результата синтезированного анализа поэтики и этики, и тем самым «сломоть» однозначную точку зрения на творчество Каххара только как на подражателя Чехова (почти весь предшествующий анализ в литературоведческих работах сводился к выискиванию «продолженности» чеховских традиций Каххаром) и выявить оригинальность и самобытность мировидения и Чехова и Каххара (пусть даже при определенном влиянии чеховской поэтики и, в меньшей степени, этики), реализованных в художественной системе их рассказов.

И если А.Чехов рассматривает эстетические и этические аспекты сферы эмоциональных чувств, то для Каххара первичен этический аспект встроения характера персонажа. Этическая и эстетическая система Чехова и Каххара определяется благодаря динамике «эмоционально-этических» чувств.

---

¹ Новиков В. Ощущение жанра. Роль рассказа в развитии современной прозы // Новый мир. -1987. -№3. -С.239.

Различны в творчестве писателей и такие категории как этика «любви» и эстетика «красоты», которые объединены в поисках «идеального» мира и «идеального» героя.

Сравнительно-типологический анализ не отдельных «перекликающихся» рассказов А. Чехова и А. Каххара или частично методов и приемов поэтики, а их системных уровней – образного, эстетического и этического в парадигме целостных художественных новеллистических системах в творчестве каждого писателя позволяет проследить эволюцию динамики чувств (страх, любовь, горе, радость), сквозь призму которых происходит «психологическое» раскрытие внутреннего содержания образа, выявление особенностей эстетического постижения данной динамики и дает возможность проследить специфику изображения героя в художественном мире рассказов каждого писателя, тем самым определяя их самобытность и индивидуальность.

Таким образом, все это и позволяет не только определить место каждого писателя в литературе своего времени и своего народа, но и уточнить их роль в развитии мировой культуры в целом.

АТРИБУТИВ ТЕРМИНЛАР КОМПОНЕНТЛАРИ ОРАСИДАГИ СЕМАНТИК АЛОҚА
ТУРЛАРИ ҲАҚИДА
ON SEMANTIC RELATIONSHIPS BETWEEN THE COMPONENTS OF THE ATTRIBUTIVE
TERMS

Ёрқинжон ҲАЙДАРОВ

Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти мустақил тадқиқотчиси

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўзбек тили терминологик тизимларида ишлатиладиган атрибутив терминлар компонентлари орасидаги семантик алоқа турлари таҳлил қилинган. Ўзбек тилидаги атрибутив терминлар одатда икки ва ундан ортиқ мустақил лексик маъноли элементдан ташкил топган бўлиб, элементлари тобе боғланиш усулида боғланади. Мақолада атрибутив терминлар компонентлари орасидаги семантик алоқа турлари умумлаштирган ҳолда уч гуруҳга бўлиб ўрганилган. Булар: 1) белги-хусусият муносабати; 2) бутун ва қисм муносабати; 3) тур ва хил муносабати. Бу учта гуруҳга кирувчи атрибутив бирикмали терминлар компонентлар орасидаги мазмуний муносабатларига кўра яна еттита кичик гуруҳга ажратилиб турли мисоллар билан таҳлил қилинган.

Шунингдек, мақолада терминологик тизимларда қўлланувчи атрибутив бирикмалар компонентлари орасидаги муносабат сўзлашув тилидаги бирикмаларга нисбатан фарқли жиҳатларга эгаллиги мисоллар билан тушунтирилади. Атрибутив терминлар яшашда қандай қолиплардан фойдаланиш афзаллиги, танланган қолип воситасида кўзда тутилган мазмунни аниқ ва тўғри ифодалай олиш масалалари мисоллар билан ёритилган. Мақола хулосасида тил ташувчиси бундай терминларни ўзи янгитдан яратмаслиги, балки бундай терминлар гапга тайёр ҳолда кириши ва ягона бирлик сифатида ишлатилиши таъкидланади.

Калит сўзлар: Ўзбек тили, терминология, атрибутив терминлар, семантик алоқа турлари.

RESUME

This article investigates semantic relationships between the components of the attributive terms that used in Uzbek terminological systems. Attributive terms in Uzbek usually consist of two or more words with independent lexical meanings, which are connected by means of subordinate relationship. The article analyzes three common types of the semantic relationships between the components of the attribute terms: 1) Character and attribute relationship; 2) Whole and part relationship; 3) type and variety relationship. The attributive terms which fall into these three groups were analyzed with various examples and divided into seven subgroups according to specific semantic relationships between the components. All the types of semantic relationships between the components of attributive terms were supported by the examples. Besides, the article discusses about the advantages of using templates which are common in creating new words and attributive terms.

The article also explains that the semantic relationships between the components of the attributive terms used in terminological systems of Uzbek language have some distinctions from those phrases that people use in their everyday speech. It is emphasized that the native speakers do not create these terms themselves, but they use them as a single unit in their speech.

Keywords: Uzbek, Terminology, Attributive Terms, Semantic Relationships

Атрибутив терминлар одатда икки ва ундан ортиқ мустақил лексик маъноли элементдан ташкил топган бўлиб, элементлари тобе боғланиш усулида боғланади. Атрибутив терминлар компонентлари орасидаги семантик алоқа турларини умумлаштирган ҳолда учга бўлиб кўрсатиш мумкин:

- 1) белги-хусусият муносабати;
- 2) бутун ва қисм муносабати;
- 3) тур ва хил муносабати¹.

Илм-фан соҳалари терминологик тизимлари бу борада сезиларли фарқли жиҳатларга эга, яъни бирида бутун ва қисм муносабати кенгроқ қўлланилса, бошқасида маълум белгига эгалик ёки тур ва хил муносабати орқали бириккан атрибутив терминлар кўпчиликини ташкил қилади. Албатта, бу соҳанинг специфик хусусиятларидан келиб чиқади. Бу жиҳатдан ҳатто бир соҳа йўналишларининг ўзи ҳам муайян фарқларга эга бўлиши табиий. Атрибутив терминлар компонентлари орасидаги семантик алоқа турларини қуйидаги тарзда аниқроқ ифодаш мумкин:

- 1) белги-хусусият муносабати: *эгри чизиқ, гамма-нурлар, захарли ўсимликлар, асоссиз даъво*;
- 2) бутун ва қисм муносабати: *ер пўсти, бош мия яримшарлари, буйрак жоми*;
- 3) тур ва хил муносабати: *керна бургилаш, зарбали бургилаш, жиноят ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи, тўлдирувчи тўплам, ёпиқ тўплам*;

Бу учта гуруҳлардаги атрибутив терминлар компонентлари орасидаги мазмуний муносабатларни янада кичикроқ гуруҳларга ажратиб таҳлил қилиш уларни чуқурроқ тушунишимизда ёрдам беради:

- 1) буюм ва унинг материали: *тилла узук, темир йўл, сим тўр, шиша тола*;
- 2) агентив муносабат: *эр-хотиннинг умумий мулклари, эр-хотиннинг мажбуриятлари*;
- 3) топонимларга нисбат берилиши: *Рим ҳуқуқи, Эрланген программаси*;
- 4) киши исм фамилиясига нисбат берилиши: *Герон формуласи, Наполеон кодекси, Шарко пневмонияси, Марков занжирлари каби*;
- 5) ёш билан алоқадорлик муносабати: *болалар касалликлари, кичик ёшдаги болалар жиноятчилиги, вояга етмаганлар жиноятчилиги, ишга қабул қилишига йўл қўйиладиган ёш*;
- 6) миқдорий муносабат: *акциялар назорат пакети, жиноий гуруҳ, жамоа шартномаси, сайловчилар гуруҳи, адвокатлар уюшмаси*;
- 7) баҳолаш муносабати: *хавfli рецедивист, адолатсиз ҳукм*².

Тилда сўз ясалиши моделлари ва синтактик алоқа усулларининг кўп эканлиги терминологик тизимлар учун улардан қайсилари сермахсул ва афзаллигини ўрганиш масаласини ўртага ташлайди. Атрибутив терминлар учун ҳам бу жиҳат ўта муҳим бўлиб, бундай терминлар ясашда қандай қолиплардан фойдаланиш афзаллиги, танланган қолип воситасида кўзда тутилган мазмунни аниқ ва тўғри ифодалай олиш каби бахсли масалалар мавжуд. Бу типдаги терминларда аниқловчи элемент аниқланмиш ва аниқловчи компонентлар ўртасидаги муносабатни имкон қадар тўғри акс эттириши, аниқроғи, характеристика берилаётган тушунчанинг хусусиятини аниқ кўрсатиб бериши лозим.³ Бирор сўз атрибутив термин яшаш учун таркибий элемент сифатида ишлатилса, аввал ҳам бу сўз аниқ терминологик тизимда термин сифатида ишлатилган ёки йўқлиги эътиборга олинмиши зарур. Атрибутив терминлар компонентларидан бирининг, аниқроғи, аниқловчи компонентнинг шу соҳа терминологиясида алоҳида ҳолда термин сифатида ишлатила олмаслиги атрибутив терминларнинг маълум бир қисмигагина хос бўлган хусусиятдир. Масалан, *эгри чизиқ, тескари функция, махсус нуқта, ёйиқ бурчак, аралаш банклар, ташиқ алоқалар, якка тартибдаги тадбиркорлик* каби. Ҳар иккала компоненти ҳам соҳа терминологиясида алоҳида ҳолда термин сифатида қўлланиладиган атрибутив терминлар эса кўпчиликини ташкил этади ва бу хусусиятни атрибутив терминларнинг муҳим талаблари қаторига киритиш лозим. Бизнингча, шундагина терминларни тушунишда, уларни қўллашда айрим тушунмовчиликлар ва чалқашликлар келиб чиқмайди. *Қонун моддаси, гиперболик функциялар, вектор қўнайтма, кернали бургилаш* каби мисоллар фикримизни далиллайди.

¹ Баязитова Г. И. Особенности терминологизации атрибутивных словосочетаний в предметной области “юриспруденция”. АҚД, Уфа, 2005. С. 44.

² Мисоллар олинган манбалар: Тиббиёт комусий луғати. Тошкент, 1994; Мантуров О., Солнцев Ю.К., Соркин Ю.И., Федин Н.Г. Математика терминлари изоҳли луғати. Тошкент, 1974; Юридик атамалар комусий луғати. Тошкент. 2003.

³ Лотте Д.С. Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов. М., 1969. С. 5.

Уч таркибли атрибутив терминларда ҳар бир аниқловчи элемент аниқланмишга бевосита ёки билвосита боғланиши мумкин. Бошқача айтганда, ҳар бир аниқловчи элемент тўғридан-тўғри бирикманинг асосий ҳоким сўзини аниқлаб келиши ёки аввал иккинчи элементни, яъни ўзи тобе бўлган иккиламчи ҳоким сўзни, кейин иккаласи бирикма сифатида асосий ҳоким сўзни аниқлаб келиши ҳам мумкин. Масалан, *бурмаланган пойдевор дўнглиги, чўкинди жинсларнинг нураши, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи* каби терминларда биринчи элемент иккинчи элементнинг хусусиятини аниқлаб келган ва иккаласи бир бутун ҳолда асосий аниқланаётган элементнинг белги-хусусиятини очиб беряпти. Бундай терминлар таркибидаги *бурмаланган пойдевор, чўкинди жинслар, қонунчилик ташаббуси* бирикмалари ҳам соҳалар терминологиясида алоҳида ҳолда термин сифатида тушунча англатади ва бу элементлар биргаликда аниқланаётган компонентнинг белги-хусусиятини очиб беради. *Тўпламларнинг дескриптив назарияси, терининг йирингли касалликлари, проектив-дифференциал геометрия* каби терминларда эса терминнинг ҳар бир элменти тўғридан-тўғри аниқламишга боғланган. Бундай тип терминларда аниқловчи элементларнинг қайси сўз туркумига оид сўз билан ифодаланиши эса алоҳида масала. Тилшуносликда атрибутив бирикмалар тадқиқ этилган ишларда уларнинг ифода ва мазмун плани атрофлича таҳлил этилади. Адабий тилдаги атрибутив бирикмалар компонентлари орасидаги семантик алоқа масаласида иккита мунозарали нуқтаи назар мавжуд. Биринчи нуқтаи назарга кўра, компонентлар бирикишидан ҳосил бўлган маъно ўзида ўша эски маъно- моҳиятни ифодалайди ва янги сўз орқали кириб келган янги сифат билан бойийди, холос⁴. Иккинчи нуқтаи назар эса асосий маънога белги-хусусиятларнинг бетартиб таркибини ҳосил қилиш орқали носубстанциал маъно келиб қўшилади деган фикрга асосланади⁵.

Албатта, терминологик тизимларда қўлланувчи атрибутив бирикмалар компонентлари орасидаги муносабат сўзлашув тилидаги бирикмаларга нисбатан фарқли жиҳатларга эга. Сўзлашув тилига хос атрибутив бирикмалар ҳақида сўз юритар экан С. Г. Тер-Минасова уларни социоллингвистик жиҳатдан шартланган категория сифатида тушунтиради. Ўрганиб чиқилан атрибутив бирикмалар таҳлилдан келиб чиқиб шундай хулосага келган олиманинг фикрича, бундай бирикмалар маълум нутқда қўлланишида социоллингвистик шартланган бўлиб, шу боис ҳам уларни тўла эркин бирикма дея баҳолаб бўлмайди⁶. Мисол тариқасида муаллиф *blue sky (мовий осмон), white tablecloth (оқ дастурхон)* эркин бирикмаларини келтиради. Келтирилган бирикмаларнинг социоллингвистик шартланганлиги шунда кўринадики, сўзловчи бу каби бирикмаларни ўзи яшайдиган жамият маданий тафаккурида мавжуд бўлсагина, унинг ҳаёт тажрибасида учрасагина ишлатади. Инглиз тилида сўзлашувчилар учун *tablecloth – дастурхон* ва *white – оқ* тушунчалари маъно жиҳатидан эркин бирикиши мумкин, зеро англияликлар жамиятида *оқ дастурхон* бир вақтлар урфга кирган бўлиб, бу уларнинг маданий тажрибасида мавжуд нарса. Бундан ташқари, *оқ дастурхон* кўшимча (коннотатив) маънога эга, яъни русларда ҳозирги кунгача ҳам одатга кўра оқ дастурхон тантана ва байрам дастурхони сифатида ишлатилади. *Brown sky (жугар ранг осмон)* ва *black tablecloth (қора дастурхон)* бирикмалари эса инглиз жамияти маданий тажрибасига мос келмайди. *Оқ дастурхон* ва *қора дастурхон* бирикмалари солиштирилса, биринчисининг ички мантикий алоқадорликка эга эканлиги, нутқда ҳам кўп қўлланишини кузатиш мумкин. Яна бир мисол: *And sometimes her husband brought visitors, Spaniards or Mexicans or occasionally white men (D . H . Lawrence) – Баъзида унинг эри испанлар ёки мексикаликларни бошлаб келарди, баъзан эса оқ одамларни ҳам.* Мазкур гапдаги *white men – оқ одам* (оқ танли америкаликларга нисбатан ишлатилган) бирикмаси инглиззабон кишилар учун осон тушуниладиган ва кўп қўлланувчи ифода, бироқ бошқа тилларда бундай ифода ишлатилса, жуда ғализ туюлиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, атрибутив терминлар гапга тайёр ҳолда кириди ва ягона бирлик сифатида ишлатилади. Тил ташувчиси *оқ дастурхон, ҳуқуқий онг, меҳнат шартномаси, қонунчилик ташаббуси* каби бирикмаларни ўзи янгитдан яратмайди, балки шу тилда сўзлашувчи жамоанинг

⁴ Баязитова Г. И. Особенности терминологизации атрибутивных словосочетаний в предметной области “юриспруденция” (на материале французского и русского языков). АКД. Уфа, 2005. С. 52.

⁵ Weinreich U. On the Semantic Structure of Language // Universals of language. – Cambridge. 1966. P. 129.

⁶ <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/28076/28097>

нуткий тажрибасидан келиб чикиб, одатда такрорланувчи вазиятларда улардан тайёр бирикмада сифатида фойдаланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бондарева Н. А. Прикладные аспекты моделирование терминологии. АКД. Рос. гос. пед. ун-т. им. А. И. Герцена, 2003.
2. Баязитова Г. И. Особенности терминологизации атрибутивных словосочетаний в предметной области “юриспруденция” (на материале французского и русского языков). АКД. Уфа, 2005.
3. Дониёров Р. Научно-технические термины-словосочетания узбекского языка и их упорядочения // Ўзбек тили илмий-техникавий терминологиясини тартибга солиш масалалари. Тошкент, 1991.
4. Лотте Д.С. Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов. М., 1969.
5. Лотте Д.С. Как работать над терминологией. Основы и методы. М., 1968.
6. Weinreich U. On the Semantic Structure of Language // Universals of language. – Cambridge (Mass). 1966. – P. 125-132.
7. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М.: 2000. (<http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/28076/28097>)

МЕДИАМАТН ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ПРАГМАЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ

Мухлиса САБИРОВА

*Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти таянч докторанти***АННОТАЦИЯ**

Оммавий ахборот воситаларининг жадал ривожини – босма нашр, радио, телевидения ва интернет тармоғининг пайдо бўлиши ва такомиллашиши ягона ахборот маконининг юзага келишига сабаб бўлди. Буларнинг барчаси тил ва нутққа ўз таъсирини кўрсатмоқда. Нутқдан фойдаланишнинг асосий ҳажми бугунги кунда айнан оммавий коммуникация ҳиссасига тўғри келади. Ягона ахборот макони концепцияси тил ўзгаришлари динамикасини тушунишда муҳим аҳамият касб этади, негаки у лингвимаданий жараёнларнинг кечишига сезиларли таъсир ўтказётган жаҳон ва миллий оммавий ахборот воситаларининг кўп қиррали фаолиятини ягона, бир бутун тизим кўринишида тасаввур қилиш имконини беради. Оммавий коммуникация бугунги кунда нутқдан фойдаланишнинг энг интенсив соҳаларидан бирига айланди. Ҳар соатда оммавий ахборот воситалари каналлари орқали тарқатилаётган матнларнинг умумий ҳажми тўхтовсиз ўсиб бормоқда, бу эса нутқдан фойдаланишнинг мазкур жадал ривожланиб бораётган соҳасига нисбатан академик фан томонидан ҳам қизиқиш билдирилишига сабаб бўлмоқда. XX аср охирига келиб оммавий ахборот воситалари тилини ўрганиш соҳасида тўпланган билим ва тажрибаларни мустақил илмий йўналиш сифатида расмийлаштириш учун барча зарур шарт-шароит юзага келганлигини кўрсатди, яъни медианутққа бағишланган тадқиқотларнинг кўпайиши мазкур соҳани ўрганишни янги сифат даражаси – медиалингвистикага ўтишига имкон яратди. Унинг доирасида эса оммавий ахборот воситалари тилини тадқиқ этишда тизимли мажмуавий ёндашув таклиф этилди. Тилшуносликда ушбу янги йўналишга медиаматнларни ўрганувчи турли соҳалар бирлаштирилди.¹ Таъкидлаш мумкинки, медиаматн назарияси бугун матн назарияси доирасида алоҳида ўринга даъвогарлик қилмоқда ёки ундан ажралиб чиқишига интилмоқда. Матбуот тилининг тозалиги, унда адабий тил меъёрларига риоя этилиши нафақат босма медиа матнларнинг сифатини, балки халқнинг саводхонлик даражасини ҳам оширишга хизмат қилади.

Кейинги йилларда дунё тилшунослигида тил бирликларининг нутқ вазияти, контекст, тил эгаларининг нутқ объекти ҳақидаги умумий билимлари, тилга оид кўникма ва малакалари каби қатор омиллар билан боғлиқ ҳолда реаллашадиган имкониятларини ўрганишга эътибор қаратила бошланди. Маълумки, медиаматнлар асосида ҳосил бўладиган оламнинг миллий-маданий образини нутқий фаолият жараёнида ўзига хос вербал ифодалар орқали реаллашиб, прагматик хусусиятини намоён қилади. Мазкур когнитив жараён натижаси сифатида юзага келувчи нутқ кўринишларининг прагмалингвистик хусусиятларини медиаматнлар мисолида тадқиқ этиш аҳамиятлидир.

Прагматика грекча *pragmos* сўзидан олинган бўлиб, «иш», «ҳаракат» деган маъноларни англатади. Прагмалингвистика тилшуносликнинг мустақил йўналиши сифатида XX асрнинг 60-70 йилларида шаклланди. Прагматика тилшуносликнинг янги бир назарий ва амалий тармоғи сифатида инсоннинг ижтимоий фаолиятини ўзида мужассамлаштирган нутқий жараён, нутқ иштирокчиларига хос коммуникатив ният, нутқий вазиятнинг таъсири билан алоқадор масалаларни ўрганади. Прагматик ҳодисалар моҳиятини ўрганиш тилшуносдан мантикий ва фалсафий мушоҳадаларни ҳам талаб қилади. Шунинг учун лингвистик прагматика масалалари ҳодисани фақат лисоний таҳлил этиб қолмасдан, балки унинг мантикий, фалсафий ва социал хусусиятларини ҳам ўрганади.² Ушбу мақолада медиалингвистика йўналишининг юзага келиши

¹ Тешабоева Д. Оммавий ахборот воситалари тилининг нутқ маданияти аспектида тадқиқи. Филол. фан. докт. Дисс... – Тошкент, 2012. – Б 51.

² Ҳақимов М.Х. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. Филол. фан. номз... дисс. моног. – Тошкент, Б.17.

сабаблари, медиаматн тушунчаси ва унинг медиалингвистикада тутган ўрни, медиаматнларнинг прагмалингвистик таҳлили, нутқий акт ва унинг медиаматнда акс этиши каби масалалар таҳлил қилинган.

Оммавий ахборот воситалари жамият ҳаётининг ойнаси ва энг муҳим ахборот етказувчи воситаси ҳисобланади. Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши, миллий тилдан фаол фойдаланишда объектив имкониятлар туғилиши – оммавий ахборот воситалари тилида ихчамлик, раволик, ҳаққонийлик хусусиятларининг шаклланишига туртки бўлди. Оммавий ахборот воситаларининг жадал ривожини – босма нашр, радио, телевидения ва интернет тармоғининг пайдо бўлиши ва такомиллашиши ягона ахборот маконининг юзага келишига сабаб бўлди. Буларнинг барчаси тил ва нутққа ўз таъсирини кўрсатмоқда. Нутқдан фойдаланишнинг асосий ҳажми бугунги кунда айнан оммавий коммуникация ҳиссасига тўғри келади. Ягона ахборот макони концепцияси тил ўзгаришлари динамикасини тушунишда муҳим аҳамият касб этади, негаки у лингвомаданий жараёнларнинг кечишига сезиларли таъсир ўтказётган жаҳон ва миллий оммавий ахборот воситаларининг кўп қиррали фаолиятини ягона, бир бутун тизим кўринишида тасаввур қилиш имконини беради. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб оммавий ахборот воситаларининг ўсиши, анъанавий оммавий ахборот воситалари – матбуот, радио, телевидения ҳажмининг ортиши ахборот технологияларининг мунтазам такомиллашиши билан бирга юз берди, бутунжаҳон компьютер тармоғи – Интернетнинг ривожланиши глобал ахборот маконини шакллантирди. Ушбу жараёнларнинг ижтимоий аҳамияти шу даражада улканки, у ахборий жамият концепциясини илгари суриш учун асос бўлиб хизмат қилди. Унинг доирасида ижтимоий тараққиётнинг замонавий босқичи мутлақо янги, информацион ҳамда телекоммуникацион технологияларнинг жамият ҳаётига ҳар томонлама таъсири билан тавсифланувчи жараён сифатида кўриб чиқилади. Ижтимоий-ахборий жараёнлар ҳам тилга катта таъсир ўтказмоқда. Оммавий коммуникация бугунги кунда нутқдан фойдаланишнинг энг интенсив соҳаларидан бирига айланди. Ҳар соатда оммавий ахборот воситалари каналлари орқали тарқатилаётган матнларнинг умумий ҳажми тўхтовсиз ўсиб бормоқда, бу эса нутқдан фойдаланишнинг мазкур жадал ривожланиб бораётган соҳасига нисбатан академик фан томонидан ҳам қизиқиш билдирилишига сабаб бўлмоқда. XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб Россияда ҳамда хорижда оммавий коммуникация соҳасида тилнинг ўз вазифасини бажариши муаммоларига бағишланган тадқиқотлар мунтазам эълон қилиб борилди.³ Уларда оммавий ахборот матнлари турли йўналишлар доирасида: социалингвистика, функционал стилистика, дискурс назарияси, контент-анализ, когнитив лингвистика, риторик танқид нуқтаи назаридан кўриб чиқилди. Олимлар эътиборини оммавий ахборот воситалари тилининг функционал-услубий мавқеини белгилаш, турли типдаги медиаматнларни тавсифлаш усуллари, ижтимоий-маданий омилларнинг мадианутққа таъсири, таъсир кўрсатишнинг лингво-медиавий технологилари каби масалалар ўзига жалб этди. Ушбу йўналиш вакиллари тадқиқотларининг таҳлили XX аср охирига келиб оммавий ахборот воситалари тилини ўрганиш соҳасида тўпланган билим ва тажрибаларни мустақил илмий йўналиш сифатида расмийлаштириш учун барча зарур шарт-шароит юзага келганлигини кўрсатди, яъни мадианутққа бағишланган тадқиқотларнинг кўпайиши мазкур соҳани ўрганишни янги сифат даражаси – медиалингвистикага ўтишига имкон яратди. Унинг доирасида эса оммавий ахборот воситалари тилини тадқиқ этишда тизимли мажмуавий ёндашув таклиф этилди. Т.Г.Добросклонская бу соҳадаги тадқиқотларни алоҳида «медиалингвистика» фани доирасида бирлаштиришни таклиф этди ва бунда ушбу фан чегаралари оммавий ахборот воситалари тилини ўрганишда тизимли илмий ёндашувни таъминлаб бериши, шунингдек, таҳлилнинг асосий категорияси сифатида медиаматнни ажратиб

³Қаранг: Шмелев Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. -М., 1977; Бернштейн С.И. Язык радио.- М.: Наука. 1977; Васильева А.Н. газетно-публицистический стиль речи. М., 1982, с.7; Теун ван Дейк. Язык.Познание.Коммуникация.- М., 1989; Fairclough N. Language and Power.-London, Longman, 1989; Fowler R. Language in the News: Discourse and Ideology in the Press.-London. 1991; Bell A. The Language of News Media.- Oxford, Blackwell, 1991; Montgomery M. Introduction to Language and Society: OUP.1992; Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи.- М., 1994; Добросклонская Т.Г. Вопросы изучения медиатекстов.-М., 2005; Солганик .Я. К. Определению понятий «текст» и «медиа́текст» // Вестник МГУ. Сер. 10. Журналистика. 2005. № 2. С. 7 – 15; Засурский Я.Н. Колонка редактора: медиатекст в контексте конвергенции / Я.Н. Засурский // Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. – 2005. – № 2. – С. 6.

кўрсатиш имконини бериши назарда тутилди.⁴Тилшуносликда ушбу янги йўналишга медиаматнларни ўрганувчи турли соҳалар бирлаштирилди.⁵Таъкидлаш мумкинки, медиаматн назарияси бугун матн назарияси доирасида алоҳида ўринга даъвогарлик қилмоқда ёки ундан ажралиб чиқишга интилоқда.

Россия илмий ҳаётида “медиалингвистика” атамаси нисбатан яқинда, 2000 йилда пайдо бўлди.⁶Сал аввалроқ эса унинг инглиз тилидаги варианты «media linguistics» пайдо бўлган эди, ушбу атамани оммавий ахборот воситалари тили тадқиқига бағишланган Британия илмий ишларида, жумладан, Жон Корнернинг биринчи бор медиалингвистиканинг предмети ва вазифалари тавсифланган “The Scope of Media Linguistics” мақоласида учратиш мумкин.⁷Ўзида икки базавий компонент – “медиа” (масс медиа) ва “лингвистика”ни бирлаштирган атаматилнинг оммавий ахборот воситалари соҳасидаги вазифасини ўрганиш мазкур янги соҳа предмети ҳисобланади.⁸Яъни медиалингвистика нутқдан фойдаланишнинг маълум бир соҳаси – масс медиа тили тадқиқи билан шуғулланади. Савол пайдо бўлади: нутқдан фойдаланишнинг маълум бир соҳасини алоҳида лингвистик соҳа сифатида ажратиш қанчалик тўғри? Масалан, расмий мулоқот тили, бадиий адабиёт тили, илмий фаолият тили каби тилнинг муҳим соҳаларидаги тадқиқотлар, худди аввалгидек, мустақил соҳани ташкил этмаган ҳолда функционал стилистика ҳамда махсус тил назарияси доирасида қолмоқда. Хўш, нима учун оммавий ахборот воситаси тили медиалингвистиканинг пайдо бўлиши учун асос бўлиб хизмат қилди? Бунинг жавоби оддий, яъни оммавий ахборот воситалари бугун жамият ҳаётида ва хусусан, тил тараққиётидаги улкан роли билан боғлиқ. Информацион технологиялар шиддат билан ривожланиб бораётган бугунги техник-технологик асрда медиаматнларнинг турлари, қўлланиш доираси, функциялари ортиб бормоқда. Сўзсиз, медианутққа тегишли деярли барча тадқиқотларда у ёки бу тарзда иштирок этувчи медиаматннинг ўзига хос концепциясини медиалингвистиканинг бош назарий таркибий қисми, дея ҳисоблаш мумкин. Бу ўринда медиаматн концепцияси вербал даражадаги белгилар тизими чегарасидан чиқиб, нафақат вербал белгилар, балки исталган бошқа белгилар кетма-кетлигини назарда тутувчи “матн” тушунчасининг семиотик талқинига яқинлашади.

XX асрнинг 90-йилларида инглиз илмий адабиётида пайдо бўлган *медиаматн* атамаси сўнгги йилларда оммавий ахборот воситаларига оид тадқиқотларда кенг қўлланила бошлади. Хорижлик мутахассислар (А. Белл, Т.Ван Дейк, М.Монтгомери, Н.Фейерклаф, Р.Фаулер) оммавий ахборот воситалари тилининг функционал-услугий хусусиятларини ҳам, медиаматн типологиясини ҳам, лингвомедиавий технологияларни ҳам ўрганиб чиқишган. Шунга қарамай, фан тарихидаги кўплаб мисоллар каби, янги, ғарб терминологияси, С.И.Бернштейн, А.Н.Васильева, Д.Н.Шмелёв, В.Г.Костомаров, Ю.В.Рождественский, Я.Н.Засурский, Г.Я.Солганик кабиларнинг номи билан боғлиқ публицистика услублари, оммавий коммуникация психологияси, матн яратилиши ва оммавий ахборот воситалари тилини ўрганишнинг мавжуд анъаналари билан табиий равишда мужассамлаша олди. Т.Г.Добросклонская бу соҳадаги тадқиқотларни алоҳида “медиалингвистика” фани доирасида бирлаштиришни таклиф этди ва бунда ушбу фан чегаралари оммавий ахборот воситалари тилини ўрганишда тизимли илмий ёндашувни таъминлаб бериши, шунингдек, таҳлилнинг асосий категорияси сифатида медиаматнни ажратиш кўрсатиш имконини бериши назарда тутилди.⁹

Файласуфлар замонавий жамиятда ахборотнинг тез “қариши” ҳақида сўз юритмоқдалар: янгилик умри оммавий ахборот воситалари даврийлиги билан боғлиқ бўлиб қолмоқда ва унинг янги сони эскисини унутишга мажбур қилмоқда. Шунинг учун, айрим олимларнинг фикрига кўра,

⁴Добросклонская Т.Г.Вопросы изучения медиатекстов.-М., 2005.

⁵Тешабоева Д. Оммавий ахборот воситалари тилининг нутқ маданияти аспектида тадқиқи. Филол. фан. докт. Дисс... – Тошкент, 2012. - Б 51.

⁶Добросклонская Т.Г.Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ: современная английская медиаречь: учеб.пособие. – М., 2008. –С.34.

⁷ Corner J. The Scope of Media Linguistics: BAAL Newsletter. 1998.

⁸Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ: современная английская медиаречь: учеб.пособие. – М., 2008.

⁹Добросклонская Т.Г.Вопросы изучения медиатекстов.-М., 2005.

медиа матн чегаралари “нашр санаси” чегаралари билан белгиланмоқда¹⁰.

Матбуот тилининг тозалиги, унда адабий тил меъёрларига рию этилиши нафақат босма медиа матнларнинг сифатини, балки халқнинг саводхонлик даражасини ҳам оширишга хизмат қилади. Адресант матн орқали нафақат оммага ахборот етказиши, балки ўз материали ёрдамида кишиларга маънавий озуқа бериши, руҳлантириши, ҳис-туйғуларига таъсир кўрсатиши, ё аксинча салбий фикрлар шакллантириши ҳам мумкин. *Адресант – интенция – матн – адресат – матннинг қабул қилиниши – таъсир*, мазкур тушунчалар кетма-кетлиги газета матнларида прагматингвистиканинг таҳлил негизи ҳисобланади. Прагматика грекча *pragmos* сўздан олинган бўлиб, «иш», «ҳаракат» деган маъноларни англатади. Прагматингвистика тилшуносликнинг мустақил йўналиши сифатида XX асрнинг 60-70 йилларида шаклланди. Прагматика тилшуносликнинг янги бир назарий ва амалий тармоғи сифатида инсоннинг ижтимоий фаолиятини ўзида мужассамлаштирган нутқий жараён, нутқ иштирокчиларига хос коммуникатив ният, нутқий вазиятнинг таъсири билан алоқадор масалаларни ўрганади. Прагматик ҳодисалар моҳиятини ўрганиш тилшуносдан мантиқий ва фалсафий мушоҳадаларни ҳам талаб қилади. Шунинг учун лингвистик прагматика масалалари ҳодисани фақат лисоний таҳлил этиб қолмасдан, балки унинг мантиқий, фалсафий ва социал хусусиятларини ҳам ўрганади.¹¹ Ш.Сафаров “прагматиканинг тадқиқот доирасида мулоқот жараёнида лисоний бирликларни танлаб олиш, уларни қўллаш ҳамда ушбу қўлланишдаги бирликларнинг мулоқот иштирокчиларига таъсири масалари” ўрганилишини таъкидлайди.¹² Прагматингвистиканинг асосий бирликларидан бири нутқий акт назарияси бўлиб, унинг шаклланиши Ж.Остин, Ж.Р.Серль номлари билан боғлиқ. Ж.Остин таснифида нутқий актнинг локутив(сўзлаш акти), иллокутив(сўзловчи нияти) ва перлокутив(нутқий таъсир этиш) каби турлари ажратилган.¹³ Нутқий акт ахборот алмашинув доирасида амал қилади ва коммуникатив мулоқотнинг вербал бирлиги саналади. Ҳар бир нутқий акт аниқ мақсад ва натижани кўзлайди. Нутқий актда хабар, сўроқ, буйруқ, изоҳ бериш, кечирим сўраш, ташаккур билдириш, табрик ифодалаш каби турли нутқий ҳаракатлар амалга оширилади. Нутқий актнинг шаклланишида вербал бирликлар билан бирга иштирок этувчи новербал воситалар мулоқотнинг ёрдамчи воситалари ҳисобланади.¹⁴ Бизнингча, босма медиа матнларда нутқий акт шаклланишига хизмат қилувчи ёрдамчи воситалар сифатида креолаштирилган матн турини, яъни уйғун матнни ҳам киритиш лозим.

М.Ҳақимовнинг матннинг прагматик талқинига бағишланган докторлик диссертацияси кейинги давр ўзбек тилшунослигидаги катта ютуқлардан биридир. Тилшунос олим нутқий акт назарияси ҳақида маълумот бериб, Н.Д.Арутюнованинг фикрларини ҳам келтириб ўтади: “Ҳар қандай нутқий ҳодиса маълум ният асосида намоён бўлади. Одамлар нимадир ҳақидаги ўз муҳокамаларини баён қилиш ниятида маслаҳат бериш, ваъда бериш ёки таклиф қилиш, тингловчини бирор нарсага ишонтириш мақсадида сўзлайдилар”.¹⁵ Ўзбекистонда чоп этилувчи газета нашрларида ҳам нутқий актнинг турли кўринишларини учратиш мумкин: *Хўп, ҳуқуқий жиҳатдан мутасаддиларнинг хатти-ҳаракатлари тўғри, аммо инсонийлик нуқтаи назаридан ёндашсак, шундоқ ҳам кўнгли ўксик, оғир ижтимоий вазиятда қолган эҳтиёжманд оилалар тақдирига бефарқ муносабатини ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Нега депутатлар, маҳаллий ҳокимликлар, бошиқа тегишли ташиқлотларда доимий яшаи жойига эга бўлмаган кам таъминланган оилалар манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида ушбу низом талабларига ўзгартириш киритиш ташаббуси йўқ? Ахир ҳеч бир норматив-ҳуқуқий ҳужжат ўзгармас хусусиятга эга эмас, унга тузатиш киритиш мумкин-ку. Аслида уйма-уй юриб, халқ билан*

¹⁰Ўша манба. Б.12.

¹¹Ҳақимов М.Х. Ўзбек илмий матннинг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. Филол.фан.номз...дисс.моног. - Тошкент, Б.17.

¹² Сафаров Ш. Прагматингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 70.

¹³Остин Дж. Слово как действие//Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. –М., 1986.-С.83-91.

¹⁴Қурбонова М. Ўзбек болалари нутқининг прагматингвистик аспекти:Филол.фан.докт...дисс.-Тошкент,2018.Б.14.

¹⁵Ҳақимов М.Х. Ўзбек илмий матннинг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. Филол.фан.номз...дисс.моног. - Тошкент, Б.107.

мулоқот қилишдан мақсад ана шундай муаммоларга ечим топиш эмасми?! (Халқ сўзи, 9 апрел сони). “Меҳрибонлик уйдан кейинги саргардонлик” сарлавҳасида чоп этилган мазкур мақолада меҳрибонлик уйда вояга етиб, оила қурган ўғил-қизларнинг оғир шароити, уйга муҳтожлиги ёритилган. Бу мисолда “сўроқ” ҳамда “киноявий сўроқ” нутқий акти баён қилинган.

Бирор ифодани маълум коммуникатив мақсад билан ифодалаш иллокутив акт саналади. Иллокутив акт ахборотнинг оддий ифодаси бўлиб, унда сўзловчи нияти яширинган бўлади. ¹⁶Онам уруш йилларида ўн уч – ўн тўрт ёшда бўлган. Колхоз раиси унинг ёшینی каттароқ кўрсатиб, Бўзсув каналини қазии ишларига жўнатган. Онам икки йил у ерда тупроқ ташиган. Кейин ҳам бутун умр колхозда ишлаган, оғироеқлигига қарамай икки-уч қутилаб ипак қурти боқиб давлатга пилла топишган. Ана шундай меҳнаткаш, ёши саксондан ошган бир кампирни 2010 йилда тўсатдан пенсияси тўхтатиб қўйилди. Нима эмиш, уларга керагидан ортиқ маблағ бериб юборилган экан. Тўғри, бундан онам оч қолгани йўқ. Лекин Ватан ободлиги учун қилган заҳматли меҳнати унутилиб, юзига солгандай бўлгани учун қаттиқ ўксинди. Бундай ҳолга фақат менинг онам дуч келган деб ўйлайсизми?¹⁷Мазкур мисолда фарзанд томонидан ҳосил қилинган сўроқ гап шаклидаги нутқий актда нутқ эгасининг асл коммуникатив мақсади “эътироз” акти шаклида баён қилинган. Шунингдек, “Бундай ҳолга фақат менинг онам дуч келган деб ўйлайсизми?” риторик сўроқ гапи орқали “Бундай ҳолга жуда кўп пенсионер оналар дуч келган” пресуппозицияси ҳам ифодаланган. Албатта, газета матнларида кўп учрайдиган сўроқ гаплари орқали хабар, эътироз, киноявий сўроқ, ваъда, огоҳлантириш, талаб, илтимос, буйруқ, истак актларининг ифодаланишида ахборотнинг таъсир кучини ошириш, субъектив баҳо муносабатини акс эттириш каби коммуникатив-прагматик мақсадлар кўзда тутилади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, фанлар кесишувида юзага келадиган бошқа соҳалар каби медиалингвистика ҳам табиий равишда ҳар икки илмий йўналиш хусусиятларини ўзида мужассамлаштиради: бир томондан айнан лингвистик тадқиқотларнинг умумий базасига таянса, бошқа томондан – табиийки, медиалогия – оммавий ахборот воситаларини комплекс ўрганиш билан шуғулланувчи янги илмий йўналишнинг умумий тизимига қўшилади.

¹⁶ Ўша ерда. 114-бет.

¹⁷Қариялари кадрланган юрт. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2019 йил 29 март. №13.Б 2.

ҲИКОЯДА ТИЛ ВА УСЛУБ

САТТОРОВА Гулноз Юнусовна

*Ўзбекистон Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти катта илмий ходими***ABSTRACT**

The writer's skill is that he holds the balance between the literary language and the folklore. One sentence reveals national and local color based on two different dialects. In Stupka's story, the only translation of Stupka's translation into the original is the logical center of the story, which serves to open the self-consciousness of the heart. Kattakon in "Aralashkurgan" also has a similar role in the story. Such cases show the ability of Erkin Azam to speak and his own way.

The article deals with the peculiarity of literary stories, the artistic style and the language of the writer

Ҳар бир ижодкор асарларида унинг “мен”ини кўрсатиб турувчи восита – бу унинг тили ва услубидир. Эркин Аъзам ўзбек адабиётида ўз тили ва услубига эга ёзувчиларимиздан. Унинг ҳикояларидаги ўзига хосликлардан бири услубидаги содда миллийлик ва тилидаги ибораларнинг ўз ўрнида қўлланилишидир. Ёзувчи асарлари тилини кузатиб шунга амин бўлдики, у ҳеч бир ўринда сўзларни зўрма зўраки, ибораларни ноўрин қўлламайди. Адиб ижодига хос бўлган энг муҳим хусусият – киновий ибораларни қўллаш орқали асар бадийи ғоясини очиб беришидир. Адабий тил меъёрлари билан бирга халқ тилига муурожаат қилиш, ўрни келганда бошқа тиллардан олинган сўзлардан ҳам унумли фойдаланиш Эркин Аъзам ижодига хос хусусиятлардан биридир. Унинг кейинги йилларда яратган ҳикояларида бу каби усулларни кўпроқ учратишимиз мумкин. Унинг “Ступка”, “Аралашкўрғон”, “Ёзувчи”, “Арбоб Кулов Парижга боради” каби ҳикоялари бунга яққол мисол бўла олади. Ушбу ҳикояларни ўқир экансиз, ёзувчи тилининг тиниклиги, ҳар бир детал ва воқеанинг тасвирида миллий тил бойликларидан унумли фойдаланиши, халқ ибора ва мақолларини ўринли қўллай олишининг гувоҳи бўласиз. Ёзувчининг маҳорати шундаки, у адабий тил билан халқ тили орасидаги меъёрни мутаносибликда ушлайди. Бир жумланинг ўзида икки –уч диалект асосида миллий ва маҳаллий колоритни очиб беради. “Ступка” ҳикоясидаги шу биргина Ступка сўзи таржимасиз аслиятда берилиши ҳам қаҳраомн руҳиятидаги ўзликни англашни очишга хизмат қилиб, ҳикоянинг мантикий марказини ташкил этади. “Аралашкўрғон”даги Каттакон ҳам ҳикояда худди шундай вазифа бажаради. Бу каби ҳолатлар Эркин Аъзамнинг сўз қўллаш маҳорати ва ўзига хос услубини кўрсатади.

Мақолада адиб ҳикояларидаги ўзига хослик, ёзувчи бадийи маҳорати ва тили хусусида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Ижодкор, Тил, Бадийят, Услуб, Эркин Аъзам, Ўзига Хослик.

Key words: Writer, Ideal, Artistic, Erkin Azam Style Originality.

**МАЖЗУБ НАМАНГОНИЙНИНГ “ТАЗКИРАТ УЛ-АВЛИЁ” АСАРИ ТАСАВВУФИЙ
МАНБА СИФАТИДА**

АЛИҚУЛОВА Наима Холбековна

Ўзбекистон фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти тадқиқотчиси

Мажзуб Намангонийнинг “Тазкирату-л-авлиё” асари форсий тилда ёзилган бўлиб, XVIII-XIX аср ижтимоий-тарихий муҳити, сўфийлари – тасаввуф олимлари ва шоирлари, тасаввуф назариясига оид маълумотлар ўрин олганлиги билан ўзбек адабиёти тарихида алоҳида аҳамиятга эга. Мазкур асарнинг учта қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Фанлар Академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади¹. 2662 рақами остида сақланаётгани энг қадимий ва тўлиқ нусха бўлиб, асар асосан муаллифга замондош ва унга яқин тарихий даврда яшаган тариқат арбоблари ҳамда авлиёлар зикрига бағишланган. Жумладан, асарда Махдуми Аъзам Косоний Даҳбедий, Мусохон Даҳбедий, Бобораҳим Машраб, Сўфи Аллоҳёр, Ҳазрат Имлои Бухорий, Мавлавий Намангоний, Офоқ Хожа Эшон, Мулло Бозор Охунд, Биби Нури, Биби Маҳваш каби икки юзга яқин тасаввуф кишилари ҳақидаги ҳикоятлар нақл қилинади. Тазкирада зикр қилинган шахсларнинг асосан манқабавий ҳаётига кўпроқ эътибор қаратилган. Тазкирадаги фикралар ёрдамида қуйидагича хулосалар чиқариш мумкин:

- Мажзуб тазкирасида кўпроқ ўзи кўрган ва билган сўфийларни зикр қилади ;
- Асар шоир яшаган даврда Ҳиндистон, Балх, Шарқий Туркистон каби мамлакатларнинг ўзаро тарихий, маданий-сиёсий алоқалари қандай бўлганлигидан бизни огоҳ этади;
- Тазкирада берилган сўфий истилоҳлар ва Бобораҳим Машраб, Сўфи Аллоҳёр каби шоир ва шайхларнинг манқабавий ҳаётлари ҳақидаги маълумотлар, баъзи қаландар-дарвешлар билан боғлиқ ҳикоятлар XVIII-XIX аср тасаввуф илмини, хусусан, қаландарийлик тариқатининг табиатини ойдинлаштиришда муҳим рол ўйнайди;
- Асар бизни ҳали адабиётшунослигимизга номаълум бўлган бир қатор сўфий ижодкорлар фаолиятидан бохабар этади. Асарни тадқиқ этиш XVIII-XIX аср ўзбек адабиёти тарихини ёритишга ҳамда тасаввуфшунослик фанини янги илмий маълумотлар билан бойитишга хизмат қилади.

Калит сўзлар: Мажзуб Намангоний, Тазкира, Тасаввуф.

¹Бу уч қўлёзма ЎЗРФАШИ фондида 2662, 1337,10169 рақамлари остида сақланади.

THE SPIN-LATTICE RELAXATION RATES ($1/T_1$) of PETROLEUM RESERVOIR FLUIDS MEASURED BY 400 MHz NMR**Düzgün KAL***Graduate School of Natural and Applied Sciences, Batman University, Batman/TURKEY***Ali YILMAZ***Corresponding Author, Prof. Dr. Faculty of Art and Sciences, Batman University, Batman/TURKEY***ABSTRACT**

The low field NMR $1/T_1$ was frequently used for the analysis of bottom-hole sampling of reservoir fluids. Thus, the low field NMR characteristics of petroleum reservoir fluids are well established for NMR logging, which allows measurement of various critical rock and fluid properties under various reservoir conditions. However, high-field NMR spectrometers dissolve NMR peaks well and provide more information on the molecular dynamics of petroleum fluids. One aim of this study is to obtain the high field NMR spectrum of petroleum reservoir fluids that are diluted with $CDCl_3$. Another object is to analysis the NMR T_1 relaxation mechanism of relatively well-resolved paraffinic CH_2 and gamma CH_3 peaks of the $CDCl_3$ solutions of petroleum fluids. 3 petroleum fluid samples were taken from three reservoir wells in the Batman region/TURKEY. Three sets of 5 mixtures containing varying amounts of petroleum fluids and $CDCl_3$ were prepared. NMR spectra of the mixtures were obtained with 400 MHz Bruker Avance NMR spectrometer. T_1 measurements were performed by inversion recovery method. Single pulse NMR measurements of the mixtures showed a spectrum containing peaks of the CH_2 and CH_3 . $1/T_1$ is linearly proportional to the fluid content of the mixture at low concentrations. The slope of relationship refers to the relaxivity which is relaxation rate increase per unit fluid concentration. The relaxivities of the CH_2 peaks was greater than those of CH_3 . This indicates that CH_2 molecules are more effective to change relaxation. The $1/T_1$ values were dependent on the fluid content for each peak, and the relaxivities were reservoir dependent. The linear relationship between $1/T_1$ and the fluid content of the mixture indicates that the rapid H/D exchange between the free and bond phase contributes to the T_1 mechanism. Obtaining the NMR spectrum of the CH_2 and CH_3 peaks by diluting with $CDCl_3$ is new method for petroleum NMR. Data suggest that the fast H/D exchange between solvent and fluid contributes to T_1 mechanism of the fluid in the mixture.

Key Words: NMR T_1 , Petroleum Fluid, Dilution by $CDCl_3$ **Introduction**

Spin-lattice ($1/T_1$) and spin-spin ($1/T_2$) relaxation rates have long been used in petroleum-chemistry. The relationship between the NMR T_1 and T_2 times and the characteristics of crude oil such as diffusion coefficient, viscosity, permeability, and temperature and dispersion properties has been investigated (1-3). Detection and characterization of fractures and fluids in reservoir rocks were studied by NMR relaxation (4-6). NMR was used for analysis of downhole sampling of reservoir fluids (7, 8). Thus, NMR Properties of petroleum reservoir fluids were well established for NMR logging, which provides measurements of a variety of critical rock and fluid properties in varying reservoir conditions (9-13).

$1/T_1$ relaxation in reservoir fluids is caused by dipolar interactions modulated by molecular tumbling (14, 15). Molecular tumbling depends on the molecular size and the viscosity of the molecule. In addition, paramagnetic impurities and salts also contribute to $1/T_1$ in the fluid (16). It is known that each of these parameters varies geographically and even from the well to well. Therefore, measuring the T_1 in a specific region provides original data for this field.

On the other hand, NMR studies related to petroleum have been carried out at low magnetic fields (17, 18). But high field NMR spectrometers resolve NMR peaks well. Therefore, the high field NMR spectrometers gave more information about molecular dynamics in petroleum fluids. However, high field NMR causes radiation damping in the presence of high amount of protons, and deprotonating of the fluid is therefore mandatory process (19). This can be done by adding a small amount of a fluid to

high amount of CDCl_3 . According to the best knowledge of the authors, a relaxation study in such a mixture has not been done yet.

NMR spectrum of reservoir fluids has already been obtained in a study (20). Paraffinic CH_2 and gamma CH_3 peaks in the spectrum are easily obtainable. They are relatively well separated. Investigation of T_1 relaxation of the fluid containing CDCl_3 may explain the relaxation mechanism of such molecules in the high field. This can provide complementary information. The aim of this study was to analyze the NMR T_1 relaxation mechanism of the CH_2 and CH_3 peaks of mixtures containing petroleum and CDCl_3 . For this reason, 3 samples were collected from three wells in the Batman region/TURKEY. Three sets of mixtures containing varying amounts of petroleum fluid and CDCl_3 were prepared. T_1 measurements were carried out with 400 MHz NMR.

Materials and Methods

Petroleum fluid samples were taken from Shelmo1, Shelmo 2 and Didan wells in Batman region. Petroleum fluid from each well and chloroform (CDCl_3) were mixed in the following way: (1) 0.05 mL crude petroleum fluid + 0.95 mL CDCl_3 ; (2) 0.10 mL petroleum fluid + 0.90 mL CDCl_3 ; (3) 0.15 mL petroleum fluid + 0.85 mL CDCl_3 ; (4) 0.20 mL petroleum liquid + 0.80 mL CDCl_3 ; (5) 0.40 mL petroleum fluid + 0.60 mL CDCl_3 . Prepared samples were transferred to 5mm diameter quartz NMR tubes. Samples were used for T_1 measurements.

NMR spectrum was obtained at 400 MHz with Bruker Avance NMR spectrometer. T_1 measurements were performed using the inversion recovery (IR) pulse sequence $[(180-\tau-90)-\text{PR}]$. Inversion delays (τ) changed from 1 to 5000 ms. 18 delay times were used for data collection. Pulse repetition time (PR) was selected as 25 sec. The probe temperature was adjusted to 295K (22°C) using the automatic temperature control system. T_1 was converted to $1/T_1$ for estimations. Experimental error for the $1/T_1$ was $\pm 0.03/\text{s}$. The CH_2 and CH_3 signals (highest ones) are shown in Figures 1.

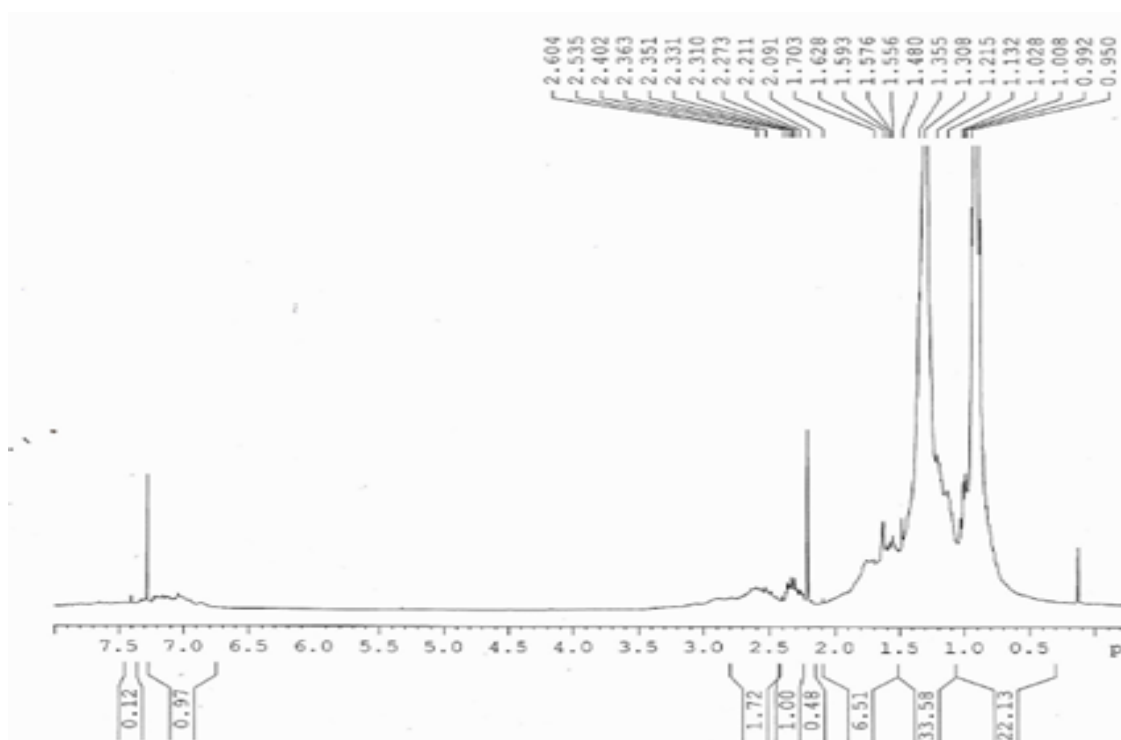

Figure 1 High Field NMR spectrum of petroleum fluid diluted by CDCl_3 . The highest peak at right (around 0.9 ppm) is Gamma CH_3 . The next highest one is paraffinic CH_2 .

The peak between 0.5 and 1 ppm is known to be dominantly gamma CH_3 , and other peak is dominantly Paraffinic CH_2 (20).

A representative IR curve is shown in Fig.2. It is seen that the magnetization recovery data fit IR curve very well.

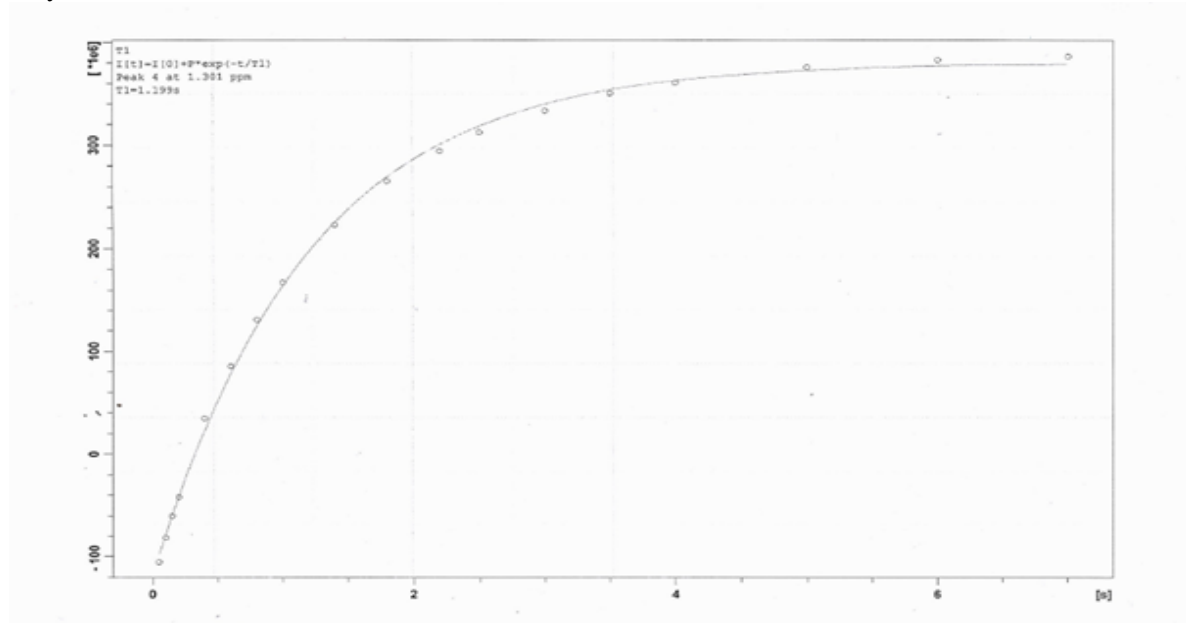

Figure 2 Magnetization Recovery curve used for obtaining T_1 values

Results and Discussion

The relaxation rates ($1/T_1$) of crude oil fluids from Shelmo 1, Shelmo 2 and Didan wells are shown in Table 1. It is seen that $1/T_1$ is dependent on the oil content in the mixture for each well. This dependence appears to be similar for each well. The $1/T_1$ values of the CH_2 were nearly twice those of the CH_3 .

Table 1 The relaxation rates ($1/T_1$) of petroleum oil fluids from Shelmo 1, Shelmo 2 and Didan wells. C denotes the fluid content in 1 mL of the mixture.

C (mL)	$1/T_1$ values for paraffinic CH_2			$1/T_1$ values for gamma CH_3		
	Shelmo 1	Shelmo2	Didan	Shelmo 1	Shelmo2	Didan
0,05	0,821	0,77	0,831	0,413	0,38	0,42
0,10	0,845	0,858	0,931	0,438	0,41	0,46
0,15	0,885	0,918	0,976	0,456	0,446	0,48
0,20	0,955	1,15	0,988	0,519	0,616	0,496
0,40	1,19	1,55	1,536	0,61	0,815	0,707

The dependences of $1/T_1$ values of the paraffinic CH_2 and gamma CH_3 peaks on the fluid content of the mixture are shown in Fig.3 and 4, respectively. The $1/T_1$ increases linearly up to a fluid content of 0.15 mL. However, it deviates from linearity at higher fluid concentrations for each well.

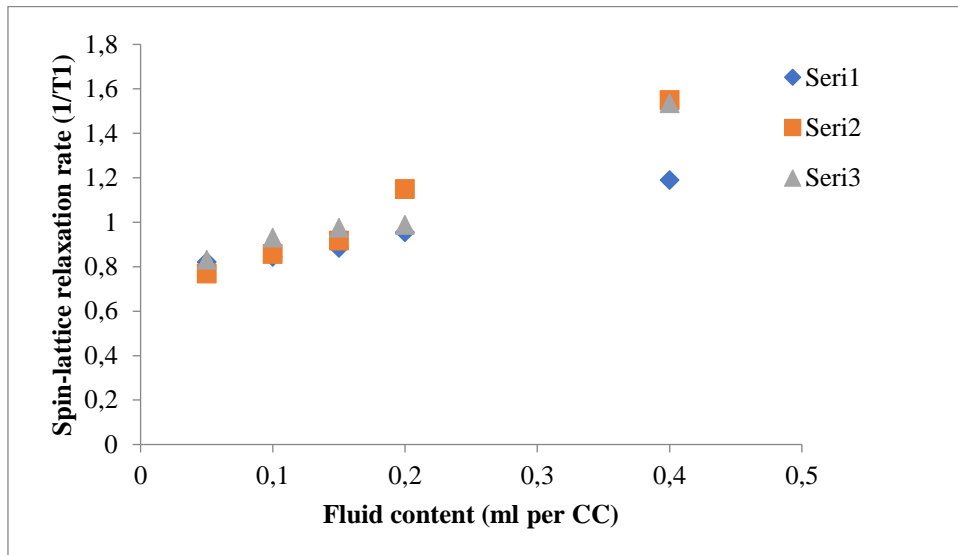

Figure 3 Dependence of the $1/T_1$ of paraffinic CH_2 on fluid content of the mixture. Seri 1, Seri 2 and Seri 3 denote Shelmo 1, Sholmo 2 and Didan wells, respectively.

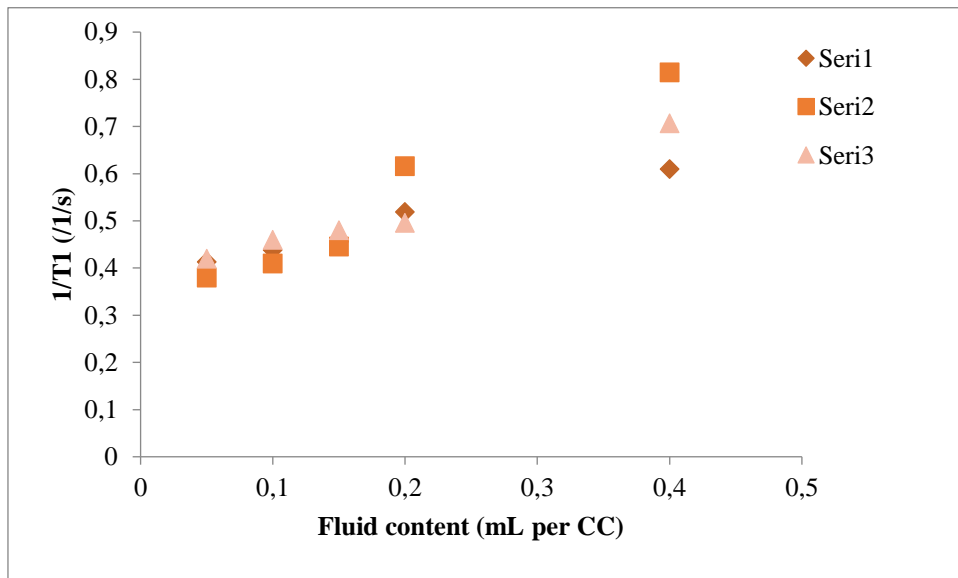

Figure 4 Dependence of the $1/T_1$ of gamma CH_3 on fluid content of the mixture. Seri 1, Seri 2 and Seri 3 denote Shelmo 1, Sholmo 2 and Didan wells, respectively. Deviation from linearity can be explained by radiation damping. In the presence of 0.2 and 0.4 mL of oil in the sample, radiation damping is effective and gives false $1/T_1$ values (19).

The slopes of the linear parts of Figures 3 and 4 indicate the relaxivity of the fluids which is relaxation rate increase per unit fluid concentration (21). A representative linear part is given in Fig.5.

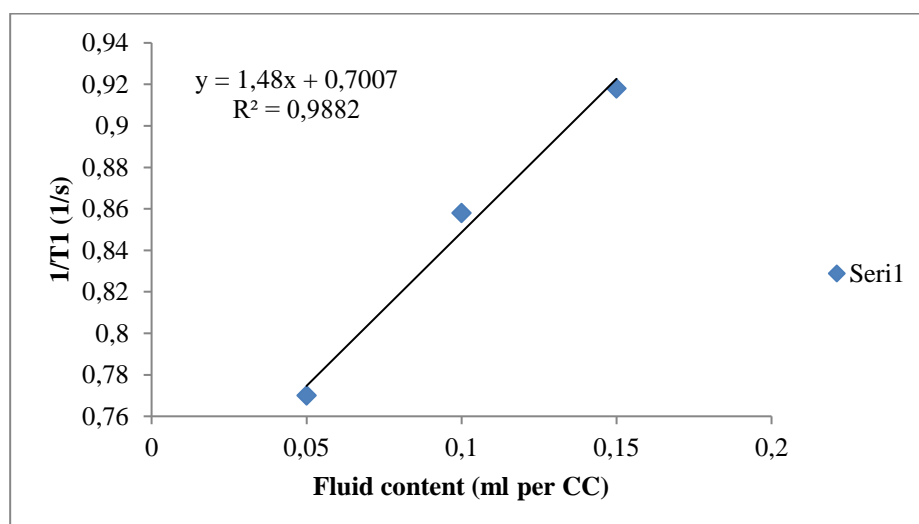

Figure 5 Dependence of the $1/T_1$ of paraffinic CH_2 on fluid content of the mixture. Seri 1 denotes Shelmo 2.

The R_1 relaxivities of the fluids obtained from the slopes of the linear parts of Figs.3 and 4 are given in Table 2

Table 2 Relaxivities of the fluids taken from three petroleum reservoirs. R_1 denotes Relaxivity.

	CH_2			CH_3		
	Shelmo 1	Shelmo 2	Didan	Shelmo 1	Shelmo 2	Didan
R_1	0,64	1,48	1,45	0,43	0,66	0,60

According to Table 2, Shelmo 1 has the lowest relaxivity for both peaks. Shelma 2 and Didan have similar relaxivities. Variable relaxivity values suggest that $1/T_1$ is influenced by well properties.

As shown in Fig.5, the relationships between $1/T_1$ and the fluid content for linear parts can be expressed as

$$1/T_1 = R_1C + n \quad (1)$$

Where C denotes the fluid content in the CDCl_3 solution. This formula shows a rapid chemical exchange between the protons of the peaks and the solvent. In fact, in the presence of fast chemical exchange, the observed relaxation rate $1/T_{1\text{obs}}$ is a weighted average of relaxation in free phase ($1/T_{1f}$) and in bound phase ($1/T_{1b}$). This can be expressed as follows:

$$1/T_{1\text{obs}} = P_f 1/T_{1f} + P_b(1/T_{1b}) \quad (2)$$

Where P_f and P_b are probabilities for the free and the bound phase, respectively (22). For the present mixture, P_b is proportional to the concentration, and it can be taken as kC , Then Eq.2 simplifies to Eq.3

$$1/T_{1\text{obs}} = P_f(1/T_{1f}) + kC (1/T_{1b}) = R_1C + n \quad (3)$$

Where n and R_1 are equal to $P_f (1/T_{1f})$ and $k(1/T_{1b})$, respectively. Experimentally derived Eq.1 is similar to theoretically derived Eq.3. This confirms the presence of fast chemical exchange.

Conclusions

The $1/T_1$ of CH_2 was twice as large as CH_3 for all wells. The relaxivities of Shelmo 2 and Didan were similar for both peaks. The relaxivities found for Shelmo 1 were the lowest. The linear relationship observed at low fluid concentrations indicates that the rapid chemical change between peak protons and solvent contributes to the T_1 mechanism.

References

1. Korb JP, Vorapalawut N, Nicot B and Bryant RG. Relation and Correlation between NMR Relaxation Times, Diffusion Coefficient, and Viscosity of Heavy Crude Oils, *J Phys Chem* 2015;119(43): 24439-24446
2. James J. NMR Relaxation in Crude Oil at Elevated Temperatures, Thesis (M.S. in P.E.)--Texas Tech University. 1999, Pages: 45-46
3. Ranhong X and Lizhi X. Dispersion Properties of NMR Relaxation for Crude oil, *Petroleum Science* 2007; 4(2): 35-38.
4. Chang CTP, Qiao J, Chen S and Watson, AT. Fracture Characterization with NMR Spectroscopic Techniques. *J Magn Reson* 1997; 126(2):213-220.
5. Freedman R, Sezginer A, Flaumn M., Matteson A., Lo S., Hirasaki G. (2001). A New NMR Method of Fluid Characterization in Reservoir Rocks: Experimental Confirmation and Simulation Results. *SPE Journal*. 6. 10.2118/63214-MS. doi:10.2118/63214-MS
6. Tan MJ, Zou YL, Zhang JY and Zhao X, Numerical Simulation of (T_2, T_1) 2D NMR and Fluid Responses. *Applied Geophysics* 2012; 9(4): 401-413
7. Bouton J, Prammer MG, Masak P and Menger S. (2001). Assessment of Sample Contamination by Downhole NMR Fluid Analysis. DOI: 10.2118/71714-MS.
8. Wu B, Xiau L, Li X, Yu H and An T (2012). Sensor design and implementation for a downhole NMR fluid analysis laboratory. *Petroleum Science* 2012; 9(1): 38-45.
9. Tan M, Zou Y and Zhou C. A new inversion method for (T_2, D) 2D NMR logging and fluid typing, *Computers & Geosciences* 2013;51: 366–380.
10. Freedman F. Advances in NMR logging. *Journal of Petroleum Technology* 2006; 58(1):60-66.
11. Zheng Y, Wan D, Ayaz M and Caiqin Ma. Utilizing NMR Mud Logging Technology To Measure Reservoir Fundamental Parameters in Well Site. *Energy and Power Engineering* 2013; 5 :1508-1511
12. Walsh D1, Turner P, Grunewald E, Zhang H, Butler JJ Jr, Reboulet E, Knobbe S, Christy T, Lane JW Jr, Johnson CD, Munday T, Fitzpatrick A. A small-diameter NMR logging tool for groundwater investigations. *Ground Water* 2013; 51(6):914-26. doi: 10.1111/gwat.12024. Epub 2013 Feb 20.
13. Kadkhodaie A, Golsanami, N and Sharghi, Y. Estimating NMR T2 distribution data from well log data with the use of a committee machine approach: A case study from the Asmari formation in the Zagros Basin, Iran. *Journal of Petroleum Science and Engineering* 2014; 114: 38-51.
14. Hirasaki GJ, Lo SW and Zhang Y. NMR properties of petroleum reservoir fluids. *Magnetic Resonance Imaging* 2003; 21:269–277.
15. Korb JP, Godefroy S and Fleury M. Surface Nuclear Relaxation and Dynamics of Water and Oil in granular packings and rocks. *Magn. Reson. Imaging* 2003; 21(3-4):193-199.
16. Silva HS, Sodero ACR, Korb JP, Alfarrá A, Giusti P, et al. The role of metalloporphyrins on the physical-chemical properties of petroleum fluids. *Fuel* 2017; 188: 374-381.
17. Feng Y, Xiaoli C, Xu Y and Tian S. Corresponding Factors Influencing Crude Oils Assay Using Low-field Nuclear Magnetic Resonance. *China Petroleum Processing and Petrochemical Technology* 2014; 16:34-39.
18. Latorraca GA, Dunn KJ, Webber PR and Carlson RM, Low-Field NMR Determinations of the Properties of Heavy Oils and Water-in-Oil Emulsions. *Magn Reson Imaging* 1998; 16(5/6): 659–662.
19. Zengin B, Koylu MZ, Korunur S and Yilmaz A. Elimination of Radiation Damping Effects from the NMR Relaxation Curves of H₂O/D₂O Mixtures Containing Protein and Ions. *Chinese Journal Of Physics* 2013; 51(4); 692-699
20. Edwards, CJ. Applications of NMR spectroscopy in petroleum chemistry in “Spectroscopic Analysis of Petroleum Products and Lubricants”, Chapter 16, ASTM international, 2011.
21. Jones M and Taylor SE. NMR relaxometry and diffusometry in characterizing structural, interfacial and colloidal properties of heavy oils and oil sands, *Advances in Colloid and Interface Science* 2015; 224: 33–45.
22. Jardetzky O and Roberts GCK, *NMR in Molecular Biology*, Academic Press, London, 1981. P: 116-126

GREEN SYNTHESIS OF SnO₂ USING BLACK TEA EXTRACT AND INVESTIGATION OF ITS PROPERTIES**Melek KURUTÇU***Cumhuriyet University, Department of Chemical Engineering, 58140 Sivas / TURKEY***Sevil ÇETİNKAYA***Cumhuriyet University, Department of Chemical Engineering, 58140 Sivas / TURKEY***ABSTRACT**

In this study, tin oxide nanoparticles (SnO₂-NPs) were successfully synthesized by green method using black tea extract. In the experimental study, black tea extracts were used to reduce SnO₂ nanoparticles. The reaction temperature and time were founded as 25 °C and 1 h, respectively. The nanoparticles synthesized under these conditions were calcined at 500 °C. Some techniques such as SEM, XRD and FTIR were applied to characterize of calcined SnO₂-NPs.

Key Words: Green Method, Black Tea Extract, Tin Oxide Nanoparticles.

INTRODUCTION

Metal oxides are functional, intelligent and important materials with many different application areas such as making electronic devices, gas sensors, pharmaceutical industry (Borhaninia et al., 2017). One of the most important among them is Tin Oxide (SnO₂) with large band gap. Its characteristics depend on the synthesis method, size, morphology, crystal structure and surface properties (Narsimulu et al., 2018). Chemical and physical methods such as Sol-gel, electrochemical deposition, microemulsion and hydrothermal methods have generally used to obtain metal oxides nanoparticles. The chemicals used in experimental studies are harmful to human health and the environment (Wang et al., 2018). Thus, recently, green methods are preferred in the synthesis of metal oxide nanoparticles. This method refers to the use of plant extracts. It was reported the synthesis of SnO₂ nanoparticles by green synthesis by using extracts from *Litsea cubeba* fruits (Hong et al., 2017). *Psidium Guajava* leaf extracts were also used for synthesizing SnO₂ nanoparticles and have been found to contain phenolic compounds, flavonoids, sesquiterpene alcohols and triterpenoid acids which possess antioxidant (Kumar et al., 2018). *Persia Americana* seed methanolic extract has been used for obtaining SnO₂ nanoparticles for photocatalytic applications (Elango et al., 2015).

Tea is one of the most consumed beverages worldwide. People in Turkey consume a hot infusion of black tea. The production of black teas involves the enzymatic oxidation process of fresh leaves by withering. In this work, we prepared SnO₂-NPs by green method using black tea extract and applied some techniques such as SEM, XRD and FTIR to characterize of calcined SnO₂-NPs.

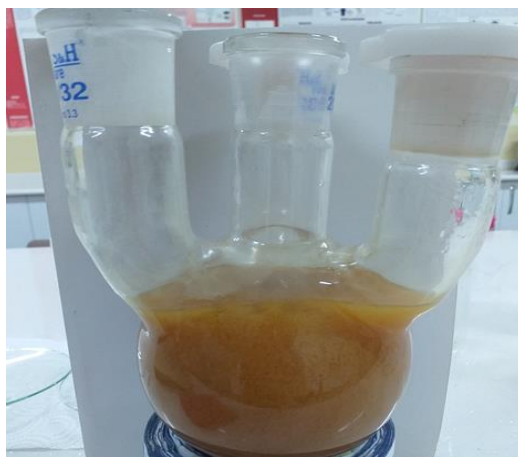
MATERIALS and METHODS**Preparation of Black Tea Extract**

Turkish Black tea was purchased from commercial market and used to prepare tea extract. 4g of black tea was taken into the beaker. 110 ml of boiled water was added on it and was allowed to infuse for 15 minutes. After that, the brewed tea was filtered through strainer paper to yield black tea extract.

Preparation of Tin Oxide Nanoparticles

Approximately 0.1 M of tin chloride (SnCl₂.2H₂O) solution was prepared and mixed with an equal volume of the black tea extract. The mixture was then transferred to a four-necked flask which was stirred at room temperature for 1 h (Fig.1.). Subsequently, the precipitated sample was centrifuged at 5000 rpm for 5 min, washed and then dried in an oven at 60 °C for 24 h. Resulted product was calcined at 500 °C for 3 h.

Figure 1. Precipitation after mixing of tin chloride solution and black tea extract

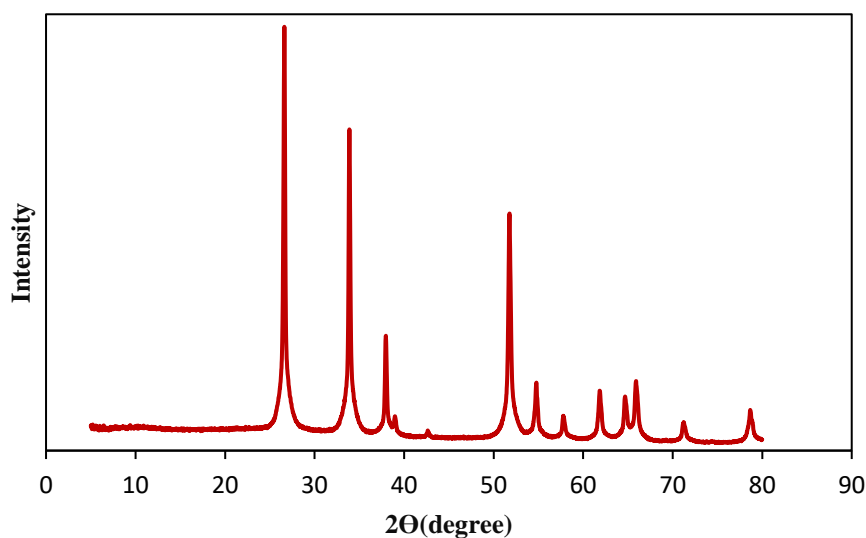
RESULTS

XRD

The XRD pattern of the synthesized SnO₂-NPs (calcined at 500°C) are shown in figure 2. The XRD pattern of SnO₂-NPs shows a number of diffraction peaks at $2\theta = 26.82, 33.96, 38.1, 51.96, 54.94, 61.64, 65.8,$ and 71.5 (Kumar et al., 2018; Selvakumari et al., 2017). The average crystallite sizes of the samples were calculated using Debye-Scherrer equation:

$$D: k\lambda/\beta \cos \theta \quad (1)$$

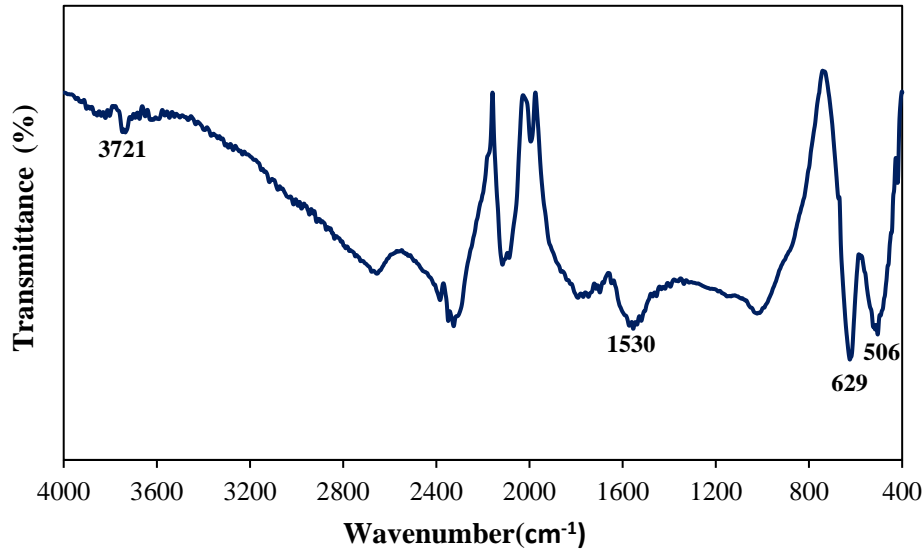
where λ is the X-Ray wavelength of Cu α (1.54 Å), θ is the Bragg angle, β is the full width at half-maximum in radians, and k (0.9) is an unknown shape factor. The average crystalline size of green synthesized SnO₂-NPs was calculated as 31,44 nm (Srivastava et al., 2014; John et. al., 2018). Therefore, it is evident the formation of crystalline SnO₂-NPs structure from the XRD pattern.

Figure 2. XRD diffraction patterns of the SnO₂-NPs

FTIR

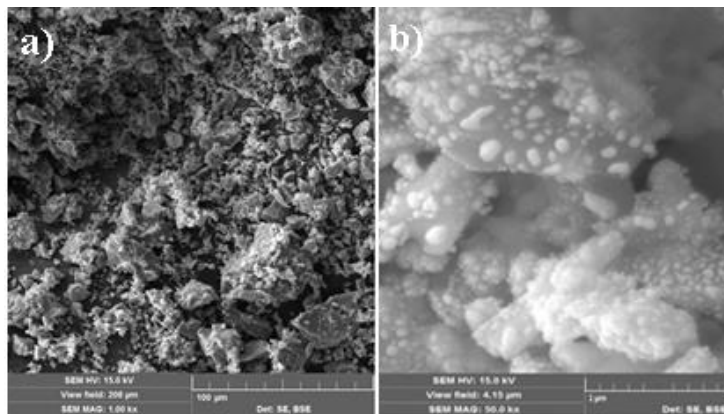
Figure 3 represents the FTIR spectrum of the synthesized SnO₂-NPs. The FTIR spectrum was recorded in powder form 4000-400 cm⁻¹. The peak at 506 cm⁻¹ is consistent with Sn-OH stretching vibrations. The sharp band at 629 cm⁻¹ is due to the Sn-O-Sn antisymmetric vibrations which are the characteristic band of SnO₂-NPs. It confirms the presence of SnO₂ as crystalline phase (Begum vd., 2018). The peak at 1530-3721 cm⁻¹ may be due to the adsorbed water (Rajeswari et al., 2019; Rahmi Et al., 2017).

Figure 3. FTIR spectra of the SnO₂-NPs

SEM

SEM is used to examine the morphology of synthesized SnO₂-NPs. The SEM images of SnO₂-NPs are shown in Fig. 4 at different magnitude ((a) 100 μ m and (b) 1 μ m). The morphology of SnO₂-NPs appears to be mostly spherical with some agglomeration of finer particulates to form bigger clusters. In addition to spherical particles, it has been determined from the SEM images that the particles do not have a specific geometric shape and the nanoparticles are not stacked frequently (Rajeswari et al., 2019). Fig. 5 represents the EDX spectrum of SnO₂-NPs. The EDX analysis exhibits peaks of Sn and O elements, while 2.5% appears in Cl medium. This is thought to be caused by the starting material.

Figure 4. SEM image of SnO₂-NPs at different magnitude

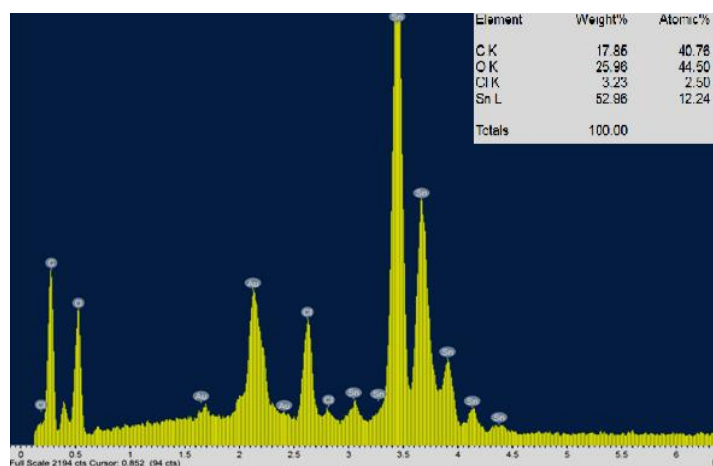

Figure 5. EDX spektrum of SnO₂-NPs

CONCLUSION

In the present work SnO₂-NPs were successfully synthesized via simple and low cost, eco-friendly green synthesis method using black tea extract at room temperature for 1 h. The XRD pattern exhibited peaks for monocrystalline SnO₂ is observed and the average crystalline size of SnO₂-NPs was calculated as 31,44 nm using Debye-Scherer equation. From SEM image, it is obtained that the most of the agglomerated particles of the samples are spherical shape of SnO₂-NPs with some agglomeration of finer particulates to form bigger clusters. The results show that SnO₂-NPs have been synthesis without toxic chemicals.

Acknowledgments: This study was supported by Sivas Cumhuriyet University Scientific Research Projects (CÜBAP), project number as M765.

REFERENCES

1. Begum S, Ahmaruzzaman Md, 2017. Green Synthesis of SnO₂ Nanoparticles loaded on Activated Carbon and its Application as Photocalyst in the Degradation of Alizarin Red S Dye, *Materials Today: Proceedings* 5, 2314-2320.
2. Borhaninia A, Nikfarjam A, Salehifar N 2017. Gas sensing properties of SnO₂ nanoparticles mixed with gold nanoparticles, *Trans. Nonferrous Met. Soc. China* 27, 1777–1784.
3. Elango G, Kumaran SM, Kumar SS, Muthuraja S, Roopan SM 2015. Green synthesis of SnO₂ nanoparticles and its photocatalytic activity of phenolsulfonphthalein dye, *Spectrochimica Acta Part A: Molecular and Biomolecular Spectroscopy* 145, 176–180.
4. Hong G-B, Jiang C-J 2017. Synthesis of SnO₂ nanoparticles using extracts from *Litsea cubeba* fruits, *Materials Letters* 194, 164–167.
5. John N, Somaraj M, Tharayil N.J 2018. Synthesis, Characterization and Anti-Bacterial Activities of SnO₂ Nanoparticles Using Biological Molecule, *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* 360, 1-10
6. Kumar M, Mehta A, Mishra A, Singh J, Rawat M, Basu S 2018. Biosynthesis of tin oxide nanoparticles using *Psidium Guajava* leave extract for photocatalytic dye degradation under sunlight, *Materials Letters* 215, 121–124.
7. Narsimulu D, Srinadru E.S, Satyanarayana N, 2018. Surfactant-free microwave-hydrothermal synthesis of SnO₂ flower-like structures as an anode material for lithium-ion batteries, *Materialia* 4, 276–281.
8. Rahmi R, Kurniawan F 2017. Synthesis of SnO₂ Nanoparticles by High Potential Electrolysis, *Bulletin of Chemical Reaction Engineering & Catalysis* 12, 281-286
9. Rajeswari S, Maheswari J.U, Muthuraj D, Kumar E, Veeraputhiran V 2019. Synthesis and Investigation of Antimicrobial Activity of Tin Oxide Nanoparticles by Microwave Assisted Solution Method, *Journal of Nanoscience and Technology* 5, 637-639.
10. Selvakumari J.C, Ahila M, Padiyan D.P 2017. Structural, morphological, and optical properties of tin(IV) oxide nanoparticles synthesized using *Camellia sinensis* extract: a green approach, *Metallurgy and Materials* 24, 1044-1051.

11. Srivastava N, Mukhopadhyay M 2014. Biosynthesis of SnO₂ Nanoparticles Using Bacterium *Erwinia herbicola* and Their Photocatalytic Activity for Degradation of Dyes, *Industrial & Engineering Chemistry Research* 24, 13971–13979.
12. Wang Q, Kou X, Liu C, Zhao L, Lin T, Liu F, Yang X, Lin J, Lu G 2018. Hydrothermal synthesis of hierarchical CoO/SnO₂ nanostructures for ethanol gas sensor, *Journal of Colloid and Interface Science* 513, 760–766.

EFFECTS OF THE DIFFERENT SOLVENTS ON THE QUALITY OF GRAPHENE PRODUCED BY ELECTROCHEMICAL EXFOLIATION METHOD**Duygu ANAKLI***Cumhuriyet University, Department of Chemical Engineering, 58140 Sivas / TURKEY***ABSTRACT**

Mass production of high quality graphene is of key importance. Among the different graphene production routes, electrochemical exfoliation method has an importance for its simplicity of execution, the short process time and the environmental process conditions.

In this study, the difference in the structural properties resulted for graphene is evaluated by the electrochemical exfoliation method. The effects of applied electrolyte concentration and the solvents (ethanol and DMF) on the quality of the obtained graphene were investigated. The optimum experimental conditions were determined by Raman spectroscopy and SEM technique. Electrochemically obtained graphene films were characterized by FTIR techniques.

Keywords: Graphene, Electrochemical exfoliation method, Raman Analysis.

INTRODUCTION

Graphene, a monolayer structure, has the carbon atoms sp^2 hybridized in the hexagonal lattice plane and has extra ordinary electrical, electrochemical, optical, thermal and mechanical properties. Due to its superior properties, it is the most promising matrix in high-performance electronics, composite materials, energy storage and generation devices, biological and chemical sensors, etc [1-5]. The need for high-quality mass production of graphene is increasing with its potential commercial and strategic applications mentioned and however, is still a major challenge [6, 7]. Among the several graphene preparation methods, electrochemical exfoliation method has the potential for low cost wide-scale graphene production. Experiments with this electrochemical exfoliation method can be carried out at room temperature and atmospheric pressure. Possible methods for the production of low-cost large-scale graphene, exfoliation of graphite can be done electrochemically in liquids, chemical and sonication-supported techniques. The chemical exfoliation based on the Hummers method can produce large amounts of graphene derivatives, especially graphene oxide (GO) with the hydroxyl, carboxyl and epoxy moieties on its carbon network. In order to obtain the graphene from the graphene oxide the thermal, electrochemical and chemical reduction methods are applied. When conductive GO is reduced, called reduced graphene oxide (rGO), they are very similar to pure graphene and are largely used required by applications of graphene [8].

In this work, we demonstrate a highly efficient electrochemical exfoliation of graphite rod in aqueous reduced graphene oxide as an electrolyte. The effects of the different solvents (ethanol and DMF) on the quality of the obtained graphene nanosheets were investigated. The experimental conditions were examined by Raman spectroscopy and SEM analysis. Graphene nanosheets were characterized by FTIR techniques.

MATERIALS AND METHOD

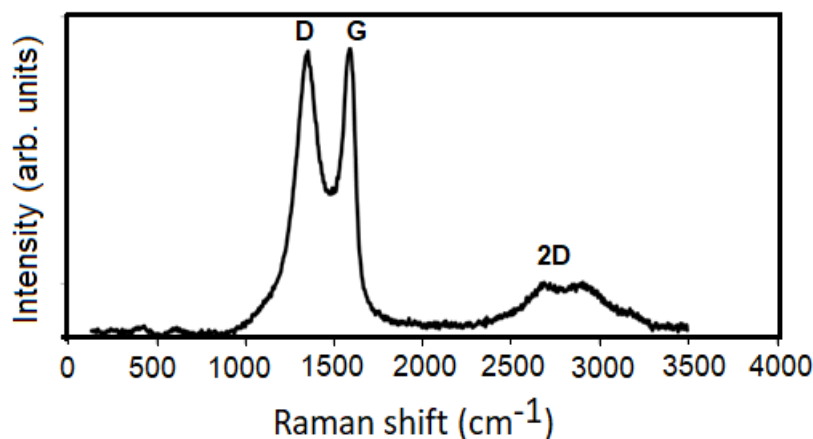
Graphite rod was and Pt wire were used as anode and cathode electrodes, respectively. A different mass percentage of rGO (0.1%, 0.01%) in DI water ($>1.8 \times 10^7 \Omega \cdot \text{cm}$) were used as electrolytes. The distance between the anode and cathode was set to 2 cm. When direct current (DC) voltage is applied to the graphite electrode, the graphite flakes begin to decompose and disperse into the electrolyte solution. The exfoliated product deposited in the cell was then collected by vacuum filtration with a PTFE membrane filter having a pore size of 0.2 μm , followed by washing with a large amount of DI water to remove excess reducing agents and impurities. The slurry was dried at 60 °C for 24 hours under a vacuum. In order to reduce the number of stacked layers of dried multi-layer graphene nanomaterials, the samples

obtained after electrolysis were dispersed in DMF (N, N-Dimethyl Formamide) and ethyl alcohol solutions to prevent re-stacking of graphite platelets. The graphene/DMF and graphene/ethanol dispersions were allowed to stand for 48 hours after sonication in water bath and the non-exfoliated graphite flakes precipitated. The upper part of the dispersion, the supernatant suspension, was used for the following characterizations.

RESULTS AND DISCUSSION

Raman Spectroscopy

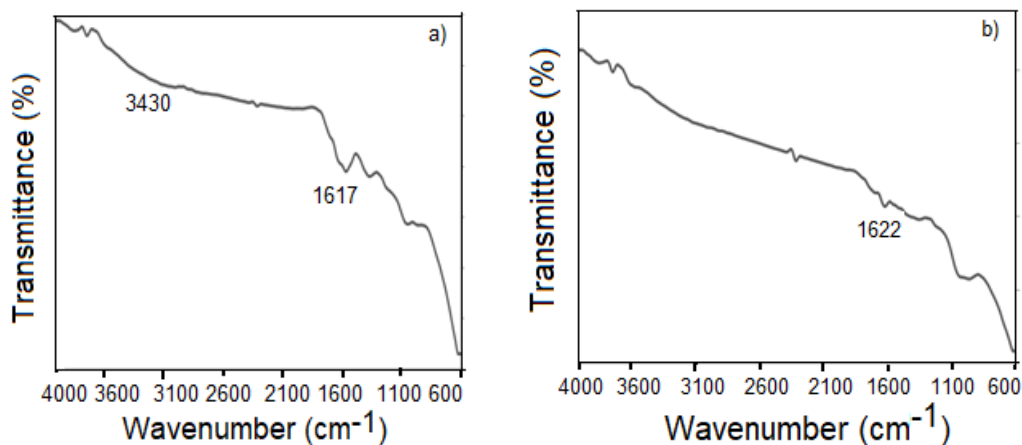
Raman spectroscopy is a fast, non-destructive and unique way to study the number of layers and types of defects and structures of sp^2 hybridized carbon and allotropes. In the literature, characteristic bands for few-layered graphene nanoplatelets have been revealed around 1354 cm^{-1} , 1590 cm^{-1} and 2700 cm^{-1} , corresponding to D, G and 2D bands, respectively. The defect density in the carbon structure is measured by the I_D/I_G ratio [9].

Figure 1. Raman spectrum of %0.01 rGO electrolyte with DMF

From Figure 1, the I_D/I_G ratio is obtained as 0,99 for the subphase of the exfoliation after the dispersion in DMF. The G band shifted to higher wavelength (1592 cm^{-1}) for the exfoliation with %0,01 rGO electrolyte compared to %0,1 rGO electrolyte (1586 cm^{-1}). In addition, from the Raman spectrum of 0.01% r-GO, it is seen that the 2D band intensity is higher than 0.1% r-GO electrolyte and the wavelength shifts to a lower value (2686 cm^{-1} instead of 2927 cm^{-1}). As a result of the increment in the intensity of 2D band and blue shifts to lower wavenumber, the graphene nanomaterials obtained by dispersing the samples in DMF have less number of layers.

FTIR Spectroscopy

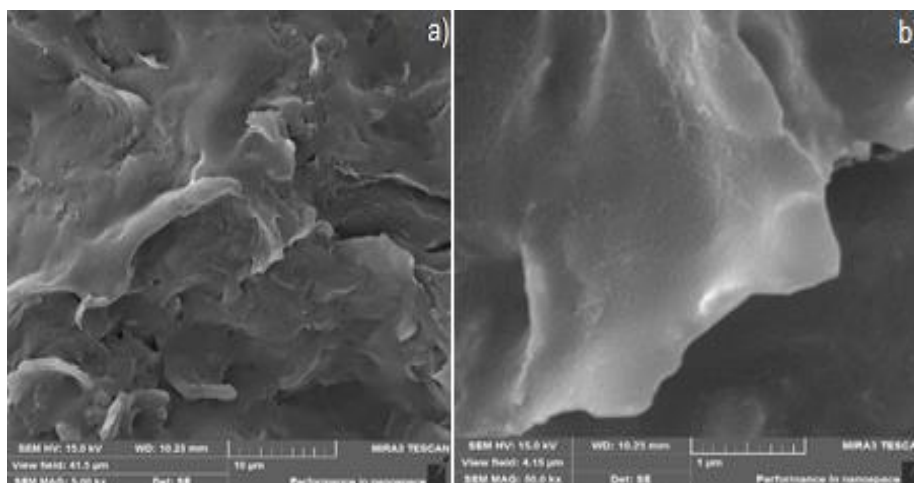
Figure 2. FTIR spectra of nanomaterials obtained at a) %0.01 rGO electrolyte with DMF
b) %0.01 rGO electrolyte with Ethanol

Figure 2a and Fig. 2b represent the ATR-FTIR spectrums of the nanomaterials after the dispersion in DMF and ethanol, respectively. From Fig. 2a, the peak at $\sim 1617\text{ cm}^{-1}$ is due to C=C skeletal vibrations of the non-oxidized graphitic regions, and the broad peak at $\sim 3430\text{ cm}^{-1}$ is consistent with the O-H nanosheets obtained with the tensile bands. After the dispersion in DMF, the bands became more intense and this shows that the graphene remaining oxygen functional groups after the exfoliation process [10]. Compared to Fig. 2a, there is a significant reduction in the intensity of the FTIR bands in Fig. 2b.

In addition, the peak of $\sim 3400\text{ cm}^{-1}$, which shows the water groups in the structure, is almost completely lost. The nanomaterial obtained after the dispersion in ethanol resembles the reduced graphene oxide structure.

SEM

Figure 3 presents the SEM micrographs of graphene nanosheets obtained with the dispersion in DMF after the electrochemical exfoliation in %0,01 rGO electrolyte. The morphology of the graphene nanosheets appear to be mostly irregular structures with randomly arranged and stacked on top of each other (Fig. 3a). The relatively thick nanosheets separated from graphite rods have a damaged morphology because of an applied high 80 V bias (Fig. 3b) [11].

Figure 3. SEM micrographs of graphene nanosheets a) at 5.0 kx magnification, b) at 50.0 kx magnification.

CONCLUSION

In the present work graphene nanosheets were successfully synthesized via a simple and low cost electrochemical exfoliation method using %0.01 rGO in DI water as electrolyte for 6 hours. In order to reduce the number of graphene layers this suspension was later dispersed in DMF. Raman spectrum exhibited that the graphene nanomaterials obtained by dispersing the samples in DMF after using the %0,01 rGO electrolyte, have less number of graphene layers compared to other samples obtained by dispersing them in ethanol using both of %0,01 rGO and %0,1 rGO electrolytes in the exfoliation. Raman spectrums also supported by FTIR spectrums and showed that graphene nanosheets were obtained after the dispersion in DMF. SEM micrographs showed that the relatively thick graphene nanosheets were obtained with randomly arranged with the identified optimum condition.

Acknowledgments: This study was supported by Sivas Cumhuriyet University Scientific Research Projects (CÜBAP), project number as M559.

REFERENCES

- [1] **Jibrael, R. I. and Mohammed, K. A.** (2016). Production of graphene powder by electrochemical exfoliation of graphite electrodes immersed in aqueous solution. *Optik*, 127, 6384-6389.
- [2] **Ahmadi, R., and Amini, M. K.** (2011). Synthesis and characterization of Pt nanoparticles on sulfur-modified carbon nanotubes for methanol oxidation. *Int. J. Hydrogen Energy*, 36, 7275.

- [3] **Thomas, H.R., Marsden, A.J., Walker, M., Wilson, N.R., Rourke, J. P.** (2014). Sulfur-Functionalized Graphene Oxide by Epoxide Ring-Opening. *Angew. Chem. Int. Ed.*, 53, 7613.
- [4] **Chua, C. K., and Pumera, M.** (2015). Monothiolation and Reduction of Graphene Oxide via One-Pot Synthesis: Hybrid Catalyst for Oxygen Reduction, *ACS Nano*, 9, 4193.
- [5] **Pham, C.V., Eck, M., Krueger, M.** (2013). Thiol functionalized graphene oxide as a base material for novel graphene-nanoparticle hybrid composites, *Chem. Eng. J.*, 231, 146.
- [6] **Ji X., Cui L., Xu Y., Liu J.** (2015). Non-covalent interactions for synthesis of new graphene based composites. *Composites Science And Technology*, 106: 25-31.
- [7] **Song N., Yang J. Ding P., Tang S., Liu Y., And Shi L.** (2014). Effect of covalent-functionalized graphene oxide with polymer and reactive compatibilization on thermal properties of maleic anhydride grafted polypropylene. *Ind. Eng. Chem. Res.*, 53(51): 19951–19960.
- [8] **Chua, C. K., and Pumera, M.**(2014). Chemical reduction of graphene oxide: a synthetic chemistry viewpoint, *Chem. Soc. Rev.*, 43, 291.
- [9] **Sahoo, S. K., and Mallik, A.** (2015). Simple, Fast and Cost-Effective electrochemical synthesis of few layer graphene nanosheets. *NANO: Brief Reports and Reviews*, 10, 2, 1550019-1550029.
- [10] **Kumar, S. N., Das S., Bernhard, C., and Varma, D.G.** (2013). Effect of graphene oxide doping on superconducting properties of bulk MgB₂, *Superconductor Science and Technology*, 26, 095008, 1-8.
- [11] **Krishnamoorthy, K., Veerapandian, M., Yun, K., Kim, S-J.** (2013). The chemical and structural analysis of graphene oxide with different degrees of oxidation. *Carbon*, 53, 38–49.

DETERMINATION OF PHYSICO-CHEMICAL AND RHEOLOGICAL PROPERTIES OF FLOUR DERIVED FROM IMPORTED BREAD WHEAT CULTIVARS IN TURKEY

İsmail NANELİ

Tokat Gaziosmanpasa University, Faculty of Agricultural, Field Crops, Tokat, Turkey

Mehmet Ali SAKİN

Tokat Gaziosmanpasa University, Faculty of Agricultural, Field Crops, Tokat, Turkey

ABSTRACT

This research; It was carried out to determine the rheological properties of the dough obtained from the cultivars as well as the physicochemical analyzes of the materials obtained from the cultivars of bread wheat originating from Russian (Krasnodar), Kazakh (Orenburgskaya-10) and Hungarian (Zitnica) origin. As for materials research imported in the years 2014-2016, Krasnodar (Russian origin), Orenburgskaya-10 (Kazakh origin) and Zitnica (Hungarian origin) were performed 30 replications of 90 samples per year of bread wheat cultivars. Significant differences were observed between the cultivars in terms of the parameters examined. In the study; rheological (alveograf) such as energy (cm^2), p/l ratio, ie value (elasticity index) (%) and Zeleny sedimentation (ml), protein (%), hectoliter weight (kg), wet gluten (g), gluten index as physicochemical properties were examined. As the Orenburgskaya-10 (Kazakh) cultivar had the highest values in terms of gluten index (97.15%), p/l ratio (2.1), Ie (64.2), hectoliter weight (80.25 kg) and energy (425.30 cm^2). Zeleny sedimentation (65 ml), protein contents (14.6%) were in the Zitnica (Hungarian). Wet gluten (29.75 g) parameter was in Krasnodar (Russia). Orenburgskaya-10 (Kazakh), Krasnodar (Russia), Zitnica (Hungarian) cultivars in terms of energy respectively; $425.3-264.6 \cdot 10^{-4}$, $396.6-159.6 \cdot 10^{-4}$, $367.5-152.2 \cdot 10^{-4}$. In the direction of three years results, If Orenburgskaya-10 (Kazakh) cultivar of bread wheat is imported in our country, the quality will be further increased according to the other cultivars.

Keywords: Cultivar, Elasticity, Energy, Index, Origin, Quality.

ÖZET

Bu araştırma, Rusya (Krasnodar), Kazak (Orenburgskaya-10) ve Macar (Zitnica) orjinli bazı ekmeklik buğday çeşitlerinin fizikokimyasal analizlerinin yanı sıra hamurun reolojik özelliklerinin belirlenmesi amacıyla yürütülmüştür. Materyal olarak 2014-2016 yılları arasında ithal edilen ekmeklik buğday çeşitleri kullanılmıştır. Analiz her yıl 90 örnekte 30 tekerrür ile yapılmıştır. İncelenen parametreler bakımından çeşitler arasında önemli farklılıklar gözlemlenmiştir. Çalışmada; enerji, p/l oranı, ie değeri gibi reolojik (alveograf), Zeleny sedimantasyon, protein, hektolitre ağırlığı, yaş gluten, gluten indeksi gibi fizikokimyasal özellikler incelenmiştir. Orenburgskaya-10 (Kazak) çeşidi gluten indeksi (97.15%), p/l oranı (2.1), hektolitre ağırlığı (80.25 kg) ve enerji (425.30 cm^2) bakımından en yüksek değerlere sahiptir. Zeleny sedimantasyon (65 ml), protein içeriği (%14.6) bakımından Zitnica (Macar), yaş gluten (29.75 g) bakımından Krasnodar (Rusya) çeşidi en yüksek değer elde edilmiştir. Orenburgskaya-10 (Kazak), Krasnodar (Rusya), Zitnica (Macar) çeşitleri enerji bakımından sırasıyla; $425.3-264.6 \cdot 10^{-4}$, $396.6-159.6 \cdot 10^{-4}$, $367.5-152.2 \cdot 10^{-4}$ değerlere sahiptir. Üç yıllık araştırma sonuçları doğrultusunda, ülkemizde Orenburgskaya-10 ekmeklik buğday çeşidi ithal edilirse, diğer ithal edilen çeşitlere göre kalite daha da artırılabacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çeşit, Elastikiyet, Enerji, İndeks, Orjin, Kalite

INTRODUCTION

People needed by the daily food requirement of a substantial portion of wheat in crop plants that are performed cultivation to meet the 215.5 million hectares of cultivation area and 671.5 million tons the first in acreage between the cereals, ranks third after maize and rice production [1]. Approximately 84% of the wheat cultivated area of wheat produced 7.8 million hectares of land in our country is made

up of 82% of the production of bread wheat and significant fluctuations are seen in annual production [2]. Our country's population has increased by about 10% since the beginning of the year 2000, reaching 76.7 million [2]. While a significant portion of human daily calorie needs is met by bread and other wheat products, a significant portion of the daily average protein requirement per person is still met by grains, especially wheat. The production of wheat, which is extremely important for human nutrition, has to be increased in proportion to the population increase. Since wheat cultivation areas in our country have reached the last border and even production is being carried out even in areas that are not suitable for cultivation, it is essential to increase the yield from the unit area [3]. Otherwise; Wheat production and grain yields in the world and in our country are likely to affect the consumer in the negative direction by increasing prices of other foodstuffs that have been planted or undercooked when any decrease is observed for various reasons. For this reason, it is of strategic importance to be sufficient in terms of wheat production for each country and to have enough wheat products in their stocks. The yield in wheat is affected considerably by adaptation to the region, from the genotype and purity of the variety used. The high yield potential of genotype has led to a significant increase in productivity [4]. Researchers reported that wheat yields could be increased by up to 30% in dry agricultural systems with an appropriate variety and quality of seed [5]. For this reason, it is important to determine the high-quality varieties in the target environment conditions. Wheat quality carries a broad meaning depending on the application. In case the product can not be found suitable for the purpose of use, the solution is sought for the use of wheat imports or additives. In this study, it was aimed to determine the varieties of imported wheat varieties which gave the highest values in terms of quality parameters. In this respect, especially when the industrialists respond to the different demands of the consumer, importing of the different types with poor quality will be stopped and the national economy will be contributed.

MATERIAL-METHOD

Wheat samples tempered according to the research by the *AACC method 26-95* 14% moisture basis, and is ground in a roller mill. Total nitrogen (N) contents of the ground wheat samples were determined by Kjeldahl method (*AACC Method 46-10*), converted to protein using 5.7 factor and calculated on 14% moisture basis (*AACC, 2000*). Zeleny sedimentation values of wheat samples were determined using a sedimentation tester according to *AACC 56-61.02*. The rheological properties of the dough were determined by alveograph according to *AACC 54-30.02*. *SPSS* program was used in the analysis of the samples. *Duncan* multiple comparison test was applied.

FINDINGS-DISCUSSION

There is a significant effect of genetic factors on the quality of bread wheat varieties as well as environmental conditions [6,12,13].

Among the imported bread wheat varieties with important quality parameters, the Zitnica variety showed the highest value in Zeleny sedimentation value whereas the Orenburgskaya-10 variety showed the highest value in terms of gluten index parameter (Table 1). Krasnodar, Zitnica, Orenburgskaya-10 varieties in terms of wet gluten amount respectively; 29.75, 28.13, 27.12 g, respectively. In terms of protein amount, the Zitnica variety came to the forefront in comparison with the other varieties. Orenburgskaya-10 type is the highest value in terms of gluten index which is an important feature in terms of the visco-elastic structure of the dough [7,14,15,16,18,20]. Wheat is also important in terms of grain yield and grain yield during milling. For high flour yield to have a low dandruff ratio, high hectoliter weight is a desirable parameter. Hectolitre weights Orenburgskaya-10, Zitnica and Krasnodar varieties, respectively; 80.3, 79.7, 79.2 kg/hl. The maximum value was obtained from the Orenburgskaya-10 range in terms of dough extinction and p / l ratio (Table 1). Researchers reported that the bread wheat variety varied between 73.0-83.7 kg/hl and the protein content varied between 8.2- 13.9% [8,17]. The same researchers reported that Zeleny sedimentation value varied between 24.2-38.3 ml. The data of imported bread wheat varieties and researchers are similar. The high levels of protein and Zeleny sedimentation are due to the performance of the varieties in different environmental conditions. The ratio of p / l to 1 is higher than 1, which is an important parameter in terms of dough resistance [9,10,11,19,21,22].

Table 1. Physicochemical and Rheological Properties of Some Imported Bread Wheat Varieties

Parameters	Krasnodar		Orenburgskaya-10		Zitnica	
Z. Sed.(ml) / (SEM)	58.00c*	(0.0008)	61.00b	(0.0004)	65.00a	(0.0007)
Protein (%) / (SEM)	14.10ab**	(0.0005)	13.20b	(0.0006)	14.60a	(0.0002)
Hectolitre (kg/hl) / (SEM)	79.20b*	(0.0008)	80.30a	(0.0007)	79.70ab	(0.0005)
Wet Gluten / (SEM)	29.75a**	(0.0001)	27.12b	(0.0005)	28.13ab	(0.0009)
Gluten Index / (SEM)	93.13b**	(0.0007)	97.15a	(0.0004)	89.17c	(0.0009)
Energy (max) / (SEM)	396.60b**	(0.0002)	425.30a	(0.0005)	367.50c	(0.0006)
p/l / (SEM)	1.70b*	(0.0005)	2.10a	(0.0003)	1.90ab	(0.0007)
Ie / (SEM)	56.10b**	(0.0001)	64.20a	(0.0006)	59.50ab	(0.0004)
Mean	91.1		96.3		88.2	

SEM: Standart Error Mean. *, **, It is important at 5% and 1%, respectively.

RESULT

Various quality features such as Zeleny sedimentation, protein content, hectoliter weight, wet gluten, gluten index, energy, p / l ratio, elasticity index have been investigated and important results have been obtained in different kinds of imports in our country.

In line with the results obtained; Orenburgskaya-10 variety according to the quality parameters examined in the imported bread wheat, has come to the fore in terms of many quality parameters (gluten index, p / l, ie, hectoliter weight). The choice of the highest quality parameters during wheat import can contribute to the national economy.

REFERENCES

- [1] Anonymous, 2012. Cereal Crops. www.fao.org.
- [2] Anonymous, 2013. Turkish Statistical Institute
- [3] Mut, Z., Aydın, N., Özcan, H., Bayramoğlu, O. 2005. Determination of Yield and Some Quality Characteristics of Bread Wheat Genotypes In Central Black Sea Region. GOU. Journ. Agr. 22 (2), 85-93.
- [4] Cook, R.J., Veseth, R.J. 1991. Wheat Health Management. The American Phytopathological Society. St. Paul. Minnesota 55121, USA.
- [5] Kün, E., Avcı, M., Uzunlu, V., Zencirci, N. 1995. Cool Climate Cereal Consumption Projections and Production Targets. TMMOB Chamber of Agricultural Engineers, 4. Turkey Agricultural Engineers Technical Conference 9-13 Jan., 417-429, Ankara.
- [6] Kuchel, H., Langridge, P., Mosionek, L., Williams, K., Jefferies, S.P. 2006. The Genetic Control of Milling Yield, Dough Rheology and Baking Quality of Wheat. Theor Appl Genet. 112: 1487-1495.
- [7] Faridi, H., Faubion, JM. 1990. Dough Rheology and Baked Product Texture. AVI Book Softcover Reprint of The Hardcover 1 st edition.
- [8] Naneli, İ., Sakin, MA., Kırıl, AS. 2015. Determination of Yield and Quality Characteristics of Some Bread Wheat Varieties In Tokat-Kazova Conditions. Gaziosmanpasa Univ. Journ. Agr. 32 (1), 91-103.
- [9] Şahin, M., Aydoğan, S., Göçmen, AA., Taner, S. 2009. Evaluation of Some Bread Wheat Genotypes Developed for Central Anatolia In Terms of Alveograph Analysis. Bahri Dağdaş International Agricultural Research Institute Herbal Research Journal. 2: 1-9. Konya.
- [10] Lazaridou, A., Duta, D., Papageorgiou, M., Belc, N., Biliaderis, CG. 2007. Effect of Hydrocolloids on Dough Rheology and Bread Quality Parameters In Gluten-Free Formulations. Journal of Food Engineering 79 1033-1047.
- [11] Wrigley, CW., Bekes, F. 2002. Grain-Protein Composition As a Document of Wheat-Quality Type: New Approaches to Varietal Identification. Wheat Quality Elucidation The Bushuk Legacy. Chapter:4, pp:65- 86.
- [12] Baezinger, PS., Clements, PS., McIntosh, MS., Yamazaki, WT., Starling, TM., Sammons, DJ., Johnson, JW. 1985. Effect of Cultivar, Environment, and Their Interaction and Stability Analyses On Milling and Baking Quality of Soft Red Winter Wheat. Crop Sci. 25, 5-8.
- [13] Anderson, WK., Crosbie, GB., Lambe, WJ. 1997. Production Practices In Western Australia of Wheat Suitable for White, Salted Noodles. Aust. J. Agric. Research 48, 49-58.

- [14] Bason, ML., Peden, G., Zounis, S., Wrigley, CW., Berman, M. 1993. Detection of Red-Grained Wheat by Tristimulus Colorimetry and Digital Image Analysis. pp: 29-34 In: Proceedings 43rd Australian Cereal Chemistry Conference. CW. Wrigley, ed. Royal Aust. Chem. Instit.: Melbourne.
- [15] Berman, M., Bason, ML., Ellison, F., Peden, G., Wrigley, CW. 1996. Image Analysis of Whole Grains to Screen for Flour-Milling Yield In Wheat Breeding. *Cereal Chemistry* 73, 323-7.
- [16] Millar, SJ., Whitworth, MB., Everts, AD. 1997. Image Analysis-The Prediction and Assessment of Wheat Quality and Milling Properties. pp:141-151 In: Proceedings International Wheat Quality Conference. JL. Steele and OK. Chung, eds. Grain Industry Alliance: Manhattan, KS, USA.
- [17] Psofka, JJ. 1997. Single Kernel Characterization System. pp: 129-140 In: Proceedings International Wheat Quality Conference. JL. Steele and OK. Chung, eds. Grain Industry Alliance: Manhattan, KS, USA.
- [18] Weegels, PL., Marseille, JP., de Jager, AM., Hamer, RJ. 1991. Structure-Function Relationships of Gluten Proteins. pp: 98-111 In: *Gluten Proteins 1990*. W. Bushuk and R. Tkachuk, eds. American Association of Cereal Chemists, Inc.: St. Paul, MN.
- [19] Faridi, H., Faubion, JM. 1986. *Fundamentals of Dough Rheology*. Am. Assoc. Cereal Chem.: St. Paul, MN.
- [20] Schofield, RK., Scott Blair, GW. 1932. The Relationship Between Viscosity, Elasticity and Plastic Strength of Soft Materials As Illustrated by Some Mechanical Properties of Flour Doughs. I. *Proc. R. Soc. (London)* A138, 707-718.
- [21] Schluentz, EJ., Steffe, JF., Ng, PKW. 2000. Rheology and Microstructure of Wheat Dough Developed with Controlled Deformation. *J. of Texture Studies* 31, 41-54.
- [22] Janssen, AM., Vliet, TV., Vereijken, JM. 1996. Rheological Behaviour of Wheat Glutens at Small and Large Deformations. Comparison of Two Glutens Differing In Bread Making Potential. *Journal of Cereal Science* 23, 19-31.

VIDEO GAMES AS A SOCIALIZATION AGENT FOR THE YOUTH: AN EVALUATION OF AN OFT-OVERLOOKED FIELD

GENÇLER İÇİN BİR SOSYALİZASYON ARACI OLARAK VİDEO OYUNLARI: SIKLIKLA
GÖZ ARDI EDİLEN BİR ALANIN BİR DEĞERLENDİRMESİ

Aykut SİĞİN

Dr. Aksaray University Department of Sociology

ABSTRACT

The term “socialization”, in its simplest sense, could be used to refer to the series of activities of mixing with other people found in any given society. The term becomes especially significant when the youth are taken as a group of people in the process of learning to behave in a way that is acceptable in a community. The phenomenon of video games, born at the onset of the digital age as its natural consequence, on the other hand, is a commonly-preferred form of entertainment for the youth and is thus expected to be a part of their socialization processes. The aim of the current study is to investigate the form of media known as video games in terms of their functions of youth socialization by means of carrying out a comprehensive literature review. For this purpose, first of all, a discussion of the term “socialization” with a special emphasis on the youth was carried out. Secondly, a brief history of video games and the related media, such as video game magazines, websites dedicated to video games and YouTube channels, Facebook, Instagram and Twitter pages on gaming services, and their evolution through generations were given. After that, the function of both offline and online video games as a socialization agent was evaluated. The importance of the study lies in the fact that it bridges a gap in the literature of youth studies regarding the social functions of video games. The results of the study clearly indicate that video games constitute a specific community, generally referred to as “gamers”, with its own set of rules and play a vital part in youth socialization.

Key Words: The Youth, Socialization, Video Games, Gamers

ÖZET

En basit anlamıyla “sosyalizasyon” terimi, herhangi bir toplumdaki diğer insanlarla kaynaşmak için gerçekleştirilen çeşitli etkinlikler serisine işaret etmek üzere kullanılabilir. Söz konusu terimin, gençlerin bir topluluk içerisinde kabul görecektir şekilde davranmayı öğrenen bir insan grubu olarak ele alındığında daha da önemli bir hâle geldiği görülmektedir. Diğer yandan dijital çağın başlarında, onun doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan video oyunları olgusunun ise gençliğin sık sık tercih ettiği bir eğlence biçimi olduğu bilinmektedir ve buna bağlı olarak da söz konusu olgunun, gençlerin sosyalizasyon süreçlerinin bir parçası olması beklenmektedir. Bu bağlamda, mevcut çalışmanın amacı, video oyunları olarak bilinen eğlence ortamının gençlik sosyalizasyonu açısından işlevlerine kapsamlı bir literatür taraması aracılığıyla bir göz atmaktır. Bu amaç doğrultusunda her şeyden önce, “sosyalizasyon” teriminin gençlik olgusuna özel olarak vurgu yapılacak şekilde bir tartışması yürütülmüştür. İkinci olarak ise, video oyunları ve video oyunları dergileri, video oyunları temel alınarak hazırlanmış internet siteleri, video oyun hizmetleri üzerine hazırlanmış YouTube kanalları, Facebook, Instagram ve Twitter sayfaları gibi ilgili kitle iletişim araçlarının kısa bir tarihçesi ve bunların nesiller boyunca gözlemlenen gelişimi ele alınmıştır. Daha sonra da hem çevrimdışı hem de çevrimiçi video oyunlarını içerecek şekilde video oyunlarının bir sosyalizasyon aracı olarak işlevi değerlendirilmiştir. Çalışmanın öneminin, gençlik çalışmaları literatüründe yeterince çalışılmadığı anlaşılan video oyunlarının sosyal işlevleri gibi bir konudaki açığın kapatılmasına katkı sağlaması olduğu öne sürülebilir. Çalışmanın sonuçları açık bir şekilde ortaya koymaktadır ki video oyunları genel olarak “oyuncular” olarak anılan ve kendine ait bir kurallar setine sahip olan belirli bir grup meydana getirmekte ve gençlik sosyalizasyonunda büyük ölçüde önemli bir rol oynamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Gençlik, Sosyalizasyon, Video Oyunları, Oyuncular

INTRODUCTION

It might be true that the world population is growing older and, especially in the West, more and more couples decide not to have children. However, this should not be taken to mean that the issues of the youth are any less important than the issues of any other age group. In fact, although the world population could be said to be getting older, according to the Population Facts-sheet entitled “Youth Population Trends and Sustainable Development” published by the United Nations (2015, p. 1), in 2015, one out of six people worldwide fell under the category of “youth”. The same sheet also projects that the youth population is expected to increase by 7% by 2030, from 1.2 billion to about 1.3 billion globally.

A main “issue” of the existing youth population involves their socialization process. Even though the concept of socialization will be discussed in detail under the following heading, a simple definition of the term could be *the series of activities of mixing with other people found in any given society*. In a fragmented “post-modern” world where customs and traditions fail more often than not to guide the young in such social institutions as the family and school in their attempts of the socialization of the young, leisure or free-time activities come into play.

As primary research topics of sociology of everyday life or of a “third sociology” (Sztompka, 2008), free-time activities might range from sports, cultural events and entertainment to community service. One such leisure activity is playing games, or video games, to be more specific. The importance and prevalence of this have increased thanks to the advances made in technology and communication services over the last years. Wiley Electrical and Electronics Engineering Dictionary (2004) defines a video game as “a computer program in which one or more users interact with the computer and/or other players, for amusement or competition”. As is clear from the definition, playing a video game might involve more than one person and even when it does not, communities that serve the purpose of discussing a video game exist. These facts point out to the social aspect of video games and thus the need for a study such as this particular one.

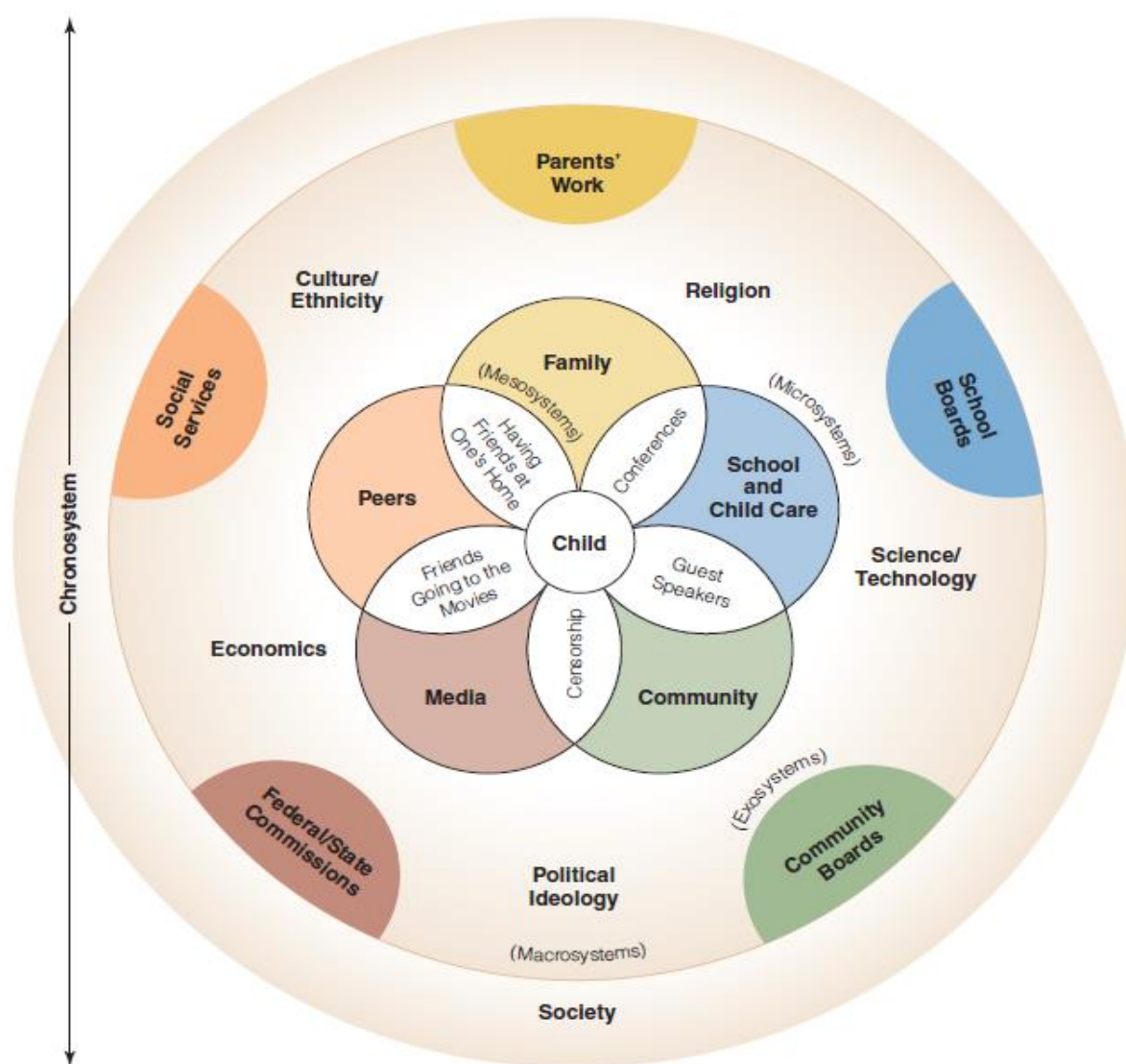
The aim of this study is to investigate video games, an area in youth studies that is often overlooked or looked at from negative angles such as the risks they pose to one’s health or their relation to decreased school success, in terms of how they function as socialization agents for the youth. With this aim in mind, firstly, the concept of socialization will be discussed with a special emphasis on the youth. A brief history of video games and the related media will be given afterwards. Following that, the main arguments of the study will be put forward while exploring both offline and online video games and their effects on the socialization of the youth. The study will be concluded with a general overview of the discussions made along with suggestions for further studies for this fruitful-yet-neglected research area.

1. UNDERSTANDING THE CONCEPTS OF SOCIALIZATION AND THE YOUTH AND THE SOCIALIZATION PROCESSES OF THE YOUTH

Socialization is one of the most important topics in fields such as sociology, social psychology, social anthropology and education, since it paves the way for the understanding of such broad matters as the nature of interpersonal relationships, the dynamics between social institutions and the individual, group belongings, isolation, exclusion and the formation of the self and identity and the way they are formed as part of a community.

Oxford Dictionary of Sociology (1998) defines the term as “the process by which we learn to become members of society, both by internalizing the norms and values of society, and also by learning to perform our social roles (as worker, friend, citizen, and so forth)”, whereas The SAGE Dictionary of Sociology (2006) defines it as “the process through which a person (especially a child) acquires both the knowledge and the personality necessary to become a full member of a society”. These two different definitions of socialization, and the one provided before, have one thing in common and that is the emphasis placed on becoming part of society. While many other different definitions of the term could easily be given here, all of them would inevitably lead the reader to the realization that socialization is in fact the ongoing process through which individuals are transformed into members of society, or of social groups (Grusec & Hastings, 2015, p. xi).

While it is a process whereby the interplay of many variables should be accounted for (see Figure 1), what might come to mind at first in the form of keywords when the notion of socialization is thought of are “family”, “school”, “mass media”, “gender” and “community”. It should come as no surprise that the family plays a major role in a person’s socialization, especially when the viewpoint of some researchers who posit that socialization is limited to one’s childhood years (Gould, 2011, p. 88) is taken into consideration.¹ The socialization process within this period consists mostly of the family handing down their values to the child. Although it is difficult to pinpoint when exactly a child develops their gender identity, it is safe to assume that around the same period of time, the child starts to experience what is called “gender socialization”, as parents, primary agents of socialization at this point, teach him or her what is expected of him, as a boy, or her, as a girl, by society (Kretchmar, 2011, p. 102). When the child reaches school age, he or she is introduced to a bigger social group than his or her family. In place of primary caregivers, there is now the school management, teachers, other students, janitors and a whole new set of rules to abide by. According to Berns (2013, p. 186), schools influence children through 1-their educational programs leading to achievement; 2-their formal organization; and 3-the social relationships that evolve in the classroom.

Figure 1: Socialization involves all kinds of bidirectional interactions between the individual and the different systems of society over time (Berns, 2013, p. 35).

¹ The author is of the opinion that socialization is a lifelong process (Macionis, 2012, p. 104) and should be thought of in terms of age groups or time periods (e.g., “early socialization”, “youth socialization”, “socialization in old age”). However, this is not to say that the family is not the most vital social institution in the socialization process of most children.

In all these stages, both the media and communities that one participates in play a continuous and ever-present role. The old media exerts its influence especially in the form of radio and television broadcasts and picture-heavy magazines and books, while the new media provides content such as pictures, videos, music and video games of all sorts in childhood, all of which present the child with quite diverse societal possibilities unbound by his or her immediate surroundings. The socialization effects of the media not only continue well into adulthood and beyond, but they do so in an exponential manner, with the development of literacy skills and the ability to get to content which was out of reach before. As such, the media is a key socialization “medium”.

Communities or social groups manifest themselves as peer groups with whom the child plays games or has an education in childhood and go on to include people of all age groups and all kinds of activities as he or she reaches adolescence. Communities are of utmost importance for the aims of this particular study, as the community known as “gamers” constitutes its research subject along with video games, a medium more prevalent in the digital age than ever before. Entertainment Software Association (2019, p. 7) reports the average age of gamers as 33 and yet, they have been playing video games for 14 years on average, pushing the age group as far back as 19 years of age. The United Nations (2013, p. 1) explains youth as the transition period from the dependence of childhood to the independence of adulthood and regards a person who is between the ages of 15 and 24 as “young”.

The youth are one of the age groups which experience the effects of the media directly and continuously on a daily basis. The time spent without being in interaction with some kind of media is almost non-existent in the digital era. The media could be found in living rooms, schools, workplaces, restaurants, private cars and public transportation systems or on the street. The technological advances being made today are so great that the concept of space is often irrelevant in defining what media is. Indeed, portable devices such as smart phones, personal digital assistants (PDAs) or handheld gaming consoles made it possible for the media to permeate all spheres of life.

Minnow & LaMay (1995, p. 5) assert that “by the time most Americans are eighteen years old, they will have spent 15,000 hours in front of a television set, about 4,000 hours more than they have spent in school, and far more than they have spent talking with their teachers, their friends, or even their parents”. Written in 1995, this remark does not only hold true to this day, it has more serious implications. Firstly, the assertion made about the American youth applies to the young population all over the world thanks to the effects of globalization. Secondly, the passing of the years has only extended the means and range of mass communication. Roberts, Foehr & Rideout (2005, p. 10) note that their findings in 1999 led them to label young people’s media environments as “media rich” (Roberts et al., 1999), whereas their findings from 2004 made them use the term “media saturated”. This clearly shows the evolution of the media in a period of 5 years.

Moreover, Prensky’s (2001, p. 1-2) dichotomy of “digital natives” and “digital immigrants” sheds more light onto the impact of the media on the youth. While a digital native, one who was born into the world of computers, video games and the Internet, speaks the digital language like a native speaker, a digital immigrant, one who was not born into the digital world but had to adopt aspects of it, might retain their “accent” and thus not speak the digital language like their mother tongue. To exemplify, a digital native would be expected to turn to the Internet first as a source of information, but a digital immigrant would think twice before consulting the Internet. Translating this into the issue at hand, it becomes apparent that the digital native youth of today socialize through and with the media more than the digital immigrants of the past. This is in line with the redefined life goals of people in a changing world (Shafer, 1990, p. 4).

2. A BRIEF HISTORY OF VIDEO GAMES AND THE RELATED MEDIA

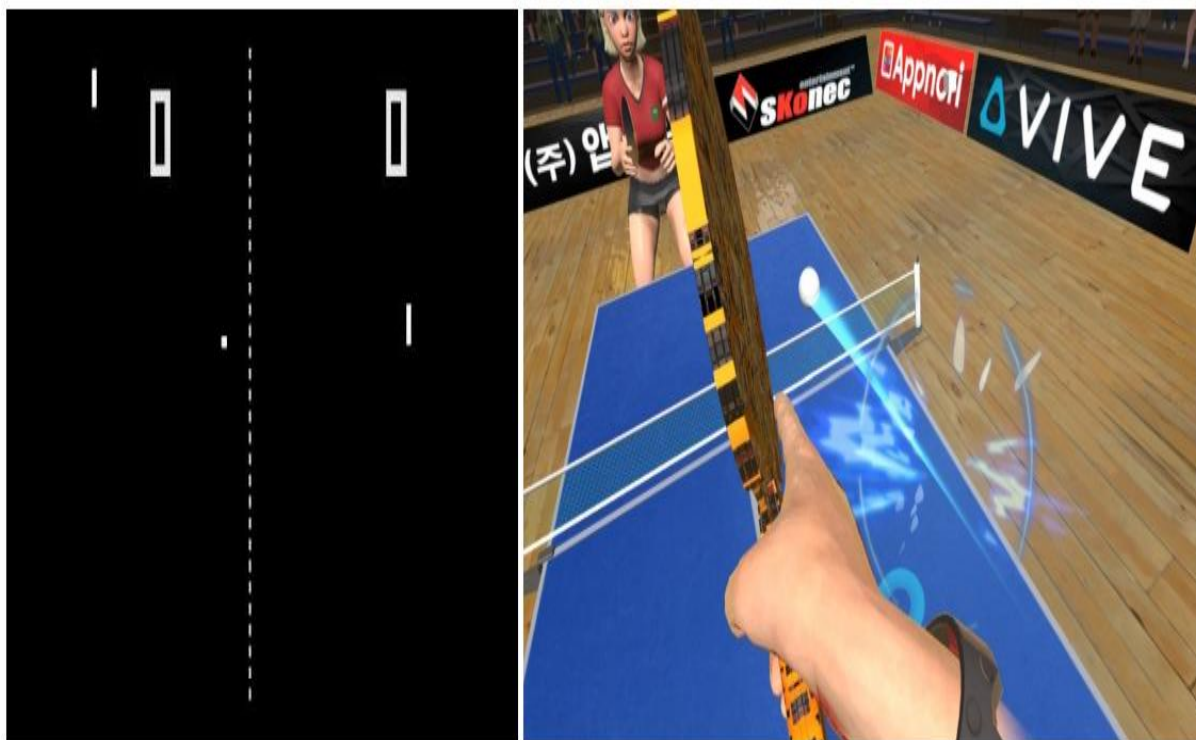
Devised in 1947, Cathode Ray Tube Amusement Device is the first form of a video game. The device looked like a radar and the aim was to control a missile to fire at targets. The influence of the World War II on the device was obvious. What followed it in 1951 was the NIMROD computer, the world’s first gaming computer. The purpose of the computer was to play Nim, a mathematical strategy game. OXO, which came out in 1952, was used to simulate a game of noughts and crosses. The year 1958 saw

Tennis for Two, which allowed two people to play an electronic tennis game using two controllers. Spacewar! made its debut in 1961 and let two players control two spaceships each in an attempt to destroy one another. Even though they were nowhere near the quality of the video games of today, all these games set the standards for upcoming games. (Siğın, 2012, p. 4)

In 1972, a video game called Pong, founded on the premises of a table tennis sports game, gave birth to what might be called the “video game community”. Pong was so popular among people that arcade machines that let people play video games became more common in places like malls, fairs and the like. The popularity of the video game led to the emergence of many other similar games and the game having an extensive media coverage, which in turn contributed to the growth of the video game industry. Arcade centers were still popular, but an alternative to them was on the horizon: home consoles. (Siğın, 2012, p. 4)

With the advent of home consoles, a generational timeline for video gaming began. The first generation could be said to have started when the first console to make its way to consumer homes, the Brown Box, was released in 1967. This period was highlighted by Pong variants. The second generation, which started in 1977, mainly saw electronic tennis-inspired games. The noticeable console of the time was the Atari 2600, which was one of the first in allowing the player to use external cartridges to play different games, a trait modern gaming still makes use of in the form of discs. The landmark console of the third generation, which started in 1983, was the Nintendo Entertainment System (NES), a system that remained the best-selling home console for a very long time. The SEGA Master System was the other console of this generation. Generation four started in 1988. Also called the “golden age of gaming”, this period saw the rivalry between SEGA’s Genesis and Nintendo’s Super Nintendo (SNES). SEGA began to cater to adults as much as they catered to children in this generation, laying the foundation for the idea that gaming was not only for children. Amidst the rivalry between SEGA and Nintendo, it was actually a third contender, Sony, that emerged victorious and the fifth generation of gaming began with the Sony PlayStation in 1994. The PlayStation got rid of game cartridges in favor of CDs. The other console of the generation was the Nintendo 64. The sixth generation started in 2000. This generation was dominated by a rivalry between the Sony PlayStation 2 and Microsoft Xbox, with Nintendo focusing more on handheld devices. The notable consoles of the seventh generation, which initiated in 2005, were the Microsoft Xbox 360, Sony PlayStation 3 and Nintendo Wii, all of which had online multiplayer functionality, an indispensable feature of the gaming industry today. (“An exhaustive history,” 2018) The eighth, and the current, generation of video game consoles began in 2012 with the release of the Nintendo Wii U. The Sony PlayStation 4 and the Microsoft Xbox One followed it. The next generation is expected to start by 2020 (Williams, 2018).

Figure 2: Two table tennis-themed games, Pong (1972) (Left) and PingPong Kings VR (2018) (Right), show the evolution of video games over the years.

Video game journalism advanced in parallel with the industry which it is a part of. The publications serve the main purpose of giving information about video games and related events such as community gatherings and in doing so, they contribute to the establishment of a (discourse) community whose members share the same discursive and rhetoric interests (Sığın, 2012, p. 73). First published in 1974, Play Meter was a trade magazine that covered arcade games. It was in 1981 that the first consumer gaming magazine, Computer and Video Games, made its debut in Britain. The United States of America met its first video game magazine, Electronic Games, several weeks after the publication of Computer and Video Games in Britain. In mid-80s, many video game magazines were introduced in Europe. In the 90s, the Internet was slowly becoming common and print video game journalism started to give way to online publishing. Websites like IGN were doing what print video game magazines were doing in an online fashion. Starting with the early 2000s, forums started to appear and gave players all around the world the opportunity to discuss video games, which helped in the building of a “global village” for video game players, to employ McLuhan’s terminology. (Rignall, 2015)

Social media further solidified the video game community, as ordinary (in the sense that they are not journalists unlike those working in print video game journalism) people broadcast live or upload pre-recorded videos on YouTube, reviewing and discussing video games as well as showing actual game footage and allowing for instantaneous commentary. Twitch, another live broadcasting platform, serves a similar purpose. Official game and game developer pages/accounts on Facebook, Twitter and Instagram help players communicate with developers directly and give fan feedback on their products. Developers and publishers also do giveaways and announce their upcoming projects on social media, keeping in touch with their customers and building a strong sense of community. Specialized game rooms bring gamers together on Discord, an application designed specifically for gamers, where in-depth game discussions are carried out. Gamers get more and more means to communicate with each other and with the teams responsible for the creation of the games they play as progress in technology is being made.

3. VIDEO GAMES AS SOCIALIZATION AGENTS

According to Roberts, Foehr & Rideout (2005, p. 10), as of 2004, video games are found in 83% of American homes with children, up from 81% in 1999. Entertainment Software Association’s study

(2019, 9) reveals that gamers play games throughout the day, with 52% playing after work, 31% while waiting for appointments, 27% during break at work or school and 16% during a commute. More interestingly perhaps, it is reported in the study (2019, p. 11) that 57% of parents play games with their child at least weekly and 74% of them think that video games are educational.

Regarded by many as a male-dominant area, gaming seems to have attracted the attention of girls over the years, as “from 1999 to 2004, the proportion of kids with video game consoles increased at a slightly higher rate for girls than for boys” (Roberts, Foehr & Rideout, 2005, p. 11). As far as preferences in gaming according to gender goes, male gamers aged 18 to 34 report action games, shooters and sports games as their favorite game genres and female gamers aged the same report casual and action games as their favorite.

It should be clear now that video games are becoming (or have become) a part of people’s lives regardless of their age or gender.² As was mentioned before, the process of socialization is helpful in understanding identity formation. According to Genner & Süs (2017, p. 5-6), a key aspect of identity formation is discovering what distinguishes one from others and how he or she interrelates with a social group. The authors go on to discuss how the media provides the young with opportunities to identify themselves. For instance, fictional characters in all forms of media or real-life celebrities as they appear in the media could be taken as examples to be followed, both contributing immensely to identity formation.

Video games are no exception to this. The characterization in video games is so rich that one could find a sword-wielding samurai who wants to be the best, an Asian spy whose aims are obscure and next moves are unpredictable, a professor trying to survive a zombie apocalypse, a vengeful God-slayer making amends for his past sins, a lustful succubus who seeks fun in the human world, a young girl who has the power to rewind time, a sick old man who wishes to have a fight to the death, an adventurous Italian who wishes to save the princess or the ambitious owner of a multi-million dollar enterprise. More recently, famous actors and actresses such as Ellen Page, Willem Dafoe, Samuel Jackson and Kristin Bell appeared in video games as fictional characters, just like they would in a movie or television series. In short, the diverse characters that video games portray contribute to the identity formation of the young.

Another way video games might help in the socialization processes of young people is by helping them make friends or maintain friendships. According to Lenhart (2015) 83% of teen gamers play games with others in person and 75% do the same through online capabilities. They also play with different kinds of people. 89% play with friends they know in person, 54% play with people they only know online and 52% play online with people who are not their friends. Besides, 36% of teens met new friends while playing video games. In addition to being a tool for making new friends, video games, both offline and online, also provide the means to spend quality time with friends. This appears to be the case especially for male gamers, as Lenhart’s finding (2015) that talking to friends while playing video games is an activity gamer boys are frequently engaged in reveals. The same study also reveals that “feeling connected with friends” is a central theme with the majority of teens who play video games.

Yet another socializing aspect of video gaming occurs in the form of community events. While discussions as to whether electronic sports (henceforth, eSports), organized video game competitions, is real sports continue, taking it as a community event and focusing on its competitive side tells a lot about its socialization effect. The first hypothesis of the social comparison theory is “there exists, in the human organism, a drive to evaluate his opinions and his abilities” (Festinger, 1954, p. 117). By this account and the competitive platform provided by the eSports community, people, especially the young who tend to enjoy showing their skills, get the opportunity to compare themselves to others. In fact, eSports not only brings together the people from all around the world who wish to compare their skills in a specific video game to those of others in a tournament venue, but also the spectators who are either

---

² See Roberts, Foehr & Rideout (2005) for a more detailed analysis covering such variables as race, ethnicity and parent education.

present in the venue or watching live streams online, the commentators and the representatives of game companies, all of whom together constitute a social group or a community.

Figure 3: Two professional eSports players are competing against one another to prove their worth in the video game Street Fighter V as thousands of people spectate them live.

Such gaming events are known to have gamers constantly prepare for them, as there are almost always big prize pools for successful individuals and teams. The preparation periods not only include individuals and teams training by means of playing the game(s) in question, but also their sharing tips, tactics and strategies before, during and after the events, since gaming organizations keep happening one after the other. All in all, sharing the same interests as members of as large social groups as eSports communities eventually leads to a socialization process where an intermingling of friendship and rivalry takes place.

CONCLUSION

Video games have often been investigated in terms of their negative effects on the youth and their effects concerning youth socialization have often been neglected. This study aimed to regard video games as a socialization agent and investigate their impacts on youth socialization. With many technological breakthroughs observed in the digital era, video games have become more widespread and readily available to people of all ages. As the youth are one of the primary age groups playing video games, how they interact with the medium is a question that needed to be answered. As people sharing the same rhetoric interests and “speaking the same language”, the social group playing video games could be said, most and foremost, to form a discourse community. This community is given the name “gamers”. Video games affect the socialization process of gamers in a few ways. Firstly, they come to interact with a variety of characters in video games and this has an effect on their identity formation. Secondly, they make friends online and maintain their existing friendships through the medium. Lastly, they become members of larger communities via gaming events such as tournaments, where a friendly-yet-competitive environment awaits them.

Further studies could investigate video games as socialization agents by looking at the dynamics occurring among the different members of eSports communities. Participant observations should yield fruitful results for the researcher. A longitudinal study focusing on the effects of video games on identity formation in terms of games played should give insights into the specific effects of the medium on the

youth as well. A linguistic study on the manners in which the discourse community of gamers is constructed would also prove to be interesting.

REFERENCES

- Berns, R. M. (2013). *Child, family, school, community: Socialization and support* (Ninth Edition). Wadsworth: Cengage Learning.
- Bruce, S., & Yearley, S. (2006). *The Sage dictionary of sociology*. London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications.
- DID Electrical. (2018). *An exhaustive history of eight generations of video game consoles: 1967 to 2018*. Retrieved July 6, 2019, from <https://www.did.ie/content/blog/history-of-video-game-consoles>.
- Entertainment Software Association. (2019). *2019 Essential facts about the computer and video game industry*. Retrieved July 1, 2019, from <https://www.theesa.com/wp-content/uploads/2019/05/2019-Essential-Facts-About-the-Computer-and-Video-Game-Industry.pdf>.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7(117), 117-140.
- Genner, S., & Süß, D. (2017). Socialization as media effect. In *The International Encyclopedia of Media Effects*. West Sussex, UK: Wiley.
- Gould, M. (2011). *Sociology reference guide: The process of socialization* (First Edition; The Editors of Salem Press, eds.). California; New Jersey: Salem Press.
- Grusec, J. E., & Hastings, P. D. (2015). *Handbook of socialization: Theory and research*. New York: The Guilford Press.
- Kaplan, S. M. (2004). *Wiley electrical and electronics engineering dictionary*. Hoboken, New Jersey: IEEE Press.
- Kretchmar, J. (2011). *Sociology reference guide: The process of socialization* (First Edition; The Editors of Salem Press, eds.). California; New Jersey: Salem Press.
- Lenhart, A. (2015). *Chapter 3: Video games are key elements in friendships for many boys*. Retrieved July 9, 2019, from <https://www.pewinternet.org/2015/08/06/chapter-3-video-games-are-key-elements-in-friendships-for-many-boys/>.
- Macionis, J. J. (2012). *Sociology* (Fourteenth Edition). New Jersey: Pearson Education, Inc.
- Marshall, G. (1998). *A dictionary of sociology*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Minnow, N. M., & LaMay, C. L. (1995). *Abandoned in the wasteland: Children, television, and the first amendment*. New York: Hill & Wang.
- Prensky, M. (2001). Digital natives, digital immigrants. *On the Horizon*, 9(5), 1–6.
- Rignall, J. (2015). *A brief history of games journalism*. Retrieved July 6, 2019, from <https://www.usgamer.net/articles/a-brief-history-of-games-journalism>.
- Roberts, D. F., Foehr, U. G., & Rideout, V. J. (2005). *Generation M: Media in the lives of 8-18 year-olds*. Menlo Park, CA: Henry J. Kaiser Family Foundation.
- Roberts, D.F., Foehr, U. G., Rideout, V. J., & Brodie, M. (1999). *Kids & media @ the new millennium*. Menlo Park, CA: Henry J. Kaiser Family Foundation.
- Shafer, S. M. (1990). Socialization of Youth in a Changing World. *Western European Education*, 22(1), 3-5.
- Sığın, A. (2012). A genre analytic study of the game review sections of video game magazines (Unpublished master's thesis). Hacettepe University, Ankara, Turkey.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs Population Division. (2015). *Youth population trends and sustainable development*. Retrieved June 27, 2019, from <https://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/YouthPOP.pdf>.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs. (2013). *Definition of youth*. Retrieved July 1, 2019, from <https://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/youth-definition.pdf>.
- Williams, M. (2018). *PlayStation 5 and Xbox Two: How the next generation of consoles will move gaming forward*. Retrieved July 6, 2019, from <https://www.usgamer.net/articles/ps5-xbox-two-next-gen-consoles-deep-dive>.

AN EVALUATION TOWARDS UNDERSTANDING THE SOCIO-CULTURAL IMPACTS
OF TURKISH TELEVISION SERIES ON THE AZERBAIJANI SOCIETY
TÜRK TELEVİZYON DİZİLERİNİN AZERBAYCAN TOPLUMU ÜZERİNDEKİ SOSYO-
KÜLTÜREL ETKİLERİNİ ANLAMAYA YÖNELİK BİR DEĞERLENDİRME

Raheb Mohammadi GH.

Dr., Avrasya University Department of Psychology

Aykut SİĞİN

Dr., Aksaray University Department of Sociology

ABSTRACT

The prevalence of media tools, especially of visual media products, via technological advances, cultural transmission between societies through these products and their effects on the socio-cultural fabric of a target society have become an important phenomenon of today's world. Turkey, being no exception, has recently become one of the front runners of producing television series and entertainment programs and of transferring these popular media products to different countries, having shown improvement both in quantity and quality. Moving on from this point, the media products in question were not only broadcasted in Turkish television channels, but were also exported to many different countries. The fact that media products occupy the agenda of societies and affects ways of social life created a need to analyze this issue from a sociological point of view. Therefore, the aim of this study is to investigate the socio-cultural effects of the Turkish series on the neighboring and "fellow" Azerbaijani society, whose kinship to Turkey originates both from an ethnic point and from similar ways of social living, from a sociological perspective. In carrying out the study, the series exported from Turkey to Azerbaijan were taken as media products and a literature evaluation of these media products was carried out, during which interpretations were made by taking statistical data into consideration. While analyzing the issue at hand, it was aimed to explain the aspects in which the Azerbaijani society is impacted by the Turkish series and the ways they affect it. In this direction, chiefly the following questions were tried to be answered: What are the attitudes of the Azerbaijani society towards the socio-cultural aspect of Turkish media products? What kinds of effects do the Turkish media products have on the Azerbaijani social life? At the end of the study, it became clear that these media products have an impact on the culture and daily lives of the Azerbaijani society and women and the youth are the main groups to feel their effects.

Key Words: Media Products, Media Effects, The Azerbaijani Society, Popular Culture

ÖZET

Kitle iletişim araçlarının, özellikle de görsel medya ürünlerinin, teknolojik gelişmeler sayesinde hızlıca yayılması, bu ürünler aracılığıyla toplumlar arası kültür aktarımı ve yine bu ürünlerin hedef toplumun sosyo-kültürel dokusundaki etkileri günümüzün önemli olgularından biri olmuştur. Türkiye de bu konudan müstesna olmayarak son zamanlarda genelde popüler kültür ürünlerinin, özelde ise dizi filmlerin ve eğlence programlarının üretiminde ve üretilen bu medya çıktılarının farklı ülkelere aktarımı konusunda hem niceliksel hem de niteliksel artış gösteren başat aktörlerden biri hâline gelmiştir. Bu noktadan hareketle, söz konusu medya ürünleri sadece Türkiye'deki televizyon kanallarında gösterilmekle sınırlı kalmamış, birçok farklı ülkeye de ihraç edilmiştir. Medya çıktılarının toplumların gündemini meşgul etmesi ve toplumsal yaşam biçimlerini etkilemesi de bu konunun sosyolojik açıdan incelenmesi gereksinimini ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla da bu çalışmada, son zamanlarda Türk dizilerinin komşu ve gerek etnik gerekse toplumsal yaşamların benzerlik arz etmesi itibarıyla "kardeş" ülke Azerbaycan toplumu üzerinde meydana getirdiği sosyo-kültürel etkilerin sosyolojik bir bakış açısıyla incelemeye tabi tutulması amaç edinilmiştir. Çalışma yürütülürken Türkiye'den Azerbaycan'a ihraç edilen medya çıktıları olarak dizilerin bir literatür değerlendirmesi gerçekleştirilmiş, istatistiki veriler de dikkate alınacak şekilde yorumlamalarda bulunulmuştur. Konu ele alınırken Azerbaycan toplumunun Türk medya ürünlerinden etkilendiği boyutların neler olduğu ve söz konusu boyutların etki ediş biçimleri açıklanmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda temel olarak aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

Azerbaycan toplumunun Türk medya ürünlerinin sosyo-kültürel boyutuna yönelik tutumları nelerdir? Türk medya ürünlerinin Azerbaycan'daki toplumsal yaşam üzerinde ne tür etkileri bulunmaktadır? Çalışmanın sonucunda, bu dizilerin Azerbaycan toplumunun kültürü ve günlük yaşantıları itibariyle etkiler gösterdiği ve kadınların ve gençlerin bu etkileri hisseden temel gruplar olduğu açıklık kazanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Medya Ürünleri, Medya Etkileri, Azerbaycan Toplumunu, Popüler Kültür

O‘ZBEK MAQOLLARINING NEMIS FOLKLORIDAGI MUQOBILLARI

Farruh BAFOYEV

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tayanch doktoranti, Toshkent, O‘zbekiston

J. ESHONQULOV

Xalq maqollari uni yaratgan xalqning paydo bo‘lish tarixi qadar qadimiydir. Chunki ular xalqlarning hayot tajribalari davomida orttirgan xulosalarini o‘zida ifoda etadi. Maqsadki, ana shu xulosalar o‘zidan keyingi avlodlar uchun namuna bo‘lsin. O‘zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidov maqollarning ana shu maslak o‘laroq vujudga kelganini quyidagicha izohlaydi: “Yo‘l yurib ketayotgan insofli odam bexosdan chuqurlikka toyib ketasa, o‘rnidan turib etak qoqib ketavermaydi. Men yiqildim, boshqalar yiqilmasin deb, chuqurni tekislab qo‘yadi, yo bo‘lmasa, birorta tayoqni suqib belgi qo‘yib ketadi. Bu “ey yo‘lovchi, ehtiyot bo‘l, bu yerda chuqur bor, ko‘zingga qara”, degan ishora bo‘ladi. Bobolar hikmati ana o‘sha tayoqdir”¹. Ushbu jumlada xalq maqollarining yuzaga kelish sababi o‘ziga xos tarzda ochib beriladi. Aynan ana shu sababli bo‘lsa kerak, turli xalqlarda vujudga kelgan maqollar ular yaratilgan makon va zamondan qat‘iy nazar bir-biriga ma‘no-mazmun, shakl, maqol matnida qo‘llangan obraz va detallar nuqtai nazaridan o‘xshash. Bu kabi maqollarni bir necha guruhga bo‘lish mumkin.

- 1) shakl va mazmun jihatidan aynan bir xil maqollar;
- 2) shakli har xil, mazmuni bir xil maqollar;
- 3) shakli yaqin, mazmuni bir xil maqollar;

Birinchi guruhga shakl va mazmun jihatidan aynan bir xil maqollar kiradi. Tadqiqotchi M. Yakubova o‘z tadqiqotida bu kabi maqollarning turli xalqlar og‘zaki ijodida paydo bo‘lishini quyidagicha izohlaydi: *“Insoniyat hayotining bir-biriga o‘xshash tomonlari juda ko‘p. Ushbu o‘xshashliklar hayotiy masalalarga yondashishda, ularga baho berishda bir-biriga yaqin fikrlarning tug‘ilishiga olib keladi. O‘sha yaqin fikrlar zaminida tug‘ilgan hukm-xulosalar milliy ruh qobig‘iga o‘ralgan holda namoyon bo‘ladi. Natijada g‘oyaviy jihatdan o‘zaro yaqin, ifodaviylik tomonidan rang-baranglikka ega bo‘lgan sinonimik maqollar ro‘yobga chiqadi.”*¹

Ammo shu o‘rinda yana bir holatni aytib o‘tish kerakki, turli xalqlar folklorida vujudga kelgan aynan o‘xshash maqollarning yuzaga kelish sababini faqat xalqlarning bir xil turmush tarzini boshdan kechirganligi bilan izohlash biroz xato bo‘ladi.

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent Sh.Imyaminova va tadqiqotchi Sh.Kamolova o‘zlarining “Nemischa-o‘zbekcha maqol va matallar lug‘ati” kitobiga so‘zboshi sifatida keltirgan “Maqol xalq ijodiga yo‘g‘rilgan kichik asardir” maqolasida ba‘zi xalqlar ijodida uchraydigan bir xil shakl va mazmundagi maqollarning paydo bo‘lish sababini ular orasidagi o‘zaro aloqalarda ekanligini ta‘kidlab, mazkur maqollar aslida ancha oldin muayyan asarlar tarkibida kelganini qayd etib o‘tishadi. So‘ngra esa turli xalqlar folklorida uchraydigan bir shakl va mazmundagi maqollarning asl manbalarini keltirib o‘tishadi. Masalan:

“Vaqt – bu pul”. Bu gapni birinchi marta amerikalik olim va siyosat arbobi Benyamin Franklin (1706-1790) o‘zining “Yosh savdogarga maslahat” asarida aytgan. Franklinning bu gapi ishbilarmonlar, bankir va savdogarlarning shioriga aylanib qolgan.

¹ Вохидов Э. Ўз қадрини билган сўз қадрини билар.//Маънолар маҳзани. (Маънолар шарҳига бағишланган китоб). - Т.: 2018. 3-бет.

¹ Якубова М. Ўзбек мақолларининг ғарб халқлари фолклоридаги маънодош муқобиллари // Илм сарчашмалари, 2013 йил 8 сон. - Б.78

“Omad kuchlilarga kulib boqadi”. Bu maqolning muallifi ingliz yozuvchisi va dramaturgi Oskar Uayld (1854-1900) dir.

“Sukut alomati – rizolik belgisi”. Bu gap ilk bor eramizga qadar 496-406-tillarda yashagan buyuk yunon shoiri Sofoklning tragediyasida ishlatilgan.

“Oxiri kulgan afzalroq”. Ushbu jumla fransuz yozuvchisi Jan-Pier Florian (1755-1794) ning “Ikki dehqon va bulut” masalidan olingan. Bu gap “Oxiri baxayr bo’lsin”, “Jo’jani kuzda sanaymiz” kabi qanotli so’zlariga sinonim sifatida qo’llanib kelinmoqda.² Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, bir xil shakl va mazmunga ega bo’lgan maqollar muayyan davrda induvidual ijodda paydo bo’lgan. So’ngra esa o’zaro aloqalar tufayli bir xalqdan ikkinchi xalq og’zaki ijodiga o’tib, qo’llanilib, o’sha xalqning og’zaki ijodiga singib ketgan.

Ikkinchi guruhga shakli har xil, ma’nosi bir xil maqollar kiradi. Ushbu guruhga kiruvchi maqollar shakl jihatidan bir-biridan tubdan farq qiladi. Ammo ifoda etayotgan mazmuni bir xil bo’ladi. Ularga o’zbek folkloridagi “Og’zi kuygan qatiqni ham puflab ichar” maqolini misol sifatida keltirish mumkin. Ushbu maqolda bir marotaba qaysidir ishi tufayli pand yegan, aziyat chekkan inson (og’zi kuygan) ikkinchi bor shunga o’xshash vaziyatga tushganda nihoyatda ehtiyotkor bo’lishi, oldingi xatosini takrorlamaslikka harakat qilishi maqoldagi hukm uchun asos bo’lgan. Ushbu maqolning “Ko’r hassasini bir marta yo’qotar”, “Ilondan qo’rqan ola arqondan hatlamas” kabi variantlari ham mavjud.

Yuqoridagi maqollarga nemis paremiologiyasidagi “Begossene Hunde furchten das Wasser”, ya’ni “Cho’kkan it suvdan qo’rqar” maqolini keltirish mumkin. Mazkur maqolda birinchi bor ehtiyotsizlik qilib suvga cho’kkan, falokatga uchragan itning keyinchalik suv bor joylardan qo’rqishi, ehtiyotkor bo’lib qolishi misolida insondagi holat tasvirlanmoqda. Yuqorida keltirilgan o’zbek maqollarida hayotiy voqeelikka asos bo’lgan fikr inson vositasida (og’zi kuygan, ilondan qo’rqan, ko’r), nemis maqolida esa hayvon (it) vositasida ochib berishga harakat qilinmoqda.

“Qazisan, qartasan, asl naslingga tortasan”

Mazkur maqol ham o’z, ham ko’chma (majoziy) ma’noga ega. Dastlab o’z ma’nosiga to’xtalsak. Qazi, qarta aslida ot go’shtidan tayyorlanadigan mahsulotlar. Qiymat jihatidan narxi yuqori. Shu sababli juda mazali tansiq taomlar sirasiga kiradi Ammo shunday bo’lsa-da, ulardan biroz yoqimsiz hid - otning hidi kelib turadi. Ya’ni garchand qiymati yuqori taomlar sanalsa-da, hidi ularning nimadan tayyorlanganini eslatib turadi, hidi ketmagan. Majozan: “Yomondan tug’ilgan, yomonlar davrasidan chiqqan odam ming yaxshi bo’lib ketgan bilan, bari bir asli zotiga tortadi. Ya’ni uning xatti-harakatida, yurish-turishida, gap-so’zida o’sha yomonlikdan qandaydir bir asorat saqlanib qoladi²”, degan ma’noni anglatadi. Demak, bu dunyoda hech bir yaratilgan asl mohiyatidan uzoqqa keta olmaydi, degan xulosa chiqadi. Ushbu maqolga esa nemis folkloridagi “Der Fuchs ändert den Balg und bleibt ein Schalk”, ya’ni “Tulki terisini o’zgartirsa ham ayyorligicha qoladi” maqolini muqobil sifatida keltirish mumkin. Bilamiz, tulki xalq og’zaki ijodida ayyorlik ramzi hisoblanadi. Donishmand xalq maqolda aynan ana shu ramzni asos qilib oladi va “tulk har qancha o’zini o’zgartirishga harakat qilmasin, asliyatidan boshqacha bo’la olmaydi, ayyorligicha qoladi, chunki uning “mohiyati”da ayyorlik bor”, degan ma’noni hukm uchun asos qilib oladi. Majozan: “Oramizda shunday insonlar borki, ular ko’rinishda o’zini boshqacha tutadi, yaxshi ko’rinishga harakat qiladi, ammo ularning nasl-nasabida, qonida yomon sifatlar bo’lgani uchun ularga ishonib bo’lmaydi. Oxir-oqibatda asliga tortib, bir baloni boshlashadi”, degan ma’no chiqadi. Germaniyaning www.aphorismen.de saytida ushbu maqolning “Täuschung”, ya’ni “Yolg’on, aldov” mavzusidagi maqollar ro’yxatida keltirilishi mazkur nemis xalqiga tegishli bo’lgan paremiologik birlikning aynan biz tushungan va tahlil qilgan ma’noda ishlatilishidan dalolat beradi. Ushbu saytda mazkur maqolga muqobil sifatida “Der Wolf ändert das Haar Und bleibt, wie er war”, ya’ni „Bo’ri junini o’zgartirsa ham aslich qoladi“ maqoli keltirilgan. Ko’rinib turganidek, har ikki maqolda aytilmoqchi bo’lgan fikr majoz orqali berilmoqda.

² Nemischa-o’zbekcha maqol va matallar lug’ati. Tuzuvchilar: Sh.Imyaminova. Sh.Kamolova. – T.: MUMTOZ SO’Z, 2013.

² Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Маънолар махзани. (Маънолар шарҳига бағишланган китоб). - Т.: 2018. 435-бет.

O‘zaro o‘xshash, muqobil maqollarning uchinchi guruhiga shakli biroz boshqacha, ammo mazmuni bir xil maqollar kiradi. Unga o‘zbek folkloridagi “Dangasaning ertasi ko‘p” va nemislardagi “Morgen, morgen, nur nicht heute, sagen alle faulen Leute”, ya‘ni “Erta, erta, lek bugun emas, deydi hamma ishyoqmas” maqolini; yoki “Vaqt eng yaxshi tabib” va unga nemis folkloridagi “Die Zeit heilt alle Wunden”, ya‘ni “Vaqt hamma yaralarni davolaydi” maqolini keltirish mumkin. Ko‘rinib turganidek, yuqorida o‘zaro muqobil sifatida keltirilgan o‘zbek va nemis maqollarida shakl, ishlatilgan so‘zlar biroz farqlansa-da, ma‘no jihatidan aynan bir xil.

Yuqoridagilardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o‘zbek va nemis folklorida uchrovchi bir-birga muqobil maqollar ikki xalqning o‘zaro aloqalari, o‘xshash, o‘zaro yaqin turmush tarzi, qolaversa, umuminsoniy qadriyatlarning ta‘siri o‘laroq dunyoga kelgan. Shu sababli ham ular orasida aynan bir xillarini ham, shaklan turlicha, mazmuman o‘xshashlarini ham va shaklan biroz farqlanadigan, ammo mazmuni bir-birini takrorlaydiganlarini ham uchratish mumkin. Ularni qiyosiy-tipologik planda o‘rganish o‘zbek va nemis xalqlarining hayot tarzi va dunyoqarashidagi o‘xshashlik va farqlarni kuzatishga, tahlil qilishga, o‘zaro aloqalarni mustahkamlashga, qolaversa, yangi maqollarni o‘zlashtirish orqali nutqimizni yanada ta‘sirli qilishga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. –Т, 1978.
2. Саримсоқов Б. Халқ тафаккурининг олмос қирралари // Ўзбек халқ мақоллари. Иккинчи нашр. –Т, 1984.
3. Маҳмудова Н., Шарипова Н. Sprichwörter. Proverbs. Пословицы. Мақоллар. – Қ, 2008.
4. Madayev O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – T, 2010.
5. Nazarov P. Nemischa-o‘zbekcha maqol va matallar. – S. 2001.
6. Nemischa-o‘zbekcha maqol va matallar lug‘ati. Tuzuvchilar: Imyaminova Sh., Kamolova Sh. – T, 2013.
7. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар махзани. (Маънолар шарҳига бағишланган китоб). – Т, 2018.
8. Якубова М. Ўзбек мақолларининг ғарб халқлари фольклоридаги маънодош муқобиллари// Илм сарчашмалари, 2013 йил 8 сон.

ОБРАЗЛИ ТАФАККУР ВА БОЛА НУТҚИ

Нилуфар АХМЕДОВА*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклор институтининг таянч докторанти.*

Тафаккур бевосита ақл, идрок, фикрга йўналтирилган онгнинг шакли бўлиб, у реал ҳодисаларни, уларнинг сабаб-натижаларини, моҳият ва ҳодиса томонларини ўзаро муқояса қилиб ҳукмлар чиқарадиган мавҳум жараён дир.

Образли тафаккур инсон моддий ҳаётидаги нарса-ҳодисаларнинг унинг тасаввурида бутунлай ўзга олам рангларида жилोलаниши саналади. Образли тафаккур учун замон ва макон иккиламчи ҳодисадир. Сабаби бу тафаккур вақт қонуниятини ихтиёрлари доирасида олдинга ёки орқага айлантириши, макон кенгликларини ўз тасаввур олами сарҳадлари билан ўлчаши мумкин.

Бундай тафаккур инсон ҳаётининг дастлабки босқичларида, айниқса, болалик даврида – ҳали ақл инсон ҳаракатларини ўз иродасига бўйсундирмаган жараёнларда камол топади, ривожланади. Бола борликни ўрганишни кузатишдан бошлайди. Ва аста-секин атроф-муҳит, яқинлари, уларнинг хатти-ҳаракати унинг диққатини тортади, уларга тақлидан ҳаракатлар қилади. Дастлаб ўзи ўрганган оламчани турли ҳаракатлар билан ўхшатишга (бувисининг юриши, дадаси ёки ойисининг қилиғи), товушларни ўхшатишга (мушукнинг миёвлаши, кучукнинг вов-вови, нарсанинг тақ-таки), кейинчалик эса сўзларнинг талаффузидаги тақлидга кўчиб, уларни нутқида қўллаш бошлайди.

Образли тафаккур учун тил, миллат, ирқнинг аҳамияти йўқ. Чунки бутун дунёда ҳаёлан булутларда сайр этмаган, бошқа сайёра ихтиро қилмаган, жонсиз нарсалар билан гаплашмаган бола камроқ бўлса керак. Аммо бундай образли тасаввур болаларда ўз-ўзидан пайдо бўлавермайди. Унинг юзага келишида ижтимоий, маиший, шахсий сабаблар бўлиши кузатилади. Болалардаги образли тафаккур, ўз-ўзидан, уларнинг нутқини тасвирий-бадий воситаларга бойитади. Чунки образли тасвириш жонлантириш, ўхшатиш каби бадий унсурларга асосланади. Масалан, “Кўшнимизнинг хўрози Акбарнинг бувасига ўхшайди”, “Папкаминг томоғи шамоллаб қолган” (ёпқичи ишламаётган папкага нисбатан), “Ойи, қаранг, куёш мен билан бекинмачоқ ўйнапти” (булутли кунда) каби.

Болалар тафаккуридаги образлиликни ривожлантириш, уни нутқий тарзда ифода қилинишига кўмаклашиш кейинчалик боланинг инсон сифатида шаклланишига, нотиклик қобилиятининг камол топишига, ҳаётнинг турли вазиятларидан йўл топиб чиқиб кета олишига имкон яратади. Бу эса ИНСОН тарбиясидаги асосий омил саналади.

ЗВЕЗДА ПЛЕЯДА В АСТРОМИФОЛОГИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Маматкул ЖУРАЕВ

*доктор филологических наук, профессор Институт узбекского языка, литературы и фольклора АН РУз***АННОТАЦИЯ**

Мазкур мақола туркий халқларнинг Хулкар юлдузи билан боғлиқ астраль тасаввурлари ва архаик мифларини қиёсий таҳлил қилишга бағишланган. Қиёсий-типологик ва тарихий-қиёсий таҳлил натижасида бу астраль мифларнинг қадимий намуналари ўрол-олтой тиллари оиласига мансуб этнослар астромифологияси учун муштарак сюжетлар асосида шаклланганлиги исботланган.

Калит сўзлар: Астраль Миф, Астромифология, Архаик Миф, Ўзбек Фольклори, Мифологик Сюжет, Мифологик Образ, Космогоник Афсона.

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена изучению астральных представлений и архаических мифов тюркских народов, связанных с созвездием Плеяды. На основе сравнительно-типологического и историко-сравнительного анализа доказано, что архаический пласт сюжетов этих астральных мифов возник на основе астромифологии древних этносов, относящихся к урало-алтайской языковой семье.

Ключевые слова: Астральный Миф, Астромифология, Архаический Миф, Узбекский Фольклор, Мифологический Сюжет, Мифологический Образ, Космогоническая Легенда.

В космогонической мифологии немаловажную роль играют сакральные представления об одном из созвездий – Плеяде. Наши предки в ведении земледельческого и скотоводческого хозяйства руководствовались жизненным опытом, основанном на постоянном наблюдении движений этих звёзд. Порядок движения Плеяды, заключающийся в появлении Плеяды на небе и его исчезновении, выполнял своеобразную роль календаря. Наши предки, зная об определенном влиянии небесных светил на изменение природы и погоды на вселенной, установили также, что появление на небосклоне Плеяды и исчезновение его на некоторое время обуславливают определенные изменения в погоде на земле.

В космоимии тюркских народов эту звезду в основном называли Улькер, Хулкар, существуют также такие фонетические варианты, как Юлькар, Юркер, Юркир, Уркар, Юргяль, Елькар, формы Бичин, Мичин, Мичит.¹

Среди тюркских народов существуют различные толкования о происхождении названия этой звезды. Например, как говорится в одном из казахских мифов, “Уркер” (то есть Хулкар) это семь девиц, которые сплотились в одну кучку, испугавшись семи разбойников (то есть звезды Етаган). По их мнению, основой названия “Уркер” служит слово “урк”, то есть глагол “хурк”.²

В языкознании приводятся рассуждения об этимологии космонима “Хулкар”. Л.Базен этимологию данного слова связывает с глаголом “ül-k”. По его мнению, само слово “ül-k” в прототюркском языке восходит к глаголу “ül-” в значении “быть”, а лексема “Хулкар//“Улкар” имеет значение “ül-k”+“-ар”, – то есть “разделяющий”, “отделяющий”. Л.Базин такое толкование этимологического значения космонима объясняет тем, что звезда Улкар//Хулкар издревле служила метрологической основой для времяисчисления, то есть выполняла функцию “деления

¹ Мусукаев Б.Х. Балкарская ономастика в парадигме современной лингвистики. АДД. – Нальчик, 2007. – С.11.

² Абишев Х. Рассказы о небе. – Алма-Ата, 1962. – С.46.

года”.³ Правильность гипотезы о том, что этимологическая основа космонима “Улкар”//“Хулкар” восходит к корню слова “делить”, “распределять на части” подтверждают также научные толкования о происхождении монгольского названия данной звезды – слова “biçin”. Этот термин в бурятском языке употребляется в форме “мушэн”//“мэшэн”, в языке горных алтайцев – “мечин”, этимологически восходит к праформе *biçin. Основа данной лексемы образована путём присоединения к древнетюркскому глаголу “biç-”, то есть “разделять на части”, “резать” словообразовательного аффикса “-in”.⁴

Сакральные представления и мифы о Плеяде играли важную роль в жизни древних предков тюркских и монголо-бурятских народов. Появление на небе Плеяды считалось удачей для бурятских охотников. Ибо появление данной звезды свидетельствовало о начале первых холодных дней и нового охотничьего сезона. После появления Плеяды бурятский охотник, собирающийся впервые на охоту, наряжался как будто идёт на свадьбу, ибо он считал, что “он идёт не убивать зверей, а к ним в гости”.⁵

Время от рождения, то есть появления Плеяды до его исчезновения связывали с холодом, сыростью. Именно поэтому в астральной мифологии время захода Плеяды считался признаком начала тёплых дней. В силу того, что наши предки представляли землю плоской, заход Плеяды они представляли как уход звезды под землю. Согласно мифическим соображениям, после того, как Плеяда опускалась под землю, она охлаждала и подземный мир, из-за чего растения убегаая от холода, выходили на поверхность земли. Погода на земле оставалась благоприятной до тех пор пока Плеяда снова не появлялась на небе, то есть не выходила из-под земли.

Как пишется в мифах, когда Плеяда исчезает, она опускается под землю. Чем дольше она оставалась под землёй, тем лучше было для животных. Ибо она прогоняла растения на поверхность земли, остывая под землёй, щекотала корни растений, ускоряла их рост. В один прекрасный день лошадь, верблюд, овца, коза, осёл и корова, после ухода Плеяды под землю, сговорившись решили не пускать её на поверхность земли. Они подстерегли за тем, куда ушла Плеяда. Когда пришёл черед козла, он подумал: “Неизвестно, когда Плеяда выйдет из этой дыры, чем сидеть здесь дураком и подстерегать, не лучше ли попасться немного», и ушёл пастись, не стерега дыру.

Через какое-то время вспомнил о ней и прискакал к дыре, а оттуда уже виднеется голова Плеяды. Козел изо всех старается втолкнуть копытами Плеяду обратно, но Плеяда расколола копыта козла прошла сквозь них и умчалась в небо. С тех пор козел стал двукопытным. Если бы козел не плутовал, а хорошенько стерег бы дыру, Плеяда осталась бы под землёй, и тогда на земле была бы вечная весна».⁶

В легенде объясняются причины появления и исчезновения звезды Плеяды, изменения, происходящие на земле в этот промежуток времени, причины смены времен года. В силу того, что наши предки считали Плеяду “владыкой” холодной погоды, они думали, что, чем больше Плеяда останется под землей, настолько лучше будет процветать земля.

Древние люди, не знавшие, что появление и исчезновение звезды Плеяды является регулярно повторяющимся природным явлением, что порядок периодических действий этой звезды связан с определенными космогоническими законами, звезду Плеяду, так же как и все небесные светила представляли живым существом. В результате развития мифологических представлений, связанных с астральными взглядами, появились мифы о легендарных героях, старавшихся заточить эту звезду под землю. В некоторых мифах Плеяда изображалась в качестве образа,

³ Bazin L. Les noms Turcs et Mongols de la constellation des Pleiades // Acta Orientalia Hungarica. – Budapest, 1960. – №3. – P.295–297.

⁴ Дондокова Д.Д. Лексика духовной культуры бурят. – Улан-Удэ, 2003. С.31.

⁵ Санжеев Г.Д. Эпос северных бурят: Аламжи Мэргэн. – М.: Academia, 1936. – С.9.

⁶ Муаллифнинг фольклор экспедицияси материаллари. Бу миф Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Банги кишлоғида яшовчи Эшон бува Абдиевдан 1989 йилда М.Жўраев томонидан ёзиб олинган.

лишающего растительный и животный мир тепла и света. Позже в системе образов и структуре сюжета образовались определенные изменения: функция мифологического героя, препятствовавшего выходу Плеяды на поверхность Земли и боровшегося за вечность, была возложена на персонажей в зооморфном образе.

Сюжет этого мифа, широко распространенного среди тюркских народов, был сформирован на основе астральных взглядов наших предков, связанных с появлением Плеяды и космогонических представлений. Казахская легенда, популяризованная Х.Абишевым, значительно отличается от узбекского мифа своеобразием элементов отдельных сюжетов и изменениями в толковании мотивов. По казахской версии, животные уперлись копытами в землю и препятствовали выходу Плеяды на поверхность земли.⁷

В казахской легенде ни слова не упоминается о дыре или подземном выходе, из которой предположительно должна была бы выходить Плеяда. А в мифе, записанном в Алатском районе, животные по очереди стерегут дыру, в которую вошла Плеяда. Следует отметить, что дыра является мифологическим символом, выполняющим функцию перехода в подземный мир, как например пещера, колодец, ущелье, овраг в узбекских народных сказках. Дыра - мифологическое средство, связывающее между собой наземный и подземный мир. Здесь коза - один из видов символического стражника перед воротами подземного мира в зооморфном образе.

Сюжет данного мифа, связанного со звездой Плеяды, имеет этиологический характер. Если в популярном среди узбеков варианте мифа объясняются причины, почему козел стал парнокопытным, в казахской версии данного мифа сохранился этиологический мотив, направленный на объяснение важного признака козла, выделяющего его среди других животных – отсутствия курдюка: после того как из-за неосторожности козла Плеяда взмывается в небо, другие животные отрывают у козла его курдюк. С тех пор козел не имеет курдюка.⁸ А в национальной версии мифа в узбекском фольклоре этот мотив не сохранился.

Как свидетельствуют источники, древние тюрки Плеяду толковали как один из мифологических образов мира зла. В астральной мифологии горных алтайцев эта звезда называлась Мичит. По мнению С.Ю.Неклюдова, название Мичит//Мечит связано с множественной формой «мечит» древнетюркского и монгольского слова «мечин» выражает мифологические представления, связанные с годом обезьяны. Среди предков древних тюрков, а также монгольских и бурятских народов было широко распространено двенадцатилетнее летосчисление, каждый год в котором назывался названием какого-либо животного. На девятый год по данному двенадцатилетнему летосчислению – в год обезьяны очень часто наблюдалась засуха, более продолжительная зима, вымирание крупных домашних животных - лошади, верблюда от лютого холода. Народные взгляды и верования об этом годе образуют мифологическую основу образа Мичит (то есть Плеяды).⁹

На наш взгляд, в древней тюркской мифологии термин «Мичит» использовался как название мифологического образа, воплощающего в себе мифологические верования о природе года обезьяны. Употребление данного термина по отношению к звезде Плеяды связано с развитием астральных мифов. Позже этот термин стал употребляться в общем значении - значении звезды. В частности, как пишет Н.О.Шаракшинова, буряты называют звезду Плеяды «Суг мэшэд» или же кратко «мэшэд». Слово «Мэшэд» в бурятском языке имеет значение «звезды». Как приводится в мифах, Суг мэшэт, это место где собирается и совещается тысяча небесных богов¹⁰. На наш взгляд, сплочение в одном месте звезд Плеяды породили такие мифологические представления.

⁷ Абишев Х. Элементы астрономии и погода в устном народном творчестве казахов. – Алмата, 1949. – С.19.

⁸ Абишев Х. Кўрсатилган асар. – Б.19.

⁹ Неклюдов С.Ю. Мичит // МНМ. Т.2. – М., 1992. – С.160-161.

¹⁰ Шаракшинова Н.О. Мифы бурят. – Ириутск, 1980. – С.54.

В мифологии древних тюркских народов Мичит или Улькер толкуется как злая сила, прогуливающаяся по небосводу и посылающая на землю лютый зимний мороз и летний зной, чем нагнетает на все живое на земле страдания и невзгоды¹¹.

Как приводится в одном мифе, записанном из уст горных алтайцев, Улькер на самом деле «курт-чулмус», который когда-то жил на земле. В те времена на земле было вечное лето, люди не знали холода. Но «курт-чулмус» надоел людям, потому что съедал у них скот. Тогда Жедихан (то есть Етаган) вскочив на коня, спустился с небес на землю и хотел уничтожить курт-чулмус железными копытами своей лошади. Но в это время откуда-то появляется корова и раньше лошади настигает курт-чулмус и хочет задавить его. А злое существо разделилось на семь частей, высвободилось сквозь парные копыта коровы и убежало. Жедихан поймал лишь одного из семи курт-чулмусов и унес с собой в небо. С тех пор шесть курт-чулмусов, превратившихся в Улькера, преследуют Жедихана¹².

Как приводится в одном из древних тюркских мифов о возникновении Плеяды злой дух по имени Мичит посылает на землю холод и засуху и мучает животных. В один прекрасный день верблюд и корова решили убить его. Мичит лежал в тёплом озере (в некоторых вариантах пишется подо льдом), пока верблюд медленно плёлся, корова впопыхах обогнала его и раньше него прибыла на место, наступила на Мичит, чтобы раздавить его голову. Но она умудрилась выскользнуть сквозь парные копыта коровы и выскочить на небо, а потом превратилась в звезду. С тех пор время от времени посылает на землю мороз и холод.¹³

Западные тувинцы называют Плеяду «Мичин». Как приводится в одном из мифов, записанных от представителей племени солган, когда Мичин жил на земле, всегда было холодно и никогда не наступало лето. Однажды верблюд и корова поспорили «Кто из нас раздавит Мечин». Корова молвила: «Я старше тебя» и раздавила Мечина. Но она прошла сквозь копыта коровы и вознеслась на небо. После этого погода на земле стала теплей¹⁴.

Как выясняется, созданию узбекского астрального мифа, записанного в Бухарской области, способствовали космогонические мифологические представления древних тюрков о звезде Улкар// Хулкар// Мечит// Мичит. Генезис мифа о злом существе, ранее жившем на земле, которого наказали за то что, что он мучил живых существ, высвобождении Хулкар из парных копыт коровы и превращении в звезду восходит к архаическому фольклору древних предков, живших в Центральной Азии. Основная функция первых астромифологических сюжетов о Хулкар заключается в объяснении на основе мифологических представлений причин появления звезды и его связи с природными явлениями. Толкования астромифологического сюжета древнетюркской мифологии о былой жизни Хулкар на земле, изображаемой в качестве злых сил, а затем восхождения его на небо связаны также с дуалистическими представлениями наших предков. Согласно дуалистическим представлениям существовало два мира – земля и небо. В мифе изображается картина неба, отражающая дуалистические представления, земля и небо толкуются как эпическое пространство, расположенное друг над другом, то есть в вертикальном пространстве. А пространство в узбекских мифах имеет семантическое строение, основанное на трёхмерном измерении.

Как известно, благодаря развитию мифологических представлений усугублялись также народные представления о строении мира. Если приключения героев первых мифов толковались на основе «собственного» и «чужого» миров, позже мифологические представления о «чужом мире» «удваиваются». «Чужой мир» в представлении наших предков состоит из «неба». Положительные и отрицательные положения по отношению к человеку, живущему в «среднем мире» мифического пространства, стали основой зарождения древних мифологических

¹¹ Неклюдов.С.Ю. Мичит // МНМ. Т.2. – М., 1992. – С.161.

¹² Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – М., 1899. – С.574.

¹³ Басилов В.Н. Тюркоязычных народов мифология // МНМ. Т.2. – М., 1992. – С.539; Неклюдов С.Ю. Кўрсатилган мақола. – Б.161.

¹⁴ Потанин Г.Н. Очерки северо-западной Монголии. Вып.IV. – СПб., 1883. – С.204.

представлений о трех мирах. Древний человек представлял, что благие силы, посылающие людям добро, живут на небесах, а злые силы, посылающие людям бедствия, живут внизу – подземном мире. В результате появились народные взгляды о мифологическом пространственном ареале, охватывающим Небо, Землю и Подземный мир¹⁵.

Процесс перехода от двухмерного толкования мифологического пространства к эпическому толкованию трёх миров несомненно оказал влияние и на сюжет древнетюркских мифов о звезде Плеяде. Поэтому, если в первом сюжете, сохранившемся в алтайском фольклоре, рассказывается о том, что звезда находится в руках у злого существа, посылающего на землю бедствия, или держит подо льдом, в узбекских и казахских мифах, образованных в результате эволюционного развития древнетюркского мифического сюжета говорится, что звезда Плеяда, посылающая холод и не позволяющая взойти растениям, после захода спускается под землю (то есть определенное время живёт под землёй). В узбекской народной космогонической легенде мы можем увидеть трихотомическое изображение мира, состоящее из Неба (пространство звёзд), Земли (средний мир где живут люди) и Подземный мир (место обитания злых сил наподобии Хулькар).

На протяжении эволюции мифа множество ведущих мотивов первичного сюжета, несомненно, были подвергнуты изменениям. Несмотря на то, что в узбекской легенде стержневой мотив просюжета, согласно которому мифологическое существо, подчиняющее себе природные явления, связанные с холодной погодой, вызволяется из парных копыт и поднимается на небо, был подвергнут ряду изменений, он всё же сохранил свои первичные признаки, свойственные первичному толкованию. Несмотря на то, что этот мотив в сюжете архаического мифа служит объяснению появления звезды Улкер//Мичит, в мифе узбекского фольклора он служит образному толкованию причин исчезновения и появления звезды Хулькар. Этиологические легенды о происхождении животных или каких-либо признаков или особенностей их телосложения входят в ряд произведений народной прозы, образованных более поздно в результате эволюционного развития мифологических представлений. Поэтому мотив превращения козла в парнокопытное существо и лишения курдюка в узбекском и казахском мифах занял место в сюжетной структуре благодаря дальнейшей обработки первичного сюжета на основе традиций определенного национального фольклора.

Исторические корни древних тюркских легенд об Улкер//Мичит восходят к мифологическим и космогоническим представлениям этносов, когда-то входивших в объединение урало-алтайских племен. Ибо традиция представление звезды Хулькар как символа природных явлений, связанных с холодной погодой и зимой, является общим для фольклора множества народов, говорящих на тюркско-монгольско-бурятско-тунгусско-маньчжурском языках.

В одном из древнейших тюркских легенд о появлении звезды Хулькар изображается борьба Детигена, то есть Етагана – мифологического покровителя против «курт-чулмус» (“чулмус” – название мифического чудовища, похожего на дьявола), посылающего бедствие людям. Детиген, ловит одного из «курт-чулмус», который из-за опрометчивости коровы высвобождается из под её копыт и делится на семь частей, и уносит с собой в небо. С тех пор превратившийся в звезду Мичит (то есть Хулькар) гонится за Детигеном¹⁶.

В мифе находит своё отражение противостояние благородных сил как Детиген против злых сил как «курт-чулмус». Мотив борьбы добра и зла в этом древнем мифе стали основой зарождения ряда тем, касающихся изображения столкновения Етагана и Хулькара в фольклоре тюркско-монгольских народов.

Космогонические взгляды, сформированные на основе сюжета этого астрального мифа сохранились также и в узбекском фольклоре, в нем говорится, что Хулькар на самом деле это – семь девиц. А семь пиратов это – шесть парней, живших близ этих девушек. Однако у семи

¹⁵ Жўраев М. Ўзбек халқ эртақларида “сеҳрли” рақамлар. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.50-53.

¹⁶ Неклюдов С.Ю. Указанная статья... – Б.161.

пиратов не было прислуги, которая готовила бы им и прибирала по дому. Тогда они решили украсть одну из семи девиц и сделать своей прислугой. Однажды вечером они подкралась и украли самую красивую девушку, привели её к себе домой. Говорят, что звезда, расположенная немного поодаль от семи пиратов это и есть та самая украденная девица. С тех пор Хулькар пытается спасти свою сестренку и преследует семь пиратов, но никак не может их поймать.¹⁷

Мифологическое представление, основанное на толковании звезды Хулькар как шести девиц, нашло своё отражение в следующей загадке, зарегистрированной в фольклоре узбеков-лакаев:

Бизлар, бизлар биз эдик,
Бизлар олти киз эдик,
Бир ипакка тизилдик,
Тонг отганда узилдик.¹⁸

Ответ этой загадки “Звезда Плеяда”, в ней отражается состояние и порядок действий этого небесного светила.

Следовательно, у горных алтайцев обнаружен космогонический миф, который полностью соответствует содержанию мифа, записанного у узбеков-лакаев. Етиган украл одну из звёзд Хулькар, поэтому отношения между ними испортились. Маленькая звезда в хвостовой части семи пиратов это и есть та самая украденная звездочка¹⁹.

На самом деле мотив кражи Семью пиратами//Етаганом одной звезды Хулькар, которые были семью девицами, также связан с мифологическими представлениями древних тюрков об Улькер//Мичите. Как пишет В.П.Дьяконова, южные тувинцы называют эти звезды «Мечи». Как говорится в мифе, звезд Мечи на самом деле было семь, одного из них Доолон бурхан (то есть Етаган) присвоил. Когда Мечи состояла из семи звёзд, на земле было очень жарко, а когда украли одну его звезду погода в мире стала умеренной, теперь стало жарко лишь в летние дни.²⁰

В азербайджанской мифологии она толкуется как девушка, одна из звезд которой превратилась в небесное светило.²¹

Как известно, высвечивание в созвездии Хулькар в основном шести звёзд, несмотря на наличие в нем множества звезд, заложило основу возникновения таких мифов. Как приводится в одном из якутских мифов, в прошлом на земле когда-то был лютый мороз, что даже звезды на небо чуть ли не замёрзли. Однажды Хулькар со своими семью звездами приблизился к земле, один герой украл одну из самых маленьких её звёзд. С тех пор количество её звёзд сократилось и их стало шесть, а на земле погода стала теплой и люди избавились от холода.²²

В мифологии тюркских народов также существовал обычай представлять звезду Хулькар семью красавицами покровительниц. В частности, востоковед Г.Н.Потанин, увидевший в одном из далеких селений горных алтайцев куклу, пришитую в виде семи небесных девушек к накидке, которую шаманы одевали во время священных обрядов, утверждает, что эти семь кукол являются символическим отражением звезды Плеяды, которая в представлениях у местных жителей является покровителем добра²³.

¹⁷ **Материалы фольклорной экспедиции автора.** Этот мотив записан в 1982 году М.Жураевым из уст Улдоны Розиковой, проживающей в кишлаке Султонрабод Яванского района в Республике Таджикистан.

¹⁸ **Назаров Н.** Лақайлар: этнография, лингвистика ва фольклор. – Тошкент: Тамаддун, 2010. – Б.110.

¹⁹ **Потанин Г.Н.** Очерки северо-западной Монголии. Вып.IV. – СПб., 1883. – С.93.

²⁰ **Дьяконова В.П.** Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природы и человеке // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. – Л.: Наука, 1976. – С.286.

²¹ **К.**: Azərbaycan Mifoloji Metnleri (tertip, önsöz Acalovundur). – Bakü, 1988. – s.40; **Alizade R.** Astral kültlerle bağlı inamlar // Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi – Erzurum, 2009. – Sayı 41. – s.131-143.

²² **Алексеев Н.А.** Ранние формы религии у тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск: Наука, 1980. – С.90.

²³ **Потанин Г.Н.** Күрсатилган асар. – Б.97.

На наш взгляд, мифы о том, как одну из звёзд Хулькар украли Семь пиратов, построены на основе кочующего сюжета, первый архаический сюжет, связанный со Звездой Плеядой в древней тюркской мифологии считается одним из семантических толкований мифов о высвобождении из под земли покровителя злых сил и его превращении в звезду. Астральные культы, сформированные в результате олицетворения небесных светил и их антропоморфного представления имеют важное символическое значение в толковании Хулькар как семи девиц.

Исследования по астромифологии и палеоастрономии, проведенные в различных странах мира, доказывают, что первые мифологические представления о небесных телах, в том числе и о звезде Плеяде появились ещё в эпоху палеолита. В частности, установлено, что архаический пласт мифов, основанных на представлении Хулькар в качестве семи сестриц, были сформированы в эпоху каменного века. А это говорит о том, что процессы миграции человечества на эту территорию приходится именно на эпоху палеолита.²⁴

Представление звезды Плеяды в качестве семи девиц встречаются в мифологии множества народов мира, в частности тюркских, монгольско-бурятском и тунгусо-маньчжурских народов. Эту звезду орочи называют *“Нада хатала”* (семь сестриц). Как приводится в мифе, когда-то они были шестью сестрицами, младшая сестра Паяьгу жила на земле. Когда она вышла замуж, муж не содержал её и она, обидевшись на него, улетела на небо к сестрам. Космогонические термины *“Нада азига”* (семь сестер), *“Нада аманда”* (семь женщин), *“Нада бионта”* (семь парней), *“Нада кэкевсэ”* (семь рабов) на языке удэгей используются как названия звезды Хулькар, представляемых в мифологии в качестве семи родных. Кроме того, нанайы тоже называют эту звезду *“Надан паталан”* (семь девиц), *“Гуамата хосиктани”* (семь невест).²⁵

Народы, входящие в состав германских, финно-угорских племенных объединений – осетины, хакасы, древние греки, коренные жители Австралии также называли Плеяду «Семью звездами» или «Семью сестрицами».²⁶ В частности, сюжет древнегреческих мифов о Плеяде похож на тему тюркских мифов о Хулькар и Етагане. Как рассказывают, у жены бесстрашного и смелого Атланта царевны Плейоны родились семь девочек. Дочерей нарекают Алпиона, Калепо, Электра, Тайгета, Майя, Отропа и Меропа. Следовательно, слово «Плеяда» в переводе с греческого означает «Дочери Плейоны»²⁷.

Несмотря на то, что в созвездии Плеяды установлено наличие 280 звезд, без каких-либо инструментов на глаз можно разглядеть его семь звёзд. Семь ярких звёзд Плеяды, которые может рассмотреть человеческий глаз, издревле привлекал человечество. Поэтому, в греческой мифологии царевна Плейона имеет именно семь девочек.

Следовательно, народы, проживающие в самых разных уголках мира с древних пор создавали различные мифы и космогонические легенды о семи девушках, превратившихся в звёзды. Одно из самых таинственных созвездий неба – созвездие Плеяды они старались объяснять, как семь девиц, которые когда-то жили на земле и от насилия и несправедливости в мире улетели на небеса. В астральных мифах особое внимание уделяется седьмой звезде, которая иногда виднеется, а иногда нет. Если в греческой мифологии он толкуется как «грешница» Меропа, которая стыдится показаться на глаза людям, то в древней тюркской мифологии она толкуется как седьмая девушка, ставшая причиной раздора Хулькар и Семи пиратов.

Завершая рассуждения об анализе космогонических взглядов и астральных мифов, связанных со звездой Плеядой тюркских народов Средней Азии, следует особо отметить, что:

²⁴ Фролов Б.А. К истокам первобытной астрономии // Природа. – М., 1977. – №8. – С.96–106; Дондокова Д.Д. Лексика духовной культуры бурят. – Улан-Удэ, 2003. – С.28.

²⁵ Подмаскин В.В. Космография тунгусо-маньчжуров и нивхов // Вестник Дальневосточного отделения РАН. – Владивосток, 2004. – №1. – С.97-98.

²⁶ Жўраев М., Холмухамедов К. Етти климдаги “етти”лар. – Тошкент: Фан, 1989. – Б.36.

²⁷ Карпенко Ю.А. Названия звездного неба. – М.: Наука, 1985. – С.48.

1) Древнее население Центральной Азии, основной образ жизни которых связан с земледелием и скотоводством, наряду другими небесными светилами, регулярно наблюдали за появлением звезды Плеяды, её системными движениями. Они представляли Хулькар как символ природных явлений, связанных с холодной погодой, зимой, злых сил, посылающих живым существам на земле бедствия и напасти. Мифы и мифологические представления в фольклоре тюркских народов, связанные со звездой Плеядой, взаимосвязаны между собой с историко-генетической точки зрения, а также связаны с традиционным календарём, совмещающим многолетний жизненный опыт, основанный на наблюдениях народа данного региона, касающихся этого созвездия.

2) мифические сюжеты, в которых отображаются мифологические взгляды тюркских народов о звезде Плеяде можно тематически классифицировать следующим образом: а) мифы о том, как злые силы или мифические существа жили ранее на земле, а затем вознеслись на небо и превратились в звезды; б) мифы о том, как одну из звезд крадет Етаган; в) мифы, объясняющие причины спора между Плеядой и Весами.

3) в архаических мифах, появившихся в древнетюркскую эпоху звезда Плеяда изображается как один из мифологических существ, борющихся против добра – мифическая злая сила. Сюжеты, объясняющие это созвездие как семь девушек, появились на основе появившихся значительно позже мифологических взглядов, которые непосредственно связаны с традицией антропоморфного представления небесных светил.

4) Мифы о звезде Плеяде делятся на определенные типы и в зависимости от географического распространения: а) сюжеты, свойственные лишь узбекскому фольклору (миф о споре Плеяды и Весов); б) общие для тюркских народов сюжеты (миф о том, как Плеяда протискивается между копытами и возносится на небо); в) общие для астромифологии урало-алтайских этносов сюжеты (миф о том, как одну из звезд крадет Етаган); г) астральные мифы, появившиеся на основе “кочевых сюжетов” или общие сюжеты для фольклора народов мира.

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНОЙ ЛИРИКИ УЗБЕКСКОГО И
КАЗАХСКОГО ФОЛЬКЛОРА
(на примере сравнительно-типологического изучения жанра “улан” и “қара өлең”)

ИМОМНАЗАРОВА Шаҳодатбону Хабитовна

Институт узбекского языка, литературы и фольклора АН Республики Узбекистан, PhD

Ключевые слова: Узбекский Фольклор, Казахский Фольклор, Жанр, Песенное Творчество, Народная Лирика, Поэтическая Форма, Песенный Жанр, Исторические Корни, Лирические Жанры

Улан, являющийся одним из древних жанров узбекского народного устного творчества, по своим историко-генетическим корням, близок с такими лирическими жанрами тюркских народов, как “өлен” (туркменов), “өлең” (казахов), “йөлән” (уйгуров). Поэтому при освещении исторических корней и особенностей узбекских уланов важное значение приобретает их сравнительный анализ с вышеупомянутыми жанрами обрядовой лирики других тюркских народов.

Схожесть уланов и этих фольклорных жанров тюркских народов заключается не только в том, что их названия созвучны, то есть этимологически восходят к единому языковому корню, но и тем, что все они, по манере исполнения, носят характер песенного соревнования, исполняются разделившимися на стороны парнями и девушками, имеют форму 11 сложного стиха и связаны со свадебными обрядами.

В настоящем научном сообщении мы попытаемся дать сравнительный анализ жанра улан в узбекском фольклоре и жанра *қара өлең* из казахского устного народного творчества.

Как известно, в казахской фольклористике термин “өлең” используется по отношению ко всем видам песенного творчества. По определению учёного-фольклориста Б.Уахатов, поэтические тексты в казахском фольклоре, получившие название “өлең”, по своим жанровым особенностям разделяются на несколько видов. А если быть точнее, их разделяют на “өлең”ы, связанные с традиционными обычаями и обрядами, ремесленно-трудовые “өлең”ы, “өлең”ы, связанные с архаичными народными верованиями и лирические “өлең”ы. Лирические “өлең”ы, в свою очередь, делятся на два вида: а) “қара өлең”; б) исторические “өлең”ы [10, с.64-245].

Проведённый анализ показал, что по месту исполнения и жизненно-бытовому охвату *қара өлең* в казахском устном народном творчестве и жанр улан в узбекском фольклоре имеют много общего.

«*Қара өлең*» в казахском фольклоре является одним из лирических жанров, передающих лирические переживания, связанные с жизненными коллизиями, мечтаниями и надеждами народа и любовными переживаниями. Лексема *қара* в названии этого вида песен по своему семантически тесно связана с лексико-семантическими особенностями казахского языка. В казахском языке достаточно много терминов, образованных с помощью этого слова. Например: *қара жер, қара шаңырақ қара сөз, қара домбыра* и т.п. И если учесть, что слово “*қара*” в термине “*Қара өлең*” означает «священный», «великий», «славный», то он означает «его значение можно определить как «священная песня, созданная в древности». Или, если сказать словами фольклориста А.Байбека, “*қара өлең* – “яшовчан қадимий кўшиқ” (“*қара өлең*” - «древний живучий жанр») [4, с. 51-54].

В казахской фольклористике жанр “*қара өлең*” изучался такими учёными, как Ч.Валихонов,

М.Габдуллин, З.Ахметов, Б.Уахатов, Н.Нуракулов [6, с.199; 7, с.318-320; 3, с.295-297; 10; 9, с.28-32].

По месту исполнения и способу популяризации жанры “улан” ва “*қара өлең*” схожи между собой. В частности, хотя сегодня уланы исполняются во время различных культурно-массовых мероприятиях, в прошлом они исполнялись во время определённых свадебных церемоний. Например, в горных районах Ташкентской области, в особенности в кишлаках Ахангаранского района уланы исполняются во время таких свадебных церемоний, как «қизлар мажлиси» (девишник), «қиз оқшоми» (буквально – вечеринка девушки), «қиз узатар» (проводы невесты), а также свадебных гуляний, свадебных застолий [2, с. 161-184].

По свидетельству фольклориста Х.Раззакова, «В Ферганской долине уланы широко распространены в основном в кишлаках и горных скотоводческих селениях. Также уланы можно встретить среди таких родов населения, как “карабаш”, “бекзоде”, “барлос”, до сих пор называющих себя «торками». Уланы там исполняются во время свадебных обрядов – «келин тушди» или «қиз кўчириш» (буквально, прибытие невесты или перевод невесты) парнями стороны жениха и девушками со стороны невесты попеременно, так же, как и лапары, иногда же их исполняют опытными исполнителями также попеременно во время другого рода мероприятий, таких как «базм» (буквально - застолье), гап-гаштак (пирушка)” [8, с.244].

И у казахов “*қара өлең*” исполняется попеременно парнями и девушками в соревновательной манере во время таких свадебных церемоний, как «*той бастар*», «*ауылдың алты ауызы*», «*қонақ кәде*», «*бастаңғы*» [5, с.8].

Исполнение во время свадебных церемоний также является одной из характерных особенностей и жанра “йөлән” в уйгурском фольклоре. Эти песни тесно связаны с народными обычаями и исполняются парнями и девушками в время проводов невесты в дом жениха и когда её кружат вокруг костра [11, с.39].

И по своему поэтическому строению и стихотворной форме “*қара өлең*” в казахском фольклоре очень схож с узбекским фольклорным жанром улан. Так же как и в узбекском улане казахскую “*қара өлең өлшемі*”, то есть его стихотворная форма являет собой 11ти стопный поэтический текст и так же как и в улане ритмико-синтаксическое строение строк 4+3+4 или 3+4+4. Узбекские народные уланы рифмуются в форме ААВА, что также свойственно жанру “*қара өлең*” в казахском фольклоре.

По установленной традиции уланы у узбеков исполняются под аккомпанемент музыкального инструмента, домбры или бубна, в случае прибавления к традиционному тексту припевки «ёр-ёр». А при исполнении без «ёр-ёр» улан музыкальный инструмент не используется. “Народные певцы и уланы исполняют играя на домбре, а при двустороннем соревновательном исполнении инструмент не используется”. И Қозоқ фольклоридаги “*қара өлең*” в казахском фольклоре также в зависимости от места и обстоятельства исполняется либо под аккомпанемент музыкального инструмента или без, и при исполнении попеременно двумя сторонами без музыкального сопровождения.

Есть ещё одна схожая особенность улана и “*Қара өлең*”а: У обоих народов они исполняются парнями и девушками, разделёнными по сторонам и в соревновательной форме. В отличии от других песенных жанров уланы никогда не исполняются сольно, а значит им свойственно коллективное исполнение, а если сказать более точно, исполняются двумя сторонами, различающимся принадлежностью к разным группам или разным полам.

Поэтическую основу “*Қара өлең*”а составляет форма народного стиха, состоящая из четырёх строк, с использованием рифмоформ 4+3+4 или 3+4+4 и рифмующиеся в форме ААВА. В песнях этого жанра обладают ярко выраженными формальными свойствами поэтического текста, при котором активно используются ставшие традиционными словосочетания и устойчивые строки. И

в улане и в “қара өлең”е первые две строки являют собой поэтические клише, то есть носят свойством формульный характер, а следующие две строки передают индивидуальные чувства и переживания исполнителя:

*Базардан алып келген тайлы бие,
Демесең құлыны еркек сайлы бие,
Асығым алишы ирген дейді шіге,
Бетіне пәстәудің майлы күйе.*

*Базардан алып келген шай тостаган,
Тар жерде кийин екен аң тастаган,
Шешеңнен сени тапқан айналайын,
Бәйгеден келген кердей ойқастаган.*

В исполнении песен жанра улан в узбекском фольклоре также наблюдается использование художественных конструкций, также приобретших форму традиционной поэтической формулы:

*Тошкентнинг бир бозори узук турар,
Ўланни шоир йигит қизиктирар.
Эр йигитнинг олгани бўлса яхиши,
Қошини қоқиб, кўзини сузиб турар.*

*Тошкентнинг бир бозори кунда савдо,
Суви бор Чирчиқ деган бош товда.
Яхиши билан турмуш қилсанг умринг фойда,
Ёмон билан турмуш қилсанг кунда гавго.*

В отличие от улана в узбекском фольклоре, во время исполнения “қара өлең”а добавляются припевы, не имеющие непосредственного отношения к содержанию основного текста. Исполнители называют такие «дополнительные припевы» “қайырым“, ”қайырма” [5, с.9].

У казахов уланы, исполняемые попеременно девушками и парнями в своеобразной соревновательной форме обычно называют “қайым өлең”. На основе этого факта некоторые учёные различают “қара өлең” и “қайым өлең”. К их числу можно отнести М.Авезова, который отмечал, что хотя эти две разновидности улана не отличаются по своей стихотворной форме и обе они состоят из одиннадцати сложных строк, всё же если “қайым өлең” – это песенный спор между девушками и парнями, то в “қара өлең”е такого спора не наблюдается [1, с.430]. Этот вид улана у казахов носит название и “қайым айтыс”.

Несмотря на такую терминологическую путаницу, мы опираясь на определения таких крупных учёных-фольклористов, как Б.Уахатов, Н.Туракулов, А.К.Байбек, мы пришли к выводу, что “қара өлең” является близким к узбекскому улану жанром. Так как их сближают многие схожие особенности, такие, как оба они исполняются девушками и парнями попеременно в соревновательной форме, связаны со свадебными обрядами, схожи по своей поэтической форме, рифмовке, в некоторых случаях исполняются с прибавлением редифа «ёр-ёр», иногда в сопровождении музыкального инструмента, а иногда без и т.д. Это, в свою очередь, даёт возможность сделать вывод, что жанры “ўлан” и “қара өлең” имеют единые исторические корни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аvezов М. Шығармалары. Т.ХІ. – Алматы, 1969.
2. Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1974.
3. Ахметов З. Казахское стихосложение. – Алматы: Наука, 1964.
4. Байбек А.К. Жанр қара өлең в традиционной музыкальной культуре казахского народа // Изв. НАН РК, серия филологическая. – Алматы, 2007. – 4(164)7. – С. 51-54.
5. Байбек А.К. Песенный стиль арки в контексте этносольфеджио (вузовский курс): Автореф. дисс. канд искусствovedения. – Алматы, 2009.
6. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинения. Т.1. – Алматы, 1961.
7. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы, 1958.
8. Раззоқов Х. Ўзбек халқ қўшиқлари // Гулёр. Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.244.
9. Төреқулов Н. Қазақ халық поэзиясының жанрлық еркешеликтері. – Алматы: Ғылым, 1979.
10. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Ғылым, 1974.
11. Уйгур хэлик егиз ижадийити. – Алматы: Наука, 1983.

XX АСР ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА “АЛ-ИЗОҲ” ЖУРНАЛИНИНГ ТАРИХИ

САЙФУЛЛАЕВ Муҳаммадсодиқ Сайфиддин ўғли

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклор институти таянч докторанти (Ўзбекистон)

1917 йил Россияда рўй берган февраль воқеаларидан кейин империяни миллий чекка ўлкалари, жумладан, Туркистонда ҳам тарихий ўзгаришлар содир бўла бошлади. Туркистон халқлари, айниқса унинг илғор вакиллари ҳисобланган миллий зиёлилар фаолиятларида ҳам турли етаклаш мақсадини кўзлаган зиёлилар айнан шу даврдан бошлаб сиёсий мақсадлар йўлида илк бор ташкилотларга уюшиб, дастур асосида ҳаракат қила бошладилар.

1917 йилдан бошлаб ўз олдиларига сиёсий вазифа ва миллий озодлик ғояларини қўйган тошкитотлар тузила бошланди. 1917 йилнинг дастлабки ойдан бошлаб "Шўрои Исломия" (1917 йил, март), "Шўрои Уламо" (1917 йил, июнь), "Турон", "Иттифоқ". "Турк Адам Марказият" фирқаси каби кучли миллий ташкилотлар (1917 йил, июль), "Иттифоқи муслимин " (1917 йил, сентябрь), йигирмага яқин миллий жамият ва тўғарақлар тузилди. 1917-1918 йиллардаги сиёсий жараёнларга фаол иштирок этган бу ташкилотлар фаолияти ўша давр миллий матбуотида кенг акс этган. Миллий-сиёсий ташкилотларнинг фаолиятини ёритиб берадиган матбуот материалларини бир неча гуруҳга ажратиш мумкин:

- 1) Туркистон мусулмонларининг қурултой материаллари;
- 2) Сиёсий жараёнларни ёритишга бағишланган материаллар;
- 3) Маҳаллий тараққийпарварларнинг у ёки бу муаммолар ҳақидаги мақолалар;
- 4) Сиёсий жамиятларнинг фаолиятини очиб беришга хизмат қиладиган турли хил хабарномалар.

Дастлаб 1917 йилнинг 14 мартада Тошкентда "**Шўрои Исломия**" ("**Ислом кенгаши**") – Туркистон тараққийпарвар зиёлиларнинг ижтимоий-сиёсий жамияти тузилган. Унга дастлаб Абдулвоҳидқори ўғли, кейинчалик Убайдиллохўжа Асадуллахўжаев раис қилиб сайланган. Ташкилот фаолиятида Мунавварқори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мустафо Чўқай, Аҳмад Закий Валидий, Ислом Султон Шоаҳмедов, Тошпўлат Норбўтаев каби маърифатпарварлар фаол қатнашган. 1917 йил июнь ойининг ўрталарида миллий-озодлик ҳаракатининг йўлбошчиси бўлган "Шўрои Исломия" жамияти билан умумий иш топиш билан баробар миллатлар ҳамда мусулмонларнинг ахлоқий асосларини муҳофаза қилишни кўзда тутиб, "Шўрои Уламо жамияти"ни таъсис этдилар. Жамиятнинг дастур ва Низоми июль ойи бошларида Тошкентдаги беклар беги мадрасасида бўлиб ўтган 2500 кишилик митингда тасдиқланган .

Тез орада Туркистоннинг кўплаб шаҳарларида, Фарғона водийсида ҳам "Уламо жамияти"нинг шўбалари тузила бошлади. 1917 йил 28 августда Қўқон шаҳрининг "Жомеъ" мадрасасида бўлиб ўтган йиғилишида "Уламо жамияти"нинг Қўқон шўбасига асос солинди.

Янги ташкил этилган "Уламо жамияти" мусулмон фуқаролари орасида диний заминда юзага келиши мумкин бўлган ҳар хил шикоят ва англашилмовчиликларни ҳал этиш ва тушунтириш каби вазифаларни ўз фаолиятининг асосий йўналишлари сифатида белгилаб олди. Мазкур вазифалар жамият низомида ҳам ўз аксини топди.

Уламочиларнинг устувор вазифалари ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун "Уламо жамияти"нинг Низоми билан танишиб чиқиш лозим. Унга қуйидаги мақсадлар қўйилган:

1. Мусулмонларни умумий ташкил этилган муносабати билан мутараққий-маърифий асосларда миллий-диний тафаккурни оммавийлаштириш ва ички сиёсий ҳаётни қуриш.
2. Миллатлар ва мусулмонлар ахлоқий асосларини вақтли нашрлар ҳамда доимий босма органлар йўли билан муҳофаза қилиш.

3. Мусулмон фуқаролар орасида диний заминда юзага келиши мумкин бўлган ҳар хил шикоят ва англашмовчиликларни ҳал этиш ва тушунтириш.
4. Мадрасаларни қўллаб-қувватлаш ва тартибга солиш, мударрис ва талабаларни муҳофаза қилиш ва муҳтожларга ёрдам бериш.
5. Илмий-маърифий фаолиятда ўзини кўрсатган муносиб кишилардан ўқитувчилар танлаш ва тайёрлаш.

Кўриниб турибдики, "Уламочилар" 1917 йилнинг дастлабки ойларида диний маърифатчилик доирасида фаолият кўрсатишган. Кейинчалик эса, "Шўрои Исломия" ташкилоти ва "Уламо жамияти" ташкилотлари ўз фаолиятларида демократик эркинликлар ва янги бошқарув услубини тадбиқ этишни талаб эта бошладилар. Бироқ "Уламо жамияти"нинг вакилларига кўра Туркистон ўлкасининг ички сиёсий тузилмасида шарият қонунлари қатъий равишда амал қилиниши керак эди.

Гарчи ушбу жамиятнинг ташкил этилиши ва унинг фаолияти 1917-1918 йилларда Туркистонда рўй берган сиёсий жараёнларга салбий таъсир кўрсатилганлиги тарихчилар тамонидан эътироф этилган бўлса-да, жамият аъзолари маҳаллий аҳолининг озодликка интилишини фаоллаштиришга катта ҳисса қўшдилар ҳамда аҳоли ўртасида кенг кўламда ижтимоий-сиёсий ва диний-маърифий ишларни амалга оширдилар.

Жамият низоми бўйича ўз олдига қўйилган вазифаларни амалга ошириш, аҳоли ўртасида тарғибот ишларини олиб бориш мақсадида Тошкентда ҳафтада бир маротаба чиқадиган диний, илмий, адабий ва ижтимоий-сиёсий нашр – "Ал-Изоҳ" журналининг чиқара бошлади.

Мазкур журналнинг биринчи сони 1917 йил 19 июнь (Ҳижрий 1335 йил 13 рамазон)да чиқди. Абдумалик ҳожи Абдунабиев журналнинг ношири ва масъул мудирини бўлган. Авлиёталик Мубашширхон ҳам маълум муддат мазкур журналга бош муҳаррирлик қилган. Журналнинг дастлабки сонидан бош муҳаррир Ахрорхон маҳдум ушбу нашрнинг мақсадлари "ислом дини аҳкомини муҳофаза этмоқ ва тараққий ва тамалийсини (молиявий таъминлаш – С. М.) сарфу ҳиммат айламоқ, фуқаройи исломга аҳкоми динийга хусусида раҳбарлик этмоқ" эканлигини, таъкидлади. Шу билан бирга "халқни разолат, залолатдан сақлаб унинг илм ва маориф йўлига ва роҳати дунёвий ва саодати уҳровийга йўлловчи, уларнинг диний-маърифий, ижтимоий-сиёсий ва миллий ишларга мутакафил бир журнал" эканлигини маълум қилади. Ушбу мақсадлардан келиб чиққан ҳолда журнал ўз саҳифаларида даврнинг диний-ахлоқий, маданий-маърифий масалаларни шу билан бирга, долзарб иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий муоммоларни ёритиб беради.

Яъни бу мажалланнинг аъзами мақсади, ахсос омили дини мубаййини исломнинг ҳимоя ва аҳкомини муҳофаза этмак ва тараққий ва тамолийсина сарфу ҳиммат айламак ва фуқаройи исломга аҳкоми динийга хусусида раҳбарлик этмак ва халқни разолат, сафолат, разолатлардин соқлоб, улум ва маориф йўлига ва роҳати дунёвий ва саодати уҳровийга йўлламак".

Журнал ҳақида биринчи бўлиб Зиё Саид шундай дейди: Бу журнал ўз давомида "бетамизлик"ларни ишлади. Янги замоннинг ашулаларини, янги усулларни, янги талабаларни чириб битган дин фалсафалари билан ўраб туманлатиб кўрсатди. Шунинг билан бирга "бойга ҳурмат" кераклигини эълон қилишини ҳам эсдан чиқармади. Бу журнал – татар қора гуруҳларининг ношири афкори бўлган "Дин ва маишат журналининг изидан борди. Адади маълум эмас.

Ушбу нашрнинг мақсад ва вазифаси журналнинг муқовасида қуйидагича ифодаланган: "Ал-изоҳ: халқни китоб ва суннатга даъват этувчи, мужтаҳидуни киром ва фуқоҳон изом қавилларини татбиқан эътиқод ва амал қилувга тарғиб ва ҳам бидъатдин ижтиноб этувга таклиф қилувчи мажаллаи мубажжаладур".

Журнал Тошкентдаги Ғулом Орифжон босмаҳонасида тошбосма усулида, араб алифбосига асосланган эски ўзбек тилида чоп этилган. *Шу ўринда Ғулом Ҳасан Орифжон Орифжон тўхталадиган бўлсак обрўли миллий ноширлардан бири эди. XX аср бошларида у саҳҳоф – муқовачи бўлиб ишларди. Шу даврда Орифжон рус ноширлари билан алоқа боғлади ва тошбосма техникаси билан танишди. Бироқ хусусий литография очилиши учун чор ҳукумати цензурасидан рухсат олиши керак бўлар, маҳаллий аҳоли вакиллари учун бу айниқса мушкул эди. Аммо Орифжон рухсат олишига эришиди ва Москвадан Тошкентга 4та литографик дастгоҳ олиб келди. Орифжоннинг "Ғуломия" Литографияси 1902 йилда очилди.* Матнлар настаълик хатида, Куръон оятлари, ҳадислар, турли изоҳлар берилган жойлар эса насх хатида берилган.

Ўқувчининг диққатини жалб этувчи томони шундаки, журналнинг биринчи бетида нақшинкор рамканинг ичига шиор сифатида жамоат намозларидан айниқса, ийд намозларидан сўнг ўқиладиган "Аллоҳумма ансур ман насара ад-дина ва аҳзун ман хазала ад-дина" яъни Бор Худоё ёрдам бергил кимсағаким динга ёрдам берубдур, ва хору зор қилгил кимсанинг ким динга раҳна солубдур" дуоси битилган.

Журналнинг фаол аъзолари, ўз даврининг диний ҳамда дунёвий илмлардан хабардор бўлган. Серали Лапин, Мулла Пирмуҳаммад Аълам, Абдумалик ҳожи Абдунабиев, Саид Аҳрорхон Маҳдум, мулла Тошпўлат қори, Шамс Нажмий Андижоний, мулла Ниёз Алибек, Мулла Қарабой Тўрақўрғоний, Саид Аҳмад Васлий Самарқандий, Аҳмадхўжа, Мулла Акмалхон, Сиддикхўжа, эшон, Мулла Турсин Муҳаммад Аълам, Туркистоний, Мулла Исохон Аълам домла, Аҳрорхон Абдулла ўғли, Аловиддин маҳзун сингари шахслар эдилар.

Ушбу шахсларнинг ҳаёти, фаолияти ва уларнинг шўролар тузуми давридаги тақдири ҳақида жуда кам маълумотлар сақланган. Ҳозирга қадар аниқланган маълумотларга кўра, мазкурлардан мулла Пирмуҳаммад Аълам "Уламо жамияти"ни раиси, Абдумалик ҳожи Абдунабиев жамият нашири – "Ал-Изоҳ" журналининг ношири ва масъул мудир, Саид Аҳрорхон Маҳдум бош муҳаррир бўлган. Авлиёталик Мубашширхон ҳам маълум муддат мазкур журналнинг бош муҳаррири бўлиб ишлаган.

Журнал 25х16,5 ўлчамдаги қоғозга босилиб, ҳар бир сони 16-17 бетдан иборатдир. Бош бетида журнал номи, сони чиққан санаси (милодий ва хижрийда) ва шу сондаги мақолалар мундарижаси берилган. Унинг саҳифа рақамлари сондан-сонга давом эттирилган. Шунга кўра 31 та сондаги саҳифалар сони 478 тани ташкил этади.

1917 йилда унинг 20 та сони (1-20-сонлари) ва 1918 йилда 11та сони (21-31-сонлари), жами 31 та сони нашр этилган.

"Уламо жамияти"нинг журнали "Ал-Изоҳ" Ишчиларнинг манфаатига жавоб бермағалиги учун 1918 йил 13 майда Туркистон Совет Республикаси Халқ Комиссарлари Советининг 243-сонли қарори билан тугатилади.

Бугунги кунда унинг мавжуд нусхалари Ўзбекистон Республикаси Давлат Миллий Китоб Палатаси ҳамда А. Навоий номи Республика Давлат кутубхонасининг "Нодир китоблар" бўлимида сақланмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Туркистонли Абдулҳамид Сулаймон (Боку, 26 август, 1920) // Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917). – Т.: Академия, 2000. – Б. 177.
2. Қаранг: Абдулла Авлоний. Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи. Миллий уйғониш. Т: Университет, 1993. – Б.115-123.
3. Зиё Саид. Танланган асарлар. Т., 1974, 13-116-бетлар.
4. Зиё Саид. Танланган асарлар. - Т.: Туркистон. 1974. - Б, 44-45.
5. Ойина. 1913. №1
6. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2006. – Б. 154-155.

7. Қаранг: Абдулла Авлоний. Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи. Миллий уйғониш. Т: Университет, 1993. – Б.115-123.
8. Назарова З. “Ал-ислоҳ” журнали – Туркистоннинг диний-маърифий ҳаётини ўрганишда ноёб манба // ТИУ илмий таҳлилий ахбороти. – Тошкент, 2006. - № 3. – Б. 34-36.
9. Туркистонли Абдулҳамид Сулаймон (Боку, 26 август, 1920) // Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917). – Т.: Академия, 2000. – Б. 22.
10. Қаранг: Абдулла Авлоний. Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи. Миллий уйғониш. - Т: Университет, 1993. - Б. 115-123.
11. Ўша манба. - Б. 118.
12. Қаранг: Абдулла Авлоний. Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи. Миллий уйғониш. - Т: Университет, 1993. - Б. 115-123.
13. Туркистонли Абдулҳамид Сулаймон (Боку, 26 август, 1920) // Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917). - Т: Академия, 2000. - Б. 23.
14. Қаранг: Абдулла Авлоний. Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи. Миллий уйғониш. - Т: Университет, 1993. – Б. 115-123.

MERSİN ÇEŞME VE ANIT AĞAÇLARI
MERSİN FOUNTAINS WITH MONUMENTAL TREES**Ayşe EVEREST***Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü, Çiftlikköy-Mersin***ÖZET**

Ülkemiz Türkiye, İran üzerinden geçerek süzülüp gelen Orta Asyalı kültür mirasları ile doludur. Bu mirasın taşıyıcısı İpek Yolu veya Ulu Yol olmuştur.

Pamuk (2007), İpek Yolu'nun, Anadolu Selçuklu döneminde Anadolu'yu bir ağ gibi dolaştığını vurgulayarak, İpek Yolu, Anadolu'ya üç koldan; Güney'de Cizre - Hasankeyf, Doğubeyazıt – Erzurum ve kuzeyde de Kars - Trabzon yoluyla girmiştir demektir.

Anadolu'ya giren İpek Yolu rotalarından Mersin' i ilgilendiren biri İstanbul' üzerinden **Tarsus**, Adana, Antakya, Şam ve Mekke' ye giden yol, bir diğeri İzmir, Antalya, Alanya, **Tarsus**, **Kazanlı**, **Kıbrıs**, Yumurtalık, Antakya' yı izleyen yol ve diğeri ise **Göksu**, Ceyhan, Fırat, Dicle nehir yollarıdır ve Karaman, Niğde, Akşehir ile Ankara' ya da ulaşılır.

Mersin'in Tarsus, Kazanlı, Göksu nehri ve Kıbrıs bağlantıları ile bu yola katıldığı açıktır. Bu yolun izleri kuyular, tulumbalar, küpler, çeşmeler ve hanlar, hamamlar ve uzaktan anıt ağaçlar ile kendini belli eder. Burada Mersin' deki (Tarsus, Çamlıyayla, Erdemli, Mut, Gülnar, Silifke) han, hamam, çeşme (135) mirasına vurgu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Mersin, Çeşmeler

ABSTRACT

Turkey Our country, our ancestor is filled with cultural heritage from Central Asia via Iran filtered through the Seljuk Empire and the Ottoman Empire. The carrier link of this heritage is known as the Silk Road or the Great Road.

Pamuk (2007) emphasizes that the Silk Road circulates around Anatolia like a network during the Seljuk period and transfers the main road lines as follows: Cizre - Hasankeyf in the south, Doğubeyazıt - Erzurum and Kars - Trabzon in the north.

In Anatolia, Mersin silk route followed three main directions: the first one starting from Istanbul and leading to **Tarsus**, Adana, Antakya, Damascus and Mecca and the other İzmir, Antalya, Alanya, **Tarsus**, **Kazanlı**, **Kıbrıs**, Yumurtalık, Antakya, the last one, **Göksu**, Ceyhan, Fırat, Tigris. Also it can be arrived Ankara by Karaman, Niğde and Akşehir.

It is clear that Mersin joined this road with the wells, tulumbas, cubes, fountains and inns, baths and memorial trees in Tarsus, Çamlıyayla, Erdemli, Mut, Gülnar and Silifke. Here, Mersin's inn, bath and fountain (135) with manumental trees on the heritage is emphasised.

Key words: Mersin, Silk Road, Fountains.

İPEK YOLU (ULU YOL) ve KONU EDİLEN YERLEŞİMLER ile İLGİSİ

2012 yılında İstanbul Arkeoloji Müzesinde sergilenen, Esik (Issık) kurgandan çıkarılan Pazırık halısında, kuyukları bağlı, yeeleri kesik atlar ve hayatın bütünselliği ile devamlılığını anlatan tekerlek sembolize edilmiştir (Mert, 2011). Bu kültüre bağlı “Berel vadisi, 4. Altın elbiseli adam” gibi Orta Asya' lı bulgulara göre (2.-5. Yüzyıl) Çinlilerin, yaban ipeğinin işlenmesi ile ilgili bilgileri Türkler' den alarak günümüz ipek böcekçiliğini ve kendi ipeklerini geliştirdikleri düşünülmektedir (İmer, 2005). Bu

ipektir ki kısmen tarih sahnesine yön vermiştir: Büyük Hun İmparatorluğu zamanından beri, sınırları eski dünyanın başlıca devletleri olan Çin, Sâsânî (İran) ve Roma İmparatorluğu (Yunanistan) sınırlarına dayanan Türk yurdunun ipek ve farklı ürünlerin ticaret yolu üzerinde olması ve atlı akınlarıyla Kafkasya' dan Avrupa' ya ulaşmaları, hareketli yaşam akışlarındaki anlaşma, rekabet, çekişme ve savaşları da birlikte getirmiştir. Hatta Hunların ikiye bölünmesi ve iç çekişmeleri, ata ilk kez gem vuran Türkler' den “kan terleyen atları” tedarik eden Çin' i zorlamış ve batı Hun hakanı İstemi Kağan (552-576), Eftalit Devleti (Ak Hunlar) ile olan ortak mücadeleleri esnasında kızını Sasani hükümdarı I. Hüsrev ile evlendirse de kendi ürettikleri ipeği satabilmek adına, ucuz Çin ve Türk ipeğini taşıyan “ Soğdlu” tüccarların İran içinden geçmesi istenmemiştir. Bu yüzden Kafkasya yolu kullanılarak ve 8 yıllık bir Bizans anlaşması yapılarak Horasan' lı tacirler; Sogdlar' ın ticaret yolu koruma altına alınmıştır (Tezcan, 2014; İmer, 2005). Sogd' luların Turfan Bölgesi' nde (Semerkant) kalıcı, avcılık ve tarımla uğraşan (hünnap, çeşitli sebze) ve bir kısmı da özel kervancılar olan ve ticareti, buğday, pirinç, darı ile gümüş sikkeler ve kiralık bağlar üzerinden yapan insanlar olduğu Chengguo, 2017 tarafından aktarılmaktadır. Astana höyüğünden çıkan bir Slav için yapılmış Sogdian yazısı kontrat buna bir delildir. Zilivinskaia (2017), Talaikhan-ata' daki (Türkmenistan; Harezmi) kervansarayın su yolu, sarnıç ve lavabolu odalardan oluştuğunu vurgular. Moğolların Anadolu' ya ulaşmalarından çok önceleri, Horasan ve Merv (Türkistan) üzerinden kervansaray kura kura Anadolu yarımadasına bu kültürü getiren Türkler (Atasoy, 2011), Anadolu Selçuklu Devleti' nde de (1176-1237) İpek Yolu ticaretinin altın çağını yaşatmış ve Sivas' ta 15 konsolosluk açılmıştır. Anadolu' daki 200 kadar kervansaray, deve yürüyüşüyle 7-8 saatlik mesafelerde, bazen daha sık yapılmış, menzil (at değiştirilen küçük konaklama yerleri), derbend (dağlık alanlarda sınırları kolluyan küçük kaleler; örneğin, Çamlıyayla, Sinap Kalesi) ve köprülerle desteklenmiştir. Zamanın otel hizmetini veren bu kervansarayların 24 tanesinin Sivas ve Kayseri arasında olduğu bilinmektedir (Acun, 2007). Haçlı akınları sırasında ise, Konya merkezli ipek yolu sultanı Aleaddin Keykubat, 1225 yılında Halep-Kayseri kervan yolunda yapılan baskınları engellemek için bölgeye ordu göndermiştir (Turan, 1998). Haçlı seferlerinin birinde Sicilya kralı II. Roger tarafından Tunus ve Suriye' de geçilen yerlerdeki ipek işçilerinin esir alınıp, Sicilya'ya gönderilmesi ipeğin önemini göstermektedir. Geçici bir süre, Tarsus, Antakya ve Halep ile Kıbrıs liman ticaretini ele geçiren Haçlıların XI. yüzyılda Antakya, Trablus, Urfa ve Kudüs' te birer kontluk kurmaları, Venedikliler, Cenevizliler ve Pisa' lıların bölgedeki limanlar ve şehirlerdeki pazarları paylaşmaları gibi nedenlerle de bölge insanının nehir taşımacılığını yeğlediği bilinmektedir. Nisan 1861' e rastlayan bir başka kayıta, Tarsus, Asi ve Fırat Nehri gibi nehirler üzerinde ticaret ve ulaşımın devam etmekte olduğu anlaşılmaktadır (Kırpık, 2012). Nehir taşımacılığının önem kazandığı tarihlerde, Roma İmparatorluğu' nda, Kıbrıs ile Kızkalesi (Korikos), Ayaş/Ayas (Elaize- sebaste) sahillerinin ticaret için kullanıldığı ve bu konuda Tarsus ve Anavarza' nın önem kazandığı (Durukan, 2015) ve batının gösteriş simgesi olan ipek gibi karabiber, kimyon baharatları ile çivit otu (maya, peynir ve alkol yapımı için), ravend/ışkın (çiçek ve kanser hastalığı için), çöpü çini (frengi, cüzam, sıtma ve eklem ağrısı için) gibi aromatik bitkilerin yanısıra kadife, işlenmiş deri, misk, taş ve maden alımı da yaparak altın ödediği çeşitli kaynaklarda vurgulanmaktadır (Pamuk, 2007). Durukan (2015), İpek ve Baharat Yolu' nu vurguladığı makalesinde, MS. 5-6. yüzyılda Rodos, Batı Anadolu, Kıbrıs, Antalya: Perge' de üretilen LR1 amforalarının şarap ve zeytinyağı tanıtımının Antakya, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Mısır' da etkili olduğunu anlatmaktadır. Halep' in İskenderun-Adana-Karaman-Konya-Akşehir-Kütahya yoluyla Bursa ile bağlantısı ve İran ham ipeği ihracının Bursa-Mudanya-Pera ya da Bursa-Sakız yolunu izlediği ise İnalçık ve Alkan tarafından aktarılmıştır (İnalçık, 1996; Alkan, 2006). Selanik' te ipek mutasarrıfı olarak görevlendirilen İsmail Hakkı bey ve Şebinkarahisar' da görevli Şükrü Paşa gibi hem askeri hem idari rütbeli görevli kişiler Trabzon' a dek Osmanlı' da görevlendirilmişlerdir.

Pamuk (2007), İpek Yolu'nun, Anadolu Selçuklu döneminde Anadolu'yu bir ağ gibi dolaştığını vurgulayarak ana yol hatlarını şu şekilde aktarmaktadır: İpek Yolu, Anadolu'ya üç koldan; Güney'de Cizre - Hasankeyf, ortada Doğubeyazıt - Erzurum, Erzincan, Sivas, kuzeyde de Kars - Trabzon yoluyla girmiştir. Kuzeyden giden kol Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya, Sinop ve Kastamonu yönünden Karadeniz'de limanlara; güneyden giden kol ise Bitlis, Malatya, Kayseri, Kırşehir, Konya, Isparta, Antalya üzerinden Akdeniz limanlarına ulaşmıştır. Güney kolun en uç noktası ise bugün Denizli vilayeti sınırları içerisinde bulunan Akhan'dır. Akhan'dan çıkan kervanlar 20 -30 kilometre sonra Menderes Nehri'ne, buradan da Ege limanlarına ulaşmıştır.

Özergin (1965); Aksaray – Konya- Adana- Ayas (Yumurtalık) ile Aksaray- Konya- Antalya- Alanya yolunun ondört kollu Anadolu ticaret yolu üzerindeki yerini vurgulamakta ve kitabımızda yer alan Kemaliye (Eğin), Divriği gibi Kayseri’ nin de adı sık geçmektedir. Düğümlü halı dokumacılığının Selçuklular ile Anadolu’ ya taşındığı (Yahyalı) ve ticaretle Avrupa’ ya giden Türk halıları da resim betimlemeleri ile aktarılmıştır (Öztürk, 2011). “Yabanlu Pazarı” denilen uluslararası fuarın, muhtemelen Kayseri-Pınarbaşı yolu üzerindeki Pazarören kasabasında kurularak Rusya, Kırım, Afganistan, Özbekistan, Irak, İran, Suriye, Çin gibi İpek Yolu ülkelerinin kumaş, kürk, savaş aleti, tahıl, at, koyun, yün, tiftiklerinin satıldığı bilgisini de Günel (2010), aktarmıştır. Bu da uzun geçmişi olan ve bugün de devam eden Gülnar: Bardat Pazarı’ nı (Anaypazarı) anımsatır.

Yolların ulaşılır olmasını Anadolu Selçukluların Orta Asya’ dan getirdikleri kervansaray (ribat) kültürüne (derbendci, köprücü, subaşı, menzilci görevlileriyle yolların korunması) ve köprülerin çoğaltılmasına bağlamak da yanlış olmaz. Örneğin Hasankeyf Köprüsü (Günel, 2010). Boydemir’ e göre (2008) Ereğli’ de hanlar daha çok şehir merkezinde yer alan ve ticaret yapılan çok odalı kurumlar olmuş, kervansaraylar ise şehirlerarası yollarda yolcuların hayvanları ile birlikte kaldıkları ve avlusu kerevitle çevrili olan geniş yapılara dönüşmüştür. Kervansaraylar genellikle suya yakın kurulmuşlardır. “Sefer-i hümâyün” sırasında geçilecek yol, köprü, çeşmelerin tamiri ve erzak temininden o yerlerin kadıları sorumlu tutulmuşlardır. “Bayram Paşa Hanı ve Hacı İbrahim Çavuş Çeşmesi Hurufat Defteri” kayıtlarında yazıldığı gibi hanlarda, müteveli heyeti veya sorumlu han ağası olup bazen el değiştirilerek gelir elde edilen çeşme, şadırvan, değirmen ve hanların gelir-bakım ilişkisinden kadıya karşı sorumlu olmuşlardır (Boydemir, 2008). Zaman içinde kervansarayların yerini daha pratik yapılı ve az bakım isteyen hanların almasıyla ilgili olarak, Ankara: Nallıhan örneği verilebilir. Bu yollar aynı zamanda sefer yolları olduğundan Osmanlı’ lar zamanında, sadrazam Nasuh Paşa, Halep’ten İstanbul’ a dönerken, Konya-Nallıhan-Göynük yolunu kullanmıştır. Nallıhan öncesinde Bursa sancağına bağlı iken sonra Ankara’ ya bağlanmış 19. Yüzyıldan baraj suları altında kalan Çayırhan’ dan daha şanslı olarak bugüne gelebilmiştir.

Türkiye Selçuklu Devleti Kültür Haritasında (1092-1307), bölgemize yakın bu sanat tarihi yapıları sıktır; Mut: Hocaenti Medresesi (14. yy), Manavgat-Alanya; Alara Hanı Çeşmesi, Kayseri-Aksaray Ağzıkara Kervansarayı, Ağzıkarartan Çeşmesi (1239), Nigde; Ulucami çeşmesi (1277), Konya-İlgın çeşmesi (13. yy), Konya; Sahipata Hamam çeşmesi (1258) ile Akköprü (13. yy), Aksaray-Konya; Akbaş han, Akhan, Obruk Hanı, Okla hanı gibi (Yedikıta Aylık Tarih ve Kültür Dergisi; 2012).

Osmanlı Dönemi’ nde, İran Safavileri’ nde 16. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan karışıklıklar sırasında (1578- 1590), uluslararası ticaretin önemli odak noktalarından Gürcistan, İran; Şirvan, Luristan ve Tebriz’ in ele geçirilerek barışın sağlanması, Erzurum gümrüğünün 9.550 akçe gelir sağlamasına sebep olmuştur. 17. yüzyılda ipekli dokuma sanayinin gelişimiyle de İngiltere, Fransa, Hollanda ve Venedik gibi devletler, ipeği bu hat üzerinden ilerleyen kervanlar yoluyla satın alırken, Tokat–Ankara–Afyon–İzmir hattını daha güvenli ve daha düşük gümrük vergisi alınması nedeniyle tercih etmişlerdir. Gürcü Kapı, Tebriz Kapı, Erzincan Kapı adıyla anılan gümrük kapılarından Erzurum gümrük kayıtları; “ ipek, kara kumaş, kadife, dülbend, hind elbiseleri, halı, keçe, post, samur, vaşak ve pamuk” kayıtlarını tutmuştur. Kumaş, kahve ve şeker gibi tüketim malları Halep ve Şam’dan getirilmiştir. İhraç olunan mallar arasında; papuç, çizme, bez ve sabun gibi mallar olup, özellikle İran’ a gümüş, bakır, demir, kurşun ve kalay gibi madenlerin ihracı yasaklanmıştır (Pamuk, 2007).

Uca ve Ülker’ e göre (2013), 1165 yılında Anadolu Selçuklu egemenliğine giren Karaman 1256’ ya dek Aleaddin Keykubat tarafından Avşar Türkmenleri’ nin yerleştirildiği Karaman, Ermenek, Mut, Gülnar, Silifke, Anamur, Mersin, Alanya ve Antalya’ dan ibaret bir bölgedir. 1260 Moğol istilası sonrası Karamanoğlu Beyliği 1256’ da bağımsızlığını ilan etmiş ve 1277’ de Karamanoğlu Mehmet Bey Konya’ yı alarak başkent yapmıştır. Ancak, 1308’ de Anadolu Selçuklu Devleti dağıldığında geride kalan en güçlü beylik olan Osmanlı Beyliği ve Memlûklüler arasında kalarak yüzelli yılı savaşı geçirmiş ve 1467’ de Fatih Sultan Mehmet tarafından sonlandırılmıştır. Karaman, Canhasan Höyüğü’ nden anlaşılacağı üzere M.Ö. 8 bin yıla dayalı bir geçmişe sahiptir. Tanzimat Dönemi’ nde Karataş bile Karaman (Larende) sınırları içinde İçel’ e bağlı bir nahiyedir. Ankara: Ayaş’ ından farklı, Mersin; Ayaş

(Mağara), Silifke, Erdemli, Gülnar (Anaypazarı), Anamur, Aydıncık (Gilindire) ile Ereğli, Aksaray, Develi (Everek) ve Bor' un Karaman ile bağlantıları Sezen (2006), tarafından da işaretlenmiştir.

Bütün bu nedenlerden ötürü Gülnar, Mut ve Karaman arasında kültürel ve sanatsal ilişkiler benzer çeşme yapılarına şekil vermiştir. Memlük savaşında oğlu İsa bey ölünce Niğde ile Adana ve Tarsus Sancaklarının idaresinin yüzbin akçe gelir ile babası Ahmet beye verilmesi (Göyünç, 1996), Ramazanoğulları Beyliği egemenliği altındaki Adana-Gülek boğazı hakimiyeti ve Tarsus' un ilk kentli konumu çeşme özelliklerine yansımış olabilir. Esenbel (2014), Tarsus' ta yıllar önce bulunan tarihi Çin sikkelerini araştırdıklarını ve sonuçta da 19. yüzyılda Tarsus ile Türkistan arasındaki ticaret bağlantısının tespit edildiğini aktarmıştır. Tarsus, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Doğu Akdeniz' de Anadolu' nun en önemli limanı konumundayken, alüvyonların denizi doldurması üzerine, sahip olduğu önemi 1860' a dek kendine bağlı nahiye ve köy olarak görünen Mersin' e devretmiştir. Ziya Paşa' nın kararıyla, kullanılacak kurşunun Gülek madeninden getirildiği, eski Yumuk yerleşimi Mersin' de, biri ahşap ve birisi de taştan olmak üzere, Kazanlı ve Karaduvar iskeleleri yapılmıştır (Oğuz, 2005).

İpek Yolu veya Matrakçı Nasuh' un sefer yolu minyatürlerine, Viyana, Kosova, Zigetvar, Edirne, Trabzon, Kars, Bağdat, Diyarbakır ve Tebriz' in yanısıra, Antakya, Gülek, Alanya, Adana konu edilmiştir. Alanımızı etkileyen sefer durakları Antalya; Alanya, Konya, Karaman; Ereğli, Akşehir, Adana; Karatepe; Akyol (Hitit kervanyolu üzerindeki uç karakolu), Kahramanmaraş; Akhöyük, Antakya; Arıkova, Niğde; Bor, Aksaray, Ürgüp, Kayseri' dir ve Ermenek, Mut, Tarsus, Ayaş/Ayas, Aydıncık (Kelenderis); Dana, Kıbrıs ile Mersin' in de bu yola katıldığı anlaşılmaktadır. Bu noktada Silifke; Göksu nehri ve Gülek boğazı gibi bağlantılar yadsınamaz. Bu yol üzerinde gravürlerdeki zakkumlar, peruka ağaçları, nar, zeytin, ladenler ve hibiscus? bulunmaktadır. Eski Hitit metinlerinde Ellibra-Allupratu olarak geçen ve Asur İmparatorluğu zamanında, Asur'a karşı başkaldıran bir şehir olan İllubru' nun Tarsos' un kuzeybatısındaki Lampron; Namrun (Çamlıyayla) olduğu düşünülmektedir (Ünal-Girginer 2007; Aydınoglu 2007; Ünal, 2006). Ereğli; Akhöyük ve Akşehir, Selçuklu-Karaman-Osmanlı çekişmelerine ve Haçlı/Moğol saldırılarına maruz kalmış tarihi anılar taşıyan bir ipek-sefer yolu yerleşimleri olmuşlardır. Emir üzerine, 1486 yılında Karaman Beylerbeyi Karagöz Paşa' nın aldığı Gülek, Tarsus ve Adana Kaleleri, Mısır Sultanı Kayıtbay ile rekabet konusu olmuş, savaşlar başlamış ve nihayetinde 1491' de buraların Medine ve Mekke vakıf malı olduğuna ilişkin bilgi getiren elçi ziyareti sonrasında Sultan II. Beyazıt tarafından geri verilmiştir (Nasuh, 2015).

1576 Osmanlı yazışma kayıtlarında, konu alanımız "Sis, Tarsus, İç-il Beğleri" olarak sözü edilen yerlerdendir. 1831' lerde Tarsus Sancağı, Niğde-Kayseri-Tokat üçgeninde ticaret etkinliği gösterir iken 1853' de Tarsus İskelesinin yerini Mersin, Karaduvar ve Kazanlı iskele/limanlarına bırakması sırasında Mersin' de Magribi ile Tahtalı Camii (1886-1888) ve Taşhan ile Sursak Hanı yapılmıştır (Turgut, 2005; Oğuz,2006).

Öğüt ve Oz (2012), 1316-1900 kayıtlarına göre Tarsus' da yapılmış 15 çeşmeden biri II. Abdülhamit' in tahta çıkması şerefine Buğday Pazarı' nda yapılmış ve padişahın 25 seneyi devriyesinde de diğer çeşmeler bunlara eklenmiştir (Pişmanlık, 2012).

Özetlemek gerekirse, Anadolu içlerinde ipek yolu 3 ana istikamet izlemiştir: İlki İstanbul' dan başlayıp Tarsus, Adana, Antakya, Şam ve Mekke' ye giden yol, diğeri orta Anadolu' yu izleyerek Kayseri, Sivas, Malatya ve Diyarbakır ile Musul' a ulaşan sonra Basra Körfezi' ni gören ve öteki de Erzurum' un kuzeyinden Trabzon, Bayburt, Kafkasya ve İran' a ulaşan ipek yoludur. Buradaki en önemli limanlar Tarsus, Adana ve Antakya: Payas' tır. Kanuni Sultan Süleyman' ın sefer yolunun Alanya, Adana, Antakya' dan geçtiği bilgisi Matrakçı Nasuh minyatürlerinde görülmektedir (Nasuh, 2015). II Beyazıt ile ilgili çizgilerinde Gülek Kalesi' ni de resmetmiştir. Yine, Yavuz Sultan Selim' in ordusunun Ereğli, Sivas, Erzurum ve İran hattını izlediği bilinmektedir. Deniz İpek yolu ise; Ege Denizi' nden başlayıp Kıbrıs adası' ndan geçen ve belki de Dana adası ve Aydıncık' a (Kelenderis) uğrayan güzergahtır. Kelenderis liman kentine ilişkin gemi mozaiği fotoğrafında, bir ticaret gemisinin limana yanaştığı görülmektedir. Olası Arap akınları sebebiyle 10. yüzyıl sonrasında kale görünümü alan kenti Pir-i Reis, Kilindra Kal' ası olarak aktarmıştır (Zoroglu ve Öviz, 2009).

Ankara ve Burdur-Isparta-Kırşehir' den veya Antalya/Alanya' dan gelerek, Karaman/Ereğli/Ermenek, Konya/Seydişehir/Karapınar, Niğde/Bor/Ürgüp/Aksaray ve Mersin (İçel) /Ayas/ Gülnar/Mut/Tarsus' da öbeklenen ve Adana/Misis/Karataş üzerinden Antakya/Payas' a inen bu yol güzergahları birbirinden etkilenen ticaret durakları aynı zamanda yörük/göçer yoludurlar. Bu sebepten güzel çeşme yapıları bu rotalarda gözlenebilir.

Mersin ilinde, konu edilen su yapıları, Akkale; küçük ve yuvarlak kemerli çeşme, Tarsus; Eskişehir köyü; çeşme yıkığı, Toroslar; Dorukkent: Kaşlı çeşme; yuvarlak kemerli, açık hazne/havuz ve yalaklı, Gözne yolu; Hacgediği bitki motifli ve sivrikemerli çeşme, taşınmış çeşme, üç gözlü köprü, Gözne; Kızıldere tek gözlü köprü, Erdemli; Kösbucağı-Aslanlı köyü, tek gözlü Aslanlı Köprüsü, Çamlıyayla; tek gözlü köprü, iki yuvarlak kemerli Korucak çeşmesi, Kırobası; tek gözlü köprü (Uyuzpınarı), Sarıaydın; Göklerdere: tek gözlü köprü, Hebilli; yuvarlak kemerli anıtsal çeşme, hamam, yuvarlak kemerli çeşme ve çeşme yıkığı, Gülnar; sivri kemerli çeşme, yuvarlak kemerli ve çok amaçlı tekne seti olan çeşme, Karanfil mağarası; kuyu, Tırtar; yalaklı, yuvarlak kemerli, küçük çeşme, Silifke; Taşucu dört gözlü köprü, Ayvagediği; Kuzuluk, geniş avlulu yuvarlak kemerli çeşme, Kuzucubelen; yuvarlak kemerli, yalaklı, avlu, havuz, pöhring ve kuyu yapısı olan Kocalı Çeşme ile bahçe içine alınmış çeşme, Gülek yolu; kuyu, Güzel oluk, Mezar oluk, düz kemerli, merdivenli, avlulu çeşme, Çamlıyayla; Fakılar Köyü kitabeli, kemersiz çeşme (oluk), Topaklı; sivri kemerli, yalaklı ve avlulu çeşme, Belçınar; yalaklı düz kemerli çeşme (oluk), Boğazpınar; yalaklı, düz kemerli iki oluk, Sarıkoyak; düz kemerli çeşme, Veyselli; üç gözlü köprü ve sivri kemerli çeşme, Erdemli; Uzunkuyu, Göktepe, Ekizce düz kemerli çeşme veya olukları, Ayas; merdivenli kuyu, sarnıç, (ayazma), Kocahasanlı, Mut; Dağpazarı tek gözlü köprü, Gravda üç gözlü köprü, Gücüş; Aslanlı Çeşme; sivri kemerli, tekne seti olan, avlulu, yalaklı iki çeşme, Hamzalı, Hüsametli, Kayrekkeşli tek gözlü köprüler, merdivenli kuyu, Erdemli; Sömek, tek gözlü köprü, Aslanköy; Şeker Çeşme, havuz, yalak, yuvarlak kemerli çeşme, kervansaray kalıntısı, Yedigöz; düz kemerli çeşme, Toros köyü; yuvarlak kemerli çeşme, Dedeli; Sarıpınar küçük yatık oluk, Sorgun; yol kenarı küçük menzil çeşme, Resul; yuvarlak kemerli, Buluklu; sivri kemerli çeşme, Tarsus; su terazisi, sivri tepeli Enbiya Çeşmesi, Tepeköy yolu; sivrikemerli, yıkık çeşme, taşınmış çeşme, yuvarlak kemerli anıtsal çeşme, Doğulu, Cırman, Cemilli tek gözlü köprü ve merdivenli, avlulu sivri kemerli çeşme, Evcili; yuvarlak kemerli anıtsal çeşme, İmamlı; düz kemerli anıtsal çeşme, sivri ve yuvarlak kemerli çeşmeler, Soğucak yeni üçgöz çeşme, Fındıkpınarı; düz kemerli çeşme, Aydıncık; Pembecik: yıkık çeşme, sivri kemerli ve yuvarlak kemerli yol kenarı çeşmeleri ve Uzuncaburç; Olba: anıtsal çeşmesi olarak sayılabilir. Çeşmeler birkaçı dışında kitabesiz ve tek maşrapalıdır.

16. Ve 17. Yüzyılda ve daha öncesinde çok sayıda yapılan sivri kemerli çeşmeler alanımızda bulunmaktadır (Yavaş, 2009; Tay, 2018). Alanda 18-19. Yüzyıl kemerli ve 1950' li yıllardan sonra yapılan düz kemerli dikdörtgen çeşmeler yer almaktadır. Genelde akar ve yalaklı yapılardır. Türkmen kültürü, Selçuklu, geç Osmanlı ile genç Cumhuriyet döneminin korunması gerekli doğa, kültür ve sanat eserleridirler.

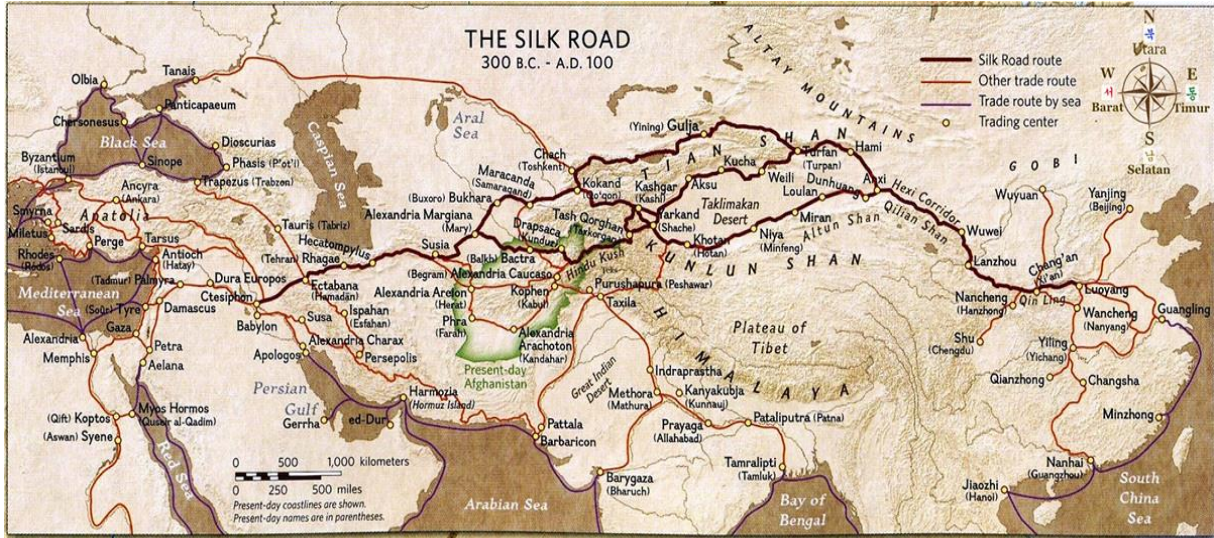
KAYNAKLAR

1. Acun, H. 2007. Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Ed. H. Acun, T.C. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri Dizisi. 559 s.
2. Alkan, N. 2006. 15. ve 16. yüzyıllarda İran ipek yolu'nda kervanlar, U.ün. Fen-edebiyat fakültesi, Sosyal bilimler dergisi, 7: 11/2 (141-157).
3. Baştemur, C. 2013. Mimar Sinan rotasının Doğal ve Kültürel peyzaj izleri, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri enstitüsü, Peyzaj mimarlığı anabilim dalı, Doktora tezi, Ankara.
4. Boydemir, İ. 2008. Selçuk Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı - Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Hurufât Defterleri'nde Karaman Ereğlisi, 179 s.
5. Chengguo, P. 2017. The Silkroad and the Economy of Gaochang: Evidence on the Circulation of silver coins, The Silk Road 15: 39-53.
6. Durukan. M. 2015. Doğu Akdeniz'deki ekonomik Gelişmenin Nedenleri, İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun rolü, LR1 Amphoraları ve Kilikya'daki diğer Kanıtlar, Adalya, 18: 242-253.
7. Eravşar, O. 2017. Merv ve Çevresindeki Kervanyolları ve Kervansaraylar (yol üstü kuruluşları), Yükselen İpek yolu; İpek yolunda Kültür ve Sanat, c. 3,ed. Fahri Atasoy, Türk yurdu yayınları: 107.

8. Everest, A., Yılmaz, L. 2019. Mersin kent kimliği, gelenek ve yenilik: Mersin’de kent ekolojisi, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 6: 5(30-53).
9. Göyünç, N. 1996. Timar Ruzname Defterlerinin Biyografik Kaynak Olarak Önemi, *Belleten, LX*, 227, (127-138).
10. Günel, G. 2010. Anadolu Selçuklu Dönemi’nde Anadolu’da İpek Yolu-Kervansaraylar– Köprüler, *Kebikeç*, 29 :133-146.
11. İmer, Z. 2005. Miladi Dönem Öncesi Orta Asya’da İpek, İpeğin Batı’da Tanınması, *Bilig*, 32: 1-32.
12. İnalçık, H. 1996. Kırım Hanlığı Tapu Sicilleri Bulundu, *Belleten, LX*; 227 (165-190).
13. Juping, Y. 2009. Alexander the Great and the Emergence of the Silk Road, *The Silk Road*, 6/2: 15-22, 15.
14. Kalan, E. 2014. XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları’nın Ticaret Politikaları, T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, *Avrasya Etüdüleri* 45/2014-1 (43-62).
15. Karadeniz, H. Y. 2011.. I. Hüsrev döneminde İpek yolu üzerinde Sasani-Göktürk mücadelesi (531-579), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (16).
16. Kundurac, K. 2005. Karapınar Evlerinden Örnekler, *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı 14: 2(75).
17. Mert, O. 2011. Kars Dokumaları Üzerinde Yer Alan Kültürel ve Epigrafik Öğeler. *Uluslararası Kaşgar’ dan Endülüs’e Türk-İslam Şehirleri Sempozyumları*; Kars, *Bildiler Kitabı*, Ankara, 285-302.
18. Nasuh, M. 2015. Tarih-i Sultan Beyazıd, hazırlayan Reha Bilge, *Revan Yazması*, 1252 nolu eser, Arvana Yayınları, Giza Yayıncılık Yapım ve İletişim Sanayii Ltd. Şti. no: 11758, 424 s.
19. Oguz, S., Oz, H. 2012. Tarsus’ta Osmanlı Dönemi Çeşmeleri, *Tarsus Sempozyumu*, poster.
20. Oğuz, İ. 2006. Tarsus Şer’iyye sicillerine Göre Mersin Kenti Kuruluş Öyküsü, *Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih anabilim dalı*, 164s.
21. Ögüt, S., Oz, H. Tarsus’ta Osmanlı Dönemi Çeşmeleri/İbrahim Paşa dönemi çeşmeleri, *Tarsus Sempozyum*.
22. Özergin, M.K. 1965. Anadolu Selçuklu Kervansarayları, *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 15: 20.
23. Öztürk, Ş. 2016. Kayseri yöresi Yahyalı-bünyan Halıları ve Renkleri, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4: 34 (275-289).
24. Pamuk, B. 2007. İpek Yolu Ticareti ve Erurum, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22: 2 (126-143).
25. Perdahçı, N. 2011. XVI-XVIII. yüzyıl Avrupa Resim Sanatı’nda Uşak Halıları, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13: 1 (275-291).
26. Pişmanlık, U. 2010. Tarsus Çeşme ve Hayratları, *Mersin Valiliği yayınları*.
27. Sezen, T. 2006. Osmanlı Yer Adları (Alfabetik sırayla)TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü; yayın no: 21, 710s.
28. Turan, R. O. 1946. Selçuklu Kervansarayları, *Belleten, X*: 471-496.
29. Turan, R., Kırpık G. 2007. Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat.
30. Tezcan, M. 2014. Türkiye İpek yolu’nun İran güzergâhı ve ipek yolu ticaretine İran engellemesi, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3:1(96-123).
31. Tay, L. 2018. Mersin-Erdemli Çeşmeleri, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7:2 (675-701).
32. Turgut, M. 2005. Göçler ve Mersin Tarihi, *Etik Yayınları*, 200 s.
33. Uca, A., Ülker, A. 2013. 1917 Tarihli Karaman-Konya-Ereğli Haritası ve Değerlendirilmesi, *History Studies*, 5:2 (443-470).
34. Ünal, A. 2009. Eski Çağlarda Çukurova’ nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığının Siyasi Tarihi, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 15:3 (15-44).
35. Yergün, U., Ünal, Z., G. 2004. TÜBA Kültür Envanteri Dergisi, 4/2005 Mut (Mersin) Kentsel Kültür Varlıkları Envanteri, 30s.
36. Yavaş, A. 2009. Bozcaada Namazgah Meydanı Çeşmesi ve Cebecibaşı Es-Seyyid Abdullah Ağanın Vakfiyesi, *Sanat Tarihi Dergisi*, 19:1 (139-153).
37. Yıldırım, Y. 2018. Bir Devlet Adamı olarak İsmail Hakkı Bey ve Adana valiliği Dönemindeki Faaliyetleri (1914-1916), 2. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi, 4-5. Mayıs, Adana.
38. Zoroğlu, L., Öniz, H. 2009. Kelenderis (Klindra, Gilindre, Aydıncık) Limanı Su Altı Kazısı proje raporu.
39. Zilivinskaia, E. D. 2017. Caravanserais in the Golden Horde, *The Silk Road* 15: 13–31, 13.
40. <http://www.hurriyet.com.tr/tarsusun-ipek-yoluna-etkisi-tartisildi-40782680> Esenbel, A.S. 2012.

41. <http://alanya.bel.tr/S/479/Girne-Cesmesi-ve-Kazi-Alani>
42. <https://surfiran.com/iran-silk-road-tour/>
https://en.unesco.org/silkroad/sites/silkroad/files/SilkRoadMapOKS_big.jpg
43. <http://www.tayproject.org/haberarsiv20145.html> Kaptan-ı Derya Çeşmeleri
44. <https://payassendlendirme.wordpress.com/sokullu-mehmet-pasa-kulliyesi/>
45. <https://www.youtube.com/watch?v=fuGoshd98xU> Akhüyük'teki kükürtlü su Akhüyük köyü/
Ereğli /
46. <https://www.youtube.com/watch?v=qAkHUVikIU>
47. <http://www.nevsehirkarapinar.bel.tr/galeri/300-YILLIK-%C3%87E%C5%9EMEM%C4%B0Z.html>
48. <http://www.hatayinternettv.com/hatay/sut-pinari-ve-omer-aga/43440>
49. https://www.ereglihaberleri.com/kose_yazisi_detay.php?id=1191
50. <http://www.fibhaber.com/nevsehir/talha-ugurluel-in-gozuyle-urgup-tarihine-bakis-h82448.html>
51. <http://www.konyaninnesi.com.tr/balkanlarda-osmanli-izleri-714278h.htm>
52. <http://www.kirmizilar.com/tr/index.php/guncel-yazilar3/2442-tarihi-ipek-yolu-ticaret-ve-kultur-yolu>
53. <http://arkeoloji.tv/arsiv/haber/aktuel-arkeoloji-haberleri/ipek-yolunun-antik-su-sistemi->
54. https://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/83_folder/83_articles/83_silk.html
55. <http://www.scientificpsychic.com/blogentries/mulberry-trees-and-de-silkworms.html>
56. <http://www.bacsa-silk.org/en/iran/lerinde>
57. <http://www.suvakfi.org.tr/cesme/tersane-emini-haci-ahmed-aga-cesmesi-h-1145-m-1732/1127/>
http://www.xn--nallhan-ufb.org.tr/nallihan_hakkinda_detay.php?no=19

<https://www.google.com.tr/search?q=silk+road+maps&safe=strict&tbm=isch&tbs=rimg>

<http://www.muslimheritage.com/article/merv-history-science-and-learning/gallery/691>

INVESTIGATION OF LIFELONG LEARNING TENDENCIES OF GIFTED STUDENTS IN TERMS OF DIFFERENT VARIABLES

Oğuzhan NACAROĞLU

Erciyes University, Institute of Educational Sciences, PhD Student, Kayseri, Turkey

ABSTRACT

Information and technology literacy, problem solving, critical thinking, communication, cooperation, flexibility and financial literacy including many sub-themes, including the 21st century skills should be gained to individuals. In order for these skills to be gained to individuals, it is important that individuals have lifelong learning skills. Because the education given in schools is inadequate in solving the problems faced by individuals in real life and more importance should be given to after-school learning. Therefore, it is essential to determine the lifelong tendencies of all individuals and to take the necessary measures for individuals with low lifelong learning skills. One of these groups is composed of gifted students who show different characteristics according to their peers. As a result of all these explanations, this study aimed to determine lifelong learning tendencies of gifted students. In the study, survey from quantitative research method designs was used. The study group consisted of 128 gifted students studying at a Science and Art Center in the Eastern Anatolia Region. Appropriate sampling method was used to determine the sample and at least 10% of the accessible population was reached. Lifelong Learning Scale was used as data collection tool. Frequency (f) percentage (%), arithmetic mean and standard deviation values were calculated in order to conduct descriptive analysis of the scores obtained from the participants in the analysis of the data. In order to test whether there is a statistically significant difference between the scores obtained from male and female participants, independent groups t test and one-way analysis of variance (ANOVA) were conducted to test whether the scores obtained according to the program studied at the Science and Art Center differed. The results indicate that the lifelong learning skills of the gifted students are moderate and there is no significant difference between the scores obtained between the male and female participants and the education program. It is important to use blended learning models such as flipped learning in learning environments in order to ensure that learning goes beyond school and that these students have high lifelong learning skills. Necessary suggestions were made within the framework of other results.

Keywords: Science and Art Center, Gifted Student, Lifelong Learning Tendencies

THE EFFECT OF ART EDUCATION ON DEVELOPMENTAL PROCESS IN PRESCHOOL CHILDREN

Ali SÖYLEMEZ

Pre-school teacher, Ministry of Education, Malatya, Turkey

Nurgül SÖYLEMEZ

Visual arts teacher, Fethi Gemuhluoğlu science high school, Malatya, Turkey

ABSTRACT

Development and transition from the existing process to another process is an inseparable part from the existence of the human phenomenon to this period. Life conditions affect this process of change and development. The first five or six years of preschool children are crucial for the physical, social, emotional and intellectual development of children. This is a basic stage of life. Preschool periods before normal education have shown that individuals affect the whole of their lives: basic knowledge, basic facts, skills and abilities play an important role in the process of self-existence. This phase, which we call pre-school period, is considered one of the most critical periods of life.

Art has always been included in individuals and societies as a concept that is only interested by artists. However, aesthetic values emerge early in life by paying attention to artistic activities. Therefore, art education has an important role in early childhood. Art education in preschool children includes activities that support the development and creativity of the child. From a cognitive and broad perspective, an art education program changes people's understanding of aesthetics and art. It encourages them to be more creative, confident and productive, ready to realize their potential skills and positively influence their social communities.

Preschool children are engaged in artistic activities such as painting, sculpture, music, song, dramatic play and dance in order to develop their talents, and they are engaged in many activities in order to get to know the art and carry it to their games or lives as a human impulse. Physical and sensory participation of preschool children in artistic activities is a very valuable and meaningful experience in terms of identity gains in adulthood, and the ability to know how to influence other individuals by using every field of art is a form of self-expression for individuals. This study examines the effect of Preschool Art Education Program on the attention skills of children aged 4-5 years.

Keyword: Art, Aesthetic, Preschool children

MALATYA SCIENCE AND ART CENTER VISUAL ARTS STUDENTS 'APPLICATION OF DECAL PRINTING TECHNIQUE AT THE EFFECTIVE LEVEL

Tahsin BOZDAĞ

Visual artsTeacher, Malatya science art center, Malatya, Turkey

SUMMARY

Decal; is the process of transferring the desired shapes or motifs onto paper. The decal method is the printing of ceramic paints by a screen printing method of a pattern on special adhesive coated paper. The application of silk-screen printing allows for the application of three-dimensional forms and all heat-resistant forms that may attract the attention of individuals. With regard to decal printing, the paint layer provides the desired density and color tone easily to the screen in silk-screen printing. Practical use of ceramic, glass, metal and many heat-resistant objects arouses much interest of the students and allows students to work extensively. The most important advantage of the technique is that it is used frequently for many positive reasons such as being economical, providing the possibility of being used in all three-dimensional forms with two-dimensional surfaces, foreseeing colors and intonations, and storing and transporting patterns before application. The foundation and development is completely screen printing technique. Although it is done indirectly, this method, which is performed by screen printing method, is also known as screen printing applications. It is an application method that provides a high gain to the student in terms of preferred teaching with its high print quality and close to professional quality image.

The aim of this study is to recognize the different techniques of visual arts students of Malatya Science and Art Center during the course activities and to make them aware of the printing technique, which is one of the oldest applications of art, by making activities based on the activity in the course.

Keywords: Printing, Dekal, Art

CREATIVE IMAGES USED IN CHILDREN'S DRAWING

Yusuf SÖYLEMEZ

Teacher, Battalgazi science art center, Malatya, Turkey

ABSTRACT

Every human being shows individual differences over time with the philosophy of existence. As soon as the child starts to draw, his / her creativity and imagery multiplies.

Internet, television, telephone, magazines, books, etc., which they are in contact with in their daily lives, take place in the visual memory of the objects they encounter. For this reason, this age group attracts the attention of children especially in games and animation. Therefore, they devote some of their anime drawings and fashion time to these activities. This situation reveals the revival of different characters especially in boys. In girls, fashion design and anime drawings are prominent. These drawings are transformed into creative works through the images created by children in their inner worlds.

The imagination of the children's inner world as a creative design by placing new images on top of the existing or create completely new creative images of their own. This improves the visual expression of images in the form of symbols and images and imagination of children.

Key Words: Development, Visual Design, Creative Thinking, Education

III SİNİFDƏ “PAİNT PROQRAMI” MÖVZUSUNUN ŞAGİRDlərƏ ÖYRƏDİLMƏSİ

Sevinc CƏBRAYILZADƏ

Dos., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Hesablama Riyaziyyatı Və İnformatika Kafedrası

Giriş

Azərbaycanın orta ümumtəhsil məktəblərində informatika fənninin tədrisində qrafik redaktor olan Paint proqramında iş ilə bağlı mövzunun öyrədilməsinə birinci sinifdən etibarən başlanır və bu zaman əsas etibarilə şagirdlər Paint proqramının pəncərə elementləri və alətlər paneli ilə tanış olurlar və ümumi olaraq dərs vaxtı 4-7 dəq ərzində kompüterdə işləyirlər. Lakin 2-ci sinifdə onlar artıq sadə fiqurların çəkilməsi ilə bağlı məlumatları mənimsəyirlər və praktik olaraq isə 15 dəq olmaqla kompüterdə işləyirlər. 3-cü siniflərdə isə “ Qrafik redaktorlar” bölməsi 4 mövzuya bölünərək tədris olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

- Paint proqramı
- Palirta
- Şəklin fraqmenti ilə iş
- Şəkillərin kompüterdə saxlanması

Bu mövzuların tədrisini aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

- İnsan lazımlı informasiyaların əksəriyyətini göz ilə alır. Bu səbəbdən də informasiyanın qrafik formada verilməsi çox faydalıdır.
- Informasiyanın qrafik formada təsviri isə qrafik redaktorlar vasitəsilə həyata keçirilir.

3-cü siniflərdə tədris olunan Microsoft Paint proqramı qrafik redaktorlardandır biridir.

3-cü sinifdə qrafik redaktorların tədrisinə 4 saat dərs yükü ayrılmışdır: 1 saati “Paint Proqramı” mövzusunun payına düşür. İnsan lazımlı informasiyaların əksəriyyətini gözlə alır. Bu səbəbdən informasiyanın qrafik formada verilməsi faydalıdır. Informasiyanın qrafik formada təsviri qrafik redaktorlar vasitəsilə həyata keçirilir. 3-cü siniflərdə tədris olunan Paint proqramı da qrafik redaktorlardandır biridir.

3-cü sinifdə qrafik redaktorların tədrisinə 4 saat dərs yükü ayrılmışdır: 1 saati “Paint Proqramı” mövzusunun payına düşür. Dərsin gedişini interaktiv-fəal təlim metodları vasitəsilə qurmaq faydalıdır. Müəllim qrup işindən istifadə etməklə şagirdlərin birgə fəaliyyət göstərmək qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Açar sözlər. **Microsoft Paint-** Qrafik Redaktor, **Palette (Color Box)-**Rəng Çalarları, **İnteractive Təlim-Fəal Təlim, Graphic Editor-** Microsoft Paint Redaktoru.

ЎЗБЕК ПРЕЦЕДЕНТ НОМЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИДАГИ АЙРИМ ЖИХАТЛАР

Мухлисахон САЙДАЛИЕВА

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, Замонавий ўзбек тили бўлими ходими, ТОШКЕНТ, ЎЗБЕКИСТОН

АННОТАЦИЯ

Дунё тилшунослигида тилга муайян маданият вакиллари таъсирида шаклланувчи ижтимоий ҳодиса сифатида қарашлар актуаллашиши натижасида тилни турли янги аспектлардан ўрганувчи илмий ишлар пайдо бўлди ва янги лингвистик парадигма асосида улар кенг миқёс касб этди. Прецедент номлар лингвокультурологиянинг ўрганиш объектлари сирасига киради. Ушбу мақолада ҳам прецедент номларнинг қўлланишига оид айрим жиҳатлар таҳлил қилинган. Тилшуносларнинг прецедент бирликларга, хусусан, прецедент номларга катта қизиқиш билан қарашлари турли тил вакилларининг мулоқоти натижасида содир бўлувчи лингвомаданий жараёнлар билан изоҳланади. Ҳар қандай миллатнинг узоқ-яқин ўтмишида бутун ҳалққа танилган машҳур шахслари, афсонавий халқ қаҳрамонлари, эътиборга молик манзилгоҳлари, машҳур тарихий воқеалар билан боғлиқ номлари ана шу лингвомаданий ҳамжамиятнинг лисоний хотирасида турли ассоциациялар билан боғлиқ тарзда сақланиб туради. Миллатнинг энг машҳур шахслари, сиёсий арбоблари, халқ қаҳрамонлари, миллий эталонлари ўзида маълум маънодаги маданий кодни ифодалайди. Е.А.Нахимова прецедент номларни интертекстуалликнинг асосий захира манбаи сифатида қайд этиб, русларда буюк миллий ғоялар прецедент феноменларни кўчма маънода қўллаш орқали ифодаланишини қайд этади. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи немис тилига «Тошкентлик ошиқлар» номи остида таржима қилинган. Ўзбек ўқувчисига асар қаҳрамони Зайнабга, унинг ҳаракатларига нисбатан салбий муносабат кузатилса, ғарб кишилари томонидан у ўз севгиси йўлида курашган ижобий қиёфадаги персонаж сифатида қабул қилинган. Шу ўринда прецедент феноменнинг маълум ва машҳурлик даражаси турли лингвомаданий жамият вакиллари ўртасида фарқланиши намоён бўлишини кузатиш мумкин. Ёки Хўжа Насриддин Афанди ўзбек кишиси томонидан кўп ҳолларда комик персонаж сифатида қабул қилинса (халқ орасида латифаларни «афанди» деб ҳам атайдилар), турклар Хўжа Насриддинга нисбатан кучли файласуф, ўткир зеҳн соҳиби, арбоб сифатида қарайдилар. Бу каби фарқланишлар жамиятнинг турли ёш вакиллари ўртасида ҳам кузатилиши мумкин.

Ўзбек миллий прецедент номлари менталитетни ифодаловчи, миллий лисоний онгни намоён этувчи муҳим бирликлардир, улар миллатнинг маданий коди сифатида авлоддан авлодга ўтиши ёки ўз аҳамиятини йўқотганда унутилиши мумкин. Уларни тадқиқ этиш орқали оламнинг ўзбекча лисоний манзарасини, ундаги лингвомаданий ўзига хосликларни кузатиш ва таҳлил қилиш мумкин бўлади.

Таянч сўз ва иборалар: прецедент ном, лингвомаданий жамият, эталон, универсал прецедент ном, миллий прецедент ном, антропоним, топоним.

Ключевые слова и выражения: прецедентное имя, лингвокультурное общество, эталон, универсальное прецедентное имя, национальное прецедентное имя, антропоним, топоним.

Key words and word expressions: precedent name, linguocultural society, etalon, universal precedent name, national precedent name, anthroponym, toponym.

Тилшуносликнинг ўтган асрнинг иккинчи ярмидан кейинги даврдаги ривожини унинг парадигмавий тараққиётида қатор қизиқарли жараёнлар содир бўлаётганини кўрсатди. Тилни «ўзида ва ўзи учун» йўналишда тадқиқ этиш босқичи яқунлашиб, ҳозирги вақтда тилшуносларнинг асосий қизиқишлари «Тил қандай вазифани бажаради?» муаммоси остида унинг қандай шаклланаётганига қаратилди. Демак, ҳозирги шароитда унинг вазифаси билан

боғлиқ муаммолар тадқиқида тилни ўрганишга антропоцентрик ёндашув ва «инсондан ташқари тилни ўрганиб бўлмайди, барча текширув координаталари инсонда кесишмоғи даркор»¹ деган қараш биринчи планга чиқади. Дунё тилшунослигида тилга муайян маданият вакиллари жамоасига мансуб кишилар таъсирида шаклланувчи ижтимоий ҳодиса сифатида қарашнинг актуаллашиши натижасида тилни турли янги аспектлардан тадқиқ этувчи илмий ишлар пайдо бўлди ва янги лингвистик парадигма асосида улар кенг миқёс касб этди. Фандаги бу бурилиш тилшуносликнинг турли бошқа фан соҳалари билан интеграциясига олиб келиши билан бир қаторда тил билан унинг асосчиси — этнос ва унинг маданияти ўртасидаги алоқадорликнинг яққолроқ қиёфа касб этишига ҳам сабаб бўлди. Интертекстуаллик ва прецедент бирликлар назарияси ҳам ана шундай қарашлар замирида шаклланди. Тилшуносларнинг прецедент бирликларга, хусусан, прецедент номларга катта қизиқиш билан қарашлари турли тил вакилларининг мулоқоти натижасида содир бўлувчи лингвомаданий жараёнлар билан изоҳланади. Бу ҳолатни А.В.Терешченко куйидагича изоҳлайди: «Турли лингвомаданий жамиятга аъзо тил вакилларининг мулоқоти тил тўсиғи билан бир қаторда маданий тўсиқ ҳам енгиб ўтилгандагина самарали бўлади»². Ҳар қандай миллатнинг узок-яқин ўтмишида бутун ҳалққа танилган машҳур шахслари, афсонавий халқ қаҳрамонлари, эътиборга молик манзилгоҳлари, машҳур тарихий воқеа ларнинг номлари ана шу лингвомаданий ҳамжамиятнинг лисоний хотирасида турли ассоциациялар билан боғлиқ тарзда сақланиб туради.

Прецедент номлар лингвокультурологиянинг ўрганиш объектлари сирасига киради. Миллатнинг энг машҳур шахслари, сиёсий арбоблари, халқ қаҳрамонлари, миллий эталонлари ўзида маълум маънодаги маданий кодни ифодалайди. Д.Худойберганова прецедент бирликларга миллат маданиятини намоён этувчи асосий бирликлардан бири сифатида қараб, маълум бир халқ ономастик кўламини унинг тарихи, маданияти, эстетик қарашлари, руҳиятини ўзида жамулжам этган кўпқиррали ҳодиса деб ҳисоблайди³. Е.А.Нахимова прецедент номларни интертекстуалликнинг асосий заҳира манбаи сифатида қайд этиб, русларда буюк миллий ғоялар прецедент феноменларни кўчма маънода кўллаш орқали ифодаланишини қайд этади⁴. Публицистик матнда *Уинстон Черчилль, Отто фон Бисмарк, Адольф Гитлер, Троцкий, Чапаев, Сталин, Ленин* сингари сиёсий фигуралар ҳақида гап кетганда уларнинг номлари тарихий аҳамиятга эга муҳим сиёсий жараёнлар билан бевосита боғланади ва улар матнда параллел келади. Турли мамлакат вакиллари ўртасидаги олий мартабали меҳмонларнинг ташрифлари, давлат раҳбарлари учрашувлари, муҳим сиёсий-ижтимоий тадбирларда бирор тарихий шахс, машҳур моддий объект ёки ҳодисалар рамзий маънода турли менталитет вакилларининг боғловчи маданий нуктаси вазифасини бажаради.

Шу билан бир қаторда олима прецедент феноменларнинг машҳур ва маълумлик даражаси турли лингвомаданиятлар ҳамжамиятида турлича бўлиши мумкинлигини ҳам қайд этади. Масалан, А.Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи немис тилига «Тошкентлик ошиқлар» номи остида таржима қилинган⁵. Ўзбек ўқувчисида асар қаҳрамони Зайнабга, унинг ҳаракатларига нисбатан салбий муносабат кузатилса, ғарб кишилари томонидан у ўз севгиси йўлида курашган ижобий қиёфадаги персонаж сифатида қабул қилинган. Ёки Хўжа Насриддин Афанди ўзбек кишиси томонидан кўп ҳолларда комик персонаж сифатида қабул қилинса (халқ орасида латифаларни «афанди» деб ҳам атайдилар), турклар Хўжа Насриддинга нисбатан кучли файласуф, ўтқир зеҳн соҳиби, арбоб сифатида қарайдилар. Бу каби фарқланишлар жамиятнинг турли ёш вакиллари ўртасида ҳам кузатилиши мумкин.

Е.А.Нахимова прецедент номларга таъриф берар экан, улар кенг оммага маълум бўлган машҳур номлар бўлиш билан бир қаторда, айрим сифатларнинг, ҳодиса ва жараёнларнинг ўзига хос

¹ Звегинцев В.А. Мысли о лингвистике. – М.: МГУ, 1996. – С.29

² Терешченко А.В. Прецедентные имена в современном русском и английском языках: статус, семантика, особенности функционирования // Вестник ТГПУ (TSPUBulletin). 2016. 11. (176) С. 76

³ Худайберганова Д.С. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фан. д-ри...дисс. — Тошкент, 2015. 132-бет.

⁴ Нахимова Е. А. Прецедентные имена в массовой коммуникации [Текст] : монография / Е. А. Нахимова ; ГОУ ВПО «Урал. гос. пед. ун-т» ; Ин-т социального образования. — Екатеринбург, 2007. С. 5.

⁵ http://n.ziyouz.com/books/jurnallar/jahon_adabiyoti/Jahon%20adabiyoti%20-%202014-4.pdf

маданий рамзи бўлиб келишини ҳам эътироф этади⁶. Масалан, *Дон Кихот* – адолат курашчиси ва беғараз соддадиллик рамзи, *Вольтер* – фикр эркинлиги рамзи, *Геракл* – бақувватлик эталони, *Клеопатра* – жозибадорлик рамзи, *Геродот* – тарих отаси, *Гиппократ* – тиббиёт дохийси, *Ромео ва Жульетта* – севишган (ошиқ-маъшук)лар рамзи, *Париж* – севишганлар шаҳри, *Дон-Жуан* – хотинбозлик рамзи ва ҳ.к. Санаб ўтганларимиз универсал прецент номлар бўлиб, улар дунёнинг барча халқлари томонидан бир хилда қабул қилинади, тушунилади. Шу билан бирга улар алоҳида ҳодисаларнинг умумий мажмуи сифатида ҳам намоён бўлади.

Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғатида *Алпомиш* номи ўзбек лингвомаданиятида номус ва орият эталони сифатида қабул қилиниши ҳақида, кейинги даврда ушбу антропонимдан бадиий матнларда “ўзбек халқининг ғурури, ўз элининг мард ҳимоячиси” ассоциацияларини ҳосил қилишда фойдаланилаётгани келтириб ўтилган⁷. Худди шунинг сингари Барчиной – садоқатли ёр; Тўмарис – жасоратли, мард аёл; Ўзбекойим ва Фармонбиби – қайнона; Ўтқурий – хотинбоз; Тоҳир ва Зухра, Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин, Отабек ва Кумуш – ошиқ ва маъшуклар рамзи ҳисобланиб, миллий эталон сифатида қабул қилинади.

Публицистик матнда ўзбек топонимларининг қўлланилишини кўздан кечирсак, *Тошкент* оними турли ўринларда матндан кўзланган мақсадни очиб бериш учун вазият ва контекст тақозоси билан турлича фойдаланилганини кузатамиз: *Маълумки дунё жамоатчилиги азим пойтахтимизга турли даврларда турлича баҳо ва таърифлар берган. Масалан, “Тошкент – Шарқ дарвозаси”, “Тошкент – нон шаҳри”, “Тошкент – тинчлик ва дўстлик шаҳри”, “Тошкент – ислом маданияти пойтахти” деган эътирофларнинг замирида ҳар бир даврнинг ўзига хос руҳи уфуриб турибди* (Аллабердиев Р. Лола дарахти юртимизнинг кўркига кўрк қўшмоқда // Халқ сўзи. – 2016).

Буюк Британияда наир этилган нуфузли “Экономист” журналининг 2015 йилда берган баҳоси кўҳна Шош бағрида олиб борилатган миқёси ва кўлами жиҳатидан гоаят улкан бунёдкорлик ишларининг халқаро майдондаги яна бир юксак эътирофи бўлди, десак, ҳеч қандай муболага эмас (Аллабердиев Р. Лола дарахти юртимизнинг кўркига кўрк қўшмоқда // Халқ сўзи. – 2016).

Самарқанд топонимининг қўлланишида ҳам шу каби ҳолатни кузатамиз: Буюк Соҳибқирон афсонавий Самарқандни пойтахт этиб танлагани бежиз эмас. Кўҳна ва навқирон Самарқандни азалдан “ер юзининг сайқали”, унинг чехраси, “нур таратиб тургувчи нуқтаси”, “муслмон дунёсининг гавҳари”, “Шарқнинг жаннати”, деб улуғлашади (Ҳайдаров Б. Самарқанд мўъжизалари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2017).

Юқоридаги матнда Амир Темур *буюк Соҳибқирон* перифразаси орқали ифодаланган. Бу каби ифода усулидан фойдаланиш орқали муаллиф матнда Самарқанд шаҳри ва Амир Темур шахсининг буюклигига ва ҳар иккисининг тарихий ва бугунги кундаги аҳамиятига урғу бериб ўтган. Шу билан бирга кўп ҳолларда прецедент номлар перифразалари билан бир бутунлик касб этади ва уларнинг аналогии вазифасини ҳам ўтайди. Масалан, *шоҳ ва шоир* — Заҳириддин Муҳаммад Бобур, *шеърият мулкининг султони* — Алишер Навоий, *Соҳибқирон* — Амир Темур (каби). Перифразаларга мурожаат қилганда муаллиф барчага маълум шаблондан фойдаланиши ҳам ёки ўзи яратаётган матнда бадиий янгилик яратиши ҳам мумкин.

Прецедент номларнинг аксарияти метонимик кўчма маънода қўлланилиши орқали намоён бўлади. Бунда икки прецедент бирлик ўхшаш жиҳатлари ёки хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда бир диапазонда намоён бўлади: *Ўзбекистон делегацияси таширфи арафасида А.Пушкин номидаги Москва тасвирий санъат музейида мамлакатимизнинг И.Савицкий номидаги давлат санъат музейи экспонатлари кўргазмаси очилди. Президентлар Шавкат Мирзиёев ва Владимир Путин ушбу кўргазмага ташириф буюрдилар. “Саҳродаги Лувр” номини олган бу музейнинг*

⁶ Нахимова Е.А. Прецедентные имена в массовой коммуникации // <http://www.philology.ru/linguistics32/nakhimova-07a/htm/>

⁷ Худойберганаева Д., Анданиязова Д. Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Turonzaminziyo”, 2016. – 17-бет.

бебаҳо экспонатлари дунё санъатсеварлари эътиборини қозонган (Абдуллаев М. Тарихий ташриф // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. — 2017).

Юқоридаги матнда прецедент номнинг аллюзия билан ифодаланиши кузатилмоқда. "Саҳродаги Лувр" аллюзив бирлигини англаш учун ўқувчи аввало ҳар икки музей бўйича тасаввурга эга бўлмоғи лозим. Агар ўқувчи Лувр музейи Франциянинг пойтахти Париж шаҳрида жойлашган дунёнинг энг машҳур амалий санъат музейлари сирасидан эканлигини, И.Савицкий номидаги давлат музейи ҳам нодир экспонатларга бой эканлиги жиҳатидан Луврга нисбатланганлигини англамаса, муаллиф матнда келтирган аллюзия ўз қийматини йўқотади. Д.Худойберганова ҳам ушбу жиҳатни инобатга олиб, аллюзив номни қўллашда унинг машҳурлиги муҳим аҳамият касб этишини, улар иштирокидаги гаплар муаллифнинг нечоғлик чуқур билим эгаси эканлигини кўрсатиш билан бир қаторда, ўқувчи билимларини синовчи "майдон" эканлигини таъкидлайди⁸.

Прецедент номлар тадқиқи лингвистик тадқиқотлар объекти бўлиши билан бирга турли миллат вакиллари ўртасидаги тарихий, маданий, сиёсий-ижтимоий, маънавий-маърифий муносабатларни ўрганиш учун ҳам аҳамиятлидир. Ўзбек миллий прецедент номлари менталитетимизнинг ўзига хосликларини ифодаловчи, миллий лисоний онгимизни ўзида намоён этувчи бирликлардир, улар миллатнинг маданий коди сифатида авлоддан авлодга ўтиши ёки ўз аҳамиятини йўқотганда унутилиши мумкин. Уларни тадқиқ этиш орқали оламнинг ўзбекча лисоний манзарасини, ундаги лингвомаданий ўзига хосликларни кузатиш ва таҳлил қилиш мумкин бўлади.

---

⁸ Худайберганова Д.С. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентриқ талқини: Филол. фанлари д-ри...дисс. — Тошкент, 2015. 138-бет.

**ОНОМАСТИК БИРЛИКЛАРНИНГ ПОЭТИК АКТУАЛЛАШУВИ
(Ўткир Ҳошимов асарлари асосида)**

Зоҳида МУҚИМОВА

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, Ҳозирги ўзбек адабий тили бўлими, ТОШКЕНТ, ЎЗБЕКИСТОН

АННОТАЦИЯ

Ономастик бирликлар тил луғат тизимида ўзига хос хусусият ва мавқега эга. Бадиий матнда фикрнинг образлилигини таъминловчи воситалардан бири ономастик бирликлардир. Уларни бадиий асар матни билан боғлаб таҳлил ва тадқиқ қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Маълум бир ижодкор асарларида қўлланган ономастик бирликлар – поэтонимларнинг бадиий матндаги ўрнини аниқлаш, белгилаш, уларни тадқиқ қилиш ономастиканинг ривож ва такомилга ижобий таъсир кўрсатиши шубҳасиз. Ономастик бирликларни тадқиқ қилиш, бир томондан, тилшуносликнинг ономастика соҳаси учун аҳамиятли бўлса, иккинчи томондан, ижодкор тили ва унинг услуби муаммосига ҳам дахлдордир. Ономастик бирликлар тадқиқи орқали уларнинг бадиий қиймати, услубий юки, бажараётган вазифаси, асар ғоясини очиб беришдаги хизмати, муаллифнинг эса индиостили аниқланади.

Ўзбек халқининг сеvimли адиби Ўткир Ҳошимов у ёки бу номни танлаш ва ном қўйишда маълум талаб ва қонун асосида иш кўрган, ўзига хос услубни танлай олган. Бу эса адиб асарларидаги ономастик бирликлар лингвопоэтикасини ўрганишнинг долзарблигини белгилайди. Мазкур мақолада Ўткир Ҳошимов асарларидаги айрим ономастик бирликлар – поэтонимлар ҳақида фикр юритишга ҳаракат қилдик.

КАЛИТ СЎЗЛАР: Оним, Ономастика, Ономастик Бирлик, Ономапоэтика, Антропоэтоним, Топопоэтоним, Оропоэтоним.

Бадиий матнда фикрнинг образлилигини таъминловчи воситалардан бири ономастик бирликлардир. Поэтик актуаллашган номлар матнда доим бирор услубий вазифа бажаради, шу хусусияти билан поэтонимлар сирасига киради. Уларни бадиий асар матни билан боғлаб таҳлил ва тадқиқ қилиш муҳим аҳамият касб этади. Ўзбек тилидаги ономастик бирликларнинг ўзига хос хусусиятларини, айниқса, бадиий адабиётдаги ўрнини аниқлаш муҳим амалий ва назарий аҳамиятга эга.

Маълумки, номлардан поэтик мақсадларда фойдаланиш мумтоз адабиётимизда анъанага айланган. Бу жараён бугунги кунда ҳам давом этиб, адабиётимиз тарихида қўлланган боғи Эрам, жоми Жам, Искандар, Каъба, Лайли, Мажнун, Масих, Одам Ато, Фарҳод, Ширин, Ҳотам каби номлар замонавий адабий асарларда ҳам қўлланилиб келмоқда. Умумун, ўзбек бадиий адабиётида қўлланган номлар бутун бир силсилани ташкил этади. Уларнинг шаклланиш тарихи, лингвопоэтик хусусиятлари, ўзбек лингвомаданиятида тутган ўрни каби масалалар тилшунослигимизда махсус тадқиқотни тақозо этувчи долзарб масалалардан биридир¹.

Маълумки, *ономастика* юнонча сўз бўлиб, “номлаш санъати” деган маънони билдиради². Тилшуносликда ономастик бирликлар *оним* (*онома, оним*) деб аталади. Э. Бегматов онимларни “атоқли отнинг кўриниши ва типлари” дея изоҳлайди³. Худди шу фикрни Озарбайжон

¹ Худойберганова Д. Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғатини тузиш хусусида. –Тошкент. Ўзбек тили ва адабиёти. 2016. №2. – Б. 36. (36-39)

² Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – С. 96.

³ Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. –Тошкент: Фан, 2013. – Б.10.

тилшуноси А.Гурбанов ҳам ёзади: “Ономастик бирлик ономастика доирасида умуман атоқли от тушунчасини англатади”⁴.

Номлар ўтмиш аждодларимиз бизга мерос қилиб қолдирган лисоний, тарихий, маданий, маънавий бебаҳо бойлиқдир. Бу бойлик ўзбек тилида кўп асрлар давомида аста-секинлик билан таркиб топиб, шаклланиб, ривожланиб келмоқда. Номлар жамланмасини асраш, уни янги номлар билан тўлдириб бориш, илмий асосда ўрганиш долзарб масалалардан биридир. Номларнинг миллийлигини, табиийлигини сақлаш, уларнинг миллий тил қонуниятларига мослигини белгилаш давр талабидир.

Д.Худойберганова “Лингвостилистиканинг тадқиқ объекти хусусида” номли мақоласида “Лингвостилистикада номлар бадиияти – ономапэтикага доир қарашлардан фойдаланиш ҳам қутилган натижаларни беради”, – деб таъкидлайди. Ономастик бирликлар талмех, тажнис, ташхис, ташбеҳ, тақрир, муболаға, иттифоқ, ийҳом, истиора, ниҳо каби бадиий санъатлар; апострофа, аллитерация, хушоҳанглик каби услубий воситаларни юзага келтиришда муҳим лингвопэтик восита мақомида кела олади.⁵

Ўткир Ҳошимов асарларида антропоним, топоним, гидроним, зооним, фитоним каби ономастик бирликлар ўзига хос эстетик вазифа бажарган ва турли маъно нозикликларининг юзага чиқишида хизмат қилган. Масалан: **Алпомиш** [антропэтоним] – Халқ оғзаки ижоди бадиий намунасининг номи. Алпомиш – “Алпомиш” достони бош қаҳрамони – Ҳақимбекнинг лақаби. Ҳақимга Алпомиш лақабининг берилиши ҳақида достонда шундай дейилган: “*Ҳақимбек етти ёшига кирган. Алтинбий бобосидан қолган ўн тўрт биричдан бўлган парли ёйи бор эди, Ана шунда Ҳақимбек шул ботмон ёйни қўлига ушлаб, етти яшар бола кўтариб тортиди, тортиб қўйиб юборди. Ёйнинг ўқи яшиндай бўлиб кетди. Асқар тоғининг катта чўққиларини юлиб ўтди, овозаси оламга кетди. Буни эшитган душманлар: “Бу бола зўр бўпти, назар топибди, буларга ҳеч ким баробар бўлолмайди, етти яшар бола шундай ишни қилами?” – деб хафа бўлиб ётди. Дўстларнинг вақти хуш бўлиб юрди. Шунда барча халойиқлар йиғилиб келиб айтди: “Дунёдан бир кам тўқсон алп ўтди, алпларнинг бошлиғи Рустами Достон эди, охири бу Алпомиш алп бўлсин. Тўқсон алпнинг бири бўлиб санага ўтиб, алпик отини кўтариб, етти ёшида Алпомиш от қўйилди. Ана шундан – етти ёшида ёйни кўтариб отгани учун Алпомиш алп аталди. Алпомиш пэтоними Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” қиссасида ўхшатиш эталони сифатида қўлланиб, у орқали достоннинг муайян сюжетига ишора қилинган. *Мана, тасаддуқлар, пашист деганиям жазосини олди-ку. Мени Олтмишвойим ҳам пашистни жазосини бераман деб қилич ўйнатиб юрибди-да. Бўлмаса Азоб денгизда сузиши осонми! – У менга қараб кўзини қисиб қўйди. – Олтмиш акангизни-чи қиличи бор. Алпомишникига ўхшаб қирқ газ келади. Қайтиб келгандан кейин ўша қилични сизга бераман; Гамлет [антропэтоним]* – Вильям Шекспирнинг “Ҳамлет” трагедияси асосий қаҳрамони номи. Маълумки, “Ҳамлет” трагедиясининг буюклиги унинг моҳиятида – ҳудуд билмас умуминсоний муаммоларнинг бадиий талқин этилишидадир. Трагедия баъзи қаҳрамонларнинг фожиали ўлими билан тугалланишига қарамай, моҳиятан, некбин, умидбахш руҳ билан яқунланади. “Икки эшик ораси” романида *Гамлет* антропоними аллюзив ном сифатида қўлланиб, “Ҳамлет” трагедияси ғояси ҳамда асосий қаҳрамонлар характерида ишора қилинган. “Икки эшик ораси” романидаги “*Тошкентдаги томоша*” бобида бу антропоними кузатилади. Кимсан ва Робия тўйга бормасдан томошага боришади. Томоша сўнгида *Робия Кимсанга савол бера бошлайди: “Томошанинг охирида Офелия жинни бўлиб қолганини кўриб, қўрқиб кетдим... – Нега? – дедим титраб. – Бечоранинг айби йўқ-ку! – Гамлетниям айби йўқ...”* Романда *Гамлет ва Офелия* пэтоними интертекстуал матн яратишда восита бўлиб, ўқувчи хотирасида “Ҳамлет” трагедияси билан боғлиқ ассоциацияларни ҳосил қилади. Роман қаҳрамонларининг ҳаёти Иккинчи жаҳон уруши чиркинликлари сабабли фожиалар – йўқотишлар билан ўтаётган бўлса-да, уларни умидбахш туйғулар тарқ этмаслигига ишора бор. Йигитлик ғурури, ватан олдидаги бурчини бажариш учун *Робияни* ташлаб урушга кетган *Кимсанда* ҳам айб йўқ, демокчи адиб; **Гуличка** [антропэтоним] – “Икки қарра икки – беш” қиссаси қаҳрамонларидан бирининг лақаби. Гулчехра антропонимининг қисқартирилиб,*

⁴Гурбанов А. М. Озарбайжон ономастикаси. – Боку, 1986. –Б. 34.

⁵Худойберганова Д. Сўзбоши // Ўзбек тили пэтонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: “Турон замин зиё”. 2016. – Б. 5.

сўзлашув жараёнида *Гуличка* шаклида қўлланишига ишора қилинган. *Гуличка! Лёля эрини разводга берибди... нима? Йўқ, пиёнистамас! А? Инженер эди-да! Оладиган маоши йўлкирасидан ортмасди. Тагинам Лёля олти ой чидади! – Спекулянт жазосини олиши керак, – хотин телефонни қулоғига босди. – Эшитяпсанми, Гуличка! А? Лёля дурочками, квартирани бериб қўядиган; Гўрўғли [антропозтоним] – Халқ оғзаки ижодининг юксак намунаси “Гўрўғли” достонининг кўркмас, ботир, довюрак қаҳрамони (Гўрда туғилган бола). Мазкур антропоним “Нур борки, соя бор” романида қўлланилган. Романда Гўрўғли антропоними ўхшатиш (**ташбеҳ**)ни яратишда лингвопоэтик восита бўлган. Асар қаҳрамони Шерзодга метро қурилиши ҳақида зудлик билан репортаж ёзиб келиш топширилади. У смена инжери Валихон ҳамда мастери Тешабоев билан суҳбатлашади: – Мен бунга газетага ёзиш учун сўраганим йўқ, – деди у Тешабоевга юзланиб. – Нима қипти ёзсангиз ҳам бўлаверади! – Тешабоев жилмайиб Валихонов томонига имо қилди. – Икковимиз тупроқ тагида кўмилиб қолдик. Ўз айбимиз билан. Тупроқнинг намлигига мос тиргович қўйиш керак эди. Бизлар бўлсак шошиб турувдик. Тўқсон еттинчи пикетда рўпарадан келатган отряд билан тўқнашишимиз керак эди. Шунга ишни тезлаштирмоқчи эдик. – Кейин нима бўлди? – Нима бўларди? – Тешабоев кулди. – Лаҳимчилар иккаламизни гўрнинг ичидан тортиб олгандек, тупроқ тагидан суғуриб чиқаришди. Кейин касалхонада ётдик. Ундан кейин бошқармада боплаб таъзимимизни беришди. – Мана энди юрибмиз **Гўрўғлига** ўхшаб! – деди Валихонов шангиллаб. Шерзод кулиб юборди;*

Дума [антропозтоним] – “Икки эшик ораси” романи қаҳрамони Хусан аканинг лақаби. Бу поэтоним *Хусан*, *Хусан ака*, *Хусанбой*, *Хусан Дума* вариантларида қўлланилган. Мазкур поэтоним Иккинчи жаҳон уруши ортида халқ тинчлиги йўлида курашган фидойи қаҳрамон – Хусан аканинг кундалик иш фаолиятининг бир турини ўзида акс эттирган. Дума поэтоними “сўзловчи” ном вазифасини бажариб, яъни исм замиридаги маъно орқали шу ном билан аталган *Хусаннинг Думага сайланганлигига* ишора қилинган. – *Сўраганинг айби йўқ, Хусан ака, нега сизни Дума дейишади?.. – Е, маълим, ўзимам анигини билмайман. Оқпошишо замони эди. Бир куни бутун Нўғайқўрғон даҳаси чойхонага йиғилиб майлис қилди. Нодирхўжа деган элик боши бўларди. Инсофли одам эди, раҳматли. Қулоқ бўп кетди, ўша ваъз айтди.” Ораларингда ишибилармон бир одамни думага сайламасаларинг бўлмайди. Оқподшо ҳазрати олийларнинг фармони шу”, – деди. Одамлар чувиллашиб мени кўрсатишди. Сайласа сайлай қолсин, десам кетида гирт галваси бор экан. Ўқтин-ўқтин шаҳарга тушиб Думасига бориш керак бўларкан... Бу ёқда иш қолиб кетяпти... Дума дегани каттакон бир маҳкама экан. Хусан антропозтоними ...эсини танигандан бери ер ковланган, ер илмини яхши биладиган, ...қўл кўтар деса оёгини ҳам кўтарадиган содда деҳқон”лар рамзи; **Ёдгор [антропозтоним]** “Қалбинга кулоқ сол” қиссаси қаҳрамони *Мирзаевнинг* исми. *Ёдгор* номи қиссада ўзбек халқининг исм қўйиш билан боғлиқ урф-одатларини акс эттирган. Ёзувчи *Мирзаев* тилидан бу номнинг қўйилиш сабабини тўла-тўқис изохлаб берган: *Бир нарса сўрасам, кўнглингизга келмайдими? – деди Чарос анчадан кейин. – Отингиз нега Ёдгор? – Нимаям қила олардик, отни чақалоқ ўзига-ўзи танлай олмайди. – Ёдгор ўйчан табуссум билан Чаросга қараб қўйди. – Бу менинг иккинчи отим бўлса керак. Биринчиси нималигини билмайман. Чамаси, икки яшарлигимда мени чойхонадан топиб олишган экан. Билмадим, адашиб қолганманми ё онам бирон ерда очликдан узилиб қолганми... Ўшанда урушининг охириги йиллари, қаҳатчилик экан. Чойхоначининг ёши олтимишга яқинлашганда кўрган ўғли ўлиб қолган экан. Ота-онамни сўроқлаб тополмаганидан кейин ўшанинг ўрнига Худо етказди, деб уйига олиб кетибди. Отимни Ёдгор қўйибди; **Жомолунгма [орозтоним]**. Маълумки, *Жомолунгма* чўққиси денгиз сатҳидан саккиз минг саккиз юз қирқ саккиз метр баландликда жойлашган энг баланд тепалик . “Дафтар хошиясидаги битиклар”ининг матнида *Жомолунгма* поэтоними улкан, баланд, йирик маъноларини реаллаштирувчи ташбеҳнинг юзага келишида лингвопоэтик восита бўлган. Бу топоним воситасида гўзал ташбеҳ яратилиб, Навоий асарлари фалсафасининг буюклигига ишора қилинган: *Алишер Навоий ҳазратларининг бадиияти шу қадар юксакки, Ҳимолай тоғида, денгиз сатҳидан саккиз минг саккиз юз қирқ саккиз метр баландликда жойлашган Жомолунгма чўққисига ўхшайди. Унга етаман деган одамнинг боши айланиб қулаб тушиши ва парча-парча бўлиб кетиши ҳеч гап эмас; **Жу [антропозтоним]** – “Икки карра икки – беш” ҳажвий қиссаси қаҳрамони *Мавжуданинг* лақаби. *Мавжудани* Кўшавой *Жу* деб атайди. *Ўзимдан бир ёш кичкина Жу* деган синглим бор (Оти *Мавжуда*, мен уни “**Жу**” дейман). Юқоридаги матнда *Жу* исмларнинг қисқартирилиб***

айтилишига ишора қилиб, болаларча содалликни очиб беришга хизмат қилган; **Закунчи [антропозтоним]** “Икки эшик ораси” қаҳрамони Умар Хўжаевнинг лақаби. Романда *Закунчи, Умар закунчи, Хўжаев, Хажжаев* вариантларида ҳам қўлланилган. Бу поэтоним воситасида *Умар Хўжаевнинг ҳар гапида закон, закун сўзи билан оддий одамларга тазйиқ ўтказишга ҳаракат қилишига ишора қилинган. Лекин законний битта гапни айтиб қўяй: раз менга хўжаликни топширдиларингми, қаттиқ ишлаймиз. Раз мен раис эканман, бунақа саботажчилар билан законний жойда гаплашиб қўйишни ўз вазифам деб биламан...* – *Хажжаев!* – *деди Оқсоқол титраб.* – *Закончимисиз, нима бало! Нуқул “закун-закун” дейсиз! “Қизил деҳқон”дагилар законни сизчалик билмасаям, деҳқончиликка ақли етади; Мариан нуқтаси [топопозтоним]* – Тинч океанидаги денгиз сатҳидан ўн бир минг йигирма икки метр чуқурликда жойлашган топоним номи. Мазкур топоним “Дафтар хошиясидаги битиклар”да қўлланилган. Мариан поэтоними чуқур, теран маъноларида қўлланилиб ономастик метафоранинг юзага келишида лингвопоэтик восита бўлган ҳамда гўзал ташбеҳ яратилиб, Навоий асарлари фалсафасининг теранлигига ишора қилинган. *Алишер Навоий ҳазратларининг фалсафаси шу қадар теранки, Тинч океанидаги денгиз сатҳидан ўн бир минг йигирма икки метр чуқурликда жойлашган Мариан нуқтасигаси ўхшайди. Унга етаман деган одамнинг нафаси қайтиб, чўкиб қолиши ҳеч гап эмас; Музаффар [антропозтоним]* – “Икки эшик ораси” романи бош қаҳрамонларидан бирининг номи. *Музаффар* атропонимида кишиларнинг ўз фарзандига бўлган энг яхши тилаклари, орзу-интилишлари, замонавий идеаллари ёрқин ифодасини топган. *Ўғил бўлса отини Музаффар қўйгин... Музаффар* нима дегани, биласанми? *Ғолиб дегани, Ғалаба дегани, тушундингми?* – *Қани, гирой, кетдикми?* – *деди оғзидан тутин чиқариб. Отим гирой эмас, Музаффар.* Чойхонадаги кишилар мени *гирой-гирой деявериб, дадамниям ўргатиб қўйишган. Отимни айтиб чақирмайди. Майли, гирой бўсам бўлман-да ...* (гирой – герой лексемасининг шевада айтилиши); **Мунаввар [антропозтоним]** – “Икки эшик ораси” романи қаҳрамони номи. *Мунаввар* поэтоними Иккинчи жаҳон уруши ортида унинг азобу қийноқларини тортган, “нур қидириб нурга талпинган” ўзбек аёлларининг рамзи. “Нурли” маъносини англлатувчи *Мунаввар* антропоними “сўзловчи” ном вазифасида қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатига ишора қилиб, унинг характерини ёритишда муайян даражада роль ўйнаган. *Музаффар* таърифича, *Мунаввар* “*Ўзиям бошқа қизларга ўхшамайди. Кам гапирди. Танаффус пайтида синфдан чиқмай китоб ўқийди*”. *Музаффар* *Мунаввар* билан суҳбатлашганда (“*Ўзи энг чиройли қиз-ку, оти хунук: Минавар! Шуям от бўлдию*”!) унга *Минавар* деб мурожаат қилади: *Биринчидан, Минавармас, Мунаввар,* – *деди узун киприklarини пирпиратиб.* – *Мунаввар* – *нурли дегани. Иккинчидан...* – *У бир зум кўзимга қараб турди-да, негадир аламлироқ кулди.* – *Ёш болага ўхшайсан-а, Музаффар! Ундан кўра яхшироқ ўқисанг-чи!*; **Омон [антропозтоним]** – “Икки эшик ораси” романи қаҳрамонининг номи. Адиб наслнинг давомчиларидан бири бўлган Шомуроднинг ўғлини *Омон* деб номлаб, бу билан элнинг соғ, омон бўлишга, тинч яшашга бўлган умиди рўёбга чиқишига ишора қилган. Адибнинг “*Уруш билан беш кунда битадиган муаммо тинчлик билан беш йилда битса, иккинчи йўлни танлаш керак!*” деган ғояси *Омон* антропозтоними замирига сингдирилган. Уруш ичида ҳамда уруш ортида бўлган халқнинг “дунёни тинч кўрмоқ” орзуси асар қаҳрамони *Омон* номида аниқ ифодаланган. Шомурод кафтини юзи билан тўсиб: “*Отини Омон қўямиз!* – *деди овози титраб.* – *Омон* бўлсин ... *Умри узоқ бўлсин.* Ёзувчи Шомурод нуткида *Омон* сўзини маҳорат билан қўллаб тажнис санъатини намунасини яратган. *Бир хиллар бор. Уруш нуқул қаҳрамонликлардан иборат деб ўйлайди. Бекор гап! Урушни биз кўрдик, бошқалар кўрмасин. Музаффар кўрмасин, Омон кўрмасин...* *Уруш нима ўзи? Одамни минг бир азобга соладиган нарсаси; Отабек [антропозтоним]* А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи бош қаҳрамонларидан бирининг номи. Маълумки, ўзбек адабиётида “Ўткан кунлар” миллий роман сифатида қадрланади. *Отабек* поэтоними бадиий матнларда аллюзив ном сифатида қўлланиб асардаги воқеага ишора қилади. Мазкур ном ўқувчи хотирасини *Отабек* билан боғлиқ воқеалар тасвирланган контекстга йўналтириб, матн мазмунини “Ўткан кунлар” мазмуни билан боғланган ҳолда идрок этишдан иборат ўзига хос муталаа жараёнини юзага келтиради. Мазкур антропоним Ў.Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси” романида қўлланилган. *Отабек* поэтоними куйидаги матнда метонимияни ҳосил қилиб, бадиий мазмун экспрессивлиги учун хизмат қилган: “*Узундан-узун қиш кечалари дадам билан бобом нариги уйга кириб қироатхонлик қиладиган одат чиқаришди. Лампа битта. Ойим, мен, Кимсан акам бериги – қоронғу уйда сандал четида ўтираммиз. Ойим норози бўлиб чирқиллайди: – Лампаой анқонинг уруғи бўлмаса экан!*”

Эртага нима қиламиз. Аммо “зиқна” бобом лампамойни аямайди. –Ўқинг, маълим, – дейди шангиллаб. **Отабекни ўқинг; Оқсоқол [антропэтоним]** “Икки эшик ораси” романи қаҳрамонининг лақаби. **Оқсоқол**нинг асл исми Ориф, у асарда тасвирланишича, уч йил курғоқчилик бўлганда ҳам колхозни чўктириб қўймаган, планни ошириб бажарадиган жонкуяр раисдир. **Оқсоқол** антропэтонимида улғайиб хурмат -эйтиборли, оқсоқол (бошлиқ) дек улғу киши бўлсин⁶ маънолари мужассам. Унинг бутун туриши-турмушида одамни дафъатан эсанкиратиб қўядиган салобат бор экан. Худди аъзойи баданидан галати нур тараляпти-ю яқинигани борсанг, кўзинг қамашадигандек... **Оқсоқол** – антропоними уруш ортида минглаб азобларни кўрган; ёруғликка (оқликка) интилган ёши улғу инсонлар рамзи. Асар қаҳрамони Музаффар Шомуродовнинг Ориф оқсоқол ҳақидаги ушбу гапи фикримиз исботидир: Анчадан кейин оппоқ, узун ятак кийган, кўкрак чўнтагида соат занжири ялтираб турган чол билан бошлашиб чиқди. Чолнинг соқол-мўйлови, кўзи устига қайрилиб тушган қоши, ҳатто қулоқларининг ичидан чиқиб турган туклар ҳам кўкимтир оппоқ эди. “Номаълум аскар” ҳайкали очилиши маросимида **Ориф оқсоқол** шундай тасвирланган: **Оқсоқол бува бошдан оёқ оппоқ кийинган. Эғнида оқ ятак, оқ шим. Елвагай очган ёқасини тўлдирган оппоқ соқоли шабадада ҳилтираб турган оқ байроққа ўхшайди.** Ушбу уч гапдан иборат микроматнда оқ лексемаси (ранг маъносида) уч ўринда алоҳида шаклда, бир ўринда **Оқсоқол** сўзи таркибида, икки ўринда орттирма даражада (оппоқ) қўлланилиб тасвир янада кучайтирилган. Бу ажойиб тасвир билан **Оқсоқол** буванинг оқкўнгил, самимий инсон ҳамда раҳбар бўлганлигига ишора қилинган.

Ўткир Ҳошимов асарларида қўлланган ономастик бирликлар эстетик таъсирчанликни оширган ҳамда муаллифнинг бадиий ниятини рўй-рост кўрсата олган. Ўткир Ҳошимов асарлари ономастикаси бўйича тўпланган материаллардан келиб чиққан ҳолда шуни айтиш мумкинки, адиб асарларида қўлланган ономастик бирликлар муҳим лингвопэтик тадқиқ объекти бўла олади.

⁶ Бегматов.Э.Ўзбек исмлари . –Тошкент: ” Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. –Б. 334.

ҚУТАДҒУ БИЛИГДА ТИББИЁТ ТЕРМИНЛАРИ

Акмал САИДНОМАНОВ

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти илмий ходими

Шоир ҳақида маълумотлар кўп эмас. «кутадғу билиг» асарини 50 ёшларда, ҳижрий 462 йили (1069/70) ёзиб тугатган. Адиб ижодидаги байтларда тиббиётга оид терминлардан батафсил қўллаганини кузатиш мумкин. Юсуф катта истеъдод соҳибидир. Ўша давр анъанасига кўра, у араб, форс тилларида ҳам шеър ижод қилган бўлиши керак, туркий адабий тилда, балки девон ҳам тузгандир. Афсуски, бизгача шоирнинг ягона достонидан бошқа асари етиб келмаган. Аммо аниқ айтиш мумкинки, ҳеч қайси ижодкор илк ижодини 6,5 минг байтга яқин йирик дoston ёзишдан бошламайди. Масалан, Амир Хисрав Дехлавий биринчи йирик дostonини бошлаганда икки девон тузган ва улар таркибида бир қатор кичик маснавийлари бор эди. Биз Юсуфнинг ижодий йўли ҳақида баъзи маълумотларни дostonга таяниб олишимиз мумкин. Масалан, шоир шериятидаги соҳавий терминларга эътибор қаратадиган бўлсак, адиб ижодидаги эзгуликка бағишланган байтларида кишиларни ёмон иллатлардан йироқ бўлиши, хусусан, ичиш, нафсни тийиш, айш-ишратга берилмаслик ҳақида сўз юритади. Бундан ташқари асарда баъзи тиббиёт терминларини учратиш мумкин.

Қуйида адибнинг “Қутадғу билиг” асарида тиббиётга оид айрим терминларни келтирилган: *иғ, сўнгук, эмлагувчи, йилиг, бўғиз, фасад, ўлим, телва* каби терминлар келтирилган.

Фасад тегра турма, юрима яғук,

Фасад қайда бўлса – ужузлук анук.

Фасад бирла давлат турумас, қочар,

Қали турса, танг йўк, тунарча кўнук.

Юқоридаги байтда *фасад (фасод)* – термини ҳозирги замонавий терминологияда касаллик номи бўлиб, байтда ёмон феъл-атворга эга одамлар жамиятга зарарли эканлиги айтилган. Фасод бор жойда тубанлик бўлади дейилади. Шунингдек, “Қутадғу билиг” асаридаги соҳавий лексикага оид бир неча соҳа терминларини учратиш мумкин.

Калит сўзлар: Терминология, Тиббиёт, Термин, Соҳавий Лексика.

Адабиётлар

1. Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билиг”. Гофур Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. – Тошкент 1971.
2. [www. ziyouz.com](http://www.ziyouz.com) кутубхонаси.

**«СӨЙЛЕУ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ ҚАТЫНАС» ФЕНОМЕНІНІҢ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУЫ****ИСАЕВА Жақсыгүл Ибадуллаевна***Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Педагогика және Психология Факультеті,
оқытушы***АННОТАЦИЯ**

Мақалада "сөйлеу қызметіндегі құндылықтық қатынас" феноменінің генезисі ұсынылған, оқушылардың мәдениетін қалыптастыру үшін толыққанды, үйлесімді тұлғаны тәрбиелеу және дамыту үшін сөйлеу қызметіне құндылықты қарым-қатынасты қалыптастырудың маңыздылығы көрсетілген

Кілт сөздер: Білім Беру; Мәдениет; Құндылықтық Қарым-Қатынас; Сөйлеу Қызметі; Тұлғалық-Маңызды Деңгей, Тілдік Өмір, Тілдік Даралық.

ABSTRACT

The article presents the genesis of the phenomenon of "value attitude to speech activity", shows the importance of forming a value attitude to speech activity for the education and development of a full-fledged, harmonious personality, for shaping the culture of students.

Keywords: Education; Culture; Value Attitude; Speech Activity; Personality-Significant Level; Language Existence; Speech Individuality

Тез өзгертін әлем жағдайында, ақпараттың алуан түрлі көздері ғасырында "тірі" сөзге деген құндылықтық қарым-қатынас проблемасы, тілді функционалды сөйлеу жүйесі ретіндегі сақтау проблемасы ерекше өткір болып табылады. Постмодернизм дәуірі мен мәдениетін дәстүрлі құндылықтардың абсолюттік мәнін жоғалтумен байланыстырады.

Қазіргі оқушылар компьютерлік технологияларды жақсы меңгерген, қарым-қатынастың ерекше тілі қолданылатын Интернет-ресурстарға (әлеуметтік желілерге) жүгінеді. Осының барлығы сөйлеудің бұзылу фактісіне, өз бетінше мәтіндерді жасау, жазу, ана тілінің құнсыздануына әкеледі. Педагогика ғылымдарының докторы А.С Роботова айтып кеткендей: "тірі ауызша немесе жазбаша сөйлеу-бұл файл емес!" [14, с. 45].

Осындай жағдайларда сөйлеу қызметіне құндылықты қарым-қатынасты қалыптастыру-оқушылар дамуындағы маңызды міндет болып табылады.

Ғылыми әдеб The article presents the genesis of the phenomenon of "value attitude to speech activity", shows the importance of forming a value attitude to speech activity for the education and development of a full-fledged, harmonious personality, for shaping the culture of students. иеттермен жүргізілген талдау нәтижесінде "құндылықты қарым-қатынастар" мәселесін зерттеумен философия, аксиология, жалпы психология, педагогика сияқты бірқатар пәндер ғалымдары айналысатынын көрсетті.

Философтар М.С.Каган, С.Ф.Анисимов, О.М.Панфилов осы феноменді талдай отырып, маңыздылық, мақсаттылық, қажеттілік сияқты маңызды сипаттамаларға баса назар аударады. Ғалымдар өз жұмыстарында философияның болашағы аксиологиямен байланысты деген ой айтады. Талданатын феноменнің психологиялық-педагогикалық анализі "құндылық қарым-қатынас" санаты әлі де зерттеу сатысында тұр деп айтуға мүмкіндік береді. Зерттелетін ұғым 1990 жылдардың басынан бастап педагогикалық әдебиетте белсенді түрде қолданыла бастады.

Философтардың пайымдауынша, "құндылық қарым-қатынас", "құндылық бағдарлары" санатынан өзгеше сипатталған феноменнің негізгі мәнін нақты көрсетеді [7, б. 36].

Көптеген академиялық зерттеулерді зерттей отырып, қарастырылатын құбылысқа анықтама беруге, оның мәнін сипаттауға тырысамыз. Әрине, психологиялық әдебиетте талданатын феноменді зерттеуді қарастыру маңызды. С.Л.Рубинштейн мотивтерге (ол оларды қарым-қатынаспен теңестіреді), қызығушылыққа, сондай-ақ эмоционалдық құрамдас рөлге назар аударады [15, б.120].

Белгілі Ресей психологы Д.А.Леонтьев "қажеттілік" және "жеке қарым-қатынас" ұғымдарын саралап, соңғылардың біліктілігі арқылы құндылық қарым-қатынасты талдайды. Адамның ортамен, оның іс-әрекетімен өзара әрекеттесуі оларға қарым-қатынас туындайды. Бұл қарым-қатынас жеке мағынада көрінетінін айтып кетті.[11, С. 3].

"Тұлғалық қарым-қатынас" призмасы арқылы құндылық қарым-қатынасты түсіндіру осы феноменді түсіністікпен толықтырады, оқылатын категорияның аса маңызды қасиеттерін анықтауға мүмкіндік береді. Осылайша, психологтар тұлғалық маңыздылық, қажеттілік, қызығушылық қызметі, сипаттамаларына назар аударады. Педагогикалық әдебиетте зерттелетін феноменді түсіндірсек Ресей педагогы А.К.Маркова «Мүмкін және нақты құндылықтар жүйесін» қарастырады. Автор қарым-қатынас «субъект-объектілік» байланыстар болған кезде ғана пайда болатынын айқын айтады. Зерттеуші "мәнділік сала"терминінің ерекше рөлін атап көрсете отырып, құндылықтық қарым-қатынас анықтамасын нақтылады.

«Қарым-қатынас, құндылық, қажеттілік, орнату» санатын талдай отырып, Р.А.Ахмадеева объектінің жеке маңыздылығын түсінетін субъектіні орнату арқылы «құндылықтық қарым-қатынасты» терминін түсіндіреді. Оның маңыздылығы, өз кезегінде,мүдделері мен қажеттіліктері арқылы анықталады. Жеке мүдделер мен қажеттіліктер құндылықтық қарым-қатынасты қалыптастырудағы шешуші рөлге ие екеніне біз автормен келісеміз.

Ю.О.Галушинскаяның диссертациялық зерттеуінде келесі анықтама табамыз:"...бір бағытты субъект-объектілік қарым-қатынас, оның процесінде субъект шындық объектілерін кәдеге жарату-моральдық өлшемдер бойынша бағалайды және олардың өзі үшін оң маңыздылығы туралы шешім қабылдайды..."[4, 9 Б.].

Бұл анықтама А.К.Маркованың зерттелетін категорияның мәні туралы тұжырымдарын нақтылайды. Құндылықтық қатынас-бұл субъект пен объектінің байланысы, ол үшін жеке маңыздылығы, қажеттіліктерді, адамның мүдделеріне қанағаттану, сөзсіз маңызды белгілері бар. Педагогикалық аксиология өкілдері құндылық қарым-қатынасты жеке тұлғаның тұтас білімінде көреді, оның өзегі қызмет және қарым-қатынас барысында қалыптасқан, адам берген қоғамдық сананың құндылығын көрсететін және құндылық мінез-құлық негізін білдіретін жеке тәжірибені құрайды [16, б.83].

Ғалымдар бұл адамның жеке және қоғамдық мәндердің өзара байланысын көрсететін ішкі ұстанымы деп есептейді. Жеке қарым-қатынастың пайда болуы үшін айқын, нақты қарым-қатынаста болу маңызды. Сонда білімдер «жан бітеді» ал бұл өз кезегінде ұлы оқиға. Л.Кожурина мұғалімдердің орыс тілі сабақтарында оқушылардың сөйлеу еркіндігін құруының шығармашылық тәсілдерін қолданыуын жалпылап , онсыз сабақ жоқ екендігін атап кеткен.

Эмоциялар мен мотивтер құндылықтық қатынас ретінде анықталатын бір құбылыстың мәнін құрайды. Ғылыми әдебиетті "құндылық қарым — қатынас" феноменіне қатысты зертеулерді талдай отырып, біз зерттелетін категорияның мынадай анықтамасын тұжырымдай алдық: құндылық қарым-қатынас-бұл субъектілік "мен" және объект арасындағы шындықтың байланысы, онда үнемі қажеттілік сезімі қалыптасқан "тұрақты сенімнің"белгісі болып табылатын объектіні құндылық ретінде моральдық қабылдау аяқталған кезде жеке-маңызды деңгейде қабылданатын және бағаланатын ерекше қарым-қатынас.

"Сөйлеу қызметі" феномені ғылыми білімнің көптеген салаларында зерттеледі. Философтар М.М.Бахтин және Э.С.Маркарян басқа адамдармен қарым-қатынас жасау, ойды белгілі бір тілдің көмегімен көрсету және беру сияқты адамның қызметімен салыстырады. Ғалымдар бұл тілді қолдану процесі деп санайды [2, б.82].

Б.М.Гаспаров "тілдік өмір" ұғымын енгізді: "Тіл болмысымызды тұтас орта ретінде қоршайды... Бұл біздің тұрақты, "тілмен" және "тілде" ешқашан тоқтатылмайтын өміріміз, яғни мен тілдік зат деп атауды ұсынамын " [5, б. 39].

Шынында да, біздің күнделікті өміріміз тілдік сүйемелдеусіз мүмкін емес. Біздің пікірімізше, қазіргі әлемдегі сөз сөйлеу қызметіне ерекше назар аударылуы тиіс. Қазіргі мамандықтардың көпшілігі сөйлеу қызметімен байланысты. Адам өміріндегі сөйлеу рөлінің философиялық көрінісі зерттелетін феноменді тұтас түсіну үшін маңызды. Психологтар қарым-қатынасты ойлаумен байланысты психикалық процесс ретінде сөйлейді.

Л.С.Выготский тұлғаны тәрбиелеудегі сөйлеу қызметінің ерекше рөлін атап өтті. Оның арқасында адам санасы, оның танымдық процестері дамиды. Сөйлеу қызметі мен сөйлеу әрекеттерін ұйымдастырудағы тілдің спецификалық ерекшеліктері Л.С.Рубинштейннің, А.Н.Леонтьевтің, Н.С.Жинкина және т.б. еңбектерінде зерттелген.

А.А.Леонтьевтің ұстанымы өте қызықты болып табылады. Ғалым сөйлеу қызметі — бұл оның дәстүрлі түрлеріне-еңбекке, өнерге және т. б. сәйкес келмейтін қызмет түрі деп есептейді. Себебі сөйлеу қызметі ерекше орын алады, ол адамның сөйлеу әрекетінің пайда болуының негізгі факторы болып табылады.

Профессор И.А.Зимняя айтуынша: "сөйлеу қызметі белсенді, мақсатты, жанама тілмен және қарым-қатынас жағдайымен байланысты, адамдардың өзара қарым-қатынасы процесі болып табылады" [6, 28-29 б.].

Бұл анықтама, біздің ойымызша, сипатталған феноменнің мәнін барынша көрсетеді. Автор бұл процесс, жанама тіл. Бұған дейін біз сөйлеу қызметінің негізгі түрлерін: оқу, тындау, ауызша және жазбаша сөйлеуді табысты меңгеруді қамтитын тілдік тұлғаны қалыптастырудың маңыздылығын атап өттік. Осылайша, психологтар келесі маңызды санаттарға назар аударады: пәндік мотив, мақсатты, саналы іс-әрекет түрі.

Сөйлеу қызметін мақсатты педагогикалық зерттеу А. Н. Ксенофонтты ғылыми еңбектерінде ұсынылған. Зерттеушінің жұмысына ерекше назар аудару керек, өйткені онда педагогикадағы осы іргелі қызметті зерттеу перспективаларын ашуға әрекет жасалған.

Арнайы зерттеулер нәтижесінде оқушылардың сөйлеу қызметі оқу үрдісінде әртүрлі модификацияларда көрініс беретіні анықталды. Сөйлеу қызметі мұғалімнің ақпаратын белсенді қабылдауға ықпал етеді, оқушының когнитивті процестеріне жағымды әсер етеді. Сөйлеу қызметінің деңгейін талдау оқушылардың жеке танымдық қабілеттерін қорытындылауға мүмкіндік береді.

Сөйлеу қызметі оқушылардың оқуға деген көзқарасын көрсетеді, олардың оқу, танымдық және басқа да іс-әрекеттерден қызығушылықтарын, бейімділігін, қанағаттануын (немесе қанағаттанбауын) көрсетеді. Бұл қызмет оқушы ұстанымын білдіру үшін маңызды рөл атқарады, бұл объектаралық қарым-қатынасты қалыптастыруға ықпал етеді.

Сөйлеу әрекетінің ең үлкен құндылығы оқушылардың өз "Мен" деген жеке көзқарастары болып табылады. Ол оқушыларды белсенді қарым-қатынас үдерісіне тартады, олардың өз бетінше пайымдауларын сүйретуге мүмкіндік береді, олардың субъектілік, жеке ұстанымын қалыптастырады [9, Б.35].

Белгілі ғалым-лингвист Г.М.Кулаеваның, О.Е.Дроздованың, Е.А.Купированың, Е.П.Суворованың ғылыми еңбектерінде ана тіліне құндылық қарым-қатынасты қалыптастыру мәселесін шешу үшін әдістемелік ұсынымдар көрсетілген. Оқушылардың қазақ тіліне деген құндылықты тәрбиелеу "тілдік эстетикалық идеал"идеясы арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

Осылайша, біздің түсінігімізде сөйлеу қызметіне құндылық қарым-қатынас-бұл талапшыл, бірақ сонымен қатар оқушылардың жеке-маңызды деңгейде "тірі" сөз өнерін меңгерудің маңыздылығын түсінетін және бағалайтын өз сөйлеу қызметіне ұқыпты қарау. Құндылық қарым-қатынас оқушылардың өзін-өзі сөйлеуге ұмтылуына дайын. Құндылықтық қарым-қатынас ішкі бағалаудың іс жүзіндегі көрінісі болып табылады. Сөйлеу қызметіне құндылық қарым-қатынасты қалыптастыру процесі толыққанды, үйлесімді тұлғаны тәрбиелеу мен дамыту үшін, оқушылардың мәдениетін қалыптастыру үшін маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1. Ахмадеева Р.А. Формирование ценностного отношения к искусству в процессе педагогического общения (на материале музыкальной подготовки учителей начальных классов): Автореф. дис.канд.пед.наук. - М., 1996. 19 с.
2. Бахтин М.М. Что такое культура. – М.: 1990.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. Соч. - Т.2. - М., 1982
4. Галушинская Ю.О. Воспитание ценностного отношения к старости у детей дошкольного возраста: Автореф. дис. канд. пед. наук. - Екатеринбург, 1998. 24 с.
5. Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. -Режим доступа: [gumer.info>bibliotek_Buks/Linguist/Gasp/...](http://gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Gasp/)
6. Зимняя И. А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке М., 1984, с.28-29
7. Каган М.С. Философская теория ценностей / М.С. Каган. Спб.: ТООТК Петрополис, 1997.- 205 с.
8. Кожурина Л. Урок как событие русского языка. - Режим доступа: [ps. 1september.ru>article.php...](http://ps.1september.ru>article.php...)
9. Ксенофонтова А.Н. Совершенствование речевой деятельности учителя и учащихся в учебном процессе. Л., 1983
10. Леонтьев А. А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. М., 1969. 308 с.
11. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопр. филос. 1996. N4., 3
12. Маркарян Э.С. Понятие «культура» в системе современных социальных наук. – М.: 1973.
13. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте: Пособие для учителя. - М.: Просвещение, 1983. - 96 с.
14. Роботова А.С. Педагогика повседневная и научная: опыт, оценки, размышления: Монография. - Спб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2012. - 183 с.
15. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. - Спб.: Издательство «Питер», 1999. - 720 с.
16. Слостенин В. А. Введение в педагогическую аксиологию [Текст] / В. А. Слостенин, Г. И. Чижакова. – М. : Академия, 2013. – 192 с.
17. Щукина, Г.И. Роль деятельности в учебном процессе: Кн. Для учителя // Г.И. Щукина. – М.: Просвещение, 1986. – 144 с.
18. Щуркова Н. Е. Ценностные отношения [Текст] / Н. Е. Щуркова // Воспитание школьников. – 2015. – № 3. – С. 17-22.

SECTORAL APPLICATION OF ULTRAVIOLET-C COMBINED AIR STERILIZATION SYSTEM

Suleyman GOKMEN*PhD, Department of Food Processing, Technical Sciences Vocational School, Karamanoglu Mehmetbey University, Karaman, Turkey***Mehmet Onurhan GÜCÜŞ***PhD, Department of Food Engineering, Faculty of Engineering, Karamanoglu Mehmetbey University, Karaman, Turkey***ABSTRACT**

In some places, ventilation is usually made by opening windows and doors and bringing air circulation to the place. Especially in winter, opening doors and windows in cold weather poses a risk to the livings. To overcome these problems, the applicability of air sterilization system with ultraviolet lamp, designed and tested in chicken farms have been investigated. A ventilator system was installed in the chicken farm where application was done. mold, bacteria and yeast counts with swap samples were measured. It was determined that the number of microorganisms which cannot be counted according to the obtained results is reduced to the countable level or even single digits.

Keywords: Sterilization System, Ventilation, Microbial Safety, Ultraviolet-C Application

GİRİŞ

Havanın mikrobiyal yükü sözü edilen yabancı maddelerle mikroorganizmaların bağlı yada serbest bulunmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu mikroorganizmaların bir kısmı patojen olabilir. Bu nedenle gıda işletmelerinde gıdaların açık alanda bekletilmeleri havadan kontaminasyon riskini arttırmaktadır. Özellikle mikrobiyal bulaşma gıda kayıplarına yol açmanın yanında işletme personelinin de sağlık risklerini arttırmaktadır. Böylece mikrobiyolojik olarak bozunmuş gıdalar hem ülke ekonomisini hem de halk sağlığını olumsuz olarak etkilemektedir. Havanın içerisinde mikrobiyal etkenler bioaerosol olarak bilinmekte ve gıdalara farklı yollarla bulaşmaktadır. Bu bulaşma kaynaklarından en önemlilerini çalışan personel oluşturmaktadır. Tüm bunlardan dolayı enfeksiyonlar ve intoksikasyonlar görülebilmektedir. Bu yüzden gıda işletmesinde ortam havasının kontrolü oldukça önemlidir. Gıda işletmesinde çalışılırken dış ortamdan gelebilecek kontaminasyonu ve iç ortamın mikrobiyal yükünün düşürülmesine yönelik havanın kontrolü yapılmalıdır (Çöplü, 1999; Cundith ve ark., 2002; Nunes ve ark., 2005; Çobanoğlu ve ark., 2005). İşletmelerde ortam havasının mikrobiyal yükünü belirlemeye yönelik enstrumetal olan ya da olmayan analiz yöntemlerine başvurulmaktadır (Ljungquist ve Reinmüller 1998; Çöplü, 1999; Wirtanen ve ark. 2002; Salustiano ve ark., 2003). Bu yöntemlerin belirlenmesinde ve havanın mikrobiyal yükü üzerinde ortam nemi, işletmenin faaliyet alanı, işletmenin konumu, hava sirkülasyonu gibi bir çok faktörlerinde dikkate alınması hatta işletmede kullanılan havalandırma sisteminin konumu ve dizaynında dikkate alınması gerekmektedir (Kang ve Frank, 1989a; Kang ve Frank, 1989b; Lutgring ve ark., 1997; Ljungquist ve Reinmüller, 1998 ; Lee ve ark., 2001). Havanın mikrobiyal yüküne etkili olan diğer faktörler; bakteriyel, fungal etkenler (küf ve mayalar) ile uçucu bileşikler ve biyofilmlerdir (Al-Dagal, 1992; Fiedler ve ark., 2001). Bina dizaynı yapılırken çoğu binanın iç sıcaklık değerleri oda sıcaklığına yakın olması ve fungal etkenlerin gelişme sıcaklık aralığının 18-25 °C arasında olması hatta bu etkenlerin geniş bir pH aralığında ve su aktivitesinde gelişme göstermesi büyük risk teşkil etmektedir. Bu yüzden havanın mikroflorasında önemli ölçüde bulunurlar(Lin ve Li, 1989). Bu sorunların çözümünde yüzey temizliği ve dezenfeksiyonu için günümüzde alternatif bir metot olan ultraviyole teknolojisi kullanılmaktadır. Ultraviyole ışınlar veya UV radyasyon, güneşten gelen bir radyant enerji şekli olarak tanımlanır. UV radyasyon dalga boyuna göre UV-A (320-400nm), UV-B (280-320 nm) ve UV-C (200-280 nm) olarak 3 gruba ayrılmaktadır (Koutchma,2009). Kısa dalga boylu UV radyasyonun bakteriler, virüsler, mantarlar, maya ve algler gibi birçok mikroorganizma için öldürücü etkiye sahip olduğu belirtilmiştir (Tran, 2004). UV ışın kaynakları gıda ürünlerinde uygulamalarında halen pastörizasyon amaçlı kullanılmaktadır. UV ışık kaynaklarının antimikrobiyal etkisinin yüksek olması nedeniyle yüzey sterilizasyonunda kullanım alanı bulmuştur (Koutchma,2009). Böylelikle mikrobiyal DNA'nın çift sarmallı yapısını değiştirerek organizmanın

direkt olarak ölmesine sebep olmaktadır. UV uygulama alanları gündelik hayatta yüzeyde yer alan mikroorganizmaların inhibisyonu ve sıvıların sterilizasyonu alanlarında kullanılmaktadır (Anonim,2013). Yapılan çalışmalarda meyve suları ve sıvı yumurta ürünlerinin pastözasyonunda da olumlu sonuçlar alınmıştır (Ünlütürk vd., 2010 ; Pala, 2010). Mikroorganizmaların çoğu çeşidine letal etkiye sahip ultraviyole ışınlar, gıda hazırlama sahasındaki havanın, işlenmiş olan ürünün, gıda üretimi için durultma amaçlı kullanılan suyun ve daha çok gıda temas yüzeylerinin temizlik ve dezenfeksiyonunda kullanılmaktadır. Bu kapsamda tavuk çiftlikleri gibi yüksek risk taşıyan işletmelerde üretim ve temizlik aşamalarında *Listeria spp* gibi gıda patojenlerinin yayılma riski fazladır. Özellikle kullanılan alet-ekipmanlar ve bunların temizlenmesi ile hapşırma ve burun silme gibi personel kaynaklı kontaminasyonların havaya yayılmasıyla oluşan aerosollerin yüksek oranda risk taşıdığı bildirilmiştir (Spurlock ve Zottola, 1991; Cundith ve ark., 2002). Tüm bu nedenlerden dolayı hava kaynaklı kontaminasyonların önüne geçilmesi amacıyla çalışan personelin bilinçlendirilmesi, HACCP gibi gıda güvenlik sistemlerinde havanın kontaminasyon yükü dikkate alınmalı bu amaçla işletme ve çevresindeki hava kaynaklı kontaminasyonların tespiti ve bunları azaltmaya yönelik uygulamalara geçilmeli, hava kaynaklı mikrobiyal yükü azaltacak şekilde dizayn edilen cihazların kullanılması gerekmektedir. Bu çalışmada tüm bu soruların önüne geçilmesi için tarafımızca tasarlanan hava sterilizasyon sistemini tavuk çiftliği üretim sektörüne entegre etmektir. Ayrıca bu sistem aşağıdaki amaçları sağlamaya yönelik dizayn edilmiştir.

1. Mezbaha ve barınaklardaki atıklardan ve/veya kontaminasyonlardan oluşacak olan mikrobiyal kirliliğin bertaraf edilmesi,
2. Tesislerin havasının bu cihazla temizlenmesi,
3. İşletme çevresinin kirlenmemesi,
4. İşletmelerde yapılan açık havalandırma sistemiyle oluşabilecek olumsuzlukları giderilmesi,
5. İşletmelerde yapılan temizlik ve dezenfeksiyonda bulaşabilen kimyasalların işletmeye, hayvana ve kırmızı ete bulaşma imkanını asgari düzeyde tutması,
6. Tesislerin dış bağlantısının kesilmesiyle kontaminasyon riskini minimuma indirmesi,
7. Çevrenin ve doğanın kirlenmesinin engellenmesi amaçlanmıştır.

MATERYAL VE METOT

İşlem Düzce ilinde faaliyet gösteren ve 17000 tavuk kapasitesine sahip bir tavuk çiftliğinde gerçekleştirilecektir. Kurulumu, yazılımı ve denetimi tarafımızca yapılacak bir havalatör imal edilmiştir. Bu havalatörün çalışma prensibi;

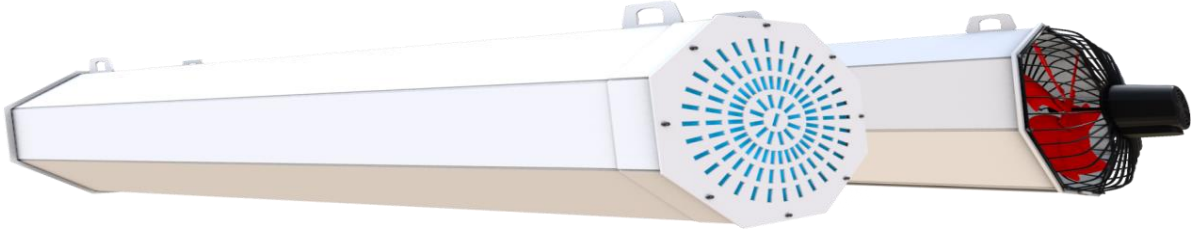
- 1- Kapalı devre sürekli sterilizasyon yapması,
- 2- Kontrol panelinin ortamdaki havayı en yüksek verimde kullanmasını içerecektir.

Böylece aşağıdaki faydalar sağlanmış olur;

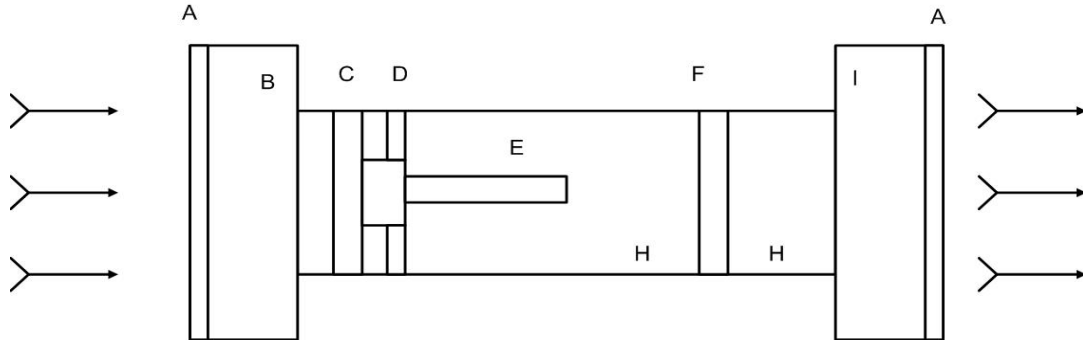
- a. Ortamdaki havayı sürekli steril eder,
- b. Havayı sürekli olarak mikrobiyolojik arıtmaya tabi tutar,
- c. Ortamdaki hava ile ilgili (Nem-Isı-Amonyak-Karbondioksit) verileri gerçek zamanlı denetler.
- d. Elde ettiği verileri kontrol paneline gönderir,
- e. Kontrol paneli elde ettiği verilere göre işletme içi işletim sistemini yönetir (elde edilen değerlere göre dışarıdan taze hava alır, kirli havayı atar, hava şartlandırma elemanlarını açıp kapatır),
- f. Ortamdaki havayı en yüksek verimde kullanabilir,
- g. Kontrol paneli, mobil veya sabit modem ile veri paylaşımı yapabilir.

Resim-1 ve 2'de tasarlanan cihazın resmi ve kısımları görülmektedir.

Resim 1. Tasarlanan havalatörün görünüşü

A. Sterilizasyon cihazı B. Gövde ; a. Geçiş boşluğu b. Elektrik kutusu C. Kafes D. Filtre E. Pervane F. Lamba bağlantısı G. Ultraviyole lamba H. Rezistanslı ızgara (opsiyonel)

Resim 2. Tasarlanan havalatörün kısımları

Uygulama prosedürü aşağıda verilmiştir.

- Tavuk kümesi faal haldeyken, (17000 tavuk 33günlük) cihaz çalıştırılmadan önce içerideki havadan tüm bakteri, tehlikeli bakteriler, küf-mantar olmak üzere 3 çeşit besiyeri numuneleri için kontrol noktaları tespit olunmuştur.
- Ortam alanı 83 metreye 13 metre olduğu ve ölçüm yerine 3 cihaz takılmış olması gerektiği halde tek cihazla kontrol yapıldığı göz önünde tutulmamıştır.
- Kontrol noktaları girişten itibaren 1m, 19m, 37m, 55m, 73m uzaklıklardan ve genişlik olarak ortadan 5 metre sağ ve soldan numuneler alındı.
- Cihaz çalıştırılmadan 3 çeşit besi yerine numuneler yerleşim planında belirtilen noktalardan alındı.
- 2 saat sonunda aynı noktalardan 3 çeşit besi yerine tekrar aynı şekil ve sürede numuneler alındı.
- 5 saat sonunda aynı noktalardan 3 çeşit besiyerine tekrar aynı şekil ve sürede numuneler alındı.
- Alınan numuneler tekniğine uygun şekilde çalışılarak ekte belirtilen sayımlar yapıldı.

Yapılan Mikrobiyolojik Analizler

Toplam mezofilik bakteri: toplam bakteri yükünün hesaplanmasında Triptik Soya Agar petri kaplarına steril ortamda hazırlandıktan ve dökülüp katılaştıktan sonra petri kapları 1 gece buzdolabı sıcaklığında bekletildikten sonra swap almak için petri kaplarının ağzı 5 dakika süreyle açılmış daha sonra bu kaplar inkübatörde 30-35° C 'de 18-48 saat inkübe edilmiştir. Ardından oluşan koloniler sayılmıştır (Hawkey, 1986).

SONUCLAR VE TARTIŞMA

Havalatör cihazının kullanım süresinin artması mikrobiyal inaktivasyonu arttırmıştır (Tablo-1). Bu nedenle cihazın kullanılacak sistem içinde en ideal noktalara ve ihtiyacı karşılayacak şekilde sınırlı sayıda konulması gerekmektedir. Böylece maliyetin azaltılması ve ihtiyacın karşılanması sağlanacaktır. Havalatörün belirlenen yerlere belli sayıda monte edilmesinde belirlenecek parametreler hangi sektörde havanın mikrobiyal yükünün tolere edilebileceğidir. Bunlar ise yasal mevzuatla belirlenmektedir. Bununla birlikte havalatör cihazının kullanımıyla tavukların yem yeme ihtiyaçları azalmış ancak

yumurta veriminin düşmediği de gözlemlenmiştir. Bunun nedeninin de yemlerdeki fungusların inaktive olmasıyla tavukların yemlerden daha fazla yararlandığı düşünülmektedir.

Tablo 1. Bölgelere göre ortalama değerler

BÖLGELERE GÖRE ORTALAMA DEĞERLER						
1. BÖLGE	havalatör öncesi	2.saatt e	5.saatt e	havalatör öncesi	2.saatte	5.saatte
TRİPTİK SOYA AGAR	500	108	31	776	206,3333	56,33333
					3	3
2. BÖLGE	havalatör öncesi	2.saatt e	5.saatt e	havalatör öncesi	2.saatte	5.saatte
TRİPTİK SOYA AGAR	500	64	10	787,3333333	109,6667	20,33333
					7	3
3. BÖLGE	havalatör öncesi	2.saatt e	5.saatt e	havalatör öncesi	2.saatte	5.saatte
TRİPTİK SOYA AGAR	500	107	16	835,6666667	200	36,33333
						3
4. BÖLGE	havalatör öncesi	2.saatt e	5.saatt e	havalatör öncesi	2.saatte	5.saatte
TRİPTİK SOYA AGAR	500	129	21	862	256	47,33333
						3
5. BÖLGE	havalatör öncesi	2.saatt e	5.saatt e	havalatör öncesi	2.saatte	5.saatte
TRİPTİK SOYA AGAR	500	146	25	779	292	57
etkin olduğu bölge 1havalatör/400m2	havalatör öncesi	2.saatt e	5.saatt e	havalatör öncesi	2.saatte	5.saatte
TRİPTİK SOYA AGAR	500	86	13	812	155	28
toplam ortalama 1 havalatör / 1200 m2	havalatör öncesi	2.saatt e	5.saatt e	havalatör öncesi	2.saatte	5.saatte
TRİPTİK SOYA AGAR	500	111	21	808	213	43

Ayrıca çalışmayla ilgili aşağıdaki öneriler verilmiştir.

1. Tasarlanan cihaz ile ilgili olarak faydalı model belgesi (No) alınmış olup bu cihazın farklı endüstri dallarında uygulanması için gerek tasarım gerekse yazılımı geliştirilecektir. Ayrıca cihaz sadece tavuk çiftliklerine uygulandığından bu cihazın geliştirilmesiyle mezbaha ve hayvan barınaklarında uygulanma imkânına sahip olunacaktır.
2. Diğer havalandırma sistemlerinin aksine havanın hem sterilizasyonu hem de tazeliği korunacaktır.
3. Mevcut durumdaki işletmelerde dışarıdan ve içeriden mikrobiyal bulaşmaların önüne geçilmiş olacaktır.
4. İşletmeye monte edilen bu cihaz sayesinde cihazın cep tel veya bilgisayar ile kontrolü sağlanıp ortamın sıcaklık, nem hava hızı gibi değişen değerleri sürekli olarak kontrol edilerek 24 saat ve anında müdahale imkânına sahip olunacaktır.
5. Yapılan ön denemelerle barınaktaki hayvanların yem tüketme miktarlarında en az %15lik bir düşüş meydana geldiği tespit edilmiştir. Bu nedenle üreticinin en büyük maliyeti oluşturan yem alımını sınırlayacağı için işletmenin maliyet unsurları azalacak ekonomi de kazanç elde edilecektir.
6. Bu cihazla ilgili yeterli ve faydalı sonuçlar alındığında ileride gıda işletmelerinde bu cihazın bulunmasının üretim izni gibi zorunlu hale getirilmesi hedeflenmektedir.

7. Hayvanlarda bulunan hastalıkların insanlara geçme ihtimali bu cihazın kullanılmasıyla düşürüleceği tahmin edilmektedir.
8. Tespit edilen hastalıklar sayesinde de erken teşhis ve ön tedavi imkanları sağlanmış olacaktır.
9. Yanlış depolama, mikrobiyal bozulma gibi çeşitli sebeplerle meydana gelen ürün kayıpları azaltılarak verim arttırılacak ve ülke ekonomisine katkı sağlanacaktır.
10. Gelecekte bu cihazın farklı sektörlerde kullanılma imkanı sağlanıp ülke ekonomisine katkısı artacaktır.

Kaynaklar

1. Akarca, G., Tomar, O., Çağlar, A. Afyonkarahisar İlinde Faaliyet Gösteren Süt İşletmelerinin, Hijyen ve Sanitasyon Koşullarına Uygunluğunun Araştırılması. Kocatepe Veteriner Dergisi 8, 2 (2015): 29-37.
2. Al-Dagal, M.M.O. A case study of the influence of microbial quality of air on product shelf life in a meat processing plant, Dairy Food Environ.Sanit., 1992; 12, 69-70.
3. Anonim, 2013. Süt üretiminde gıda güvenliği ve hijyen, erişim linki: <https://www.sutdunyasi.com/kose-yazilari/sut-uretiminde-gida-guvenligi-ve-hijyen/> Erişim tarihi 10.02.2018)
4. Anonim, Ozonosfer,Turkey, <http://tr.wikipedia.org/wiki/Ozonosfer>, Jun 2013.
5. Anonim, VurguluElektrikAlan,,HacettepeÜniversitesi,Türkiye,<http://www.food.hacettepe.edu.tr/turkish/ouyeleri/gmu809/Vurgulu%20isik%202.pdf>, Jun 2013.
6. Brown, K.L. Evaluation of Risks of Airborne Contamination of Food Products. Campden&Chorleywood Research Association, 2001; R&D Report No. 148.
7. Cundith, C., Kerth, C.R., Jones, W.R., Mc Caskey, T.A., Kuhlers, D.L. Air-cleaning system effectiveness for control of airborne microbes in a meat-processing plant. J.Food Sci., 2002; 67(3):1170-1174, 2002.
8. Cundith, C. Kerth, C.R. Jones, W.R. Mc Caskey, T.A. Kuhlers, D.L. Air-cleaning system effectiveness for control of airborne microbes in a meat-processing plant. J.Food Sci., 2002; 67(3):1170-1174, 2002.
9. Çobanoğlu, N. Pekcan, S. Aslan, A. Kiper, N. Solunan havada tehlikeler. Astım Allerji İmmünoloji, 2005; 3(2):77-85.
10. Çöl, B. G., Aksu, H. Gıda İşletmelerinde Ortam Havasının Mikrobiyel Yükü Üzerine Etkili Faktörler ve Hava Örnekleme Teknikleri. Journal of Istanbul Veterinary Sciences 2 (2007): 24-47.
11. Çöplü, N. Afyon çay selüloz fabrikasında havanın mikrobiyolojik analizi. Türk Hij.Den.Biol.Derg., 1999; 56(2):87-90.
12. Engin, B., Güneşer, O., Yüceer, Y., Ultraviyole Işıklarının Sütün Mikrobiyel Özellikleri Üzerine Etkisi, Gıda 34 (5), 303-308, 2009.
13. Erken, M., Wang, S., Wang, C., uv c Uygulamasının Çileklerde Antioksidant ve Meyve Kalitesi Üzerine Etkisi, 3. Ulusal Üzüm Meyveler Sempozyumu, 32, Kahramanmaraş, 10-12 Haziran, 2009.
14. Fiedler, K., Schütz, E., Geh, S.. Detection of microbial volatile organic compounds (MVOCs) produced by moulds on various materials. Int.J.Hyg.EnvIRON.Health, 2001; 204:111-121, 2001.
15. Holah, J.T, Rogers, S.J, Holder, J, Hall, K.E, Taylor, J. Brown, K.L. The evaluation of air disinfection systems. Campden&Chorleywood Food Research Association, 1995; R&D Report No.13.1-22.
16. Lin, W., Li, C.S. Associations of fungal aerosols, air pollutants, and meteorological factors. Aerosol Science and Technology, 2000; 32, 359-368.
17. Kang, Y.J., Frank, J.F. Evaluation of air samplers for recovery of biological aerosols in dairy processing plants. J. Food Prot, 1989b; 52, 665-659.
18. Kang, Y.J., Frank, J.F. Biological aerosols: a review of airborne contamination and its measurement in dairy processing plants. J. Food Prot., 1989a; 52, 512-524.
19. Koutchma, T., Advances In Ultraviolet Light Technology For Non-Thermal Processing Of Liquid Foods”. Food Bioprocess Technology, (2) ,138-155, 2009.
20. Lee, S.C., Li, W.M., Chan, L.Y. Indoor air quality at restaurants with different styles of cooking in metropolitan Hong Kong. The Science of Total Environment, 2001; 12; 279 (1-3), 181-193.

21. Lee, S.C., Li, W.M., Chan, L.Y. Indoor air quality at restaurants with different styles of cooking in metropolitan Hong Kong. *The Science of Total Environment*, 2001; 12; 279 (1-3), 181-193.
22. Ljungquist, B., Reinmüller, B. Interaction between air movements and the dispersion of contaminants clean zones with unidirectional air flow. *J. Parent Sci. Tech.*, 1993; 47, 60-69.
23. Lutgring, K.R., Linton, R.H., Zimmerman, N.J., Peugh, M., Heber, A.J. Distribution and Quantification of bioaerosols in poultry slaughtering plants. 1997; *J. Food Prot.*, 60, 804-810.
24. Nunes, Z.G. Martins, A.S., Altoe, A.L.F., Nishikawa, M.M., Leite, M.O., Aguiar, P.F, Fracalanza, S.E.L. Indoor air microbiological evaluation of offices, hospitals, industries and shopping centers. *Mem. Inst. Oswaldo Cruz, Rio de Janeiro*, 2005; 100(4):351-357.
25. Pala, Ç., Kırca, A., Ultraviyole Işın (UV) Teknolojisinin Meyve Sularına Uygulanması, *Akademik Gıda* 8 (1) 17-22, 2010.
26. Salustiano, S.C., Andrade, N.L., Brandao, S.C.C., Azeredo, R.M.C., Lima, S.A.K. Microbiological air quality of processing areas in a dairy plant as evaluated by the sedimentation technique and a one-stage air sampler. *Br. J. Microbiol.*, 2003; 34, 255-259.
27. Spurlock A. T., Zottola, E, A. The survival of *Listeria monocytogenes* in aerosols. *J Food Prot.* 1991;54:910-912.
28. Spurlock, A.T., Zottola, E. A. The survival of *Listeria monocytogenes* in aerosols. *J Food Prot.* 1991;54: 910-912.
29. Tosun, D., Demirbaş, N. Türkiye'de Kırmızı Et ve Et Ürünleri Sanayiiinde Gıda Güvenliği Sorunları ve Öneriler. *Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* 26,1, 2015: 93-102.
30. Tran, M.T.T., Farid, M., Ultraviolet Treatment Of Orange Juices, *Innovat. Food Sci. Emerg. Technol.* 5: 495-502, 2004.
31. Turhan, İ., Topuz, A., Tetik, N., Karhan, M., Meyve ve Sebzelerin Muhafazasında Ultraviyole Işık Uygulamaları, Türkiye 9. Gıda Kongresi, 289-292, Bolu, 24-26 Mayıs, 2006.
32. Ünlütürk, S., Baysal, A., Atılgan, M., Uv-C Uygulamasının Sıvı Yumurta Beyazının Mikrobiyolojik Kalitesi Üzerine Etkisi, *Gıda* 35 (5), 363-369, 2010.
33. Wirtanen, G., Miettinen, H., Pahkala, S., Seppo, E., Liisa, V.C. Clear air solutions in food processing. *VTT Publications*, 2002:309, 47.
34. Hawkey, P.H., McCormick, A., A. Simpson, R.A.: Selective and differential medium for the primary isolation of members of the proteae. *J. Clin. Microbiol.* 23; 600-603 (1986).
35. Janke, D. Pilznährboden nach Sabouraud, modifiziert Merck, ein neuer Trockennährboden zur Züchtung von Dermatophyten. - *Zschr. Haut- u. Geschl.-Krankh.*, 15; 188-193 (1961).
36. American Public Health Association: Compendium of methods for the microbiological examination of foods. – 3rd ed. (1992).
37. Demirulus, H. (2001). Doğu Anadolu Tavukçuluğunun Sorunları Üzerine Bir Araştırma. I. Doğu Anadolu Kanatlı Yetiştiriciliği Sempozyumu, 21-24 Mayıs 2001, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 23-29.
38. Karaman S. (1991). Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi ziraat işletmesindeki yumurta tavukçuluğu yapılan kümeste kış mevsimine ilişkin çevre koşulları üzerine bir araştırma. Atatürk Üniversitesi , Fen Bilimleri Enstitüsü , Tarımsal Yapılar ve Sulama Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, 68 s.
39. Noyan, M. (1996). Niğde ve Kayseri İlleri tavukçuluk işletmelerinin yapısal özellikleri, ekonomik durumları, sorunları ve çözüm yolları. Mustafa Kemal Üniversitesi / Fen Bilimleri Enstitüsü / Zootekni Anabilim Dalı, 47s.
40. Uğurlu, N. 1998. Konya ilindeki yumurta tavuğu işletmelerinde kümeslerin teknik ve tasarım özellikleri yönünden değerlendirilmesi. Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarımsal Yapılar ve Sulama Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 163s.
41. Kılıç, İ. (2011). Hayvan barınaklarında hava kirleticilerinin karakterizasyonu, Uludağ Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarımsal Yapılar ve Sulama Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 218s.
42. Şirin Ü (2017). Erzurum ili kış koşullarında buzağı ahırında zemin altı borulu doğal havalandırma sisteminin etkinliği üzerine bir araştırma. Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarımsal Yapılar ve Sulama Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 186s.

HAVUÇ LİFİ KULLANILARAK DİYET MANTI ÜRETİMİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA AN INVESTIGATION ON DIET MANTI (STUFFED PASTA) PRODUCTION BY USING CARROT FIBER

Mehmet Onurhan GÜCÜŞ

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Mühendislik fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü, Karaman, Türkiye

Süleyman GÖKMEN

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, Gıda İşleme Bölümü, Karaman, Türkiye

ÖZET

Mantı ticari öneme sahip geleneksel gıdalarımızdan biridir. Fakat yüksek kalorili olmasından dolayı diyet yaparken tercih edilmez. Bu çalışma kapsamında mantının kalorisi düşürülerek diyet listesinde alternatif bir ürün olarak tüketiciye sunmayı hedeflemektedir. Fonksiyonel gıda bileşenlerinin en önemlilerinden birisi de diyet lifidir. Diyet lifi insanların ince bağırsağında sindirime ve emilime dirençli olan ve kalın bağırsakta tam ya da kısmi fermantasyona neden olan yenilebilir bitki kısımlarıdır. Yapılan çalışmada diyet lif kaynağı olarak havuç lifi belirli oranlarında kullanılmış ve lifin hamurun işlenebilirliği ve katılacak un miktarını etkilediği belirlenmiştir. Ayrıca lifin önceden ıslatılmasının hamurun işlenebilirliğini attırdığının sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mantı, Havuç Lifi, Diyet Kaynağı

ABSTRACT

Stuffed pasta (mantı) is one of our traditional foods of commercial importance. But it is not preferred when dieting because of its high calorie. The aim of this study is to reduce the calories of ravioli and to offer them as an alternative product on the diet list. One of the most important functional food components is dietary fiber. Dietary fiber is edible plant parts that are resistant to digestion and absorption in the small intestine of humans and cause complete or partial fermentation of the large intestine. In the study, carrot fiber was used as a dietary fiber source in certain ratios and it was determined that the fiber affected the process ability of the dough and the amount of flour to be added. It was also concluded that the pre-wetting of the fiber increases the workability of the dough.

Keywords: Mantı, Carrot Fiber, Dietary Source

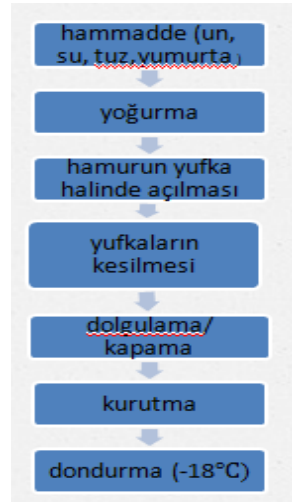
GİRİŞ

Geleneksel gıdalar herhangi coğrafi açıdan bir bölge veya yöreye özgü doğal koşullardan ya da bölgesel özelliklerden oluşan bilgi, deneyim ve geleneklerden yapılmaktadır. Bu şekilde bölgedeki hammadde ve üretim girdilerini kullanmak, bu alandaki ekonomik gelişim ile istihdamı teşvik etmek suretiyle üretilen, kültürel kimlik niteliği taşıyan ürünlerdir. Bölgesel kaliteli ürünlerin üretimi ve pazarlanması hem tarım ekonomisi ve hukuku hem de politik olarak gittikçe artan bir şekilde tartışılmaktadır. Tüketiciler kaynağı ve üretimini bildikleri tarımsal ürünlerin sağlanmasına katma değer sunmaktadırlar. Bu durum, öncelikle yöresel ürünlerle sağlanmaktadır.(Gökmen, 2016). Bu ürünlerden bir tanesi de mantıdır. Mantı, genel olarak un, su, yumurta, tuz gibi majör ingrediyenlerin belirli oranlarda karıştırılıp yoğrulmasıyla elde edilen hamurun dinlendirilip mantı çeşidine bağlı olarak belirli büyüklükte parçalara bölünerek, her bir parçaya belirli miktarda kıyma konulduktan sonra hamurun dürülmesi esasına dayalı bir yöntemle üretilen geleneksel bir üründür (Gökmen,2019). Mantı hazırlandıktan sonra hemen pişirilip tüketilebileceği gibi daha sonra kullanılmak üzere fırında kurutulularak ve dondurularak saklanabilir. Ticari küçük işletmeler taze veya fırınlanmış olarak ürünlerini piyasaya sunarken daha 24 büyük işletmelerin vakum ambalajlı veya modifiye atmosferle paketlenmiş ambalajlı ürünlerini taze olarak, fırınlanmış ya da dondurulmuş olarak piyasaya sunduğu görülmektedir. Bu suretle raf ömrü birkaç günden bir yıla varan bir süreye uzatılabilmektedir. Buna bağlı olarak çeşitli endüstriyel kuruluşlarda üretimi ve tüketimi son yıllarda artış göstermektedir.(Güven,2010). Günümüzde sağlık ile beslenme arasındaki ilişkinin bilinmesiyle tüketiciler sadece besinsel ihtiyaçlarını karşılamak için değil aynı zamanda sağlıklı gıdalara rağbet etmiş ve bu manada yağı azaltılmış, kolesterolü kalori değeri düşük

gıdalarla ilgilenmeye yönelmişlerdir (Jimenez-Colmenero 1996). Aynı zamanda yoğun iş temposundan dolayı hazırlanışı kolay ve doyurucu gıdalar tercih edilmiş ancak bu gıdalarında yüksek kalorili olmaları nedeniyle başta obezite olmak üzere birçok sağlık problemini de beraberinde getirmiştir. Bu sorunları önlemek için düşük kalorili sağlıklı gıdalar üretmek gereklidir. Bunun için en yaygın kullanılan bileşen diyet liflerdir. Diyet lifler hem düşük kalorili ve hem de sağlıklı gıdaları tüketme imkânını vermektedir. Çalışmamızın amacı mantıya havuç lifinin kullanılabilirliğini araştırmaktır.

MATERYAL VE METOT

Mantı üretiminde mantı hamuru için; Tip 550 baklavalık un, içilebilir nitelikte su, tuz ve yumurta kullanılmıştır. Mantı harcına ise; dana kıyma, soğan ve baharat konulmuştur. Havuç lifi hazır olarak alınıp kullanılmıştır. Mantı aşağıdaki akış şemasında göre üretilmiş ve havuç lifi mantıya direkt olarak ve bir gece önce su ile şişirilerek mantı hamuruna katılmıştır. Mantı üretim akış şeması aşağıda verilmiştir (Şekil-1).

Şekil 1. Mantı üretim akış şeması (Gökmen, 2015)

SONUÇLAR VE TARTIŞMA

Yapılan önceki çalışmalarda özellikle havuç lifinin et ve et ürünlerinde kullanılarak yağ ve tuz gibi kaçınılması gereken katkılara ikame olarak katılmış ve olumlu sonuçlar alınmıştır (Grigelmo-Miguel 1999, Pietrasik ve Duda 2000, Garcia 2002, Fernveez-Ginez 2004, Besbes 2007, Eim 2007, Pinero 2008; Jimenez-Colmenero 2001). Çalışmamızda ise mantıya katılan havuç lifi hamurun işlenebilirliğinde farklılaşmaya neden olmuştur. Bir gece önceden ıslatılarak bekletilen havuç lifi katılan mantı hamurları daha kolay açılmış ancak diğer hamurların açılmasında un ve su miktarlarında değişikliğe gidilmiştir. Diyet lifi mantı yapımının kullanımında belirli oranda ve farklı formlarda kullanılarak en uygun kullanım miktarının ve formunun belirlenmesi gerektiğinin sonucuna varılmıştır.

Özellikle diyet lif kullanımı un kullanımını sınırlayıcı bir etki yapabileceği en uygun form ve miktarının tespit edilmesi gerekmektedir. Diğer çalışmalarda özellikle yağ ikamesi bakımından mantı harcında bulunan kıymanın içerisindeki yağ ve harca ikame olarak kullanılabilme olanaklarının da araştırılması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

1. Besbes, S., Attia, H., Deroanne, C., Makni, S. & Blecker, C. (2007). Partial Replacement of Meat by Pea Fiber ve Wheat Fiber: Effect on the Chemical Composition, Cooking, Characteristics ve Sensory Properties of Beef Burgers. *Journal of Food Quality*, 31, 480- 489.
2. Eim, V. S., Simal, S., Rossello, C. & Femenia, A. (2007). Effects of addition of carrot dietary fibre on the ripening process of a dry fermented sausage (sobrassada). *Meat Science*, 1- 35.
3. Fernveez-Ginez, J. M., Fernveez-Lopez, J., Sayas-Barbera, E., Sendra, E. & PerezAlvarez, J.A. (2004). Lemon albedo as a new source of dietary fiber: Application to bologna sausages. *Meat Science*, 67, 7- 13.

4. Garcia, M.L., Dominguez, R., Galz, M.D., Casas, C. & Selgas, M.D. (2002). Utilization of cereal ve fruit fibres in low fat dry fermented sausages. *Meat Science*, 60, 227– 236.
5. Gökmen, S., Aydın, M. F., Kocabaş, A., Sayaslan, A., Yetim, H., & Çağlar, A. (2015). A study on quality criteria of commercial stuffed pasta (manti), as traditional food. *International Food Research Journal*, 22(5).
6. Gökmen, S., Kocabaş, A., Savran, I., Sayaslan, A., Aydın, M. F., & Yetim, H. (2019). Effect Of Infrared, Ultraviolet-C Radiations And Vacuum Drying On Certain Chemical And Microbial Characteristics Of Stuffed Pasta (Manti). *Journal Of Agricultural Sciences*, 25(1), 100-107.
7. Gökmen, S., Sayaslan, A., & Çağlar, A. (2016). Mantıda Farklı Kurutma Yöntemlerinin Hidroksimetil Furfural (HMF) Oluşumu ve Duyusal Kalite Üzerine Etkileri. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Fen Bilimleri Dergisi*, 37(3), 176-186.
8. Grigelmo-Miguel, N., Abadias-Seros, M.I. & Martin-Belloso, O. (1999). Characterisation of low-fat high-dietary fibre frankfurters. *Meat Science*, 52(3), 247- 256.
9. Güven, N. (2010). Düşük yağlı hamburger üretiminde havuç lifi kullanım olanağı. *Gıda Mühendisliği Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi*.
10. Jimenez-Colmenero, F. (1996). Technologies for deloping low-fat meat products. *Trends in Food Science & Technology*, 7, 41- 47.
11. Jimenez-Colmenero, F., Carballo, J. & Cofrades, S. (2001). Healthier Meat ve Meat Products: Their Role as Functional Foods. *Meat Science*, 59, 5- 13.
12. Pietrasik, Z. & Duda, Z. (2000). Effect of fat content ve soy protein/carrageenan mix on the quality characteristics of comminuted, scalded sausages. *Meat Science*, 56, 181- 188.
13. Pinero, M. P., Parra, K., Huerta-Leidenz, N., Arenas de Moreno, L., Ferrer, M., Araujo, S. & Barboza, Y. (2008). Effect of oat's soluble fiber (β -glucan) as a fat replacer on physical, chemical, microbiological ve sensory properties of lowfat beef patties. *Meat Science*, 80, 675- 680.

SEMERKANTLI BİLİM ADAMI ŞEMSÜDDİN MUHAMMED es-SEMERKANDÎ'NİN
NEFİS/RUH TEORİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Bilal TAŞKIN

Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Şemseddin es-Sermekandî Orta Asya havzasının yetiştirdiği çok yönlü ilim adamları arasında önemli yer tutmaktadır. Semerkandî teoloji alanında yazdığı *es-Sahâifü'l-ilâhiyye* adlı eserinde nefis/ruh meselesine geniş yer ayırmıştır. Meseleyi nefisin hakikati, nefsin özellikleri ve feleklerin nefisleri şeklinde üç başlık altında ele alan Semerkandî Grek dönemi filozoflarından muhtelik İslam düşünürlerine kadar genel olarak nefisle ilgili düşünce tarihindeki değerlendirmelere yer vermektedir. O, eserinde nefisin yapısı, sonradan yaratılması ve feleklerin nefislerinin cisim olmaları gibi hem pek çok meselede klasik teolojik yaklaşıma bağlı kalmıştır.

Anahtar kelimeler: Semerkandî, Nefis, Kelâm, Felsefe

Giriş

Matematik, astronomi, mantık ve kelâm (teoloji) alanlarında döneminin önemli isimleri arasında yer alan Şemsüddin es-Semerkandî (ö. 1303) fikirleriyle kendinden sonraki bilim adamlarını büyük ölçüde etkilemiştir. Hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip olamadığımız Semerkandî'nin en önemli çalışmaları arasında Öklid geometrisine dair *Eşkâlü't-te'sis*, Mantık ve tartışma sanatına ilişkin *Kıstâsü'l-efkâr fi tahkiki'l-esrâr*, astronomi hakkındaki *et-Tezkire fi'l-hey'e*, İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ı üzerine yazdığı *Şerhu'l-İşârâtı* ve teolojiye ilişkin kaleme aldığı *es-Sehâifü'l-ilâhiyye* (İlâhî Sayfalar) adlı eserlerini zikredebiliriz. Biz bu tebliğde Semerkandî'nin *es-Sahâif*'ine bağlı kalarak onun insan nefsi/ruhu hakkındaki görüşlerini incelemeye çalışacağız.

Semerkandî “Sahîfe” adını verdiği bölümlere ayırdığı eserinin İkinci Sahîfesi'nin birinci bahsinde insan nefsinin hakikatini, ikinci bahsinde nefsin niteliklerini ve üçüncü bahsinde yer ve gök cisimlerinin nefislerini incelemektedir. Bu üç başlığın hemen hepsinde klasik Yunan bilginlerinden İslam felsefecilerine kadar kendinden önceki filozofların nefis teorilerini özetler, onların delillerine yer verir ve doğru bulmadığı yaklaşımları eleştirir. O birinci bahiste nefsin özünün ve yapısının ne olduğuna ilişkin üç farklı görüşe yer verir: Bunlar, nefsin cisim olduğu, cisme bağlı bir ilinti (araz) olduğu ve her ikisinin dışında başka bir şey olduğu şeklindeki yaklaşımlardır. Bahsin sonunda ise kendisinin tercih ettiği görüşe göre nefsin tümelleri idrak eden konumlu bir cevher olduğunu söyler. İkinci bahiste bütün insan nefislerinin aynı olması, nefislerin ezeli varlıklar olmaları, bedenden ayrıldıktan sonra varlıklarını devam ettirmeleri ve tenâsüh teorisinin yanlışlığı şeklinde dört meseleyi inceler. Üçüncü bölümde ise o, gök cisimlerine ait nefislerin soyut ya da somut olması ile ilgili kelâmcılar ile felsefeciler arasındaki canlı tartışmayı ele almaktadır.

Çalışmamızda Semerkandî'nin görüşleri kendinden önceki ve sonraki bilim adamlarının çalışmalarına müracaat edilerek incelenecek, böylelikle Semerkandî'nin konuya ilişkin değerlendirmesi tespit edilmeye çalışılacaktır.

I. Nefis Hakikati

Semerkandî nefsin¹ yapısının ve mâhiyetinin ne olduğuna ilişkin görüşleri şu üç grup altında ele almaktadır. Birincisi nefsin cisim olduğunu iddia edenlerin yaklaşımı, ikincisi nefsin araz (cismânî)

¹ Burada nefis ve ruhu aynı anlamlarda kullanıyoruz. İslam düşüncesinde her iki kavramın farklı olduklarını söyleyenler olmuşsa da Semerkandî buradaki incelememiz bağlamında nefsi ruh anlamında kullanmaktadır. Nefis ve ruh kavramları arasındaki farklılar için bkz. Süleyman Uludağ, “Nefis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 526-529; Yusuf Şevki Yavuz, “Ruh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 182-187;

olduğunu savunanların yaklaşımı, üçüncüsü ise nefsin cisim ve arazın dışında başka bir kategori olarak soyut (mücerred) bir varlık olduğunu savunanların yaklaşımı. Semerkandî'nin aktardığına göre nefsin cisim olduğunu iddia edenler cismin keyfiyetinde on farklı kanaat ileri sürmüşlerdir.² Bu görüşleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) Nefis insanın bedeninde akışkan halde bulunan ateştir. Zira ateşin özelliği aydınlatma ve harekettir. Nefis de insanda hareketi aydınlanmayı yani anlamayı sağlamaktadır. Nitekim doktorlar da bedeni yöneten gücün fitrî sıcaklık olduğunu söylemektedirler. Bu görüş Yunan tarihçi ve filozof Plutarkhos'a (ö. 120) nispet edilmiştir.
- 2) Nefis bedendeki havadır. Zira o, bedenin en dar yerlerine nüfuz edip ve farklı şekiller alabilecek düzeyde latiftir (saydam). Bu sayede nefis şişmiş bir tulum gibi olan cisim ve bedeni hareket ettirmektedir. Bu görüş kinik filozof Diyojen'e (m.ö 323) nispet edilmiştir.
- 3) Nefis bedendeki sudur. Zira gelişmenin ve büyümenin kaynağı sudur. Bu görüş presokratik filozoflardan Tales'e (m.ö. 546) nispet edilmiştir.
- 4) Nefis su, hava, toprak ve ateşten oluşan dört unsur ile sevgi ve nefretten ibarettir. Bu görüş Sicilyalı mistik filozof Empedokles'e (m.ö. 435) nispet edilmiştir.
- 5) Nefis kan, balgam, sarı safra ve kara safradan oluşan dörtlü karışımdır (ahlât-ı erba'a). Çünkü insan nefsinin canlılığı temelde, bu dört karışımın farklı nitelik ve niceliklerle varlığı sürdürmesine bağlıdır. Bu görüş bazı tabiat filozoflarına nispet edilmiştir.
- 6) Nefis yalnızca kandır. Zira kan canlı karışımının en değerli unsurudur.
- 7) Nefis bedenin uzuvlarında karışımlarında dolaşan ve özleri itibarıyla canlı olan latif cisimlerdir. Bu cisimlerin varlıkları hayat, yoklukları ölümdür.
- 8) Nefis kalbin sol tarafındaki boşlukta oluşan ve damarlar üzerinden bütün bedene yayılan latif cisimlerdir.
- 9) Nefis beyinde oluşan ve duyunların çalışmasını ve hareket etmeyi sağlayan latif cisimlerdir.
- 10) Nefis bedenin canlı olarak var olduğu ilk andan bedenin yok olduğu son ana kadar varlığını sürdüren bedenin ilk temelini oluşturan parçalarıdır.³

Nefsin cisme ilişen bir araz olduğunu savunanlar Semerkandî'nin aktardığına göre nefsin (a) sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk özelliklerinden oluşan mizaç, (b) canlılık niteliği, (c) belirli bir şekil ve (d) kan, balgam, kara safra ve sarı safranın karışımı olduğu şeklinde farklı kanaatler serdetmişlerdir.⁴

Semerkandî nefsin cisim ya da araz olduğuna ilişkin görüşleri aktardıktan sonra nefsin soyut bir yapıda olduğunu savunan felsefecilerin görüşlerine ve onların bu konudaki temellendirmelerine yer verir. Felsefecilerin ve nefsin soyut bir yapıda olduğunu savunan Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Râgıb el-İsfahânî (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) gibi bazı kelâmcıların bu görüşlerini dayandırdıkları en temel delil şudur: İnsan bedenin ihtiyaçlarından ve bedenin hazlarından uzak kalarak gelecekte ve gaybdan haber verme ve yalnızca akıl ile cisimler üzerinde etkide bulunabilme imkânına sahip olabilmektedir. Bu durum nefsin cisim ya da cismânî bir özellik taşımadığını gösterir. Zira nefis cismânî bir yapıda olsaydı cismin/bedenin ihtiyaçlarından uzak kalması durumunda güçlenmesi değil zayıf düşmesi gerekirdi.⁵

Semerkandî felsefecilerin bu görüşlerini kabul etmez. O, zikredilen delili, delilin içerdiği "cisimlerin ihtiyaçlarından uzak kalmaları durumunda zayıf düşecekleri" şeklindeki akıl yürütmenin bütün cisimleri kapsayacak şekilde genelleştirilmesi nedeniyle eleştirir. Zira ona göre latif cisimler gıda ve beslenme

Kusta b. Luka el-Yunani, "Ruh ve Nefs Arasındaki Fark Hakkında", çev. İbrahim Halil Üçer, *M.Ü.İ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (2009/1), 195-208.

² Burada zikredilen görüşler büyük oranda Grek felsefesi merkezlidir. Bu görüşlerin kısa bir değerlendirmesi için bkz. Dalkılıç, Mehmet, *İslam Mezheplerinde Ruh*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012, s. 95-99.

³ Semerkandî, *es-Sahâifü'l-ilâhiyye*, thk. Ahmed Abdurrahman, Kuveyt 1985, s. 272-275.

⁴ Semerkandî, *es-Sahâifü'l-ilâhiyye*, s. 275.

⁵ Gazzâlî'nin nefsin mücerred olduğuna ilişkin serdettiği deliller için bkz. *Me'âricü'l-kuds fî medârici ma'rifeti'n-nefs*, Beyrut: Dârü'l-âfâğı'l-hadîde, 1975, s. 27-35; İsfahânî de tefsirinde muhtelif yerlerde nefsin cisimden farklı bir yapıya sahip olduğuna işaret etmektedir. Söz gelimi "Onların kalplerinde hastalık vardır" [el-Bakara/2, 10] ayetini yorumlarken insanlar için nefsânî ve cismânî şeklinde iki türlü hastalık bulunduğunu zikreder, *Tefsîrü'r-Râgıb el-İsfahânî*, Tanta: Tanta Üniversitesi, 1999, I, 98; İbn Sinâ *Şifâ* külliyyatının nefis bölümünde nefsin mücerred olduğuna dair sekiz delil sunmaktadır. Bu deliller için bkz. İbn Sinâ, *en-Nefs min Kitabi's-Şifâ*, ed. Hasanzâde Âmûlî, İran: Merkezü'n-neşr, 1417, s. 288-303.

ihtiyacı duymazlar ve bu nedenle cismin/bedenin, temel ihtiyaçlarından uzak kalması durumunda zayıf düşmezler.⁶

Semerkandî nefsin cisim olduğunu savunanların ise iddiaları için geliştirdikleri şu delilini aktarır: Tikelleri idrâk eden bedendir. Örneğin belli bir cime ait olan sıcaklık, soğukluk, sertlik, yükseklik, şekil gibi özellikler bedenle, duyu organlarıyla idrâk edilirler. Şu halde tümellerin de bedenle idrâk edilmeleri gerekir. Zira örneğin duyu/beden belli bir cismin sıcaklığını idrâk ettiğinde “şu cisim sıcaktır” der. Bu önermede yüklem olan sıcaklık tümel bir kavramdır. Dolayısıyla belli bir cisme ait özelliği idrâk etmek aynı zamanda o özelliği tümel olarak idrâk etmeyi de kapsamaktadır.⁷ Semerkandî’nin bu delile herhangi bir itirazda bulunmaması onun da bu delildeki akıl yürütmeyi onayladığını göstermektedir. Bununla beraber o nefsin soyut olmadığına ilişkin kendisinin geliştirdiği diğer bir delili de zikretmektedir. Şöyle ki, nefis insanın “ben” diyerek dile getirdiği kendi şahsını ifade etmektedir. “Ben” denilerek anlatılan şey oturan, kalkan, yürüyen ve duran şeydir ki, bunun soyut olmayan beden yani cisim olduğu apaçıktır.⁸ Nefsin yapısına ilişkin görüş ve delilleri aktardıktan sonra Semerkandî, nefsi şöyle tanımlamaktadır: “Nefis, tikel ve tümelleri idrâk eden, bedende bulunup bedene etki eden, beslenmeyen, çözülmeyen, büyüüp gelişmeyen latîf ve nurânî bir cevherdir. Böyle bir cevher beden yok olduktan sonra da var olmaya devam eder ve kendi yapısına uygun olan şeylerden haz duyup yapısına uygun olmayan şeylerden elem duyar.”⁹

II. Nefsin Özellikleri

Semerkandî bu başlık altında nefisle ilgili dört meseleyi ele almaktadır. Bunları sırasıyla ele alacağız. Birincisi, nefislerin hakikatleri itibarıyla aynı olup olmadıkları meselesidir. Semerkandî bu konuda iki görüşe yer verir. İlki Aristoteles’e ve meşşâîlere nispet edilen nefislerin tamamının aynı oldukları görüşüdür. Bu görüş nefislerin cisim olmayıp soyut bir yapıya sahip oldukları tezine dayanmaktadır. Şöyle ki, nefisler birbirlerinden farklı olsalar, her nefsin, bir “nefis” olmanın dışında başka bir ek özelliğe sahip olması gerekir. Bu durumda nefisler, nefis ve ek özelliğin birleşiminden meydana gelirler. Bu da nefislerin birleşik (mürekkeb) varlıkları olmalarını gerektirir. Ancak birleşik olmak yalnızca cisimlere ait bir özelliktir. Şu halde nefisler soyut varlıklar olmaları dolayısıyla mürekkep olamazlar.¹⁰ Semerkandî bu delile itiraz eder. Ona göre “nefis olmak” nefislerin hakikatini oluşturan bir unsur değil, birbirinden farklı olan nefislere sonradan ilişen bir üst kavramdır. Örneğin insan ve at birbirinden farklı şeylerdir. Ancak her ikisine “yürüyen olmak” özelliği nispet edilmektedir. Yürüyen olmak insanla atın hakikatini oluşturan bir özellik olmadığı gibi nefis olmak da bütün nefislerin hakikatlerini oluşturan temel bir unsur değildir.¹¹

Diğer görüş ise geç dönem İslam düşünürlerine nispet edilen nefislerin hakikatlerinin farklı olduğu iddiasıdır. Bu düşünürlere göre nefislerin erdem ve düşkünlük, zeka ve ahmaklık gibi özelliklerde farklılık arz etmeleri bunların özlerinin aynı olmadıklarını göstermektedir. Semerkandî bu temellendirmeye de karşı çıkmaktadır. Ona göre zikredilen konulardaki farklılığın nedeninin nefisler olması zorunlu değildir. Zira bu hususlardaki farklılık dış etmenler ve algılama yetisindeki eşitsizlik gibi nedenlerden dolayı ortaya çıkabilir.¹²

İkincisi, nefislerin sonradan var olup olmadıkları meselesidir. Semerkandî Aristoteles’in nefisleri sonradan var olduklarını Eflatun’un ise sonsuz olduklarını savunduklarını aktarır.¹³ Aristoteles’e göre

⁶ Semerkandî, *es-Sahâifü ’l-ilâhiyye*, s. 277.

⁷ Semerkandî, *es-Sahâifü ’l-ilâhiyye*, s. 279.

⁸ Semerkandî, *es-Sahâifü ’l-ilâhiyye*, s. 280.

⁹ Semerkandî, *es-Sahâifü ’l-ilâhiyye*, s. 282.

¹⁰ Aristoteles’in ruhun birliğine dair görüşleri için bkz. Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Zeki Özcan, Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2011, s. 55-66.

¹¹ Semerkandî, *es-Sahâifü ’l-ilâhiyye*, s. 282.

¹² Semerkandî, *es-Sahâifü ’l-ilâhiyye*, s. 283.

¹³ Esasında bu Aristoteles’in ruhun sonradan var edildiğini kabul etmesi onun ruhu/nefsi cismânî bir varlık olarak kabul etmesiyle bağlantılıdır. Ona göre ruh, beden olan maddeye yetkinlik kazandıran bir formdur. Beden ruh ilişkisi bağlamında madde ve formun birleşiminin sonradan gerçekleşmesi dolayısıyla ruhun da sonradan varlık kazanan bir yapıya sahip olması gerekir. Aristoteles’in ruh anlayışı ile ilgili olarak bkz. Mustafa Kaya, “Aristoteles’in Ruh Anlayışı”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18 (2014), 91-98. Eflatun’un ruh anlayışı ile ilgili olarak bkz. Mustafa Kaya, “Platon’un Ruh Kuramı”, *Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2013), 171-182.

nefisler sonsuz olamazlar. Zira sonsuz nefisler ya tek ya da çokturlar. Tek olmaları imkânsızdır. Çünkü çoğaldıklarında sonradan meydana gelmiş olurlar. Çok olmaları da doğru değildir. Zira çok olmaları halinde birbirinden ayrışmalarını sağlayacak özelliklere sahip olmaları gerekir. Bu durumda nefisler birleşik nesnelere olurlar ki, bu onların soyut olmaları gerçeğiyle çelişmektedir. Zira yalnızca cisimler birleşik olabilirler. Semerkandî nefislerin soyut varlıklar oldukları iddiasını içermesi nedeniyle bu akıl yürütmeyi reddeder.¹⁴

Semerkandî'nin aktardığına göre Eflatun ise nefislerin maddî ve cismânî varlıklar olmalarını gerektirdiğini için onların sonradan meydana geldiklerini kabul etmeyip sonsuz olduklarını savunur. Zira sonradan meydana gelen şeyler madde/heyûlâ ile öncelenirler. Dolayısıyla nefislerin sonradan var olmaları zorunlu olarak onların maddî ve cismânî olmalarını gerektireceği için doğru değildir. Semerkandî bu akıl yürütmeyi de kelâmcıların reddettikleri madde-sûret teorisine dayanması nedeniyle reddetmektedir.¹⁵

Üçüncüsü, beden yok olduktan sonra nefislerin var olup olmadıkları meselesidir. Bu noktada Semerkandî yalnızca Aristoteles'e nispet edilen bedenler yok olduktan sonra nefislerin varlıklarının bakı kalacağı şeklindeki görüşe ve bu görüşün şu temellendirmesine yer verir: Nefisler yalın (basîd) oldukları için yok olmamaları gerekir. Zira yok olsalar, yok olmadan önce yok olma özelliğini içerirler. Bu da onların başka bir özellikte birleşik olmaları anlamına gelir ki, Aristoteles nefislerin birleşik olmalarını reddetmektedir.

Dördüncüsü mesele ruh göçü meselesidir.¹⁶ Semerkandî ruh göçü ile ilgili insan nefsinin insandan insana (nesh), insandan hayvana (mesh), insandan bitkiye (fesh) ve insandan cansız nesnelere (resh) şeklinde dört farklı ifade biçiminin olduğunu aktardıktan sonra ruh göçünün geçersizliğine ilişkin kendinden önceki ilim adamlarının zikrettiği “eğer ruh göçü doğru olsaydı insanın ruhunun önceki bedenle ilişkisinde yaşadığı her şeyi hatırlaması gerekirdi, zira nefis bilginin ve hafızanın kaynağıdır” şeklindeki temellendirmeyi aktarır. Semerkandî bu temellendirmeyi zayıf bulmaktadır. Çünkü nefsin bedenle ilgili yaşadıklarını hatırlaması için o bedenle birlikte olmasının şart olduğu ileri sürülebilir. Dolayısıyla ona göre bu temellendirme yeterli değildir.¹⁷ Semerkandî daha sonra ruh göçünü kabul edenlerin deliline yer verir. Bu delil zamanın sonsuz nefislerin ise sonlu ve sınırlı sayıda olduğu düşüncesine dayanır. Buna göre zaman sonsuz ise zaman içinde varlık kazanan bedenlerinde sonsuz olması gerekir. Sayısı sınırlı olan nefisler sonsuz bedenler için yeterli olamayacağından dolayı nefislerin farklı bedenlere geçmesi zorunludur. Semerkandî, bu akıl yürütmenin zaten geçersiz olan zamanın ve bedenlerin sonsuzluğu fikrine dayanması dolayısıyla geçersiz olduğunu ileri sürmektedir.¹⁸

III. Göklerin Nefisleri

Semerkandî bu başlık altında felsefecilerin, feleklerin nefislerinin soyut oldukları kelâmcıların ise cevherlerin latîf cevherler oldukları yönündeki iddialarını incelemektedir.¹⁹ Semerkandî'nin aktardığına göre felsefeciler kelâmcıların iddialarını eleştirirken nefislerin latîf cevher olmalarını hava gibi güçsüz yapıda olmaları şeklinde değerlendirmektedirler. Buna göre nefislerin hava gibi latîf cisim olmaları onların hiçbir şey üzerinde etkin olamamalarını gerektirir. Semerkandî bu değerlendirmenin latîf kavramının yanlış yorumlanmasından kaynaklandığını belirtir. Ona göre cismin latîf olmasından maksat zayıf bir yapıda olması değil renksiz olmasıdır. Bu nedenle cisimlerin latîf olmaları zayıf yapıda olmalarını gerektirmemektedir.²⁰

¹⁴ Semerkandî, *es-Sahâifü 'l-ilâhiyye*, s. 284.

¹⁵ Semerkandî, *es-Sahâifü 'l-ilâhiyye*, s. 284.

¹⁶ İslam Düşüncesinde ruh göçü meselesinin genel çerçevesinin bir incelemesi için bkz. Mehmet Bulğen, “İslâm Dini Açısından Tenâsüh ve Reenkarnasyon”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (2011/1), 63-92.

¹⁷ Semerkandî, *es-Sahâifü 'l-ilâhiyye*, s. 287-288.

¹⁸ Semerkandî, *es-Sahâifü 'l-ilâhiyye*, s. 289.

¹⁹ Felsefecilerin feleklerin hareketlerinin maddî ve mücerret (soyut) nedenlerine ilişkin geniş bir inceleme için bkz. Mehmed Akkirmânî, *İklilü 't-terâcim*, Matbaa-i Osmaniye, Dersâadet 1316, s. 115-123.

²⁰ Semerkandî, *es-Sahâifü 'l-ilâhiyye*, s. 290.

Kaynakça

1. Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Zeki Özcan, Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2011.
2. Gazzâlî, *Me'âricü'l-kuds fi medârici ma'rifeti'n-nefs*, Beyrut: Dârü'l-âfâgi'l-hadîde, 1975.
3. İbn Sînâ, *en-Nefs min Kitabi's-Şifâ*, ed. Hasanzâde Âmûlî, İran: Merkezü'n-neşr, 1417.
4. Kusta b. Luka el-Yunani, "Ruh ve Nefs Arasındaki Fark Hakkında", çev. İbrahim Halil Üçer, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (2009/1), 195-208.
5. Mehmet Dalkılıç, *İslam Mezheplerinde Ruh*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
6. Mustafa Kaya, "Aristoteles'in Ruh Anlayışı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18 (2014), 91-98.
7. Mustafa Kaya, "Platon'un Ruh Kuramı", *Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2013), 171-182.
8. Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîrü'r-Râgıb el-İsfahânî*, Tanta: Tanta Üniversitesi, 1999, I, 98.
9. Semerkandî, *es-Sahâifü'l-ilâhiyye*, thk. Ahmed Abdurrahman, Kuveyt 1985.
10. Süleyman Uludağ, "Nefis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 526-529.
11. Yusuf Şevki Yavuz, "Ruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 182-187.
12. Mehmet Bulgen, "İslâm Dini Açısından Tenâsüh ve Reenkarnasyon", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (2011/1), 63-92.
13. Mehmed Akkirmânî, *İklîlü't-terâcim*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaâdet 1316, s. 115-123.